



CHHATRAPATI SHIVAJI.

[From a statue by Mr. G. K. Mhatre, Artist, Bombay.]

---

# SHIVAJI SOUVENIR

---

Editor, G. S. Sardesai, Powell Building  
Girgaum, Bombay.

---

Printer, Chintaman Sakharam Deole, the Bombay Vaibhav Press,  
Servants of India Society's Home, Girgaum, Bombay.

---

Publisher, Keshav Bhikaji Dhawale, Bookseller, Girgaum, Bombay.

---

Price Rs. 2-8.

# CONTENTS.

---

## English Section.

		PAGE
Foreword	...	...
1. Jedhe Chronology	...	1
2. Jedhe Kareena	...	45
3. Are the Bhonsles Kshatriyas ?	...	63
4. Shivaji, the Human King	...	93
5. Rajwade's Contribution to Maratha History	...	100
6. A Saviour of Hinduism	...	114
7. Shivaji and the Portuguese	...	123
8. Original Documents	...	134
(i) Shahaji's letter to Ali Adil Shah	...	138
(ii) A Persian Firman	...	142
(iii) Shivaji's letter to his father	...	144
(iv) Shivaji to Maloji Ghorpade	...	146
(v) & (vi) Shivaji to his officers	...	150
9. Shivaji, the Indian Alexander	...	154
10. Battle of Pratapgad	...	159
11. Shivaji's letter to Jaysinh	...	169
12. Ancient Indian Engnieering	...	179

---

## Marathi-Hindi Section.

1. Kavi Bhushan	...	1
2. Shiva-bâwani	...	12
3. Maratha Forts (General Description)	...	48
4. Maratha Forts (Alphabètical List)	...	66
5. The Birth-date of Shivaji	...	95

	PAGE
6. Historical Documents and Letters	...
(i) Shahaji's letter to Ali Adil Shah	111
(ii) Shivaji's letter to Shahaji	118
(iii) Shivaji's letter to Baji Prabhu...	119
(iv) A Persian Firman ...	120
(v) A letter in Code-language ...	122
(vi) Jijabai's letter ...	124
(vii) Treaty between Shivaji and the Portuguese.	125
7. Commercial Policy of Shivaji	129
8. Some old Arms and their History	138
9. Meeting of Shivaji and Chhatrasal	154
10. Shivaji's letter to Jaysinh Persian and Hindi.	161
11. Life-Sketches of Shivaji's Contemporaries	171

---

### **Gujrati Section.**

1. Some Aspects of Indian-History...	1
2. Shivaji the Saviour of Hinduism...	26

---



From a painting by G. V. Lad.



Shivaji has proved by his example that the Hindu race can build a nation, found a state, defeat enemies; conduct their own defence; protect & promote literature, art, commerce & industry; maintain navies & ocean trading fleets & conduct naval battles on equal terms with foreigners. He taught modern Hindus to rise to the full stature of their growth.

—Jadunath Sarkar.

## ILLUSTRATIONS.

Equestrian Statue of Shivaji by Mr. Mhatre.  
Shivaji, appreciation,—from a painting by Mr. G. V. Lad.  
Shivaji on horse-back, Statue by Mr. Talim.  
Aurangzeb in old age.  
Ambarkhana, Panhagad.  
Shri Ramdas.  
Kalyangate, Sinhgad.  
Swords and arms. (Description in Marathi section, p. 138).  
Chhatrasal. (Refer to Marathi section page 154).  
Four panels of the Shivaji Memorial, by Mr. Karmarkar.  
Shahaji and Shaha Jahan. (Marathi section page 113).  
Facsimili of old Marathi letters, sword and its parts,  
Tiger-claws and Forts.  
Bust of Shivaji by Mr. Phadke.

---

## ACKNOWLEDGEMENT.

The Editor begs to acknowledge with extreme gratitude the cordial services rendered by all workers in bringing out in the shortest possible time this volume of Shivaji Souvenir. In particular, he is glad to record the co-operation of the Mumbai Vaibhav Press, the Publisher Mr. K. B. Dhavale, Mr. Wagle who so quickly prepared the blocks of the pictures, and the Laxmi Narayan Press who printed them with equal promptness, but for whose help the volume could not have been out at the appointed time.

---

*N. B.*—The date at the end of page 152, English section, should be transferred to the bottom of page 153.



## FOREWORD.

1. This book is published as a souvenir of the Shivaji Tercentenary' celebrations in Bombay. It serves to indicate the wonderful co-operation, which has been shown by the several workers who have endeavoured to make the celebration a success. The reader will find in these pages, collected together in a handy and readable form, useful material contributed by several scholars on important questions connected with Shivaji Maharaja's life and times. The material collected is of a character not generally available to the ordinary reader. The attempt has been to bring together the contributions of some eminent scholars, who have given their help most ungrudgingly and have thereby laid the Committee under heavy obligation. The admirable poems of Bhushan and Lal Kavi, the excellent monograph of Kavi Nanalal, the eminent poet of Gujarat, the letter of Shivaji to Jaysinh, a military study of the Pratapgad campaign, a description of Maratha forts, short life-sketches of Shivaji's helpmates, the commercial policy of that great ruler, these and a few other contributions have invested this commemoration volume with a special charm. Kavi Nanalal's paper on the special features of India's history supplies a novel view which the rising generation will do well to note. The volume contains, likewise, a reprint of a few original letters and papers, which were published for the first time by the late Mr. Rajwade under the auspices of the *Bharat Itihas Samshodhak Mandal* of Poona, which institution has been for the last few years creating quite a record for itself of devotion to historical research.

2. The present celebration will be continued for a week and will have several features. It was indeed a very happy idea of its promoters to publish, as a souvenir of the event, this little book, which is sure to preserve the memory of the celebration in a permanent form. It is expected that these contributions will

furnish the reader with a true and accurate idea of the ways and methods of Maratha rule under its ablest guide and inspirer, who, notwithstanding the comparative infancy and inexperience of his government, was able to show during a short time his wonderful responsiveness to the requirements of his times. A perusal of this book will also show the extent to which Maratha rule was progressive, and in many places the analogy between modern methods and those adopted by Shivaji and his co-workers three hundred years ago, will not fail to strike the reader. May we not hope that, when India has won back *Swaraj*, the experience of the Maratha race in the art of self-government, which is at present lying buried under a heavy load of humiliation, will be once more available to the entire country in a form suited to the requirements of India as it is to be.

3. It is said that the true way to appreciate a great historical character like Shivaji is to regard him as a product of the times, not so much an isolated figure, however great, as a creation as well as a fruition of the needs and aspirations of his generation. To be able to judge of Shivaji's greatness by this test, it is necessary for the reader to know something about the times in which he lived and of his contemporaries and their environment. I need hardly say that the labours of the Committee would be amply rewarded if this publication should succeed in spreading correct notions about these features of Maratha history.

4. The promoters of the celebration have a hope that their present endeavour will cause an awakening in the minds of the public regarding the claims of Maratha history. It has still to obtain recognition in the educational system of the Presidency as a fit object of higher study. It has to unearth and bring to light valuable materials lying unused in several places like, for instance, 'the Peshwas' *daftar* at Poona, the Parasnath Museum at Satara, and to make the same available and interesting to the student of

history, so as eventually to enable him to assign to Maratha affairs their merited place in the achievements of the Indian People. Shivaji's name is still the one magic cry of Maharashtra. His dynasty has been extinct for centuries. His State has crumbled into dust. Yet he is to-day regarded as the unexcelled ideal of a wise, just, patriotic and sagacious ruler, who set the noblest example of Indian capacity for self-government. It is well known how in the last War, in France and Mesopotamia, the Maratha battalions were moved to highest deeds of heroism by the mere utterance of the war-cry. "Victory to Shivaji Maharnj."

Winter Road,  
Malabar Hill.  
Vaishakh Shuddha 2nd  
Shake, 1849.

M. R. JAYAKAR.  
President, *Shivaji Tercentenary*  
*Celebration Committee.*

corresponding English dates with the help of Khare's and the other calendars.

Kanhoji Jedhe and his son Baji were helpmates of Shivaji and his father, and took a prominent part in most of their early movements. It was customary in those days for many important families to keep a chronological record of outstanding events for ready reference in every day life, more or less after the style of the present day printed directories. These are known as Shakavalis or tables of dates, among which this Jedhe record is certainly copious and, with a few exceptions, quite accurate. It contains altogether 243 entries, starting from the birth of Aurangzeb in Shaka 1540 (1618) and ending with the second siege of Jinji in Shaka 1619 (1697), *i.e.*, covering a period of nearly 80 years. The present copy of the document contains 22 sheets or slips of old Portuguese paper, each about 12" x 4", closely written in Modi characters, mostly in two columns and on both sides, with a few after-corrections made here and there in the original copy. Obviously enough the entries about Jedhes are full and often explanatory, closely following another fuller document, since discovered and printed, called the Jedhe-Kareena or an account of the Jedhe family, which gives an accurate description of the part played by them in the early movements of Shivaji and his father, and which is also printed in English translation in this volume for the benefit of students of history. The controversy about the correct birth-date of Shivaji centres round its entry, occurring on the very first page of the Shakavali. It will be noticed that the order of events mentioned in the Shakavali is not always chronological, *e.g.*, under Shaka 1551, the last month Falgun is given first, next comes Shravan and the first month Chaitra comes last. The translator, however, has taken no liberty with the text and has merely tried to give an English version in a simple but sufficiently intelligible style.

N.B.—English dates corresponding to the Hindu ones in the original are given in circular brackets, while a few necessary additions and corrections, made from outside sources, are given scrupulously within rectangular brackets. Each Shaka year has a Sanskrit name out of a cycle of 60 years. All students, I am sure, will readily understand the value of this rare document in the study of Indian History.

G. S. S.

---

# Jedhe Chronology

## TRANSLATED

BY

JADUNATH SARKAR.

Shaka

### 1540, Kalayukta

Kartika Krishna 1, (Saturday, 24th October 1618)  
Birth of Aurangzib.

### 1546, Raktakshi

Kartik, Malik Ambar defeated the joint armies of the Mughal Subhedar Lashkar Khan and Mulla Muhammad Adilshahi at Bhatawadi.

Malik Ambar besieges and takes Sholapur from the Bijapur king.

### 1547, Krodhana

Khurram in anger with Jehangir takes refuge with Malik Ambar in the Nizam-Shahi kingdom.

### 1548, Kshaya

Vaishakha, Malik Ambar dies, [14th May 1626].

### 1550, Vibhava

Sultan Khurram becomes Emperor of Delhi under the title of Shah Jahan, [Monday, 4th February 1628.]

Kartik Krishna, (5) Thursday, (6th November 1628), Kanhoji Nayak Jedhe's 1st wife Savitri-bai, the daughter of Pasalkar, gives birth to a son, Baji Nayak.

Shaka

**1584, Shubhakrit**

Shivaji attacked Jamdarkhan at the Mirya Hill [near Pen] and raided Pen.

Chaitra Krishna 10 Thursday (3rd April 1662), Moropant was created Peshwa and Nilopant Muzumdar on Bhadrapad Shukla 12 (16th August 1662). Annaji Pant was made Surnis. Waghoji Tupe was wounded in the fight at Pen : many casualties also occurred.

**1585, Shobhana**

Chaitra Shukla 8, Sunday (5th April 1663), Shivaji personally attacked Shastakhan with surprise. Shastakhan's hand was mutilated and he then fled away. His son Abdul Fateh was killed. [Shivaji] then entered the Lal Mahal. Chandji Nayak, son of Kanhoji Nayak was with him during this campaign. Sarja Rao was placed with a body of troops beyond the river. Shivaji coming out of Lal Mahal through a *dindi*, [a small hole in the gate], took a horse and with his cavalry escort, went to Karyat Maval. The forces placed at intervals on the way also withdrew.

Margshirsha, Jasvantsing comes below Kondhane to besiege it. Magh Shukla 6 Saturday (23rd January 1664), Shahaji dies.

Magh Krishna 4, Friday (5th February 1664), Shivaji returns again to his fort.

Paush Krishna 4, (6th January 1664), Shivaji loots Surat.

**1586, Krodhi**

Jyeshtha Shukla 14, Monday (28th May 1664), Jasvantsing raised the siege of Kondhana,

Shaka

was removed from Subha's office and Jaising was appointed in his place.

Margashirsha, Shivaji loots Khudabadpur.

Paush Krishna 30, Mother Jija was weighed [probably against gold] at Mahabaleshwar. A Solar eclipse occurred on this day.

Sonajipant also weighed himself.

Kartik, Quarrel broke out between Adilshah and Shivaji. Khavaskhan came to Kudal. Shivaji with his troops went and massacred the Ghorpades. Khawaskhan was fought with and made to flee beyond the Ghat. Sarja Rao Jedhe fought well for Shivaji.

Magh, Shivaji sails for Basnur and loots it.

Magh Krishna 5 (25th January 1665), Sonaji Pant dies.

## 1587, Vishvavasu

Chaitra Krishna 10, Friday (31st March 1665), Shivaji goes to Purandar.

Vaishakh, Jaysing and Dalelkhan lay siege to Purandar.

Ashadha Shukla 10, (12th June 1665), Shivaji meets Jaysing and makes peace. Sambhaji is created a five-hajari and taken into Mughal service.

Falgun Shukla 9, Monday (5th March 1666), Shivaji and Sambhaji started to see Aurangzib accompanied by Sarja Rao Jedhe.

Adil Shah and the Mughals broke their peace. Jaysing, Shivaji and Dalelkhan marched on Bijapur in Margshirsha. There the Adilshahi forces, Sarjakhan and others offered battle. But Adilshah bought peace from the Mughals

Shaka

by secret presents. Shivaji took leave of Jaysing and returned to Rajgad.

### 1588, Parabhabava

Jyeshtha Shukla 2 (25th May 1666), Shivaji reaches Agra and meets Aurangzib who in anger puts him under watch.

Margshirsha, Pir Mia and Tajkhan were at Deorukh. They quarrelled and were killed. An elephant was captured.

Shravan Krishna 12 (17th August 1666), Shivaji escapes from Agra in a basket. Margshirsha Shukla 5 (20th November 1666). He reaches Rajgad with Sambhaji. Shravan Krishna 30 (20th August 1666), Trimbak Pant and Raghunath Pant Korde were arrested at Agra.

### 1589, Plavanga

Chaitra Krishna 5 (3rd April 1667), Trimbak Pant Dabir and Raghunath Pant Korde escaped from Delhi. Friendship was made between Shivaji and Mughals. In this year Shivaji carried out an assessment of land.

Kartik Krishna 5 (27th October 1667), Sambhaji goes to Aurangzib to wait on Shah Alum and the Prince. Peace is made with the Mughals.

Vaishakh, Bailolkhan and Yekoji Raje besieged Rangna. Shivaji raised the siege forcibly. Afterwards in Bhadrapada, peace was made between Shivaji and Adil Shah. The interview [of Shivaji] with Jasvant Sing took place on Kartik Krishna 6 and that with the Prince on the Kartik Krishna 13, Monday. Next day he left Aurangabad on horseback for Rajgad.

Shaka

**1590, Keelaka**

Shravan Shukla 8, Wednesday (5th August 1668),  
 Prataprao and on Shravan Shukla 5 (2nd  
 August 1668) Sunday, Niraji Rahuji, with their  
 forces, went to Aurangabad on horseback.

**1591. Soumya**

Bhadrapad, Aurangzib started religious persecution  
 at Kasi (Benares) and broke temples.

Magh Krishna 9, Friday (4th February 1670),  
 Kondana is captured. Udeghan, the Commandant  
 of the fort is slain. Tanaji Malusare, the  
 Subhedar of Shivaji's forces, is killed.

Falgun Krishna 12, Tuesday (8th March 1670),  
 Nilopant Majumdar captures Purandar. Keso  
 Narayan Narhekar falls.

Poush, the peace between Shivaji and the Mughals  
 was ruptured; Pratap Rao and Anandrao who  
 were at Aurangabad with their contingents  
 with the Prince, returned to Rajgad.

Falgun Shukla, 15 (24th February 1670) Rajaram  
 was born at Rajgad.

**1592, Sadharana**

Bhadrapad, Shivaji from Raigad invaded Mughal  
 territory, and laid siege to Junnar.

Kartik Shukla 1 (4th October 1670), Shivaji looted  
 Surat [2nd October 1670 acc. to Pers.]

Kartik Krishna, Moropant captured Trimbakgad.  
 Paush, Salher was captured by seduction.

Ashadha Krishna 2 Wednesday (2nd July 1670),  
 Rohida was captured [Friday].

Ashadha Shukla 9 Thursday (16th June 1670),  
 Mahuli was captured.

Shaka

Kartik Shukla 14 (17th October 1670), While returning from Surat, Shivaji fought with Daudkhan near Dindori and captured one elephant. Shivaji then went to Kunjargad and stayed there.

Margshirsha, Shivaji went to Karanja. While going he captured Ahivant, Ravla Javla and Markanda forts.

Jyeshtha Shukla 4, Friday (13th May 1670), he scaled Lohagad with ladders of ropes.

### 1593, Virodhakrit

Vaishakha, Mahabatkhan took by siege Ahivant, Markanda and Javla and Anchalagiri.

Magh, Moropant with forces raised the siege laid on the ridge of Salher and captured the fort.

Pratap Rao and Anand Rao with their forces caught Bahalolkhan, Mohokamsing and Darkoji Bhosle, and captured 11 elephants and 1,700 horses.

Jyeshtha, Bahadur Khan and Dalerkhan went and besieged Salher; in Aswin, they raised the siege and went to Aurangabad and camped their forces there.

Magh, Shah Alum went from Aurangabad to Delhi.

### 1594, Paridhavi

Jyeshtha Krishna 5 (5th June 1672), Moropant captured Javar, and the Raja of that place Vikram Shah fled to Mughal-dom.

Jyeshtha Shukla 7 (23rd May 1672), Kalyan Pant died at Chinchvad.

Margshirsha, Ali Adil Shah died and his son Sultan Sikandar ascended the throne. Khavas Khan became Karbhari and the peace between Shivaji

and Adil Shah was ruptured. Shivaji recalled Babaji Nayak Punde who was his ambassador at Bijapur.

Falgun Krishna 13 (6th March 1673), Annaji Pant captured the fort of Panhala by seduction, sending men with Kondaji Farjand. 60 men were sent and they took Panhala.

Ashadha, Ramnagar was captured; the Raja of that place fled to Daman.

Jyeshtha Shukla 5 (21st May 1672), Sultan Abdula Kutub Shah, the Emperor of Bhaganagar (Golkonda) [died]. His son-in-law, Tana Shah ascended the throne and was styled Sultan Abdul Hasan. Shivaji's envoy Niroji Pant went to Bhaganagar and made a [subsidiary] alliance for one lakh of *hon* and brought away 66,000 *hon* thence to Shivaji.

#### 1595, Pramadi

Chaitra Shukla 1 (9th March 1673), Shivaji went from Rairi to Panhala. In this month Bahalokhan fought Pratap Rao and Anand Rao. Victory was won. [by the Marathas] near Bijapur. One elephant was taken.

Shravan Krishna 9, Sunday (27th July 1673), Satara was taken.

Kartik, Sarja Khan and Vithoji Shinde fought with each other. Vithoji fell.

Chaitra Krishna 10 (1st April 1673), Tuesday, Fort of Parali was captured. On the auspicious day of *Vijaya dashmi* (10th October 1673), Shivaji went and looted Bankapur.

Magh Krishna 14, *Shivratri* (24th February 1674), Bahalokhan and Pratap Rao Sarnobat fought at Nivti. Prataprao was slain.

Falgun Krishna 11, (23rd March 1674), the bazar of Sampgaon was looted. On return Anand Rao fought with Khidarkhan and captured two elephants.

### 1596, Ananda

Chaitra Krishna 14 (24th April 1674), Shivaji took Kelanja. He gained a victory in the dark fortnight.

Chaitra Krishna 9, Wednesday, Mother Jijai died at Pachad at midnight. [Chaitra is a mistake for Jyeshta, Wednesday 17th June 1674].

Magh Krishna 5, Thursday (4th February 1675), Sambhaji Raje was invested with the sacred thread.

Chaitra Shukla 15, (8th April 1674), reviewed troops at Chiplun, and Sar-i-noubati was conferred on Hambir Rao Mohite.

Jyeshtha Shukla 12 Friday (5th June 1674), Ghati 21, pale 34, vip 38/40, si 42. When 3 ghatis of night remained, Shivaji Raje Bhonsale ascended the throne, Moon 10 Rabilaval, 1075 *Suhur Sun*.

Falgun Krishna 5 (6th March 1675), Shivaji started on campaign: on Chaitra Krishna 5, he besieged Phonda; Sarje Rao Jedhe was with him.

Jyeshtha Shukla 4 (29th May 1674), Ghati 5, the beginning of the [Muhameddan] year, Shivaji was invested with sacred thread.

Jyeshtha Shukla 6, Saturday ( 30th May 1674 ), Shivaji married according to *Vedic Mantras*. On that day when Shivaji accended the throne, Jedhe, Bandal and Deshmukhs of Maval begged for rewards for themselves. Shivaji replied,

Shaka

“ You have first honour in the Mavals. My successors should continue your estates to you; you should be forgiven any wrong deed of yours; and your lands should be maintained ”.

### 1597, Rakshasa

Vaishakha Shukla 2 (17th April 1675), Shivaji captured Fonda fort by firing a mine; then in Jyeshtha, he captured Shiveshwar and Ankola in Kadwadi [Karwar]. Sarja Rao Jedhe who was at that time with Shivaji, fought bravely with his sword and having conquered the forces, returned to Raigad. Babaji Nayak Punde died at this time.

Margshirsha Shukla 5 (11th November 1676), Satara was captured. Bahalol Khan was arrested by Khavas Khan who became Karbhari. Moon 3, Ramjan.

### 1598, Nala

Jyeshtha Krishna 30 (30th June 1676), Battle between Bahadurkhan and Bahalolkhan takes place at Halgi. Ismailkhan Rumi falls on the Mughal side and Bahalol gains the victory.

- Ashadha Krishna 4 (19th June 1676), Netaji Palkar performs “*Prayashchitta*” and is purified [is re-admitted into caste].

Falgun, Shivaji went to Bhaganagar and met the emperor. With him were Sarja Rao Jedhe, Deshmukh of Bhor and Yesaji Kank Sarnobat. Taking with him the forces from that emperor, he went to Karnatik.

Kartik Shukla 6, Wednesday (1st November 1676), Sambhaji went to Shringarpur and stayed there.

Poush, Husenkhan Miana was defeated by Bahirrao in Gadag province near Yalgedla. 2,000 horses and elephants were captured. During the battle, Nagoji, son of Sarja Rao Jedhe fought bravely and wounding the trunk of the elephant ridden by Husenkhan, he turned the elephant back. Then Husenkhan shot an arrow from the elephant and it passed through the head coming out near the chin [of Nagoji]. He succumbed to the wound. His wife Godubai, Ghorpade's daughter, died *Sati* at Kari.

### 1599, Pingala

Chaitra, Shivaji captured Jinji and occupied the whole of Karnatik.

Ashadha, Sher Khan Bairagi was captured near Tripati. At that time Sarja Rao Jedhe did his utmost in fighting; 10 elephants were captured.

Chaitra Krishna 12, (18th April 1677), Trimbak-pant Dabir died at Shivapur.

Ashadha, Bahadurkhan captures the fort of Kulburga of Adil Shah.

Shravan, Naldurga was captured through the help of Ranmastkhan.

Shivaji met Yekoji; an ill feeling arose between them and Yekoji without asking leave, went to Tanjore. Shivaji then siezed all his lands, Jagdevgad and the province, Chidambar and Vridhachal provinces fully, and besieged Kolhar.

Bhadrapad, Bahadurkhan was transferred and Dilir Khan was appointed Subhedar. But in

Shaka

Aswin, at Malekhid, Sarjakhan, Masudkhan and the Bhaganagar Subhedar, in concert fought Dilir Khan. The Mughal retreated to Naldurga.

Raghunath Narayan was appointed Muzumdar with a reward of a lakh *Hon* and was given the viceroyalty of Jinji.

Kartik, Shivaji returned from the Karnatik to Gadag province and besieged Belyadi.

Margashirsha, Moropant Peshva looted Nasik. Vikram Shaha, the ruler of Jawar was there. He and Siddi Fakir, the Mughal Foujdar were plundered and victory was gained.

Poush, Bahalolkhan died. Bijapur fell into the hands of Mahasudkhan who became Karbhari.

Kartik, Yekoji with his forces fought Hambir Rao Sarnobat, near Ahiri in Karnatak. Yekoji's 3,000 horses and elephants and Sardars were captured. Yekoji then went to halt at Tripadi and afterwards ceding Kolhar fort, made peace.

## 1600, Kalayukta

Jyeshtha, Shivaji captured Gadag province and returned to Raigad.

Poush Shukla 10 (13th December 1778), Sambhaji being disaffected escaped from Pratapgad to Dilir Khan who giving him a 7 hazari honoured him.

Falgun Krishna 10 (25th February 1679), Shah-Alam goes to Aurangabad; and Aurangzeb marches to Ajmer, on expedition against the Rana.

Shaka

Shravan Shukla 14 (10th August 1679), Vellore fort in Karnatak was taken by siege by Raghunathpant and Anand Rao.

Poush Krishna 10 (28th December 1678), Pantaji Pant Waqnis died.

Magh Krishna 11 (28th January 1679), Earthquake. On Wednesday night 20/44, a daughter Bhavanibai was born to Sambhaji at Shringarpur.

## 1601, Sidharthi

Chaitra Shukla 1 (3rd March 1679), Moropant Peshava, sending back the [captive] son of Husenkhan Miana, took Kopal and released Husenkhan and made him his servant.

Vaishakh Shukla 2, Thursday (2nd April 1679), Dilir Khan captured Bhupalgad. On Ram navami, Anandrao Senior took Balapur.

Bhadrapad Shukla 1 (26th August 1679), Shamji Nayak was sent to Bijapur.

Aswin, Dilir Khan laid siege to Bijapur.

Kartik, Adil Shah made peace with Shivaji. In this month Shivaji raided Jalnapur. There he fought with Ranmastkhan. Sidoji Nimbalkar was killed by a gunshot. Shivaji returned to Raigad via Patta.

Aswin Shukla 3 Saturday (27th September 1679), Four pots containing Rs. 26,000 were found at Wasota.

On the next day, swords emitted flames at Raigad. Margashirsha, Sambhaji escaped from the Mughals and returned to Panhala.

Poush Krishna 7 Tuesday (13th January 1680) Shivaji met him.

Shaka

Magh, Adil Shah makes peace with the Mughals, and the Siege of Bijapur was raised.

Falgun Krishna 10 (15th March 1680), Rajaram was married at Raigad to Pratap-rao's daughter.

Faigun Krishna 2 (7th March 1680), Rajaram was invested with the sacred thread.

## 1602, Roudra

Chaitra Shukla 15, Saturday (3rd April 1680), Shivaji died at Raigad at mid-day.

Jyestha, Bahir Rao captured Moropant Peshwa, Annaji Pant and Pralhad Pant and took them to Sambhaji at Panhala. The whole army gathered together and offered kingdom to Sambhaji.

Shravan, Bahadurkhan returned as viceroy, and laid siege to Ahivant. Dilir Khan went back to Delhi.

Aswin Krishna, Moro Pant died at Raigad. His son Nilopant was released and made Peshwa.

Anaji Pant was also released and appointed Muzumdar.

Margsirsha, Hambir Rao sacked Burhanpur.

Vaishakh Shukla 3 (21st April 1680), Anaji Pant Surnis seated Rajaram on the throne. Putting Sambhaji in prison, he and Moro Pant marched on to Panhala..

Ashadha Shukla 2 Friday (18th June 1680), Sambhaji entered Raigad, assumed powers and imprisoned Rajaram.

Shravan Shukla 5 (20th July 1680), Sambhaji ascended the throne.

Shaka

Poush, Raghunath Narayan was arrested at <sup>Ji</sup>111<sup>11</sup> and Harji Raje Mahadik and Shamji Nayak and Harji Raje Mahadik and Shamji Nayak.

Punde were given the charge of Karnatik. Shravan Krishna 2 (2nd August 1680), Pearls rained at Dabhol and on Shravan Krishna 5 (4th August 1680) they were brought to Raigad and shown to Sambhaji.

Magh Shukla 7 (16th January 1681), Coronation of Sambhaji took place at Raigad.

### 1603, Durmati

Chaitra, Sambhaji sent Harji Raje Mahadik and Shamji Nayak with Jaitji Katkar and Baji Kande to Karnatik with troops.

Jyestha, Sultan Akbar became emperor rebelling against Aurangzeb, and then went to Trimbak. Sambhaji gave him a residence in Konkan at Pali.

Bhadrapada, Sambhaji, at the instigation of Kavi Kalasha, became displeased with Anaji Datto Sachiv and beat him. On this, Anaji Pant, Bal Prabhu, Somaji Datto and Hiroji Farjand were imprisoned below Parali and put to death. Shamji Nayak was imprisoned in Karnatik.

Kartik Shukla 13 Sunday (13th November 1681), Sambhaji interviewed Akbar at Patshahapur. The whole army and retinue were with Sambhaji. Durgadas was with Akbar. Great honour was shown. In the same month Azamshah went to Aurangzeb. In Poush Aurangzeb reached Burhanpur in "Kshaya" Samvatsar. In Magh Hasan Alikhan burnt Kalyan and Bhivandi and returned.

\*Shaka

## 1604, Dundubhi

Vaishakha Krishna 7, Thursday (18th May 1682).

A son, Shivaji [II] was born to Sambhaji.

Chaitra, Shabuddikhan laid seige to Ramsej.

Vaishakh, Rupaji Bhonsle and Manaji More fought with Shahadikhan near Ganeshgaon and took 500 horses.

Aswin, the siege of Ramsej was raised.

Margshirsha, Ranmastakhan came and occupied Kalyan. Rupaji Bhonsle and Keso Pant and Nilo Pant Peshwa were sent against him.

Chaitra, Haraji Mahadik, Jaitji Katkar and Dadaji Kakde had been in Karnatik to help Trichonopoly where they came in conflict with the forces of Shrirangpatan; they captured 200 horses and also a commander Kumar of the army of Shrirangapatn.

Poush, Raghunath Narayan returned from Karnatik and met Sambhaji. He was made Muzumdar.

Magh, Sultan Azam Shah advanced upon Kolhapur. Habir Rao turning him back, sent him beyond Bhivra [Bhima].

## 1605, Rudhirodgari

Chaitra, Rohilakhan descending through Kolvan went over the Ghat with Ranmastakhan. While returning, Rupaji Bhonsle fought near Titolia. He took Padamsing Rajput. In the battle Padamsing and several important men were killed.

Aswin, Aurangzeb reached Ahamadnagar from Aurangabad. In the same month, Dilir Khan died of self-poisioning.

Kartik, Shabudikhan occupied Poona:

Shaka

Poush Krishna 5 (28th December 1683), Shah Alam crossed the Ramghat and burned Kudal and Bande and returned on

Falgun Shukla 15 (20th February 1684), to the Ghat. Many of his troops perished.

Poush Krishna 4 (27th December 1683), Shahabuddin Khan crossing the Devghat looted Nizampur.

Magh Shukla 1 (7th January 1684), Kavi Kalash taking Akbar with himself went to the forest of Bhimgad and made peace with the Firangis [Portuguese].

Vaishakh Krishna 4 Wednesday (23rd April 1683), Raghunath Narayan died at Valan.

Jyeshtha Krishna 11 (10th June 1683), Sambhaji rode to Rajapur and waged war against the Firangis [Portuguese] and laid siege to Revdanda.

Ashadha Shukla 15 (28th June 1683), Janardan Narayan died at Devrukh.

Kartik Krishna 7 (1st November 1683), Sambhaji went to Banda. The Firangi of Goa had sieged the fort; he fought them and raised the siege. Yesaji Kank and his son Krishnaji Kank fought bravely.

Margashirsha, [Sambhaji] captured Kumbhar Juve of the Firangis, and looted Sashti and Bardes.

Poush Shukla 15 (23rd December 1683), Sambhaji returned to Raigad. There he gave full authority to Kavi Kalash.

## 1606, Raktakshi

Vaishakha, Shah Alum occupied the village of Sheks near Bijapur. The Bijapur King made a rupture with the Mughals.

Shaka

Jyeshtha Shukla 15 (18th May 1684), Kabji reached Raigad.

Kartik Shukla 11 (7th November 1684), The Mughals captured Kathalagad.

Poush Krishna 4 (23rd January 1685), Shabuddi-khan making a quick march from Poona passed the Borghat and reached Gagoli. Kavi Kalash went and fought him, and forced him to retire above the Ghat.

Kartik Shukla 2 (29th October 1684), Manaji More, Gangadhar Pant, Vasudeo Pant and Ratnaji Somnath were imprisoned by Sambhaji.

Poush, Yekoji died at Tanjore.

Magh, Khem Savant, ruler of Kudal, rebelled. The Firangi sheltered him.

## 1607. Krodhan

Rahim Khan, Bahadur Khan and Rahamat Khan laid siege to Bijapur.

Vaishakh, Golkonda King sent 3,000 cavalry and 3 lakhs of Hon to Bijapur.

Shah Alum and Bahadur Shah went and looted Bhaganagar.

In that month Madanna was attacked and killed with his brother Akanna. Peace was made with the Mughals by paying a crore of rupees.

Jyeshtha, Aurangzeb marched from Ahamadnagar to Sholapur and invaded Bijapur.

Ashadha, Sambhaji sent Kaviji to aid Bijapur, who stayed at Panhala and sent his troops on.

Shaka

Poush Krishna 5 (28th December 1683), Shah Alam crossed the Ramghat and burned Kudal and Bande and returned on

• Falgun Shukla 15 (20th February 1684), to the Ghat. Many of his troops perished.

Poush Krishna 4 (27th December 1683), Shahabuddin Khan crossing the Devghat looted Nizampur.

Magh Shukla 1 (7th January 1684), Kavi Kalash taking Akbar with himself went to the forest of Bhimgad and made peace with the Firangis [Portuguese].

Vaisakh Krishna 4 Wednesday (23rd April 1683), Raghunath Narayan died at Valan.

Jyeshtha Krishna 11 (10th June 1683), Sambhaji rode to Rajapur and waged war against the Firangis [Portuguese] and laid siege to Revdanda.

Ashadha Shukla 15 (28th June 1683), Janardan Narayan died at Devrukh.

Kartik Krishna 7 (1st November 1683), Sambhaji went to Banda. The Firangi of Goa had sieged the fort; he fought them and raised the siege. Yesaji Kank and his son Krishnaji Kank fought bravely.

Margashirsha, [Sambhaji] captured Kumbhar Juve of the Firangis, and looted Sashti and Bardes.

Poush Shukla 15 (23rd December 1683), Sambhaji returned to Raigad. There he gave full authority to Kavi Kalash.

## 1606, Raktakshi

Vaishakha, Shah Alum occupied the village of Sheks near Bijapur. The Bijapur King made a rupture with the Mughals.

Shaka

Jyeshtha Shukla 15 (18th May 1684), Kabji reached Raigad.

Kartik Shukla 11 (7th November 1684), The Mughals captured Kathalagad.

Poush Krishna 4 (23rd January 1685), Shabuddi-khan making a quick march from Poona passed the Borghat and reached Gagoli. Kavi Kalash went and fought him, and forced him to retire above the Ghat.

Kartik Shukla 2 (29th October 1684), Manaji More, Gangadhar Pant, Vasudeo Pant and Ratnaji Somnath were imprisoned by Sambhaji.

Poush, Yekoji died at Tanjore.

Magh, Khem Savant, ruler of Kudal, rebelled. The Firangi sheltered him.

## 1607. Krodhan

Rahim Khan, Bahadur Khan and Rahamat Khan laid siege to Bijapur.

Vaishakh, Golkonda King sent 3,000 cavalry and 3 lakhs of Hon to Bijapur.

Shah Alum and Bahadur Shah went and looted Bhaganagar.

In that month Madanna was attacked and killed with his brother Akanna. Peace was made with the Mughals by paying a crore of rupees.

Jyeshtha, Aurangzeb marched from Ahamadnagar to Sholapur and invaded Bijapur.

Ashadha, Sambhaji sent Kaviji to aid Bijapur, who stayed at Panhala and sent his troops on.

Shaka

## 1608, Kshaya

Ashadha, Aurangzeb went from Sholapur to Bijapur.

Aswin, Shukla 7 Monday (13th September 1686)

Aurangzeb captured Bijapur. Sultan Sikandar interviewed him but was confined. Sarjakhan and the son of Bahalol Khan were created 5 hazaris.

Chaitra, the Mughals captured Miraj.

Falgun Shukla 10 (11th February 1687), Kesopant reached Karnatik.

Kartik, Keso Trimal was sent to Karnatik.

Magh, Kutub Shah ceded to Aurangzeb Bhaganagar including Basavpatan. In the same month Aurangzeb went to Bhaganagar and besieged it through Kassimkhan. Famine raged in Karnatik and the Desh.

Falgun, Akbar sailed for Iran.

## 1609, Prabhava

Ashadha Shukla 10 (10th July 1687), Chief of Mysore brought aid to Bangalore and seized Kassimkhan with forces.

Aswin Shukla 1 (27th September 1687), Kassimkhan captured Pilgode by seduction. [Penkonda-75 miles N. of Bangalore].

Falgun, Ismail Khan, Maka, Yacham Nayak and Sadi Mahomad came and wrested Kanchi.

Ajamshah took Belgaum and many other forts.

Bhadrapada Shukla 12 (8th September 1687), Aurangzeb captured Golkonda by bribery and arrested Kutub Shah alive.

Shaka

Poush, Aurangzeb went to Bijapur; Shah-buddin-khan was created Gaziuddin Khan and was sent to besiege Adoni.

Sarjarao Jedhe and his brother and retinue were at Rajmachi under the service of Nilo Pant Pradhan.

### 1610, Vibhava

Chaitra Shukla 1 (22nd March 1688), Harji Mahadik went from Trinomali to Kanchi.

Kartik, Sirke rose against Kalash. Kalash fled to Khelna [Vishalgad]. Sambhaji came from Raigad in the same month to the help of Kalash; he defeated and routed Sirke at Sangameshwar and reached Khelna.

Magh Krishna 7, Friday (1st February 1689), Sambhaji and Kavi Kalash reached Sangameshwar on route for Raigad. Shaikh Nizam, with a quick step, came and captured both alive, while the rest of the party went to Raigad.

Falgun Krishna 13, (9th March 1689), Harji Mahadik captured Keso Trimai at Trinomali on hearing the disaster to Sambhaji.

Aswin, Epidemic [cholera] raged at Bijapur.

Margashirsha, Sambhaji at the advice of Kavi Kalash arrested Pralhad Pant and Sarkarkuns and many other people. In the same month Aurangzeb reached Tulapur on the Bhima from Bijapur.

Falgun Shukla 3 (12th February 1689), Changoji Katkar, Killedar of Raigad and Yesaji Kank took Rajaram out of prison on Magh Krishna 30, (9th February 1689) and seated

Shaka

him on the throne. Manaji More and other Sarkarkuns who were under arrest, were released and restored to their offices. Rajaram began to reign. Yesji and Sidoji Farjand were hurled down from a precipice.

Falgun Krishna 30 (11th March 1689), Aurangzeb beheaded Sambhaji and Kavi Kalash at Tulapur.

### 1611, Shukla

Chaitra Shukla 15, (25th March 1689), Aurangzeb sent Zulpikharkhan to besiege Raigad.

Chaitra Krishna 10, Friday (5th April 1689), Rajaram fled to Pratapgarh.

Aswin Krishna 8, Thursday (26th September 1689), Rajaram rode from Panhala and reached Vellore on,

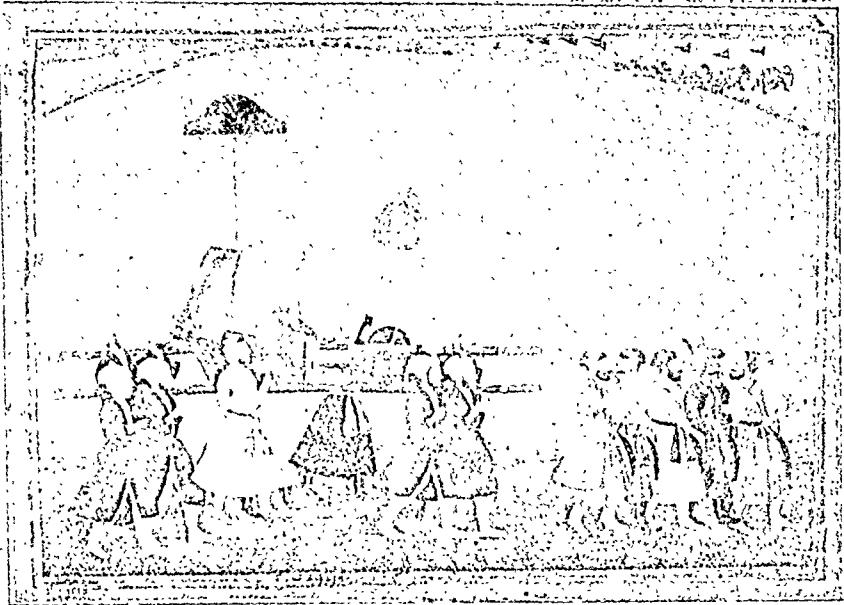
Kartik Krishna 11, (28th October 1689), thence he went to Jinji.

Kartik, at Raigad terms were settled and on Margshirsha Shukla 2, Sunday, Raigad was surrendered to the Mughals. Sambhaji's son Shivaji II was taken by Aurangzeb to Tulapur; he was created a 7-hazari and named Shahu Raja. This year the Mughals took all the forts.

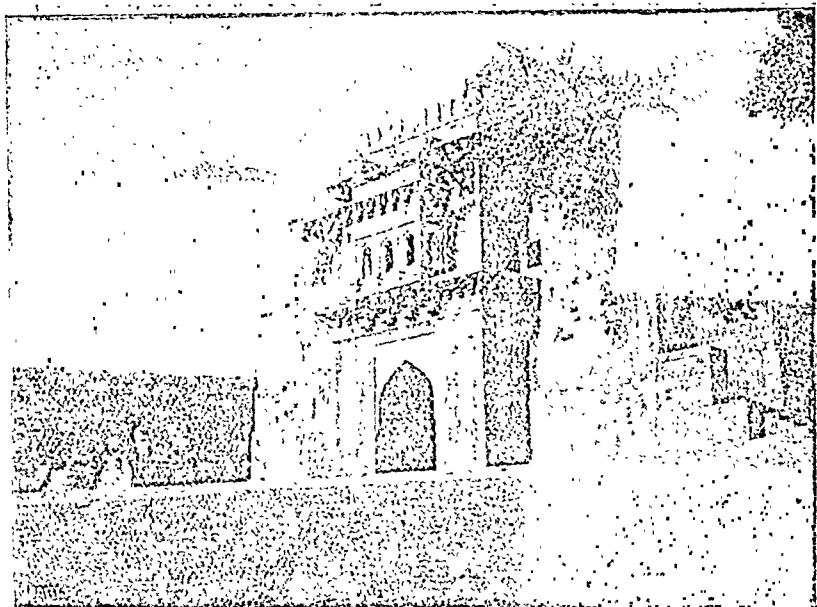
Bhadrapad Shukla 14, (19th August 1689), Harji Mahadik released Kesopant.

Aswin Krishna 11, (29th September 1689), Harji Mahadik died.

Poush Krishna 4, Saturday, [Friday], (20th December 1689), Yacheppa Nair, Ismail Khan, Makav and others, and 4000 cavalry of the



Aurangzeb in oldage.



Ambarkhana, Panhagad.

Randas, from an old painting at Tanjore.



Kalyan Gate, Sinhgad.



Shaka

Mughals, rebelled and interviewed Rajaram through Nilopant at Chenpatan.

Vaishakh, Sarja Rao Jedhe Deshmukh of Rohidkhore in Bhor, was asked to return home with his brother. He returned to his home at Kari.

## 1612, Pramoda

Vaishakh, Zulpikharkhan arrived when Yachappa Nair and Tanjore Trimbak Rao and Rajaram's troops who had crossed the Ghat, returned below without doing anything.

Vaishakh Krishna 12 (25th May 1690), Sarjakhan while laying siege to Satara, was attacked by Ramchandra Pandit Sachiv, Shankaraji Pandit Rajadnya, Santaji Ghorpade and Dhanaji Jadhav, and was defeated with the loss of 4,000 horses and 8 elephants. He was also captured and ransomed for a lakh of Rupees. Ramchandra Pandit and Shankaraji Pandit captured Pratapgad and the forts of Wai district, *viz.*, Rohida, Rajgad and Torna.

Bhadrapad Shukla 4 (29th August 1690), Zulpikar-khan laid siege to Jinji. Rajaram started for Karnatik.

Margashirsha Shukla 3 (23rd November 1690), Nemaji Shinde, Mankoji Pandhre and Nagoji Mane rebelling from the Mughals, joined Rajaram with 2,000 cavalry and expelled the besiegers from the trenches and retired to Chakrapuri.

Magh, Rajaram went to Jinji and Aurangzeb reached Galgala.

Shaka

Margashirsh, Sarja Rao Jedhe, Deshmukh of Bhor, with Deshmukh of Maval, went to Tulapur and returned after receiving an imperial service and also robes of honour with Venkaji Dadaji and Shivaji Pant and Balaji Pant.

### 1613, Prajapati

Poush, Prince Kambux and Asadkhan reached Jinji to help Zulpikarkhan. Ramchandra Pant and Parasharam Pant sent their forces to capture Panhala back from the Mughals.

### 1614, Angira

Margashirsha Shukla 15 (13th December 1692), Shankaraji Pant sent Dhanaji Jadhav to help Rajaram in Jinji. On his way he attacked the Mughal western outpost and captured Ismail Maka, 500 horses and 2 elephants.

Margashirsha Krishna 1 (14th December 1692), Santaji Ghorpade was sent by Ramchandra Pant with 15,000 horses to Jinji. Near Kanchi he captured Ali Mardan Khan with 1,500 horses and 6 elephants.

— Krishna 3 (16th December 1692), Zulpikarkhan leaving the trenches of Jinji, went to capture Kambux.

Poush Krishna 11 (22nd January 1693), Zulpikarkhan making terms, raised the siege of Jinji and went to Wandiwash and Asadkhan and Kambux went to the Emperor.

Falgun, Bahirji Ghorpade and Yachappa Nair rebelling against Rajaram left him. Yachappa Nair took Satgad and remained there. In the same month, Santaji Ghorpade besieged

Shaka

Trichonopoly. Rajaram also went in person. In the year when Trichonopoly was invaded, the Mughals besieged Panhala.

### 1615, Shrimukh

Chaitra Krishna 13 (23rd April 1695), Peace was made between the Chief of Trichonopoly and Rajaram. At Tanjore, Rajaram met Shahaji Raja.

Vaishakh, Santaji Ghorpade quarrelled with Rajaram and retired to Desh, on which Dhanaji was made Commander-in-chief.

Jyeshtha, Yachak Nayak and Bahirji were near Vellore. Rajaram went there and quarrelled with them.

Margshirsha, Yachap Nayak met Zulpikarkhan and entered his service.

Magh, Zulpikarkhan attacked Tanjore from Wandiwash.

Falgun, Bahirji Ghorpade was conciliated and was brought into the presence of Rajaram. He was sent to help Tanjore.

Kartik, Ramchandra Pant Amatya, Shankaraji Pandit Sachiv and Dhanaji Jadhav went and raised the siege at Panhala.

### 1616, Bhava

Fasli (1096)

Shankaraji Pant Sachiv put the following plan before Santaji Ghorpade :—

“ You should with your troops execute your Master's work. You must not impose conditions upon the Master. “ You must exert in raising the siege like a faithful servant. You must not be disloyal. ” This was agreed to

[ by Santaji ] on oath. Yesaji Malhar was appointed as Santaji's Mutualik [ representative ] and Hanmant Rao Nimbalkar, Sar-lashkar and other sardars totalling 25,000 troops to assist him. Yesaji Malhar and Hanmantrao were asked to hold office at Santaji's and all were to serve loyally. Upon this plan being agreed to, Santaji was sent on duty in Kartik. He collected large troops and started amidst gunfire and reached Karnatik by stage marches.

In fort Kari, was Trimbak Pant Mutualik with Yado Shamraj and Mahadaji Baji as his help-mates. A Mughal officer named Beg of Junnar seduced the garrison [ of Kari ] through one Rayaji Bahulkar and captured the fort by means of rope-ladders, and Yadav Shamraj and Mahadaji Baji with families escaped to Bhorap by the western gate. Trimbak Pant and Moro Narayan were captured by the Beg. Abaji Pant, the Sabnis of the messengers, fell fighting. Other soldiers and Girjoji Nimbalkar Dinkar Rao also fell with them. [Doge appears a misreading for Beg. See Sanads and Letters, page 171].

Shankaraji Pant Sachiv came to Rajgad, and despatched to Kari Pantaji Shivdeo, Chandji Kadam of Bhorap and contingents of the other

forts, with the troops of Damaji Narayan. They all besieged the Fort and permitting Beg to depart, overcame the fort, where Trimbak Pant, Moropant and other people and families who were in captivity, were released. Then Shankaraji Pant went himself to Kari, routed Rayaji Bahulkar and kept him in confinement in the inner fort of Rajgad.

Vaishakh, Zulfikarkhan attacked Tanjore but on receiving 40 lakhs of Chakrai [round coins] agreed to a peace.

Aswin Shukla 1 (10th September 1694), after occupying the country subject to Jinji, Zulfikarkhan sat down to besiege it.

Aswin Shukla 7 (15th September 1694), He captured Yachappa Nair and beheaded him. Marching from thence, he captured Jaftan-Mulk and fort and brought Jinji to submission.

## 1617, Yuva

Zulfikarkhan besieged Vellore.

Margashirsha, Dhanaji Jadhav went to Karnatik and raised the siege of Vellore.

Poush Shukla 11, (5th January 1696), Santaji Ghorpade captured Khanjadkhan and Kassimkhan at the village Doderi near Sitia. Kassimkhan was killed and Khanjadkhan was ransomed for Rs. 1 lakh.

Poush, Santaji Ghorpade killed Himmat-Bahadar near Basvapatam.

Jyeshtha, Aurangzeb removed his camp from Galgala to Bramhapuri.

Shaka

**1618, Dhata**

Chaitra, Aurangzib sent Gaziuddin Khan against the Berads of Wakinkheda. Santaji Ghorpade went to Jinji to see Rajaram.

Jyeshtha, Santaji and Dhanaji had a scuffle near Kanchi in which Amrit Rao Nimbalkar lost his life. Santaji won, and Dhanaji escaped with life to the Deccan.

Jyeshtha Krishna 4, Tuesday (9th June 1696), Ghati 4, pal 9, Dhanishta 43, Vishkambha Yoga, 29/9, at night 18/10 Ghati, a son was born to Rajaram and was named Shivaji Raje.

**1619, Ishwara**

Chaitra, Santaji returned to the country near Satara, where Gaziuddin Khan invaded him.

Ashadha, Santaji Ghorpade was treacherously killed by Nagoji Mane near Shambhu-Mahadeo.

Shravan Krishna 11, (2nd August 1697), Monday, Rajaram sent Karna to the Mughals. [Karna was the illegitimate son of Rajaram who was sent to invade the Mughal territory].

Margashirsha Shukla 5, (8th November 1697), The Mughal besieged Jinji.

---

[Here ends the **Jedhe Shakavali** abruptly. Another *Shakavali* called Gadadhar Pralhad is printed in *Shivacharitra-Pradeep* and contains further entries, beginning with *Shaka* 1619 and ending with 1629, of which the following is a translation]:—

Shaka

## 1619, Ishwara

[The four entries of *Shaka 1619* of Jedhe are also repeated here verbatim].

Pousha Krishna 12 (30th January 1698), Zulpikar-khan treacherously captured Jinji, mounting through the pass of Chengad on the *Sankrant* day. Rajaram had already escaped and he reached Vellore on *Poush Krishna* 9 (26th January 1698).

Falgun Krishna 7, Tuesday, (22nd February 1698) Rajaram reached Khelna. Dhanaji Jadhav had gone to Vellore to fetch him. Bedar-Bakht was appointed by the Emperor against him.

## 1620, Bahudhanya

Margasirsha...went to Jinji from Khelna, [who ?] Bedar Bakht pursued him.

Magh, Ghaziuddinkhan made peace with the *Berads* and went against Bakht Buland who was creating trouble at Deogad.

Falgun, Rajaram again returned from Jinji to Khelna, having offered a battle to the Shahajada near Gadag.

Extra—Jyeshtha Krishna 8, Monday, (7th May 1698) [ought to be Saturday], Ghati 1, pale 13, Vartman, Purva Bhadrapada 23, p. 56, Preeti 53/56 at night G. Ghati 12, Pale 30, a son was born to Rajaram and was named Sambhaji.

## 1621, Pramathi

Kartik, Aurangzeb in person set out on campaign from Bramhapuri. Rajaram fleeing with his

Shaka

troops went to the fort of.....upon his heels were sent Bedar Bakht and Zulfikarkhan to harass him.

Margashirsha, Aurangzeb captured Vasantgad and personally laid siege to Satara.

Poush, Rajaram again returned to Rajgad; Dhanaji Jadhav looted the imperial base camp at Bramhapuri.

Falgun Krishna 9, (3rd March 1700), Rajaram died at Kondana. His son Shivaji aged 5 years began to reign.

### 1622, Vikram

Chaitra Shukla 13 (21st March 1700), Subhanji Bhadvalkar gave up the fort of Satara to the Emperor.

In the month of.....the Emperor went and besieged Parli.

Ashadha, Aurangzeb took Parli by settling terms, and encamped at Maini near Bhushangad.

Kartik, Emperor while encamped at Khawaspur had his troops swept owing to floods of the Man river.

Margashirsha, Zulfikarkhan and Bedar Bakht laid siege to Panhala.

Falgun Shukla 13 (11th March 1701), Aurangzeb came to Panhala [ \* \* \* cannot be deciphered].

### 1623, Vrisha

Jyeshtha Krishna 14, (24th June 1701), Emperor captured Panhala by paying 55,000 money and then went to Budh-pachegaon for encampment [during the rains].

Shaka

Aswin, Bedar Bakht captured Samangad, Wardhangad and Kalanidhi—the three forts.

Bhadrapada, Bahiramadkhan went and captured by settlement Chandan Vandan and Nandgir.

Margashirsha, Aurangzeb came and besieged Khelna, keeping Gaziuddinkhan at Bramhapuri to maintain communication with the base.

### 1624, Chitrabhanu

Jyeshtha Krishna 7, (5th June 1702), Aurangzeb took Khelna from Parashram Pant paying him Rs. 2 lakhs. Encamped at Wadgon near Panhala, many of his troops died during the rains.

Poush, The Emperor laid siege to Kondana. In the same month Nemaji Shinda and Kesopant marched beyond the Narmada and sacked Sironj.

Poush Krishna 10, (1st January 1703), A severe hailstorm occurred about a few miles from Bavda.

### 1625, Subhanu

Vaishakh Shukla 9, (14th April 1703), Kondana was captured on terms of paying 50,000. Thereupon the Emperor came to Poona and encamped. In that year, the rains failed and there was famine.

Kartik Shukla 14, (11th November 1703), The Emperor marched from Poona and besieged Rajgad.

The country between Khandesh and Varhad [Berar] was affected by famine. Corn was sold at 5 seers to a rupee.

Shaka

Margashirsha, Nemaji Shinde and Kesopant fought with Sarjakhan, captured him with 2,000 horses and 11 elephants. The Khan was ransomed for 3 lakhs of Rs.

Magh, Nemaji Shinde, Kesopant and Parsoji Bhosla with 50,000 troops crossed the Narmada and advanced as far as Kalabag. The Emperor detached Gaziuddin Khan to pursue them.

Magh Krishna 9, (18th February 1704), The Emperor captured Rajgad by terms.

Falgun, Torna was captured by means of rope-ladders.

## 1626, Tarana

Vaishakha, The Emperor came to Khedkadus for encampment during the rains.

Kartik Krishna 13, (14th November 1704), Aurangzeb marched from Khedkadus by way of Pedgaon and Sagar, reached Wakinkheda and besieged it in Magh.

## 1627, Parthiva

Vaishakh Krishna 4, (1st May 1705), Aurangzeb captured Wakinkheda. The Berads evacuated the fort and fled.

Jyeshtha, The Emperor encamped on the banks of the Krishna 3 Kos from Wakinkheda.

In the month of Ashadha, Kondana was captured back by the Marathas by means of rope-ladders.

Kartik Shukla 14, (20th October 1705), The Emperor started marching back and arrived at Pedgaon on Poush Shukla 1, (6th December 1705) where he celebrated Ramjan.

Shaka

Magh Krishna 1, (18th January 1706), Shahu Raje was taken out of his confinement and sent out with Nabab Zulfikarkhan, in order to give him the fort of Kondana.

Falgun Shukla 6, (7th February 1706), The Emperor resumed his march and reached and halted at Ahamadnagar.

## 1628, Vyaya

Chaitra, Dhanaji Jadhav with all his forces, attacked the imperial troops and offered a battle. Zulfikarkhan captured Kondana by paying money.

Vaishakh Shukla 11, (12th April 1706), Ajam Shah came from Junnar and was reconciled to the Emperor at Ahamadnagar.

Magh Krishna 7, (13th February 1707), Kambaksh was given the government of Bijapur and sent there by Aurangzeb.

Magh Krishna 12, (18th February 1707), Ajim Shah was given the government of Ujjain and was sent away from himself by the Emperor.

Magh Krishna 30, Friday (21st February 1707), Aurangzeb expired at Ahamadnagar at midday.

Falgun Shukla 1, (22nd February 1707), Ajam Shah returned from Salabatpuri to the imperial camp and siezed all property.

Falgun Shukla 11, (4th March 1707), Tuesday Ajam Shah occupied the throne.

Falgun Krishna 1, (8th March 1707), Saturday Ajam Shah left Ahamadnagar marching for Delhi.

Falgun, Kambaksh arrived at Bijapur and started regular government.

Shaka

**1629, Sarvajit**

Chaitra Shukla 1, (23rd March 1707), Ajam Shah reached Aurangabad.

Chaitra Shukla 1, (23rd March 1707), Zulfikar-khan and Raja Shahu arrived at Aurangabad and had a satisfactory consultation with Ajam Shah.

The next day Ajam Shah started from the Deccan for Delhi and.....[Here the document ends abruptly.]

---

*N. B.*—In order to estimate correctly the historical value of the *Jedhe Shakavali*, it should be carefully read in conjunction with the following *Kareena*.

---

## JEDHE KAREENA.

---

*Note*—When the grand experiment of creating a *swaraj* in Maharashtra was undertaken by Shivaji, one can easily imagine how many various persons and families must have helped him in different ways; and unless one obtains a realistic and full account of the part played by these help-mates, the story of Shivaji's activities cannot be fully constructed. While we know on positive evidence much of the latter portion of that great man's life, that is, practically from the Afzalkhan incident onward, his early life is yet shrouded in mystery. The first field of Shivaji's activities was in the hilly tract known as the 'Maval', extending along the ridge of the Western Ghats roughly from Junnar in the North to about Wai in the South. If one looks at the map, one could easily realise how this tract of the country was a disputed border-land claimed as much by the Nizam Shah as by the Adil Shah, giving rise to constant warfare between them. Shivaji and his father Shahaji took full advantage of the dubious ownership of this tract, as is shown by the part played by the Jedhes, which is so graphically described in this *Kareena*. Most of the Deshmukhs of Maval seem to possess similar old family accounts, some of which were for the first time brought to light by the late Mr. Rajwade and printed by him in his volumes XV to XVIII and XX. More papers of a similar nature are now coming forth, which throw quite a new light on the doings of Shivaji's father, mother and very many of his early associates. This *Jedhe Kareena* or an account of the Jedhes, and the *Jedhe Shakavali* are only two important samples, which give a vivid picture of those dim old times, which are not less stirring or historically less important, because we know so little of them.

Just as Aurangzeb and Shivaji play the principal part in the latter half of the 17th century of the history

Maharashtra, so do before them their fathers also, Shah Jahan (1592-1666) and Shahaji (1594-1664), who were contemporaries in age and activity, and who played nearly the same game, though with different means and temperaments, in the first part of that century.\* Their grandfathers Jehangir and Maloji are also found to add their quota to the game of the conquest of the Deccan, first started by Akbar. It will thus be realised how Persian and other outside sources of historical materials are essential, in order to complete this important chapter of Indian History, to which these Marathi papers will be found to make no light contribution.

It is hoped that these translations will convey a correct idea to outside scholars, of the nature of the contents of these old papers, which for a real constructive history, ought indeed to be read in the original. Many such papers can certainly bear translation, but that would be a task quite beyond the object of this volume. What is really wanted is a source-book of Maratha History composed in English, of papers in the various languages for the benefit of all students of history. Another desideratum is a good topographical map of Maharashtra, without which one cannot study properly the situations that have been alluded to in these old papers. The theatre of most of the occurrences referred to in the two documents, the *Jedhe Chronology* and the *Kareena*, lies in the heart of the Maval country proper, which has been proverbially divided into 12 principal valleys, which have various names and sub-divisions, along the eastern ridge of the Sahyadris. They may be enumerated for ready reference in the

\* This idea has been immortalised in a stirring Hindi stanza by Shahaji's court-bard Jayaram Pinde, the last line of which runs thus :—

अरु उच्चर दक्षिण रच्छनकों इत साहजि है उत साहजिहां ।

रा. मा. वि. चंपू.

Following table, from North to South with the names and the titles of the Deshmukhs who owned them :—

Valley.	Deshmukh.	Title.
Ander (अन्दर)	.....	.....
Nané (नाणे)	Garud	.....
Mosé (मोसे)	Pasalkar	Yashwantrao.
Poud (पोड)	Dhamale	Rautrao.
Muthe (मुठे)	Marane	Gambhirrao.
Karyat (कर्यात)	Payagudo	Ravirao.
Ghotan (घोटाण)	Ghare	Bhupatrao.
Khedebare (खेडेबारे)	Konde	Naik.
Gunjan (गुंजान)	Silimbkar	Haibatrao.
Kanad (कानद)	Maral	Zunzarrao.
Welwand (वेळवंड)	Dhor	Adhalrao.
Bhor (भोर)	Jedhe	Sarjerao.
Hirdas (हिर्डास)	Bandal	Naik.
Shivatar (शिवतर)	More	Chandrarao.

G. S. S.

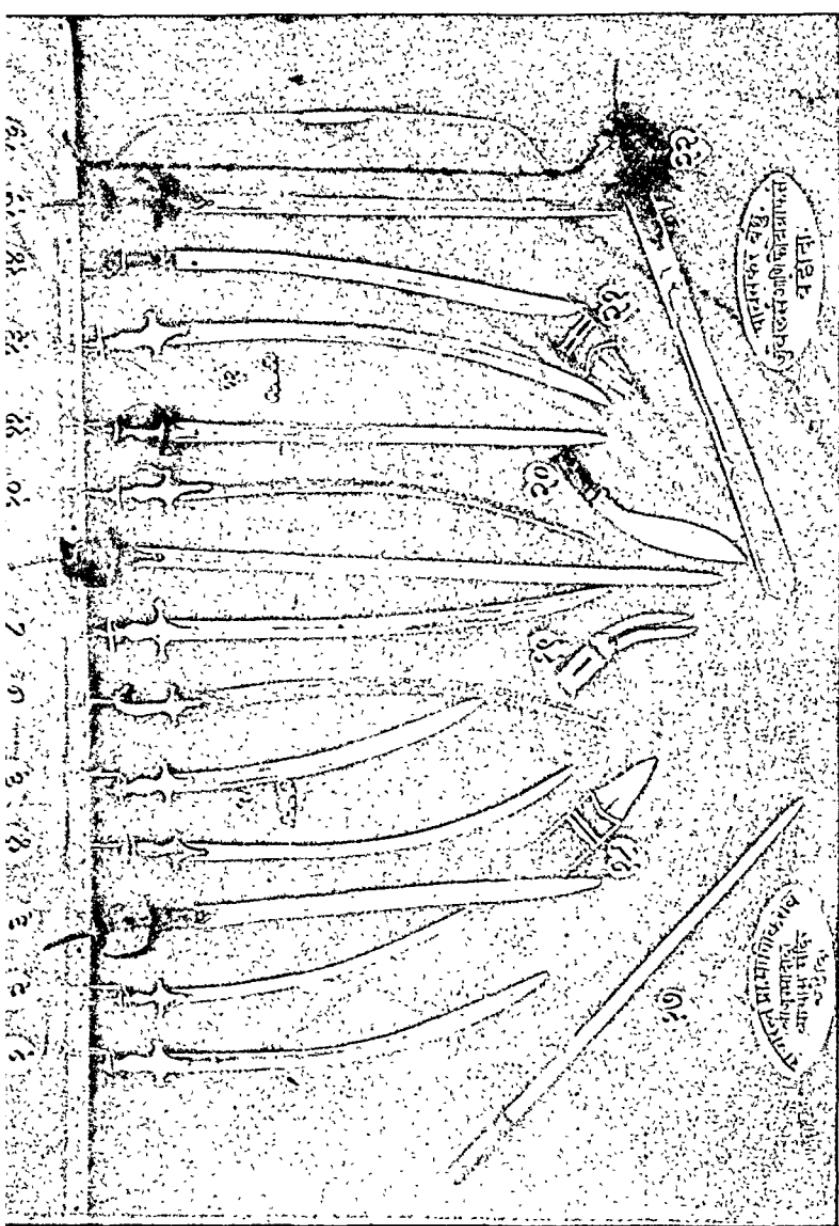
### JEDHE KAREENA.

### SHREE NAGESH.

This *Kareena* is of Jedhe Deshmukhs, Taluka Bhor, Fort Rohida, to the following effect :—When the partition between our ancestors and the Khopade Deshmukhs was made by the judges and the family-jurors, the Bhor-*taraf* came to the share of the Jedhes and the Utroli-*taraf* was assigned to the Khopades. Thereupon the Jedhes managed the cultivation and revenue-collection of the Bhor-*taraf* and undertook great trouble for the sake of the forts. By the orders of the Shah (Nizam Shah) they collected troops, conducted campaigns and fought battles at great risk. They also managed the governmental work so well, that the Shah was highly pleased by these (services) and

gave Kari as *Inam* to our ancestor Naikji Naik. His son Kanhoji Naik Jedhe by the strength of his sword and of his troops, bravely resisted Chandrarao More and Krishnaji Naik Bandal, who used to levy forced contributions upon the twelve Mavals. Kanhoji protected the villages in the two *tarafs* of Bhor and Utroli (from these usurpations). He as the head of the land never neglected his duties, and the interest of the Shah. By order of Malik Amber, Kanhoji forcibly captured Fort Kelanja (Mohangad), with the aid of rope-ladders (for the Nizam Shah). Malik rewarded these services by letters of commendation and assignment of *Saranjam*. Malik Amber died in the month of Vaishakh of the Kshaya year 1578 (May 1626). Some time thereafter, this territory went to the share of Adil Shah and was included into the government of Randullakhan whose head-quarters were at Rahimatpur. Randullakhan engaged Kanhoji Naik with his troops into his service. He wrote to the Shah of Bijapur and obtained his orders for a *Saranjam* being conferred on Kanhoji, who rendered faithful service to his new master. Adil Shah was so pleased with him that he gave Kanhoji the villages of Chikalgaon and Natibi in *Inam*. *Firmans* for the *Inams* were issued and letters of recommendation were sent to the *Killedar* of *Rohida*, for handing over the possession of the *Inam* villages.

Then in the month of Bhadrapada of the Angira year 1554 (September 1632), Shahaji Raje brought out a new Nizamshahi Prince and crowned him at Pemgiri (Ahmednagar District). But the fort was small and not well-defended; so he (Shahaji) carried the Prince to the fort of Mahuli (below the Ghats) and defended it on the strength of his army. Thereupon in the Yuva year 1557, Ranadullah Khan of Bijapur and Khan Jaman Khan, the Mughal Subha, combined and besieged the fort of Mahuli. Kanhoji Naik was with the besiegers, having accompanied Ranadullah Khan. He secretly carried on negotiations with Shahaji for



१ गदारा २ तिमचा ४ चांपनेंटी तलवार ५ वाघनख ६ सोसन पता ७ शिरोही मानाशाही ८ शिरोही लाखाशाही ९ सैफ  
 १० बडोदशाही सकेला ११ रामपुरी कत्ती १२ वाघनख १३ अलेमानी तुर्की १४ आरवी सुरा १६ धनुष्य १९ जमधर २२ खांडा



Raja Chhatrasal Bundella (1650-1733).

surrender. Provisions in the fort ran short; the garrison began to starve; and the fort was on the point of surrender, when Shahaji begged for terms of peace through Kanhoji. A treaty was accordingly agreed upon to the effect that the territory north of the river Godavari and the young Nizam Prince should be handed over to the Mughals: and that the territories on this (southern) side of the Godavari should, as belonging to the Adil Shah, be given as *Jagir* to Shahaji, who should in return serve the king of Bijapur with 12,000 troops. These terms were communicated to the Adil Shah and were finally confirmed by him. Shahaji however managed to conceal the real Nizam Prince at Rajpuri and gave a false substitute into the Mughal possession. Thereupon Shahaji came down from the fort, had an honourable interview with Ranadullakhan and returned to his tent, where Kanhoji Naik and his agent Dadaji Krishna waited upon him in an interview. Shahaji expressed great satisfaction at the kind offices rendered him by Kanhoji, saying "You have remained faithful to your duty as a *watandar* and have come to see me. I am highly pleased with you. I know you are a powerful Deshmukh in the Maval. This territory has been assigned to me as *Jagir*. The Deshmukhs of Maval are unruly; so I need your services in getting them into my control and in obtaining regular payments of revenue from them. They must respect my authority." To this Kanhoji Naik replied, "If you should request Ranadulla to have my services transferred to you, I will not fail to serve you faithfully."

The whole party then repaired to Bijapur and saw Adil Shah who according to the terms of the treaty conferred the *Saranjam* upon Shahaji, who pressed Ranadullakhan and got the services of Kanhoji Naik transferred to him. Thus Kanhoji came to serve Shahaji with his troops.

Sometime after, Ranadullakhan died and as he had no issue, his office and property were handed over to his attendant Afzalkhan who had already shown great ability. Afzalkhan was then deputed on a campaign against Jinji and Shahaji was ordered to accompany him. Kanhoji Naik also had to go with his troops on the mission with Shahaji. They besieged Jinji which was on the point of surrender. But Afzalkhan sent a false report to Adil Shah that Shahaji hampered the work of the siege by helping the garrison who had a secret understanding with him. The king of Bijapur then sent Mustafakhan against Shahaji who was captured and brought to Bijapur along with Kanhoji Naik. On learning the facts of the dispute from Shahaji, the Shah found that the report sent by Afzalkhan was false. The king then bestowed honours upon Shahaji, gave him a head-dress, and all the appurtenances of the court room,\* at the same time presenting him the *Jagir* of the province of Bangalore estimated to yield 5 lacks of *hons* a year. Shahaji was given an independent command with Kanhoji Naik as his lieutenant. Then Shahaji sent Shivaji to Poona with Shamrajpant Peshwe, Mankoji Dahatonde Sarnobat, Balaji Hari Majalasi, together with (other) clerks and a body of cavalry. Houses (for Shivaji) were then built at Khedebare also, and the fort of Kondana was captured by means of intrigues through the help of Bapuji Mudgal Narhekar, Deshpande of Khedebare. When the Adil Shah heard this, he got angry with Shahaji and put him into prison. The Adil Shah also imprisoned Kanhoji Naik Jedhe and Dadaji Krishna at Kanakagiri. Ratnajipant, the son of Dadaji Krishna died in gaol. Afterwards Shivaji gave (back) to the Adil Shah the fort of Kondana, and Shahaji was released. Kanhoji Naik and Dadaji Krishna were also released from Kanakagiri. Then the Adil Shah

\* It was customary for a king in those days to present the whole *Sadar* or court-room to a person with whom he was highly pleased.

entrusted Shahaji with a campaign to Tanjore. Before starting on the expedition, Shahaji met Kanhoji Naik and Dadaji Krishna, and calling them aside said to them, " You are the *Watandars* of Maval. People fear and respect you there. Shivaji is at Poona. I intend sending you to him with your forces. Serve him loyally. Howsoever difficult an occasion may arise, without counting the loss, you should work for him. As you both entertain feelings of love and friendship for me, I trust you and send you to Shivaji. You must take an oath that you will be loyal." Thereupon Kanhoji took the (required) oath. Shahaji on his part said, " Our family will look after yours" and he took the oath himself accordingly, and sent (Kanhoji Naik and Dadaji Krishna) to Poona with his own personal attendants and letters. On reaching Poona the attendants gave the letters to Shivaji and delivered to him the oral message of (Shahaji); Kanhoji Naik met Shivaji, who gave him the *mukásá* of the two villages, Dalimba and Shindavane, [near Purandar], and retained him into his service at Poona, with his troops. (After some time), leaving Dadaji Pant at Poona in charge of his troops, Kanhoji returned to his home at Kāri. Dadaji Pant remained with Shivaji. In course of time, Shivaji began to build strong forts at Rajgad and Torana and soon completed them.

When Fatehkhan marched with his army against Poona from Bijapur, Shivaji called Kanhoji Naik and some of the Maval contingents and went with them to Purandar. There a few choice men were picked up, and were sent against Fatehkhan with the help of some mounted troops and the national banner. A fight ensued when Shivaji's troops became scattered and receded fighting as far as Belsar (near Jejuri) where a few met a heroic death. Only 40 or 50 men were left with the banner. At this critical moment, Kanhoji's son Baji, without the knowledge of his father, mounted a horse and

went to their rescue. The enemy tried hard to capture the banner, but Baji Naik fought him severely, turned the tide of battle, killed 5 or 7 of them and arresting the enemy's onward march, returned to Purandar with the banner on the lance and the trooper in charge, who had been unhorsed in the struggle. When Shivaji learnt of this heroic deed of Baji, he was highly gratified and rewarded him with the title of Sarjerao, a dress of honour, and two of his own picked horses, engaging him in his personal service thereafter.

In course of time when an expedition against Javli was planned, Kanhoji Naik, and the other Deshmukhs were summoned together with their contingents and sent against the Mores of Javli who had already been routed by Kanhoji and who had fled from Javli. Later, however, Hanmant Rao More renewed the insurrection in the Jor valley against whom Shivaji sent Raghunath Ballal Sabnis with a body of troops from Poona. Raghunath Ballal killed Hanmant Rao and took possession of Jor.

Soon after, Shivaji himself went against Javli with the troops of the Deshmukhs and captured it on Poush Shukla 14 (31st December 1655) of the Manmath Year 1577 Shaka. When Chandra Rao lost Javli he took shelter at Rairi where Shivaji besieged him. The besieging party composed of the contingents of Kanhoji and other Deshmukhs among whom was one Haibat Rao Silimkar, Deshmukh of Gunjan-maval. He mediated for Chandra Rao with Shivaji and brought about a meeting between them. Negotiations took place and Rairi was captured in the Dürmukha year 1578. For these services, Haibat Silimkar was given a fresh seal of Deshmukhi in his jurisdiction of Gunjan-maval and Shivaji composed his domestic quarrel by effecting a partition.

In the Hemalambi year 1579, an expedition was undertaken against the Portuguese at Kalyan and Bhivandi. Dadaji Bapuji, a cousin of Shamraj Pant Peshwe was

deputed in charge of it. Dadaji Krishna and his brother Sakho Krishna, the Karbharis of Kanhoji Naik, were specially requisitioned with their strong Maval contingents to go with the expedition, at the end of which Dadaji Krishna was given the charge of Kalyan and his brother Sakhopant, that of Bhivandi. These two brothers left their brother Yamaji Pant in their place to do their duty for Kanhoji Naik. They went and captured Kalyan and Bhivandi, plundered the Portuguese territory, established a post in the fort of Aseri, and compelled the Portuguese to buy peace by agreeing to pay every year a lump of gold weighing a *Khanda* and a quarter. Shivaji soon after built a small wall at the port of Kalyan creek named Durgadi. The conquest of Kalyan was a grand victory for Shivaji as it furnished him with plentiful provisions and money. During the fight Dadaji's brother Sakho Pant lost his life. But the whole territory was captured. Shivaji then personally visited Kalyan, enquired and arranged all matters and appointed Abaji Mahadev [Abaji Sondeo ?] to superintend the conquered territory. Thus Shivaji completed his conquest of the Konkan and established a permanent post at Kalyan. Copious iron weapons and explosive rockets which Shivaji captured in this fight, were distributed into various forts. After this Shivaji returned to Rajgad and founded a town which he named after himself, Shivapattan, at the foot of the Rajgad fort, at the same time fortifying the fort of Prabalgad (East of Panvel).

Then came from Bijapur Afzalkhan to conquer Shivaji's territories. He issued orders to all the Maval Deshmukhs to join him at once with their forces. Kedarji Khopde, one of them had already joined him. Soon after Khandaji Khopde followed him. Kanhoji Naik informed Shivaji of these happenings in a personal letter, to which he received a reply, that Kanhoji should get all the people to swear an oath of loyalty or that he should please himself by going over to the Khan. In this situation, Kanhoji

Naik with his 5 sons went and saw Shivaji at Shivapattan, and addressed him thus in a private interview:—"Your father has obtained an oath from me and sent me into your service. I am prepared to remain true to it. I am at your service with my 5 sons, and all my men, and will fight to death for you. If we die, who is going to enjoy the *Watan*? I cannot falsify my sacred promise". Thereupon Shivaji said, "But you will endanger your *Watan*." Kanhoji replied, "I have already renounced the *Watan*" for the sake of your service." Then said Shivaji, "If so, you must first swear sacredly the renouncement of the *Watan*. Kanhoji took some water into his hand and poured it down in confirmation of his profession. Shivaji said, "Your family at Kari is [unsafe] and you must remove them to Talegaon of the Dhamdheres." Kauhoij agreed to it, called Dadaji Krishna from Kalyan and sent his own family and that of Dadaji Pant also to Talegaon with him. Then Shivaji and Kanhoji ate milk and rice together, put their hands on bread and *bel* leaf and exchanged sacred oaths, Shivaji saying, "We and our descendants shall never fail to look after you and your descendants; when I win, I will reward you adequately." Kanhoji kept with himself Rakhmaji Pant, Dadaji's son, and was ordered by Shivaji to go to meet the various Deshmukhs and consult them together what they had got to say. Kanhoji did accordingly. He and the other Deshmukhs met together, and conferred. Kanhoji explained to them how he had solemnly renounced his *Watan* and prepared himself to die with all his relations for the sake of Shivaji. "The Khan," he added, "is a treacherous Mussalman. When his object is accomplished, he will ruin us all under one pretext or another. This Maratha Kingdom is our own. We must all protect it with courage and with our contingents and by serving Shivaji loyally." Upon these and similar encouraging words from Kanhoji, the other Deshmukhs declared that they were all prepared

to accept his advice and remain loyal to Shivaji. Kanhoji heard them and conveyed them to Shivaji, in whose presence they all took the sacred oath. Shivaji then gave them a grand dinner and got together an army of the Mavalas.

Soon after, Shivaji sent his envoy Pantaji Gopinath to carry on negotiations with Afzalkhan and arrange a visit at the foot of the Pratapgad fort. Shivaji himself then came to take his residence at Pratapgad and stationed Kanhoji's and some other Deshmukhs' contingents at Javli below it, posted Bandal at Dare, and Haibat Rao Silimkar and Balaji Naik Silimkar at the *Boche-gholi* pass. After making these disposals, Shivaji went back to the fort where he called Kanhoji for a private conference in which he said, "I have full confidence in you; but I am not sure about the loyalty of the others. You know how treacherous the Khan is. If I succeed in the meeting, I have arranged to fire three gun-signals from the fort, on hearing which you should all attack the Khan's forces at Par. But supposing I do not succeed and I am captured by the Khan, then you personally and your trusted followers, should occupy the Khan's path from Wardhani and prevent his forces coming up the Pratapgad hill. If the game goes against me, you yourself and your men must try your best to fight severely and release me. When I am so released and am back among you again, we shall arrange to raze the enemy to the ground." About this arrangement also Shivaji got Kanhoji to swear. Kanhoji suggested that Shivaji should request the Khan to station one of his trusted messengers with Kanhoji for mutual communication so that there may be no ground for dispute. Kanhoji added, "I will do my best to prevent the Khan's forces from climbing the hill and will execute your orders fully." Shivaji accordingly obtained a messenger from the Khan and kept him with Kanhoji.

A grand structure was erected at the foot of the Pratapgad fort, where Afzulkhan came to visit Shivaji, in the month Kartika of the Vikari year 1581, in a palanquin with his envoy and attendants. Shivaji had already selected his men for various duties and stationed them in different places. On the day of the meeting, he came to visit the Khan with his own envoy and the attendants in charge of various functions. During this meeting, Afzulkhan caught hold of Shivaji's neck under his arm, when Shivaji, fore-armed as he was with steel claws on his fingers, [*Wagh-nakha*, i.e., tiger-claws], thrust them into his body and burst open his entrails. On getting his neck released, Shivaji took his sword in his hand at which the Khan's attendants put him into the palanquin and began to run. His envoy and some other attendants attacked Shivaji with arms, wounding Pantaji Gopinath. In an instant, however, Jiva Mahala, Baji Sarje Rao and a few others rushed against them, put them to death and cut off the legs of the palanquin-bearers, compelling them to drop the palanquin down. Shivaji too, ran to their help, had the Khan's head severed, at which three gun-signals were fired from the fort. Kanhoji Naik and the forces of the other Deshmukhs, on hearing the signal, attacked the Khan's army at Par and captured horses, elephants, guns and various precious articles. The Khopade who were succouring the rear of the Khan, fled for life with 50 followers along the bank of the Koyana. Thus was victory obtained by Shivaji. He himself went to Par. Khandoji Khopade concealed himself in the forest.

When the affair was over, Shivaji called together the Deshmukhs and their men and gave them encouragement in various ways. The first honour among landed *Watan-dars* was conferred on Dhamale, and the first honour of

† The text mentions Ghorpade, probably a mis-reading for Khopade.

the sword upon Kanhoji. Shivaji got an inventory made of all articles won in the fight and carried them to the fort.. Khandaji Khopade sent his messenger to his son-in-law Haibat Rao Silimkar and himself visited him, enquiring what his fate was to be. He requested Haibat Rao to intercede on his behalf with Shivaji and obtain his pardon.. Haibat Rao then saw Kanhoji at Javli and explained to him the situation of Khopade, urging, " You have influence with Shivaji. You must try and save the life of Khopade." Kanhoji immediately repaired to the fort and begged Shivaji's pardon for Khopade. Shivaji however said, " That Khopade is so wicked! He had no *Watan* previously which I gave him under my seal. But Kedarji Khopade sought the protection of the Adil Shah, became disloyal to me, helped Afzulkhan in various ways and raised his hand against me. Hence he is a traitor, whose body I order to be cut into four pieces for distribution to the four quarters. You have no business to intercede for him. I cannot pardon his wrongs." When in these words, Shivaji turned a deaf ear to all mediation, Kanhoji rose and submitted, " Consider myself in the place of Khandaji and that I have committed the offence and save his life." "Certainly," replied Shivaji, " I cannot disregard your petition, which I grant only on your account. Bring that Khopade before me." Khandaji was then brought into Shivaji's presence. He saluted Shivaji, who said nothing to him. At this, Kanhoji took leave of Shivaji and returned with Khopade to his residence below. Thereafter, Khopade having been once introduced to Shivaji, repeated his visits independently of Kanhoji. In one of such visits, Shivaji who had not forgotten the wrong, had the right hand and the left foot of Khopade cut off. When the news of this punishment reached Kanhoji, he brought Khandaji to himself and after attending to the wounds, went and saw Shivaji at the fort and strongly remonstrated with him, saying, how unjust it

was to have punished Khopade after permitting him a fearless visit. "What is the value of my intercession?" he concluded, to which Shivaji replied in sweet words, "It was for your intercession that I spared Khopade's life, only cutting off the hand which held the sword against me and the foot which carried him to the enemy. I have not deprived him of his *Watan* which I will continue as before." With these comfortable assurance, Khanhoji came down. Later on, Shivaji got a poem (*povada*) composed by bards in which there is a line to the effect that "Just as Hanuman and Angada served King Rama, so did Bandal and Jedhe for Shivaji's Raj." The names of the various other Deshmukhs were inserted in the poem which then was sung in a big *Darbar* to the great gratification of Shivaji. The bard was given a reward of money and dress. Afzulkhan's head was put into a cage and placed in a niche at the entrance of the inner court of Rajgad. An assignment was made for covering the expenses for having the structure properly looked after and respected.

On the New year's day of the Vikari year 1582 (2nd March 1660) Shivaji went to Panhala where later on Sidi Johar of Bijapur came and besieged him. But Shivaji escaped and while proceeding to Khelna, Sidi Johar pursued him when the contingents of Bandal and Baji Prabhu Deshpande were ordered to remain at Gajapur and prevent the enemy coming on. Thus Shivaji reached the Khelna fort. In the mean time, Baji Prabhu and his people put in a heroic fight. Baji and many of his followers fell fighting, but did not allow the enemy to proceed. Sidi Johar had to return in discomfiture. Shivaji rewarded the services of Bandal. He also commended the heroism of Baji Prabhu and his men to Khanhoji who said, "I know, these are very valient people." Shivaji replied, "I have given you the first honour of the sword for your services in the Afzalkhan affair. But now

I wish to confer that honour upon Bandal. Do you agree to it?" Kanhoji said, "Whatever you are pleased to order, I fully acquiesce in". Thereafter, the first honour of the sword continued to be given to Bandal.

Next, when in the Shobhakrit year 1585, Shivaji had to attack Shastakhan in his own house at Poona on Chaitra Shukla 8, Sunday, (5th April 1663), he entered his palace Lal Mahal with ten followers, among whom was Chandji, son of Kanhoji Jedhe and surprised Shastakhan. Chandji Jedhe acquitted himself with great distinction. Shastakhan escaped for life with his fore-arm cut off. His son Abdul Fateh was killed. Shivaji escaped by the postern gate where Baji Sarje Rao was already stationed on horse back with a spare horse for Shivaji. As soon as Shivaji came out, he rode the spare horse, crossed the Mula river, and galloped towards Jerse, [a small village at the foot of Sinhgad]. Shivaji had stationed small bodies of men in various places with horns and drums which were all beaten simultaneously causing great confusion in the Mughal camp. Shivaji reached Sinhgad the next morning with all his followers. Shastakhan then marched away from Poona. On Jyeshtha Shukla, 14, Monday, of the Krodhana year 1586 (28th May 1664), Jasvantsing withdrew the siege of Kondana for which he was removed by the Emperor from the office and was replaced by Jaysing Mirza Raja. Jaysing and Dilerkhan soon after arrived and besieged Purandar in the Vishwavasu year 1587. Shivaji visited Jaysing and on Ashadha Shukla 10 (12th June 1665) bought peace by handing him over 27 of his forts, and by enlisting his own son Sambhaji Raje into the Mughal service as a commander of five-thousand. Baji Sarja Rao accompanied Sambhaji.

On Jyestha Shukla 2, of the Prabhava year 1588. Shivaji went to see the Emperor at Agra, but was kept

under surveillance owing to displeasure. On Shravan Krishna 12, he escaped from Agra in a basket with his son Sambhaji. Shivaji returned to Rajgad on Margashirsha Shukla 5. Sambhaji was kept at Mathura in the charge of a Brahmin named Vishwaa Rao who later on came to the Deccan with Sambhaji. Baji Sarja Rao also visited Rajgad. Tryambakpant Dabir and Raghunathpant Konde who were confined at Agra in the Pavangai year 1589, also escaped on Chaitra Krishna 5 and returned to Shivaji. Peace was then made with the Mughals, from whom Shivaji got the claim of Sardeshmukhi and a territory on the southern side of the Bhima. Within 3 or 4 years thereafter, Shivaji captured back all the 27 forts which had been surrendered. In the Nala year 1593, Shivaji had a fight with Husenkhan Maina, who while escaping for shelter into an adjoining village on an elephant, was faced by Nagoji Jedhe, son of Baji Jedhe. Nagoji galloped before the elephant, thrust his spear into the temples and turned the elephant back. But in the venture, he received a mortal wound by an arrow shot by Husenkhan. Husenkhan was however captured and Shivaji was very sorry to find Nagoji losing his life and expressed his deep sorrow to Sarja Rao. Nagoji's wife died *Sati* at Kari, where Shivaji proceeded in person and comforted Nagoji's mother Tuljabai, assigning her a yearly allotment of one *Ser* of gold. Thereupon when in Chaitra of Pingala year 1599, Shivaji captured Jinji, he had Baji Sarja Rao with him. Shivaji at that time appointed Raghunath Pant Muzumdar, and gave him a present of two lakhs of *hon* with the charge of the government of Jinji. Shivaji returned after several stages to his own country with Janardan Pant and invaded Jalnapur. On the way back, he visited Patta and named the fort 'Vishramgad'. Baji Sarja Rao was with him on this expedition. Shivaji died at Raigad at midday on Saturday, of Chaitra Shukla 15 of the Roudra year 1602.

Thereafter Sambhaji mounted the throne, when Raghunathpant returned from Jinji to this province and had interviews with Sambhaji. Two or three years afterwards Raghunathpant and Janardanpant died. Kavi Kalusha Diwan became Karbhari. A son was born to Sambhaji Raje at Gangoli on Vaishakh Krishna 7 of the Dundubhi year 1604 (18th May 1682) and was named Shivaji. Before this, on Kartika Shukla 13, of the Durmati year 1603, (13th November 1681), Akbar, the son of Aurangzeb came and met Sambhaji at Patshahapur, which brought on the invasion of this kingdom by Emperor Aurangzeb, who reached Ahmednagar. He sent Shahabuddin Khan to besiege Ramasej. He laid the siege from high mounds artificially erected, launched severe attacks and pressed the siege; but Keśo Trimak Peshwe took his residence at the neighbouring fort of Trimbakgad and supplied all kind of help to the garrison of Ramasej, who thus were able to resist the siege for six months. As the fort could not be captured, the Emperor recalled Shahabuddin Khan and established military posts at several places in the kingdom. The Emperor then proceeded to Bijapur by successive marches and laid siege to it. Bijapur was taken on Monday, Aswin Shukla 7, in the Kshaya year 1608 (13th September 1686). Aurangzeb met Sultan Shikandar Adil Shah. Soon after, Golkonda also was taken on Bhadrapada Shukla 12, in the Prabhava year 1609 (8th September 1687). Then the Emperor turned his attention to the Maratha kingdom in the Vibhava year 1610. Sambhaji had appointed Baji Sarjerao Jedhe and his brother to be at Rajmachi to be of service to the Pant-pradhan. The Emperor marched on to Tulapur and sent Shekh Nizam with an army against Sambhaji. He came to Sangameshwar and on Friday, Magh Krishna 7 (1st February 1689) he captured Sambhaji and Kavi Kalusha and took them to Tulapur. There the Emperor put both of them to death. King Rajaram was in captivity at Raigad. He was released and

seated on the throne and crowned in the Shukla year 1611. Zulfikarkhan was sent against Raigad whence Rajaram escaped and went to Pratapgad. There was a great famine in the land at the time. On Chaitra Shukla 15, of the Shukla year 1611 (25-5-1639), Zulfikarkhan whose original name was Itkulkhan, laid siege to Raigad. Rajaram proceeded by successive marches to Jinji in the Karnatik. On Margashirsha Shukla 2 Sunday (3 November 1689), Raigad was handed over to the Mughals when Shivaji, the son of Sambhaji, was taken to Tulapur to see the Emperor who was pleased to confer on him a command of 7,000 horse, named him Shahu Raje and kept him in confinement in his own camp. Then the Emperor, captured the Maratha forts. Baji Sarjerao Jedhe took leave and from Rajamachi returned to his *Watn* at Kari."

---

# Are the Bhonsles Kshatriyas?

By C. V. VAIDYA, M.A., LL.B.

This question has been answered in the negative by the learned Sub-judge of Tanjore who recently decided the famous case in regard to the disputed succession to the estate of the deceased Raja of Tanjore. The question has not been specifically decided one way or the other in the High Court of Madras where the case went in appeal. But the opinion of the Sub-judge of Tanjore has created a doubt which it is necessary to set at rest, at least in the opinion of the public, by a careful and exhaustive review of the subject from the standpoint of history and Hindu Law. Especially as the history of Shivaji the great, founder of the Maratha empire, is being slowly evolved from original papers, plentifully brought to light by researchers in Maratha history, it is necessary to examine whether the coronation of Shivaji by Gagabhatta with Vedic *Mantras* as of a *Kshatriya* king, was a questionable performance, an undue elevation of caste, secured by large presents made to the obsequious Gagabhatta, or whether it was a ceremony properly performed according to Hindu *Dharmashastra*. I propose to examine this subject in this paper written for the Bombay Tercentenary celebration of Shivaji's birth and to show that the conclusions at which the learned Sub-judge of Tanjore arrived, *viz.*, that the "Marathas including the Bhonsles were Sudras" (para 1599) is not well grounded, as the Marathas of the 96 family surnames are unquestionably *Kshatriyas* and as the Bhonsles are so *par excellence*.

It must be first pointed out that there is no ambiguity about the word Maratha, though outsiders are often misinformed about it. Maratha means in Maharashtra, when the word is used alone, the Maratha *Kshatriya* of the

96 family names. The word also ~~no~~ doubt means an inhabitant of Maharashtra, but is then usually used in conjunction with some other word. Thus a Maratha *Brahmin* means a *Brahmin* of Maharashtra as distinguished from a *Brahmin* of Gujarat or Telangana. A Maratha *Kulmi* means a *Kulmi* or cultivator of Maharashtra as distinguished from a *Kulmi* from Gujarat; (there are many such in West Khandesh District who would not call themselves Marathas); a Maratha *Sonar* or a Maratha *Vania* or a Maratha *Kumbhar* means an ancient inhabitant of the country as distinguished from outsiders of the same profession who have come into Maharashtra in recent times. But the word Maratha when singly used would always mean, in Maharashtra at least, and presumably should mean elsewhere, a Maratha of the 96 family surnames caste, which claims to be a *Kshatriya* sub-caste. How this claim is well founded we proceed to show first. How the Bhonsles are *Kshatriyas par excellence* will be shown later on.

The theory that there are only two *Varnas* in the *Kaliyuga* may be disposed of at the outset. It is a theory exploded now from every point of view. It is based on a text from a *Purana* (which is unnamed) quoted in *Sudra-Kamalakara*, the author of which treatise himself remarks thereon that it was not worthy of notice as there were opposing texts and as his revered father maintained that there were *Kshatriyas* in *Kaliyuga*, though *Svakarma-bhrashta*. High Court decisions referred to by the learned Sub-judge of Tanjore have held that there were *Kshatriyas* in the *Kaliyuga* and Shankaracharyas and Hindu Conferences have also declared that there are *Kshatriyas* and *Vaishyas* still in *Kaliyuga*. We have shown on historical evidence that this dictum could not have been in existence before 1300 A.D. as inscriptions from the 1st century B.C. mention *Kshatriyas*, as Kumarila of the 7th century A.D. speaks of *Kshatriyas* existing in his own time and as

Dnyanesvara in his famous work speaks of Ramchandradeva as a *Kshatriya* in 1290 A. D. The dictum very probably arose hereafter and in the Deccan. (see our History of Mediæval Hindu India, Vol. II, Chapter V note on "Meaning of Rajputs"). The *Kshatriyas* of the Deccan had probably in Mahomedan times lost touch with *Vedic* rites and had begun to live like *Sudras*. The bigotted orthodox *Brahmins* of the South misunderstood the *Bhagavat* statements that *Kshatriya* kingly line ended with the Nandas\* and propounded the theory that there remained only two *Varnas* in the *Kali* age. Whatever the reason this new theory held sway for a long time in Maharashtra and it is only in this 20th century when early history is being sedulously studied and elucidated and broader ideas on *Dharmashatra* are prevailing that this theory has been dislodged in Maharashtra and South India, and it is admitted on all hands that there are *Kshatriyas* still in existence.

But the lax practices of the Marathas in food, drink, customs and religious rites which began in Mahomedan times and which still prevail to a large extent cloud the view of the public, of *Brahmins* and even of judges with regard to the *Varna* of the Marathas. Indeed it may be said that a great deal of trouble might have been saved in the trial of the above-mentioned case if it had been clearly understood that these practices, *Sudra*-like though they may be, cannot affect the status of the Marathas as belonging to the *Kshatriya* *Varna*. If the Hindu *Dharma Shastrā* texts are carefully scanned and reasonably interpreted, it will be seen that *Varna* depends solely on *Bija* or descent and not at all on practices. The Marathas thus cannot be treated as *Sudras* because they eat fowl. No doubt the

\*But even the Nandas ruled in the *Kali* age and hence it not be stated that there were no *Kshatriyas* in the *Kali* age. over the *Kshatriya* imperial kingly line ended with Nanda every petty *Kshatriya* king-ship.



in the Deccan though his adoption would be invalid in the North. In the Bombay case noted by the Sub-judge (Second Appeal No. 404 of 1885) the parties who were Marathas, both accepted the fact that they were *Kshatriyas* and the case was sent back on the issue whether sister's son's adoption was valid among Marathas by custom. It is an accepted rule that custom validates what would otherwise be invalid according to the *Smriti* texts, and hence such practices can not involve degradation of *Varna* or caste.

Nay even the cessation of the performance of the necessary religious rites would not lead to degradation of *Varna* or caste. The *Upanayana* ceremony is the most vital ceremony for the *Dvijas* or the three higher *Varnas* and specific ages are prescribed for the three *Varnas* before which *upanayana* must be performed. If not they are declared to be degraded. But it must be borne in mind that even here they must be treated as *Sudra-like* (सूद्रेण हि समस्तावयावद्वदे न जायते Manu II, 112) and not *Sudra* defacto. The texts declare that they are *Vratyas* and this class is specially kept distinct in order to show that they are not *Sudras* in fact. In all such declarations of *Smritis*, the word *Sudra* has to be interpreted into *Sudra-like*, for the test lies in the fact that such *Sudra-like* persons by special expiatory ceremonies can regain their original *varna* while a *Sudra* in fact and by descent can never by any religious ceremony be raised to the status of a *Vaisya* or a *Kshatriya*, much less of a *Brahmin*. Whatever the stories in the *Puranas* may be and whatever may have happened in *Vedic* days, the *Smriti* texts clearly show that there is no elevation or (degradation) of *Varna* except by the process of *Bija* and no *Sudra* can become *Dvija* by any religious ceremony. The *Vratyas* though *Sudra-like* are treated as distinct from *Sudras* and 20-23 verses of Manu, X, show that there are *Brahmin Vratyas*, *Kshatriya Vratyas* and *Vaisya Vratyas*. This distinction is necessary as these, after the necessary expiatory ceremonies, return to

their original *Varna* as *Brahmin*, *Kshatriya*, or *Vaisya*. That the absence of the performance of *Upanayana* does not lead to degradation of *Varna* is shown by the fact that there are several *Brahmin* sub-castes in the North even now especially in the Himalayan regions amongst whom such ceremony is not performed. And yet they claim to be *Brahmins*, are treated as *Brahmins* and even consider themselves superior to *Brahmins* of the South. We have further historical evidence to show how the *Peshwas* when they conquered Malwa found *Brahmins* there without any regular *Upanayan* ceremony performed, from generation to generation and how Bajirao I ordered Deccani *Brahmins* to get such religious rites performed to them (see letter of Anandrao Pawar published by K. K. Lele of Dhar in *Sahavichara* of Baroda August 1924.) This letter\* also evidences how Mahomedans in their bigotry often interdicted the performance of Hindu religious rites and thus perforce several *Brahmin* subcastes had to remain without them for generations.

If the non-performance of *Upanayan* would not lead to the degradation of *Kshatriyas* to the *Sudra varna* much less would the non-recital of *Vaidic Mantras*, or the performance of *Shradhas* and other rites in a manner not prescribed for *Kshatriyas* by the *Smritis*. It cannot be doubted that the rites performed by the Marathas were intended to be rites performed for *Kshatriyas*. Their own neglect of the *Vedas* must have led to the omission by the *Brahmins* of the *Vedic* ritual and the substitution of *Furana Mantras* for *Vedic Mantras*. But it is within the competence of Marathas as *Kshatriyas* to resume their *Vedic* rites after due performance of the necessary expiation ceremonies. And this is exactly what Gagabhatta must have done. Shivaji had not *Upanayana* performed to him according to the manner of the Marathas prevalent in his days. But

\* यवनांचा अम्मल होता त्वासुळे ब्राह्मणांचा किंत्येक आचार ठोप झाला।  
“Owing to Mahomedan rule Brahmins gave up many rites.”

as he was not a *Sudra* *defacto*, but a *Kshatriya*, there was nothing wrong according to Hindu *Dharma Shastra* in Gagabhatta's performing that ceremony to Shivaji even in his 43rd year in order that he might perform to him the coronation ceremony according to *Vedic Mantras*. When after Shivaji, the Bhonsles at Satara through influence of the *Peshwas* or at Kolhapur and Tanjore which were outside their influence, through neglect, ceased to perform *Upanayana*, *Shradha* and other religious rites were again performed with *Puranic Mantras*. And when *Upanayan* was resumed, it was but natural that *Vedic* rites would be resumed, though wrong practices might now and then have continued even then. But all these malfeasances or misfeasances cannot lead to degradation of *Varna* and it is therefore unnecessary to discuss here whether rites were performed with *Vedic Mantras*, whether *Gayatri* was taught as it is to *Brahmins* or a different *Mantra* was taught, whether the oblations to the manes at the *Shradhas* were of cooked rice or of wheat flour or raw rice, and so on. Practices which are distinctive of *Sudras* even if adopted by the Marathas, would not degrade them from the *Kshatriya* to the *Sudra Varna*. They can resume the practices prescribed for *Kshatriyas* at any time they liked after due expiatory ceremonies.

The only question then which is really pertinent is whether the Marathas are by descent *Kshatriyas* as they claim to be. As stated above, descent is the only factor which determines *Varna*. By descent, however was meant seed only originally, seed and particular soil later and finally at the present day from historical times seed and soil. Vyasa a son of Parasaram by a *Nishada* woman was a *Brahmin* in *Vedic* days. This rule was contracted in the days of *Manu* and it was declared that one's own *Varna* was born in *two soils*.\* We know that in the days of

\* द्वयोरात्मास्य जायते।

*Manu Smriti*, a *Dvija* was allowed to marry women from his and lower *Varnas* and in such marriages the progeny of his own and next lower *varna* would be of the same *varna*. A *Kshatriya* for instance was allowed to marry a *Kshatriya*, a *Vaisya* and a *Sudra* woman ; but his progeny by the *Kshatriya* and *Vaisya* wives would be *Kshatriya* by *varna* and not by the *Sudra* wife. This rule was further contracted and other *Smritis* declare that the progeny of any lower *Varna* wife would belong to the *Varna* of that wife. Inscriptions of the 8th to 10th centuries A. D. show that such rule was actually in practice. Finally of course this difficulty about progeny led to the prohibition of marriage outside the *Varna* or caste from about the 11th century A. D. (See our History of Mediæval Hindu India Vol. III. p. 395). This gradual contraction of marriage law and status of progeny must be borne in mind when we discuss the historical evidence with regard to the descent of the Marathas.

For this evidence we must go behind Steele, Wilkes, Duff and other authors who only record the current opinion of their times. Further they had not that epigraphic evidence before them which has been discovered since they wrote and which is more authentic than popular reports and belongs to the time when this dispute had not arisen. Statements of interested Marathas who as Plaintiff or Defendant seek certain objects and with that view assert that they are *Sudras* or *Kshatriyas* are of no value. For the proper evidence of the consciousness of the community and repute which undoubtedly (even according to the learned Sub-judge of Tanjore) alone can prove descent, we must go back to the centuries before the coronation of Shivaji itself which as a matter of fact was the first occasion on which this dispute arose. Fortunately, we have plentiful evidence on this subject in inscriptions and other ancient writings and we give it here in detail and in order of time.

The late renowned researcher in Maratha History V. K. Rajwade, in his introduction to the Radha Madhawa Vilasa poem as also in his paper on the date of the colonization of Maharashtra gives arguments based on references in Aitareya *Brahmana* and in Panini to hold that Maharashtra was colonized by three hordes of Aryans from the North viz., by the Maharashtrikas from Magadha, by the Vairashtrikas from Panchala and by the Rashtrikas from Uttarakuru. But we may not lay stress on this inference, based as it is on slender foundation, though even Dr. R. G. Bhandarkar also held from Panini and Katyayana that Maharashtra which was *Dandakaranya* and was covered with forests was colonised by the Aryans about 600 B. C. i. e. before Katyayana and after Panini. He also thought that these Aryans were *Kshatriyas* and *Brahmins*. (History of the Deccan). We however, come on former ground when we find that in the present Mahabharat of about 250 B. C. Rukmi, brother of Rukmini Shrikrishna's first queen is described as King of the *Dakshinatyas* or Southerners, as the Marathas were called for a long time. Damayanti was also an inhabitant of Vidarbha (Berar) and we may believe that there were Bhoja *Kshatriyas* in Berar in those days. We next come to an inscription at Nasik in which Gautamiputra Satdharni is said to have broken the pride of the *Kshatriyas* (Khatiya-dappa mana-damanassa I. A. XXXV). This was thought to refer to the Rajputs of Rajputana; but as Gautamiputra never went to Rajputana, this clearly refers to the *Kshatriyas* of the Deccan itself over whom the *Satavahanas* of Andhra had established their empire. These *Kshatriyas* were the Rashtrikas mentioned in the inscriptions of Asoka, though we have no indication therein as to whether they were *Kshatriyas* or *Sudras*. The Rashtrikas and even the Maharathis and their ladies Maharathinis are mentioned in many cave inscriptions of the period at Nasik and other places. There are most probably the Maratha *Kshatriyas* whom Gautamiputra

conquered as stated in the above epithet. For the *Hari Vamsa* of about the same (first century B. C.) states that three kingdoms of the Deccan, Nasik, Kolhapur and Banavasi were founded by three sons of Yadu born of Naga wives. The Maratha *Kshatriyas* who first settled in Maharashtra were thus Yadavas or Chandravansi *Kshatriyas*. Though they were born of Naga mothers, they were, according to the *Vedic* rule of *pitriscavarna* obtaining in pre-Manu days undoubted *Kshatriyas* by *Varna*. The first inhabitants of Maharashtra according to my view were thus Lunar *Kshatriyas* viz., Yadavas, Rashtrakutas and Bhojas.

The next definite proof that there were *Kshatriyas* in Maharashtra which we can produce is a sentence in *Sabara Bhashya* (of about 300 A. D.) that *Kshatriyas* in Andhra, though they do not do the work of kings viz. protection of cities and country, call themselves *Raja*" (ननु जनपदुरक्षण-द्वाच्चिमुपजीवत्यपिक्षत्विर्ये राजशद्वमान्धाः प्रयुञ्जन्ते) Upon this Kumarila of the 7th Century A. D. adds the gloss (दाक्षिणात्यसामान्येना न्धाणामितिभाष्यकरेणोक्तम् History M. H. India Vol. II.) "The *Bhashyakara* mentions Andhras because they are the same as *Dakshintiyas*". This shows that both in Andhra and in Maharashtra which was under the Andhras in *Sabara's* time, and independent in Kumarila's days, the *Kshatriyas*, ordinary soldiers and others distinguished themselves by the epithet *Raja*, though none actually ruled. This clearly means that there were *Kshatriyas* in Maharashtra among the common people and these men called themselves, *Raja*, a practice which strangely enough continued *Raja* throughout the succeeding centuries and is still prevalent. Bhonsle, and Mahadik, Shirke and Nimbalkar in Maharashtra call themselves *Rajas* while in Andhra the ordinary *Kshatriyas* call themselves *Rajus*.

The next evidence, as reliable if not more, is that of Hiuen Tsang, the Chinese traveller, who visited Maha-

rashttra and South India about 640 A. D. He recorded that the Chalukya Pulakesin who ruled in Badami was a *Kshatriya* and the Pallava who ruled in Kanchi was also a *Kshatriya*. Chalukyas and Pallavas were thus conceded to be *Kshatriyas* even so early as the 7th century A. D. Nay their own inscriptions also show that they claimed to be *Kshatriyas* (*Kshatracudamani*) and they always mention their *gotras* in their inscriptions viz., Manavya and Bharadvaja (the latter being still the *gotra* of the Pallavas, See Vol. ditto p. 285, Pulkesin I even performed the *Asvamedha* as mentioned in his inscriptions ditto p. 266) a thing which only a king and a *Kshatriya* could do and never a *Sudra* (though perhaps a *Brahmin* or *Vaisya* a king might). The later Chalukya inscriptions state that they came from Ayodhya though they still maintain that they were lunar race *Kshatriyas*. I doubt the truth of this legend and I have held that these were Maharashtra *Kshatriyas* of pre-Christian days, (Vol. I ditto p. 262 and II p. 322). The Rashtrakutas who ruled over Maharashtra after these Chalukyas were also *Kshatriyas* being descended, as stated in their inscription, from Satyaki. They are also Marathas *par excellence* being the Rashtrikas of Asoka's time, in fact the original rulers of Maharashtra conquered by the Chalukyas and again obtaining their sovereignty. These Rashtrakutas call themselves by simple names such as Govind and Krishna, names which still are common among Marathas. They do not mention their *gotra* in their inscriptions and we may surmise that Marathas began to forget their *gotras* or attach less importance to them from their time. They were, however, undoubted *Kshatriyas* and often invaded Northern India and conquered its capital Kanauj in about 800 A.D. as the Marathas, their descendants conquered Delhi, the modern capital of India a thousand years later, (Vol. II ditto p. 154). They had also marriage relations with Northern *Kshatriyas* as we shall presently show. They ruled till about 1000 A.D. and they are represented

by many Maratha families of the modern day such as Khandagale and others.

From 1000 to 1,300 A.D. we get still more detailed proof about the *Kshatriyaship* of the Marathas. The kingly families which ruled in Maharashtra in this period were the Chalukyas again of Kalyan and later the Yadavas of Deogiri. These families in their inscriptions call themselves *Kshatriyas* and the Yadavas state that they were descended from Shrikrishna himself. I am surprized to find that the learned Sub-judge of Tanjore treats the Jadhavas as *Sudras* though as a matter of fact they are clearly *Kshatriyas*. There were other subordinate kingly families which were also of note in this period and which claimed to be *Kshatriyas* especially the S'ilahara family of Thana, one king of which Aparaditya was learned in *Dharma-shastra* and wrote *Apararka*, a commentary on *Yajnyavalkya*, a *Smriti* which is as renowned as that of *Vijnyanesvara* viz., the *Mitakshara*. This treatise on Hindu law is followed in such distant land as Kashmir even now.

But the most cogent proof of the fact that the ruling families in Maharashtra were reputed to be *Kshatriyas* and even Rajputs at this period, is their inclusion in the list of 36 royal families of *Kshatriyas* first enumerated at the beginning of this period. We have shown in our History of Mediæval Hindu India Vol. III ( p. 218 ) that this list must have been prepared about 1100 A.D. the number 36 of Rajput families being formed found mentioned in *Rajatarangini* dated about 1150 A.D. The list must have been prepared in the days of Chandra Gahada of Kanauj. The list represents the then ruling Rajput families of India and includes the name of Shilar or S'ilahara which is unquestionably purely Maratha to this day. The list no doubt includes Chalukyas and Rastrakutas also, but it may be objected that these are families of the North of the same name and not those of the Deccan which were distinct from them. But the inclusion of Silahara is indicative

if the fact that the Maratha ruling families were not omitted from this list. Indeed we have shown in Vol. II p. 176, that *Kshatriyas* (and *Brahmins*) were one caste throughout India before 1100 A.D. and the tendency of splitting the main castes or *varnas* (which terms are identical in our view) into sub-castes arose about this time and food and marriage were restricted to certain enumerated families only both among *Brahmins* and *Kshatriyas*. The enumeration of 36 Rajput families was thus about this time made with a view to restrict food and marriage to these families only. But even in this enumeration the Maratha *Kshatriya* ruling families were included, (Vol. III ditto p. 384.) It is hence absolutely certain that they considered themselves to be *Kshatriyas* and Rajputs (and were considered to be so by Rajputs of Northern India.

Naturally enough marriage relations existed between Northern *Kshatriyas* and Maratha *Kshatriyas* in the preceding as well as in these centuries. We have evidence of inscriptions to show that the Chalukyas married princesses from the Haihaya Chedi ruling family, (Vol. III p. 253). There is an instance of a Rashtrakuta princess being married into the Guhilot family of Mewad, the mother of Allata being mentioned as Mahalakshmi of the Rashtrakuta family in the Atpura inscription (Vol. II p. 80). This lady must have belonged to the Rashtrakuta family of the Deccan, as it was the only powerful Rashtrakuta family of the time. The third marriage mentioned of a Maratha princess with a Northern Rajput King is that of the heroic queen of a Chalukya King of Patan who defeated Shahabuddin Ghori, (Vol. III Chap. VII). She was the daughter of a Kadamba King of Goa. Karna also married a Karnata princess probably of Kadamba family (Vol. III p. 205 Verawal Ins.). Kumarapalacharita mentions Karna's marriage with a Karnataka princess probably Kadamba also (Vol. III p. 385). Lastly, it seems that one queen of Prithviraj Chohan was a daughter of the Yadava family of Devagiri.

These marriages establish that till the end of the 13th century A.D. the *Kshatriyas* of the North married daughters of the Maratha *Kshatriyas* of the South. The latter may have married daughters of *Kshatriyas* of the North; but giving daughters is considered not polluting and taking daughters from a family is of importance as showing the *Varna* of that family and hence these four instances of Northern *Kshatriyas* taking daughters from Maratha *Kshatriyas* establish the fact that the latter were considered equals by the former.

There is however evidence that such relations ceased after about 1300 A. D. as Karna Vaghela is said to be unwilling to give his daughter to a Deogiri Yadava king. It seems that after Mohomedan conquest of the North and also of Maharashtra such relations became difficult and unpopular. Further as the *Brahmins* of the North now divided into *Pancha Gaudas*, began to look down upon the *Brahmins* of the South now called *Panch Dravidas*, the *Kshatriya* Rajputs of the North also began hence to look down upon the Southern *Kshatriyas*. These therefore like every other subcaste, *Brahmin*, *Kshatriya* and *Vaisya*, began to consolidate themselves into a separate subcaste and naturally called itself Maratha. The number of Maratha families so counted as belonging to the Maratha *Kshatriya* subsection to whom alone food and marriage was to be confined, was 96 and hence the term sometimes used for Maratha *Kshatriyas* *Shahannavakuli*. This enumeration must have been made after 1300 A. D. for the first enumeration of 36 Rajput families included the chief ruling families of the Deccan and hence there was no necessity for a separate enumeration. But the necessity must have arisen after about 1300 A. D. when North and South were both conquered by the Mohomedans ( Vol. III p. 385 ). That the enumeration existed before the days of Shivaji and that it was based upon the first 36 family enumeration appears clear from a reference to it in the *Sinhasana*.

*Battishi* of Mahalungdas, (dated about 1550 A. D.), the credit of pointing out which, belongs to the late G. M. Chandorkar, a Maratha researcher of Dhulia. (Bharata Itihasa Mandala report for 1835 Saka or 1913 A. D. pp 142-147). The verses giving the names of the 96 began with the mention of the first orthodox 36 families of Rajputs. I find the order given there almost follows the order given by Chand in the *Rasa* commencing with Ravi, Sasi, Jadhava, Paramar, Sadavar, Chahaman, Chalukya, Chandella, Silar, Abhiyar &c. It then goes on to say that there were subsidiary families 60 in number. These mention many Maratha family names of modern days, though, strangely enough, the list does not mention the Bhonsles. (On this we will comment later on). This number 96 of Maratha families like the 36 number of Rajput families became an orthodox number gradually, though the exact names of the 96 changed now and then like the 36 of the Rajputs. The Maratha *Kshatriya* families have thus become a close compartment and it is creditable to them that so far as evidence goes, like the Rajputs of the 36 families, they have preserved their caste-purity by confining marriage relations to these 96 only. It is necessary to note that these 96 are described as Rajput *Rajas*, showing that the 96 Maratha families were then reputed to be Rajputs and *Kshatriyas*.

The greatest difficulty which has to be got over in this subject is that in this list of 96, while there are many undoubted Rajput families, there are some which belonged to the *Naga Vamsa*. The Maratha *Kshatriyas* divide themselves into 3 *vamsas*, the orthodox solar and lunar *Vamsas* of the *Puranas* common to the 36 Rajput set, and the third *Nagavamsa*, which is not recognised among Northern *Kshatriyas*. But the Northern *Kshatriyas* had a third dubious *Vamsa* of their own viz., the *Agnikulis* and these were thought by almost all European and some native scholars to be, by race, descendants of

Sakas, and are transformed by *Brahmins* into *Kshatriyas*. But this difficulty has been solved satisfactorily, as the *Agnikulis* have now been proved by their own inscriptions earlier than Chanda's *Rasa*, to be Solar or Lunar *Kshatriyas*. The *Agnikula* theory, therefore, started by Chand is proved to be baseless, in fact a poet's imagination. (Vol. II page 12-17). The difficulty created by the *Nagavamsa* with regard to the claim of the Marathas to be *Kshatriyas*, cannot however be solved in the same way. There are many *Nagavamsi* families among the 96 families, though the chief of them is the *Sinda* family, the modern Scindia family of Gwalior. Now this is a very ancient family of warlike Marathas, who distinguished themselves in the days of both the earlier and the later Chalukyas of Badami and Kalyan<sup>i. e.</sup> from the 7th to the 13th century, A. D. They were first called *Sendrakas* and *Sendanandraja* was maternal uncle to *Pulakesin*. They in later inscriptions are called *Sindas* (a Prakrit form of *Sendraka*) and there were several branches of them. They in their inscriptions call themselves *Nagavamsatilakas* (नागवंशतिलक) and *Bhogavatipuravaradhisvara* (भोगवतीपुरवराधीश्वर) and hence this *Nagavamsa* is not mentioned in a poem as *Agni vamsa* is, though even this may also possibly have its origin in the poetical brain of Bhatas as we shall show later on.

Who were these Nagas? They appear to be a warlike people who occupied though sparsely and probably ruled the whole of India from the Punjab to the Pandya country, before the Aryan advent. They were mostly friendly to the incoming Aryan settlers though some opposed them. The story of the fight of Takshaka with Arjuna who drove him out from the *Khandavavana* is well known. He founded Takshasila and murdered Arjuna's grand son Parikshit, whose son Janmejaya wreaked a deadly vengeance on him by his *Sarpa Satra* or extermination campaign. The *Sarpas* were saved by Astika. But Vishnu's preferring to rest on the *Naga* Ananta, indicates that Nagas were generally

friendly to the Aryans. These *Puranic* stories are corroborated by later traditions and the Naga ruling families appear to have been mixed up with the Aryan *Kshatriya* ruling families, in U. P. and Maharashtra. They were probably of the Dravidian race, as the inhabitants of the Naga Hills (who are still called Nagas) to the east of Bengal unquestionably are. But does this mingling with Naga families suggested by history and ethnology destroy the claim of the Marathas to be treated as *Kshatriyas*? This question has puzzled and misled many. Mr. Dongre, the Kolhapur expert who has studied this subject, could not answer the question whether the Scindias of Gwalior were *Kshatriyas*. They are a leading ruling family of the Maratha race and they have had marriage relations with all the other historical ruling families of Maharashtra from the days of Shahu most certainly and even from the days of Pulakesin of the 7th century A. D. The answer to this question is however, the straight one that they are *Kshatriyas* by *varna* according to *Dharmashastra*, for any ideas based on mere ethnology or history cannot be introduced into this question. The status of *varna* is to be determined by texts of *Smritis*, and this question of mixture of races has been solved by the Manu *Smriti* by declaring that the Dravidas are *Vratya Kshatriyas*. The warlike tribes which existed in India and which mixed with the Aryan warriors were looked upon by Manu as *Vratya Kshatriyas* in the chapter dealing with *varna*, such as Zhalla, Malla, Nichhavi, Khasa, and Dravida (X 22). We know that Budha was considered *Kshatriya* though he belonged to the Sakya tribe probably a Nichhavi and the first Gupta emperor was born of a Nichhavi princess. The union of *Vratya Kshatriyas* with the non *Vratya Kshatriyas* would not on any *shastric* text lead to the birth of a *Sudra*. *Varna*, as distinctly stated in a verse at the beginning of this Chapter on *Varma*

\* शुलो मङ्गश्च राजन्याद्वात्यान्तिच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव ससो द्रविडं एव च ॥

rests on the union of pairs of the same race or *Varna*.<sup>†</sup> The wives must be legally married wives no doubt in order that the *jati* or *varna* should be the same, (and on this we will comment later on); but the only other requisite is that the father and the mother should be of the same *varna*. On this view of the *Dharmashastra* therefore the *Nagavamsa*: Maratha families must be considered as *Kshatriyas* and they were so considered from so ancient times as the 7th century A. D. Prof. R. S. Pathak's paper in I. A. XIV-p-13 furnished us with these facts viz. that the Naga rulers inhabiting Karnatak were conquered by Kadambas, that these remained as their feudatories, (See Kadamba records in I. A. VI and VII), that Durgasakti and other kings mentioned in the Lakshmiешwar temple inscription, were Sendrakas and that these were the same as the later Sindas (see note ditto). According to *Dharmashastra* therefore, as explained by history, the Sindas whether of Gwalior or elsewhere are *Kshatriyas*. The word no doubt has acquired another and lower sense in Marathi in the same way as the word Rajput has acquired in Rajputana, meaning an illegitimate son of a *Kshatriya* but such secondary senses have to be kept out of sight and we have to recognise the existence of ruling Maratha families of the name of Sinda from the 10th century A. D. And their inclusion in the list of the 96 Maratha *Kshatriya* families indubitably proves that they were always considered to be *Kshatriyas* of equal rank with the Chobans, the Mohites, the Jadhavs and others.

This *Nagavamsa* need not again necessarily be a Dravidian *Vamsa*. The Sindas of Karnatak and of Karad have left several inscriptions which speak no doubt of their descent in the *Nagavamsa*, but the first eponymous hero 'Sinda' is said to be born of an actual serpent come

† सर्ववर्णेषु तृत्याषु पत्नीष्वक्षतयोनिषु। आत्मलोभ्येन सम्भूता जात्या ज्ञेया त एव ते ॥ (Manu X. 5).

from Bhogavati, at Ahichchatra in Northern India (E. I. III p. 230). Fabulous descents are often invented by-bards from names or from ensigns. The ensign of the Sinda family being a serpent (*Nagadhvaja*) and the name being Sinda, the ancestor here is believed to be 'Sinda' born of serpent near the river Sindhu. The S'ilaharas also believed that they were born of a Vidyadhara while the Chalukyas believed that they were born from the Chuluka or handful water in the hands of Drona or Brahma. The Kadambas similarly ascribed their name to a Kadamba tree near the house of their first *Brahmin* ancestor. Such stories, therefore, have to be set aside. We must see how these families were treated in ancient times for determining their race, and we find that the Sindas were related by marriage to Kadambas, to Chalukyas and to Kalachuris, the first long armed hero Sinda marrying.....a Kadamba princess (E. I. III p. 306), and Chavanda marrying a Kalachuri princess (I. A. IX p. 96). The Karad Sinda branch in its inscription states that the first hero was born of Siva (and not a serpent) from the river Sindhu and came to Karad. These Sindas apparently were thus northern *Kshatriyas* come to the Deccan in ancient times and were treated as *Kshatriyas* all along. On these considerations, the Sindas, therefore, need not be considered to be Dravidian by race and connected with the Nagas of ancient times, or the aborigines of that name who are found now in the hills of Tippera.

Before proceeding, we must note some further facts regarding the *Shannavakuli* Maratha *Kshatriyas*. *Kshatriya* families from the North must have come to the South now and then, and been amalgamated with the *Shannavakulis*, some names dropping out while others being added to the list; but the orthodox number 96 remains, just as the orthodox number 36 of Rajput families remains, though certain names drop and others come in, as we find by comparing

families given by Tod. Unfortunately we have only one list of the *Shannavakulis*, supported by the one inscribed on stone by Maharaja Serfoji at Tanjore. This inscription itself proves that the list is considered very important by Maratha *Kshatriyas*. Secondly, we have not only *Kshatriya* families coming from the north, but we have also the record of Maratha *Kshatriyas* going from Maharashtra into the north and there being recognised as Rajputs and included in the 36 Rajput families. The inscriptions of the Sénas of Lakhnauti clearly state that they were Rajputs from the Deccan, (Vol. III. ditto p. 231), the word *Kshatriya Dakshinatya* and *Karnatak-kshatriya* being used in describing their ancestor. The second Deccan family is that of the Rathods of Jodhpur. They are also from the Deccan as shown in Vol. III. (p. 223), their tutelary deity being *Nagnechi* (a Marathi word) and believed to have been brought from the Deccan by a Rathod prince. Again as shown in Vol. III. ditto, Nayachandra Suri in his drama *Rambhamanjari*, with Jaichand of Kanauj as its hero, puts Marathi verses in the mouth of his *Bhat*. Further it seems to us that the word *Rao* prefixed to Rathod in Chanda's list, indicates that the Rathods are Deccanis. *Rava* is a Marathi word come out of *Rao* (राझे) derivable from राजे, while the Hindi form of the word is *Raya* derived from *Raja* and we actually find Jodhpur Kings called *Rao Bhika* and so on. And thirdly, the 96 Maratha *Kshatriya* families are all ruling families and not cultivating *Kshatriyas*, as shown in Vol. III. (p. 387). The Rajputs distinguished themselves from the cultivating *Kshatriyas* when they listed the 36 ruling families. This distinction is not observable at present in Rajputana or Central India, as there are very few cultivator Rajputs there. But it is strongly maintained in the Himalays where the cultivating *Kshatriyas* are called *Kathis* while the ruling *Kshatriyas* are called *Miyas*. The latter take girls in marriage from the *Kathis* but do not give them their girls. This is due to the fact that in the

Himalayas, preserved in its snows, many ancient Aryan customs still survive. In Maharashtra also the cultivating *Kshatriyas* are called *Mali* Marathas and are distinct class from the 'Shannavakulis' or the ruling Maratha families, and there are no marriage relations between them. That the latter were looked upon as rulers, is again clear from the word *Nripa* applied to them in *Siva Bharata*.

They may be *Fatels* or owners of one village only but they were still rulers. Even Yudishthira asked for one village each for the five Pandavas to rule, from Duryodhana. To rule was the duty and the privilege of a *Kshatriya*. Accordingly we find in the modern list of the 96 *kulis*, each family gives its original throne, its distinctive banner and seal etc. This is sometimes imaginary no doubt, but this mention comes out of a habit of centuries. The *Silaharas* thus in their inscriptions say that they were originally Lords of Tagarapura (तगरपुरवराधीश्वर) and the *Rashtrakutas* say that they were Lords of the great city Lattalura (लट्टलुरपुरवराधीश्वर). These towns Tagara and Lattalura were ancient towns in Maharashtra. The *Sindas* describe themselves as *Bhogavatipuravardhisvara* (भोगावतीपुरवराधीश्वर). In the modern list the *Sindhas* have naturally enough Gwalior assigned as their *gadi*. Lastly, if we scrutinize the list of 96 families, there are undoubtedly therein many ancient ruling *Kshatriya* families such as *Silahara*, *Chalukya*, *Rashtrakuta*, *Kadamba*, *Sinda*, *Nikumbha*. *Nikam* is a name derived from *Nikumbha* mentioned even in the 36 northern Rajput family list, and it is strange that the learned Sub-judge of Tanjore looks upon *Nikams* as clear *Sudras*, though as a matter of fact they are *Kshatriyas* and *Rajputs*. *Gaikwads* are also clear *Kshatriyas*, their name appearing in *Siva-Bharata* as *Gokapata*, in *Mahikavati* Bakhar as *kavada*, and in *Mahalingdas* as *Gaikwad*. Names of kingly families given in *Siva-Bharata* which supported Shahaji, cannot be quoted here at length for want of space.

Having shown that *Shannavahuli* Maratha families are *Kshatriyas* according to history and *Dharmasastra*, I proceed to show that the Bhonsle family especially is *Kshatriya-par excellence*. For I believe that it can be satisfactorily shown that they are descended from the Sisodia family of Udaipur, which by common consent of Rajputs all over India, is considered to be the best *Kshatriya* family in the whole of the country. It is believed by many that the connection of Shivaji with the Sisodia family of Udaipur was fabricated by Balaji Avaji Chitnis and was obsequiously accepted by Gagabhatta, the most learned *Brahmin* of the time, his acceptance being secured by fabulous *Dakshina* at the time of Shivaji's coronation. But recent research has shown that this connection was accepted and known in the Deccan long before Shivaji's coronation. What Chitnis achieved was its acceptance by the Udaipur *Darbar*, his visit to Udaipur being undertaken with this view. Even if the Bhonsles of the Deccan believed that they were descended from a Sisodia king, it was necessary that the Ranas of Udaipur should accept the truth of this tradition and give the necessary sanction, viz., of their recognition of them as their kinsmen.

The first document on which we rely is a letter of Shahaji himself (printed in this volume) in which he asserts that he is a Rajput, (See p. 211 Ramadasa Ramadasa Part XV.) It is suggested that the word merely means that he was a warrior, but I have no doubt that he really meant what the word usually means, when we consider that the Radha-Madhava-Vilasa-Champu, a poem composed by his court-poet Jayarama, actually mentions his descent from the Sisodiya Udaipur family. The important verse in this connection has unfortunately been misinterpreted by the late Mr. V. K. Rajwade who consequently was confronted

with a puzzle, though he solved it (to my mind unsatisfactorily as I will just show) with his usual ingenuity. The verse runs as follows :—

महीच्या महेन्द्रांमध्ये सुख्य राणा । बलीपास त्याच्या कुळीं जन्म जाणा ॥

तयाचे कुळीं माल भूपाल झाला । जयाने जले शंभु संपूर्ण केला ॥ 85. ॥

(Radha-Madhava-Vilasa-Champus) p. 267.

Now this verse clearly begins with the statement that “among the kings of this earth the Chief is the Rana.” This description with the name Rana, clearly refers to the Ranas of Udaipur. The second line was translated by Rajwade as “Know that in his family was born Balipasa”, the third and the fourth lines being that “Maloji who built a tank at Sambhu Mahadeva was born in his line.” Now Rajwade was puzzled with the question who Balipasa was, and he thought that it was the Prakrit form of *Avanipasva*. But the difficulty is that though names ending in *Asva* are to be found in the Solar line, yet in the Sisodia or rather the Guhilot family line founded by Bappa Rawal at Chitod, there is no such name ending in *Asva*. (Vol. II p. 81 and III p. 153). Moreover, I think Rajwade missed the importance of the word Rana which clearly indicates the Ranas or later kings of Udaipur. And further there is no such name in the genealogy of Maloji connected by Chitnis with the house of Udaipur.

It appears to me that the word Balipasa is really the dative form of Balipa ; the line meaning “Know birth to Balipa in his (Rana’s) family.” Now this Balipa is plainly a misreading for Dalipa as d in Modi and even in Balbodha often appears like b. The writer of the manuscript probably committed this mistake; or if the manuscript which Rajwade had before him could be had for inspection, we might detect the mistake even now. I think, however, that it is unnecessary to take this trouble as the word is clearly the dative form of Balipa which is a miswriting or misreading for Dalipa. Now in the genealogy of the Bhonsle

family now accepted, the line branches from the Udaipur line from Lachmansing, whose younger son Dalipa not being heir to the Udaipur throne is lost to that line. And from him is descended Maloji through Bhosaji, his son. I am not sure if really there was a Bhosaji, for bards and genealogists invent a name here and there to explain the family names. We actually thus find in a later Rashtrakuta inscription the name Ratta, which probably was inserted to explain the family name. But Ratta is plainly the Prakrit form of Rashtra, and Rashtrakuta or head of a province was an official title common in Maharashtra as appears from some inscriptions (See our Vol. III M. H. I.). Moreover Jayaram would probably have mentioned Bhosaji also, or Bhosaji alone, if he had given his name to the family. Then again the word Bhonsle is transformed into Bhrisa-bala by Paramananda Kavi in his Siva-Bharata and hence was not thought to be derivable from Bhosaji. Whatever the true origin of the name Bhonsle, (Rajavade's derivation of it from Bhoja is unacceptable), we cannot but accept that Jayaram's verse above quoted shows, that the tradition current in Shahaji's time and before Shivaji's coronation was, that the Bhonsles were descended from one Dalip-sinh born in the family of the Ranas of Udaipur. Clearly, therefore, the Bhonsles are *Kshatriyas par excellence*. Siva-Bharata does not directly refer to this descent but notices it in the statement that Malavarman was born in the Solar *Vamsa*, of which the Guhilots of Mewad were no doubt the most illustrious representatives then.

It would have been interesting to come across a list of 96 Maratha families drawn up in pre-Maloji days. That such a list then existed is clear from the *Sinhasana-Battishi* of Mahalingadasa (already quoted), who wrote about 1550 A. D. Mahalingadas does not mention the Bhonsles, but as his enumeration is not exhaustive, the name may or may not have been on the list then. But it is certain that the family had not then attained eminence, which it attained.

undoubtedly from Maloji as inferable from the Siva-Bharata which commences its account from Maloji only. But it is permissible also to infer that the family was a later addition to the Maratha families from Rajputana. We know Rajput adventurers always came to Maharashtra to seek fortune, especially in Mohammadan times. The great famine of Maharashtra again, which fell in the latter part of the fourteenth century, afforded also advantages for influx of warriors, and it seems probable that a Sisodia adventurer came to Maharashtra and acquired the headship of some villages in the Nagar District. The *Kshatriya* warrior would never settle but as the ruler of a village at least, *i. e.* as *Patel*. By the bye, the word *Patil* is also a foreign import into Maharashtra, though it is now common all over the Deccan and even in Konkan. It came into Maharashtra from Malva along with *Mohammadan* or Rajput conquerors. In the 12th century the word appears only in Malwa records, while in Hindustan and in Maharashtra the word used was *Gram-Pati* or *Mahattara*, both of which survive in Konkan only as *Gamot* and *Mhatre* (See Vol. III. Mediæval Hindu India p. 460.). It is permissible to infer that the word *Patel* was brought from Malwa by these later Rajput immigrants.

Another argument which supports the Rajput descent of the Bhonsles is the name suffix 'ji' in which their names invariably end. The Maratha name-ending was and is still 'Rao' which we find used even in Shivaji's days in such names as 'Hambirrao Mohite'. 'Ji' is a name-ending usually used by the Rajputs. And the exclusive use of 'ji' in the Bhonsle family indicates their consciousness that they were Rajputs. It is a corruption of *Sinh* into *si* and *ji*.

Which Bhonsla came first to the Deccan from the Sisodia family of Malwa is not clear, though it must have been a fifth or sixth ancestor of Babaji, father of Maloji, whose name is established by records actually found in his name as a *Jahagirdar* of *Pedgaon* (Pe. 

District. The names of twelve ancestors before Maloji given in the Brihadiswara inscription, are imaginary, being a multiplication of the name Ekoji, founder of the Tanjore family, and these again do not tally with the names given in the accepted genealogy. The writer of the inscription had, probably, no source open to him, except Siva-Bharata and the latter simply gives the solar *vamsa* of Maloji. During these hundred or two hundred years, the Bhonsles formed connection with the Maratha families of the Deccan. We know that there was a Rathod family founded by a Northern Rathod in Baglan, (See Rashtrandhra—*vamsa*) and Maratha local ruling families had no objection to form connections with Northern Rajput families settling among them. In fact such connections had gone on from centuries. Maloji's wife was thus a daughter of the Nimbalkar family. We have already shown that race depends on seed and soil according to the Hindu Law, and as the ladies who came into the Bhonsle family, were from the 96 *Kuli* Maratha *Kshatriya* families, there is no question that the Bhonsles must be counted as pure *Kshatriyas*.

A difficulty arises here in explaining how the Bhonsles have the Kausika *Gotra*, while that of the Guhilots of Mewad is Baijawapa and their *Veda* is *Rigveda*, while that of the latter is *Yajurveda*. But it is not impossible that these Rajputs who came into Maharashtra should have forgotten their *Gotra*, for the Maharashtra *Kshatriyas* had already forgotten theirs. And further the theory of the Mitakshara of Maharashtra is that *Kshatriyas* have no *Gotras* of their own, but have to take the *Gotras* of their *Purohitas*. The Bhonsles must have taken new *Purohitas* in Maharashtra and thus their *Gotra* is Kausika and their *Veda* *Rigveda*. The *Rajopadhyes* who are the acknowledged priests of the Bhonsle family now, do not seem to have been these first *Purohitas*; for, from inquiry, I find that their *Gotra* is not Kausika but Sakalya, though their *Sutra* is

Asvalayana. Their original habitat is Arvi and their tradition is that they came with the Bhonsles from Udaipur itself, which is, of course, not believable. Not only is their *Gotra* different but they are Deccani *Brahmins*. In about 1500 A. D., the gulf between the Deccani and the Malwi *Brahmins* was unbridgeable, though there was no such gulf between *Kshatriyas* and *Marathas*. The inference is unavoidable that the first Bhonsle who settled in the Nagar District, had a different *Purohita*. The Arvikars, no doubt, stuck to the Bhonsles from the days of Babaji, as appears from their grants.

And here I may refer to the objection raised in the court of Tanjore that the *Marathas* do not appear to have kept up the *Smriti* law of *Asagotra* marriage enjoined for *dvijas*, and that hence the *Marathas* are not *Kshatriyas*. This objection does not avail, for the *Kshatriyas* even of Northern India have practically given up the law of *Asagotra* marriage, naturally enough owing to the fact that *Kshatriya* families have generally forgotten their *gotras* and secondly, under the wrong dictum of *Mitakshara* that *Kshatriyas* have no *gotras* of their own, *Kshatriya* families have often changed their *Gotras* since the days of their advent into Maharashtra though not before, (vide our history of Mediæval Hindu India Vol. III); but the *Kshatriyas* and even the *Vaisyas* have substituted the *Kuli* system in place of the *gotra* system, it being in fact and origin based on the latter. The 36 *Kulis* enumerated have become the *gotras* for these *Kshatriyas*; nay, we even find from inscriptions in the North that family names have become *gotras*. Thus we have *Guhila-gotra* and *Pratibar-gotra* mentioned in inscriptions instead of the *Rishi gotras*; and in the same way in the 96 *Kuli* list of the *Marathas*, where the family has forgotten its *gotra*, the family name is given as *gotra*. The rule observed among *Rajputs* and Northern *Kshatriyas* now is, that a daughter cannot be given into a family having the same sept-name out of the

36 orthodox family names. Thus a Rathod girl can never be married into a Rathod family. The same rule is observed among the *Kshatriyas*; a Mohite girl for instance can never be married to a Mohite. The *gotra* system is thus practically observed among the Marathas as it is among the Rajputs. And the objection of *Sagotra* marriage cannot be raised in this controversy.

The Bhonsles must have ceased to perform the *Upanayana* ceremony of their boys in the wake of the practice of the 96 Maratha *Kshatriya Kulis* of Maharashtra and this explains why Shivaji's *Upanayana* was not performed till the day of his coronation. But he was an undoubted *Kshatriya* and even after his 20th year (the last allowed year or *Anatitakala* for *Kshatriyas*), his *Upanayana* ceremony could be performed after the necessary expiation was gone through. Shivaji's *Upanayana* places his family as regards *Kshatriyaship* on a higher ground and as *Upanayana* was stopped under the ascendancy of the Peshwas who probably were oppressed by the dictum prevalent in Maharashtra at the time *viz.* that there were no *Kshatriyas* in the *Kali* age, the Bhonsles had every right to resume the practice. But, as stated before, whether *Upanayana* was performed or not for all the Bhonsles, their *Kshatriyaship* does not depend upon its performance and they are still *Kshatriyas* though *Vratya*; and the rules applicable to *Kshatriyas* on all matters according to Hindu *Dharmashastra* and not to the *Sudras*, will apply to them also.

The question whether *Sudra* cooks are employed in the Tanjore Bhonsle family or whether the family takes food in the company of *Sudras* is wholly irrelevant. For the *Smritis* declare that food can be taken from several *Sudras* called *satsudras*. And in *Vedic* times *Brahmins* took food usually prepared by *Sudras*. The pohibition against taking food prepared by *Sudras* is a *Kalivarja* prohibition, which is at present observed only in the breach of it even.

by *Brahmins*. But this mal-practice has not even the importance of the non-performance of *Upanayana* or of *sagotra* marriage and cannot be thought of as leading to degradation of *Varna*. The Bhonsles though they take food prepared by *Sudras*, are as good *Kshatriyas* as the *Kshatriyas* of the North, who too do not observe this restriction strictly.

I now come lastly to the question of sword—marriages, which is really the most difficult question in connection with the *Kshatriyaship* of the Bhonsles of Tanjore, but not of the Bhonsles of the Deccan. For neither at Satara nor at Kolhapur have we the mention of such marriages. There are regular legal marriages performed in both places and legal marriage is an important factor in the determination of *Varna*. The verse already quoted of *Manu* defining *Varna* or *Jati* contains the word *Patni* which means a legally married wife. The word *Akshatayoni* is put in, to draw attention to the fact, that the progeny of widows remarried could be somewhat less pure in caste, though even a *Paunarbhava* is not a *Sudra*, as an illegitimate son born of a *Sudra* wife would be. The question in Tanjore-Bhonsle family is, whether a sword-wife is a legally married wife. This form of marriage is sometimes observed in the north; it is a relic of the time when *Kshatriyas* married women from lower *varnas*. A bride of the same *varna* as the bridegroom has to take his hand, while the next *varna* bride takes an arrow or a *Pratoda* or goad or the skirts of the bridegroom's apparel, according as she is a *Kshatriya*, *Vaishya* or *Sudra varna*. These have now ceased and sword-marriages of women of the same *varna* are an anomaly. If the woman is a *sudra*, the progeny of such marriage between a *Kshatriya* and a *sudra* would be in these days counted as *Sudras* according to other *smriti* texts though not of *Manu*. The pertinent question according to my view would now be whether sword-marriages are legal, for marriage relation may be established by living together as husband and wife as in *Gandharva Vivaha*, recommended for *Kshatriyas*, and as several different forms have been recognised

in different provinces by the people and even by the respective High Courts as legal. But the real question would be whether the sword wife is of the same *varna* or a *sudra*. It is difficult to determine at this day whether the mother of Maharaja Pratapsing alleged to be a sword-wife was a Maratha woman. If she was not a *Sudra*, Maharaja Pratapsing must be looked upon as a *Kshatriya* Maratha. In the case of Mahadaji Scindia we know that he was the son of Ranoji Scindia by a Rajput sword-wife and hence he was a *Kshatriya*. The difference between the sons of a formally married queen and the sons of a sword-wife was and is maintainable, properly enough, following the *shastric* example of 12 sons. In the presence of *Aurasa* sons, others had no right, but in their absence they would and should succeed. The succession of Mahadaji Scindia was recognised by the Peshwas, wisely no doubt, from political motives as he was the most capable man then available to succeed to the power. They recognised it perhaps because they thought it to be a succession in a *sudra* family. But even from the point of view that the Scindia family is a Maratha *Kshatriya* family, the succession of Mahadaji cannot be impeached, as his mother was of the same *varna* as that of the father. But where the alleged sword-wife is not a Maratha but an admitted *sudra*, the question becomes involved from the difference of *Smriti* texts.

*Manu Smriti* has wisely said even in those pre-Christian days that families descend in purity by bad marriages. (III 42). अनिन्दितैः क्षीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नृणां तत्साक्षिन्यान्विवर्जयेत् । It is necessary that Maratha *Kshatriyas* should strictly maintain the sanctity of marriage and marriage in the same *varna* if they wish to keep their *Kshatriyaship* unblemished. But princes will have many queens and hundreds of sword-wives. Even Dasaratha had three hundred and fifty of the latter and Shrikrishna had sixteen thousand wives who were probably not *Kshatriyas*. Judicial courts, however, may assist in upholding the sanctity of marriage, though their task becomes difficult when such unions come for legal decision.

# Shivaji, the Human King

*A Journalist's Interpretation of India's Greatest Character*

BY

*H. GEORGE FRANKS.*

—: o :—

Few men have carved their name deeper in the history of their country than Shivaji, the Maratha hero; and few men have been subjected to such a storm of abuse on the one hand and adoration on the other as this same Shivaji. Historians and biographers have either gone into raptures over his mighty and miraculous deeds or else ranked him with the very imps of the demon in their interpretation of many of his historic actions. By some he has been classed as a god and by others he has been called a devil; by some he is looked upon as a saint to be worshipped and by others regarded as a sinner to be cursed. And between these classes there has waged an interminable battle, with words as weapons, and as a result the attacks made upon his memory have been infinitely more bitter than any carried out by the great Maratha himself at the most critical periods of his career. The pens of his modern assailants have undoubtedly been far far keener than ever was the blade of *Bhawani's* sword when wielded by Shivaji.

It has occurred to few historians to look upon Shivaji as neither a saint nor a devil, but as a human being. Yet he was nothing if not human. True, he was fired with extraordinary ambition; but we find in these days men and women with equal ambition. He was admittedly fond of adventure; but so are people today. He loved power, and made no bones about getting it; but far worse efforts to get and hold power are made today even in

'business circles. Likewise he was proud ; but who would not have been, if they had built up a mighty empire and welded together a sturdy people who had never before known a real leader ? True, also, he gathered unto himself much riches ; but, unlike many people of these times, he did not spend it on himself but rather on the good upkeep and progress of his empire. In a nutshell, the great Shivaji was as human as most people, and more human than many, for he manifested in the seventeenth century characteristics which frequently have to be searched for with telescopes and microscopes in this twentieth century. And when regarded as a human being with great ambition, justifiable pride, a love of adventure, a desire for power, and an unquenchable spirit, we have to look upon him as being fallible, and also as being liable to be carried away with excitement, love of life, and a desire for self-preservation to the extent of doing things which probably he himself would condemn if asked to give judgment on them from a purely judicial and moral viewpoint.

If we could arrange for Shivaji himself to be present at the forthcoming ter-centenary celebrations of his birth, or at the unveiling of the magnificent statue at Poona, which is the firstfruits of the All-Indian Shivaji Memorial Scheme, is it possible that he would stand up and tell the world that he never made a mistake and that he never regretted a single action ? Far from it ! Without a doubt he would refer to several incidents which he would like expunged from the pages of history if he desired only the good to remain on the books of record ; although even if he had this opportunity, the character of the man was such that it is extremely doubtful whether he would avail himself of it. A study of his eventful career shows that above everything else he loved to be regarded as a human being, and hence it is more than probable that he would wish to go down to history as a man who made mistakes as readily as

he made conquests, as a man who was as frail in nature as any other man who had ever lived. He would surely remind the world that, after all, it has been his later friends, and not himself, who have placed him upon the saint's pedestal ; that it has been his modern enemies, and not himself, who have painted him with all the blackness of the prince of treacherous demons. And with one of those rapier-thrusts of humour not untinged with irony, it is probable that he would remind the present generation that his enemies are dealing with his dead body in much the same way as they accuse him of dealing with Afzul Khan's live body, the only difference being that Afzul Khan was present to defend himself.

But suppose we invite Shivaji in imagination to be present at this year's celebrations in honour of his great work. What would he tell us ? He would probably desire rather to be interrogated in the form of an interview. So let us proceed in that way.

"Good morning, Shivaji Maharaj, you are a most welcome visitor. Without delaying you too much, I desire to ask you just a few questions. In the first place, although I hesitate to suggest that you write your own epitaph, could you state what motto you would select to be placed on the pedestal of your statue ? I really want a motto that will typify your life's ambition and work." Thus spake the journalist.

"With pleasure," replied the phantom of the great emperor. "Neither will it be a difficult task nor one which will make me look egotistical. All my life I carried out a policy which is now being made so much of, namely, 'Safety First.' If you look at all my actions, particularly those which are criticised, you will see that 'Safety First' has dictated my every move. This motto was responsible for my first ambition of empire-building, because I saw that unless the Marathas put their own safety and interests first, they would be completely wiped

out as a separate people. And having once absorbed that idea, my whole campaign from the outset was guided by the warning, 'Safety first.' Having been the originator of the plan for Maratha emancipation, I think I was justified in believing that, for the time being at least, its success depended upon my leadership, and so the safety of the newly-born nation rested primarily upon my own safety. And in adopting such an attitude, I do not think I was taking more upon myself than such men as your Lloyd George and Kitchener during the great World War. You must remember that I had started out with the one idea of freeing the Marathas and saving them from obliteration or absorption. This handful of scattered peoples were threatened by Mohammadan kingdoms on all sides, even if their own administrative chaos did not of itself prophesy a speedy termination of their existence. And as my little empire grew and extended, the anger and shame and determination of those Muslim neighbours grew correspondingly. More than one price was put on my head, thus forcing me to adhere more strictly than ever to my motto of 'Safety First.' When I ran out of money, my authority was jeopardised, and so for safety's sake, I was compelled to make raids on places where there was money if they would not pay tribute; when my life was threatened, I realised that safe was he whose cause was just, but safer he whose blow was first; and when the lives of my soldiers were at stake, the safest and most human method of conquest was by strategy rather than by force. I certainly feel no shame in being regarded as one of India's first national exponents of that popular policy of today, 'Safety First.' "

It was obvious that an interview with the spirit of Shivaji was no difficult matter, and that it was necessary only to set him going, and he would tell his own tale. So the next move was to suggest that he tell in his own words the incidents connected with the four panels around the

pedestal on which will stand the great bronze figure of the most outstanding and human personality of India. And this is what the famous Maratha said, standing, as it were, in the shadow of the swallow-tailed *Bhagwa-Zenda*, the orange standard of the royal line :—

“I suppose the four incidents which have been selected as typical of my busy life are designed to represent my religious faith, my warlike activities, my respect for women, and my final triumph as emperor. And I must admit that I cannot suggest any better examples. I must also confess my pleasure that the panel illustrating my worship of the Goddess *Bhawani* is being carried out in marble instead of bronze as being typical of the purity, solidity, universality, and individuality of religion.

“I received that famous sword very early in my career as a token of a compact with the Chief Gowalkar Sawant. It had been suggested to me on my way to the place where it was being kept that I should take it by force, but remembering what tremendous storms are sometimes raised by unnecessary trifles, I thought it better to leave it to its owner, especially as its possession was not a matter of life and death to me. In the end, the wise chief brought the sword to me as a sign of amity even when he knew that its purchase-price was not to be measured in blood. From that day onwards the sword, which I reverently named after my tutelary deity, *Bhawani*, always accompanied me, its resting-place when not in use generally being the altar of the goddess, to be received back from her as a visible favour from heaven, always on the *Dasara* day when setting forth on my campaigns. I am told that the sword is now at Satara, but I am afraid that I cannot verify it until I can see it to identify it. The fine Genoa blade 3 feet 9 inches in length, might, in fact, be my other favourite sword which I called *Tulja*, presented to me by my father.

"Of the other upright panel, cast in bronze, perhaps I should say little. Although I had captured a large sum of money on the way to Bijpaur and had reduced the stronghold of Kalyan whence the money came, I did not feel that my conquests entitled me to hold as captive the brave *Subhedar* of the district. Still less could I take advantage of his daughter-in-law, and the praises of her beauty from my generals were no warrant for her being made my property. She was undoubtedly beautiful, and, if I can remember correctly, I remarked at the time that I only wished my own mother had been as pretty so that her son Shivaji might have been more handsome; but I seized this occasion to lay down very definitely the law amongst my men that he who strives after victory should first conquer his own passions and not covet the women of others. And in any case, all subjects of a king, even though they be conquered, are his children and hence worthy of respect. Honour to all women is an integral part of a policy of 'Safety First.'

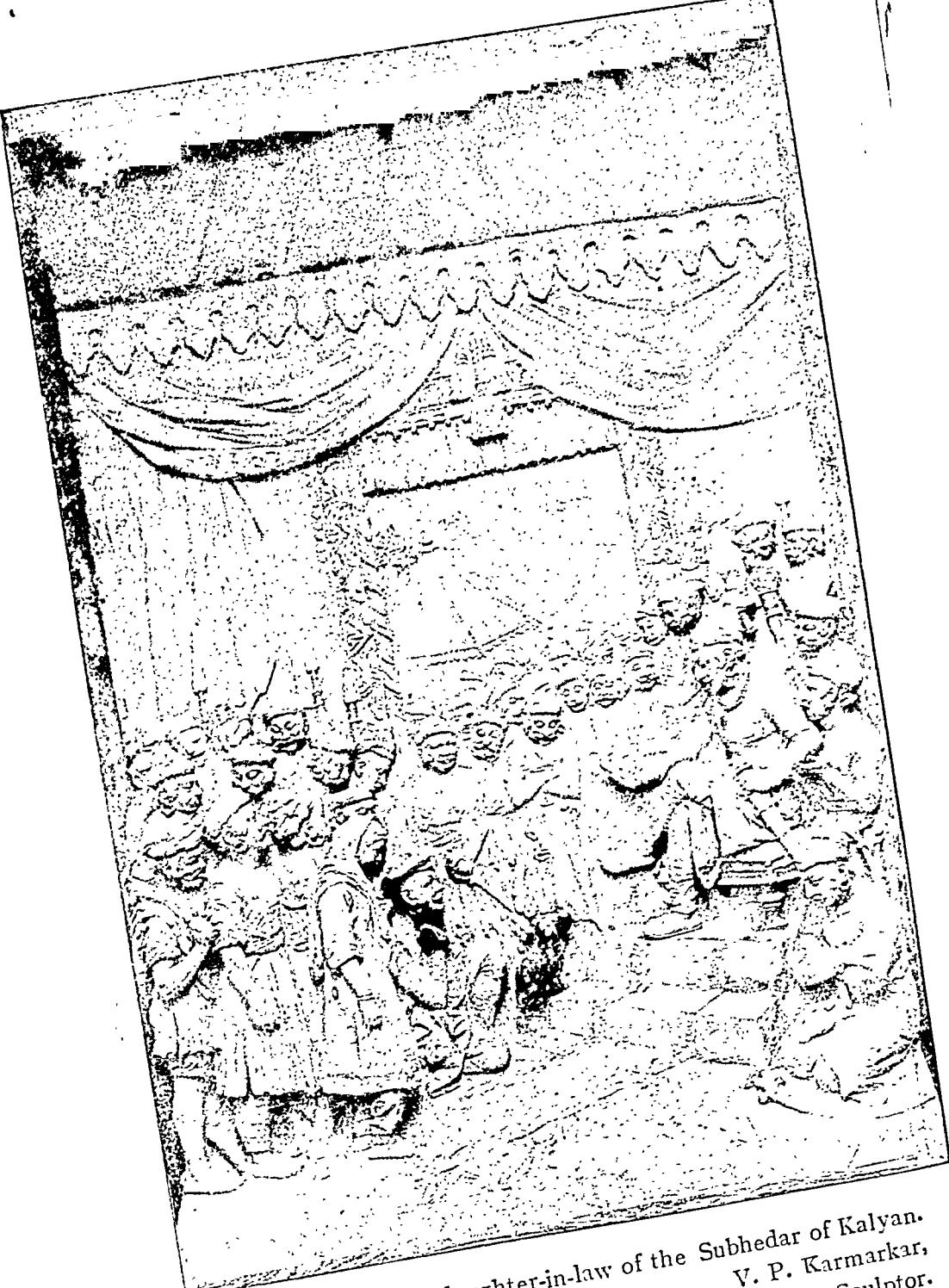
"The remaining two panels which run lengthwise on the pedestal need but little explanation. The one shows me in the midst of battle at Vani-Dindori near Nasik in October 1670, this being one of the stiffest hand-to-hand battles the Marathas fought against the Moghuls. For hours it raged, and finally by the stubbornness of my brave men, the dangerous advance of the Moghuls into the Deccan was stemmed for more than a month.

"The fourth panel has a peculiarly sentimental interest for me, as it depicts my coronation festivities at Raigarh. You can see me seated on an eight-pillared 32-cornered throne, canopied with a cloth of gold from which hung festoons of pearls. Around me are my eight Ministers, whilst in the distance, wearing a tall hat, is to be seen the English ambassador, Henry Oxenden, after presenting me with a diamond ring. I believe I have been criticised for spending half a crore of rupees on the coronation festivities,



Shivaji receives sword from  
Goddess Bhivani.

V. P. Karmarkar,  
Sculptor.



Shivaji and the captive daughter-in-law of the Subhedar of Kalyan.  
V. P. Karmarkar,  
Sculptor.

PHOTO PRINTED AT SHREE LAXMI-NARAYAN PRESS, BOMBAY NO. 2.





Shivaji fighting the Moguls at Dindori.

V. P. Karmarkar,  
Sculptor.

but here again I think I might attribute it to my 'Safety First' policy, for if I had not plainly demonstrated the greatness of my new Empire, it is more than probable that many of my campaigns would have had to be fought all over again."

It was obvious that the phantom Shivaji was now desirous of keeping another appointment, after having treated a newspaper man with the same courtesy that the real Shivaji gave to Qutb-Shah at Hyderabad in 1677 when he told him about many of his famous exploits, the indolent voluptuary of Golkonda listening with equally entrapt attention. But perhaps what would appeal to the people of this age more, would be a repetition of that famous trip round the Deccan in which Shivaji took his father Shahaji to all his principal fortresses and related to him on the spot the thrilling incidents connected with each. To make such a tour "in the footsteps of Shivaji" in these days, with only broken walls and shattered ruins to speak of the days of past glory, would be well worth the taking, but space does not permit its recital here.



# Rajwade's Contribution to Maratha History

BY

A. N. SURVE, B. A., LL. B., J. P.

It is curious but none the less remarkable that the year preceding the Tercentenary Celebrations of the Founder of the Maratha Empire should be marked with the passing away, in quick succession and that too within a few months—of notable pioneers who had zealously worked in the reconstruction of the true and national history of Maharashtra whose soul was Shivaji the Great. The year 1926 proved a disastrous one to the devotees of research in the fields of Maratha History. The first to fall was Khare Shastri. He was followed by Rao Bahadur Parasnis, Vinayakrao Bhave and Mr. Rajwade. The last named died on the 31st of December 1926. But not being satisfied with the heavy toll he had levied, Death swooped down and carried away Rao Bahadur Sane on 17th March, 1927, the last and oldest of the gallant troop of Maratha historians. These persons have rendered very valuable service by the researches they made, leading to the exposition of many errors—both deliberate and unconscious—and to the restoration of historical characters who had been maligned by foreign historians, whose false histories tended only to retard instead of promote the growth of patriotism in the youth of the land.

Among the illustrious names mentioned above, it will be ungracious to pick out individuals and to arrange them according to precedence. Every one of them has made valuable contributions according to his abilities and opportunities and Maharashtra must indeed be ever grateful to them for the advancement of the knowledge of its history which has resulted from their labours. But judging from the volume of results and endeavour, from

intensity of desire and devotion, singleness of pursuit and new methods, the personality of Mr. Rajwade commands the spontaneous homage and admiration of all.

The condition of the History of Maharashtra about the time when Mr. Rajwade made up his mind to devote his life to research was most pitiable. He improved it immensely by his researches and by their publication. He gave a new direction to the writing of history by his direct recourse to the real and faithful material *e. g.* the original letters and documents written by the historical personages themselves, or to the decisions given by the officers or to the notes left by them at the time when the events occurred. These alone form the real material of true histories, and Mr. Rajwade devotedly carried on the work of collecting such material, till his death, for three decades at immense personal sacrifice, under great privations and in a manner peculiarly his own, which must easily secure for him the first place of honour among the workers in this branch of learning. To appreciate the real value of his contributions a short sketch of his life will not be only helpful but will also serve for them, who desire to follow this pursuit, as a model.

Mr. Vishvanath Kashinath Rajwade, or Visubhau as he was fondly called, was born on the 8th of Ashadh-Shukla of the Shaka year 1786 (12th July, 1864.). He received his high-school education partly at home and partly in the schools of Baba Gokhale, Natu, Beaumont and Bhave at Poona. According to a note made by him, he passed his matriculation examination in his eighteenth year in 1882. He entered the Elphinstone college but later migrated to the Deccan college, where he spent the years from 1884 to 1890. He took up several optional subjects in turn, but ultimately passed his B. A. examination with History. During the days he spent in the college, he had laid the foundation of a healthy and powerful physique, which stood him in good stead in after life in the trials and

privations incidental to the labour of love which he had undertaken, by exercise in the gymnasium, rowing, swimming and walks.

During his college career he devoted more attention to extra reading and thinking than to the studies prescribed for the examinations. He had studied various subjects among which may be mentioned Botany, Psychology and had also gained some knowledge of French and Persian. Thus had he equipped himself mentally and physically for the arduous task of his life which he was to set to himself.

Deep and serious study of the history of Maharashtra was begun by him as early as 1888—two years before his graduation—the fruit of which he presented to the Maratha public in 1898 under the title of “Materials of the history of Maharashtra”. The volume contained minute and trenchant criticism based upon original letters relating to matters connected with the events of Panipat; and it formed the first volume of his series entitled the ‘Historical Materials’.

After graduation he took to the profession of teaching for three years. About the year 1895, he conducted a monthly magazine ‘Bhashantar’ (Translation) with the help of a few friends, in which he had begun to publish the translations of Plato’s Republic, Montesque’s *Esprit de laws* and of other standard works. But by the burning of the Vithal press in which his translations were printed, his published as well as unpublished works were consumed by fire and in consequence he well nigh became penniless. To this calamity another was added in the form of his wife’s death which made him lose all interest in worldly affairs and prepared him to undertake his great work of life with undivided attention and singleness of purpose.

It will not be out of place to mention here a few peculiarities of Mr. Rajwade. He attributes his acquisition of historical spirit to those sources, viz:—(1) *Nibandh-*

*mala*—(Essays)—Chiplunkar, (2) *Kavyetihas*—*Sangraha* (Poetry and History)—Sane and (3) *Navnit*—(Anthology)—Parashurampant: According to him, the first saved him from falling into the pernicious habit of writing and conversing in English; the second gave him a true inception of his Mother Country and the last created in him a love and pride for the Marathi literature. A word in explanation of these peculiarities—especially the first will be helpful. The reason of his being little known inspite of his great scholarship outside this Presidency and even in it among people whose vernacular is not Marathi is, that Mr. Rajwade wrote exclusively in the Marathi language and thereby voluntarily and consciously drew upon himself the penalty of obscurity. His self-confidence was so unbounded that he said that if the European philosophers possessed the desire of acquiring knowledge, they will learn the Marathi language and read his works which are written in that language. His love for his mother-tongue was so ardent that he resolutely withheld all temptation of celebrity which would have been his, had he only condescended to write out his researches in the English language. With a set purpose bordering almost on obstinacy, he wrote in Marathi with the twofold disadvantage to himself and to the world of letters. Foreign rule, he considered, was the cause of the Marathi language falling on evil days. Being the language of the conquered people it was neglected. Had it been the language of a ruling and independent nation, it would have been carefully studied even by Westerners and the fame of Marathi writers would have spread on the continent of Europe. In order to acquaint the reader with the high regard in which he held the Marathi language a translation of one extract from his writings is subjoined, at the end of this sketch.

From 1908 to 1926, for nearly three decades Mr. Rajwade assiduously served Maharashtra principally, and incidently the whole country, with his ceaseless researches.

An examination of his clever and monumental work will convince anybody of his genius and greatness. During this period he brought out 22 volumes of his 'Historical Materials' consisting of original letters and documents, wrote six original volumes, compiled three volumes of his translations and contributed critical and other articles to 10 or 15 magazines and newspapers, which if collected together will easily fill three volumes. Thus on an average he brought out one volume every year. On account of the publication of these volumes in different places and also on account of their rarity, the following list of his works together with the names of places of their publication will be very useful.

MATERIALS OF THE HISTORY OF THE  
MARATHAS, Vols. 1—22.

Vol. I. :—The Campaign of Panipat, 1761, Shake 1820, rare, on sale at Bha. Iti. Sans. Mandal—Poona.

„ II. :—Chronology of the Peshawas—Rare, Granthamala.

„ III. :—Letters etc. of 1707-1761, rare.

„ IV. :—The Peshwa Chronicles (Introduction on value of Chronicles and Bakhars. 2nd Edit.—Chitrashala.

„ V. :—Letters of the Kharda Campaign,—rare—Granthamala.

„ VI. :—Letters of the first three Peshawas—An exhaustive note on the philosophy of History,—rare.

„ VII. :—Records of Kale--to be had of Bha. I. S. M.

„ VIII. :—Records of the Pant Amatyas (Introduction to the history of the Marathi language) rare.

„ IX. :—Shivaji papers printed in the 'Prabhat' rare, atkaryottejak S., Dhulia.

- „ X. :—Correspondence of the times of Sawai Madhavrao, to be had of the Bha. I. S. M.
- „ XI. :—Chaskar Records—To be had of the Bha. I. S. M.
- „ XII. :—Rairiker records— „ „ „ „ „
- „ XIII, and XIV. :—Rairiker and Khasgivale records, Bhat and Mandali—Poona.
- „ XV, :—Jedhe and other families contemporary with Shivaji.—Mr. Mawji.
- „ XVI to XVIII. :—Families contemporary with Shivaji—Itihas Sangraha, Nirnayasagar, Bombay.
- „ XIX, :—Correspondence with Tipu Sultan.
- „ XX, :—Families contemporary with Shivaji, Bha. I. S. M. Poona.
- „ XXI & XXII, :—Families contemporary with Shivaji. Itihas and Aitihasik, Satk, Sabha, Dhulia.

Besides old papers, the original writings of Mr. Rajwade include essays, articles and notes also, which are mostly published in the following magazines :—*Granthamālā*, *Vishvavritta*, *Lokashikshana*, *Sarasvati-māndir*, *Rashtrodaya*, *Itihas* and *Aitihasik*, *Ramdas* and *Ramdasi*, *Vidyasevak*, *Chitramaya-jagat*, and in *Kesari*, *Dnyan prakash* and other newspapers. These writings deserve to be collected and reprinted in an abridged form. They may be classified as under:—(1) Historical, (2) Critical, (3) Philological (4) Social & Sociological (5) Political and (6) Miscellaneous. This division need not be regarded as very exact, because some of his writings may fall under more than one of the heads enumerated above.

The introductions to the I, III, IV, VI, VIII and XI vols. are very important. The interpretation put by him on the 'Panipat Affairs' in the 1st volume bears a

glowing testimony to the scholarship of Mr. Rajwade. His attack on Bramhendra Swami is remarkable ; it pulls down the estimate of the Swami given by Parasnath and clearly brings out the distinguishing features of Ramdas and Bramhendra. In the 4th volume the subtle and clever analysis and examination of the *Bakhars* of Shivaji and a critical study of several incidents in his life, is very enlightening.

The philosophical treatment of history contained in the 6th volume emulates even the writings of Carlyle and Nietzsche. The introduction to the XIth volume is small but very entertaining and contains a very feeling revelation of the indifference of our people about their own history. His prefaces to the Radha-Madhav-Vilas-Champu and the *Bakhra of Mahikavati* are of a twofold character—historical and sociological. Moreover, *Itihas & Aitihasik* contains excellent articles on the deplorable condition of the present day historical research. All these writings mark out his deep learning, and stern sense of justice. Almost every line bears the impress of his individuality.

Mr. Rajwade's research was very comprehensive. He did not confine it to mere paper and pictures but extended it to all possible kinds of historical material. From the *Vedic* era to the present day, all time became the subject of his critical study. Latterly he discarded paper material and relied more on the philology of words. He had studied thousands of place-names and with the aid of knowledge so derived, he has written a series of articles dealing with the "First Colonisation of Maharashtra" and has thereby tried to illumine some parts of its old history which to-day are a sealed book to us.

Literary activities of Mr. Rajwade were as vast as they were varied. Such gigantic intellect as his, could not remain confined within the narrow limits of history and historical research. It found an outlet in various

channels, and side-activities which space would not permit us to handle in this short sketch. Before he had crossed the half century mark of his life, he had become the founder of a new school of history. By his learning, hardwork and unflagging application, he achieved much and easily secured a high rank among our learned scholars. The measure of success which he obtained secured credit not merely to Mr. Rajwade but justifiable pride to Maharashtra. Messrs Kirtane, Sane, Ranade, Gupte and others had begun historical research before Mr. Rajwade did, but barring Mr. Ranade they could not compete with him for the honour. As Shivaji became an ascetic for his country, so did Mr. Rajwade for the history of his country.

He had often felt the need of an association of historians or a '*Itihasa Mandal*', a mention about which is contained in the introduction to his 6th volume about the year 1905—and again in *Rashtrodaya*. At last this most important idea of far reaching consequence took shape in the foundation of the '*Bharata Itihas Sanshodhak Mandal*' in 1910, for the purpose of collecting and publishing the results of researches which were being steadily made by various workers. He took a leading part in its management for five years, but later dissociated himself from it, feeling that his attention was required by other objects. From a distance he looked upon its activities and was often noticed to express his impatience at the slow progress made by that body.

A glimpse of the restlessness which he felt may be obtained from the memorandum which he made on his 46th birthday, wherein he notes that, "on the 8th of Ashadh this Vishwa (himself) will commence his 46th year, which means that he has 54 years more to live. During that period may he do such actions as will be beneficial to all the world and strength-giving to his nation. So far, he has spent his time in compiling (material for) the national memory

(history). In future he must devote himself to Action—Action—Action, otherwise his life will have been spent in vain. He must work and toil unremittingly for at least forty years more. If he will be blessed with health, pure air, good water, clean habitation and wholesome food, this will become possible. God's grace must abound."

Mr. Rajwade has made it clear by his lifelong work that the task of research is not a matter of amusement but it forms the foundation on which a nation could be built and nourished. He used to say that the "increase in the number of research-workers and their associations accomplishes half the task only,—the other half is dependent on money. To obtain it, the need is very keenly felt of HOME RULE. There are rich people, associations and princes in the land, but they have not yet developed the sense of knowing the WHY, WHERE and in WHICH OBJECT money should be spent for the advancement of learning. The rich can patronise pets, wrestlers and even mean actors, but neither the rich nor the associations have yet cultivated the sense where-with they could discover the learned, the research-workers and the leaders of thought. When they could do that, this land will abound in the growth of fine arts, sciences and literature of a high order. To fill up the want caused by absence of money, young men must come forward to make self-sacrifice. Maharashtra never felt the want of such men before and it will not feel it in future." Shivaji used to say 'It is the Divine pleasure that Maharashtra should become a kingdom, and similarly Mr. Rajwade also used to express his faith that the "Proud people of Maharashtra are the DOERS and the impellers of those who do". It is the duty of every man of Maharashtra to see that the faith of Mr. Rajwade is justified. His work must not perish with him, but it should form an inspiration to others to walk in his footsteps for the purpose of bringing glory to the motherland.

With a view to acquaint the reader with the work of Mr. Rajwade a translation of a few extracts from his writings is given below.

## LOVE FOR MARATHI LANGUAGE.

The refined Marathi in which the literature of the past 7 or 8 centuries is written has become the object of love equally to all the Marathas inhabiting the various districts of Maharashtra and the various (Indian) states such as Baroda, Indore, Gwalior, Bundelkhand, Tanjore, Gooty, Bellari and others. There is no wonder that the cultured language in which gifted writers like Mukundraj, Dnyaneshwar, Suryajyotishi, Ekanath, Tukaram, Ramdas, Moropant and Chiplunkar wrote their works, should be respected alike by people of all districts and of all communities. A provincial language is coextensive with the boundaries of the province and the communal dialect with the community, but the literary language used in writing and speech is meant for the entire Maharashtra. Small peculiarities of provincial minor dialects and the puerile corruptions met with in communal brogue, pale into insignificance in the royal court of the literary language and the only one pure mother tongue of the Marathas becomes the object of pride, wonder and spontaneous affection to all the people in the country. The pride which the Marathas feel for their language is not vain. No language in the world can equal Marathi in respect of abundance of its vocabulary. Similarly its power of exactly expressing in different ways a hidden or abstruse meaning, is unequalled. Moreover the fact that many gifted and great writers have clothed their sublime, grave, romantic and charming thoughts in this language has only led to the gradual growth of affection, in ever increasing measure in the people of Maharashtra for this language.

## WORK OF THE MARATHAS IN INDIA.

The chief work of the Marathas in India was to spread the Maharashtra religion. What was termed the Maharashtra Religion by *Samartha* (Ramdas) did not mean merely Hindu religion. It included the establishment of *Swarajya*, and

giving protection to cows and Brahmins. The Marathas of that time had clearly realised that in order to establish *swarajya* and Hindu religion and to give protection to cows and Brahmins, there must be unity among the people and that to bring about unity, the leaders must take the initiative. It must not be understood that the Indians other than the Marathas had not realised these things. There is good ground for stating that from the days of Akbar, or perhaps even before that, the Sikhs and the Bundelas were alive to the necessity of establishing Hindu religion and of giving protection to the cows and the Brahmins. But history does not show that they possessed the skill, determination, unity and the leadership which were required for the materialisation of that idea. Fortunately Marathas of that time did possess these qualities and therefore they were able to establish SWARAJYA which secured the original object.

### HISTORY.

The desire, the machinery and the fruit; or the desire, the body and the action, are the three divisions of activities of the human society. To write history is to describe these divisions.

The method of writing history which is considered scientific in Europe is considered equally so in India. Whether the history is political, religious, social or economic or whether it is of a single notion such as learning, wars, culture, Dark ages, or evil thoughts; or whether it is of the controlling agency which gives rise to these notions; the method of writing it faithfully and scientifically must be the same in all countries and at all times. Faithfulness and the scientific method are the two essences of the life of History.

If students in schools and colleges, agriculturists, merchants and others, men and women, get an accurate knowledge of the histories of their own and of foreign

countries, then it greatly helps the accomplishment of national objects. If the ordinary people get a general idea of their mother country, religion, government, language and culture, a real love for their country naturally grows in them and they clearly understand in greater or less degree their equality or deficiency with others by comparing their people with others. Such manifold benefits accrue from the general knowledge of history; therefore the thoughtful leaders of a nation have an instinctive and intense desire to popularise the knowledge of history, especially, their own history. ( Vol. VI. 67 ).

In the nations which are eager to conquer foreign territories and to lead their own country to prosperity, nearly all leaders are proud of their history, country, religion and language. It is but natural for patriotic writers to follow this course. In order to create love for one's own country etc., in the plastic and undeveloped minds of persons, the only history that is needed is the one which is instinct with patriotism. Is it possible to create a love for one's country with a history which describes its mother country as beggarly, its nation as worthless, its language poor, its religion false, its people cunning and its ancestors foolish? But even such false histories are written by its own people. These are termed histories but they are a disgrace to their own country. Authors of such histories write them with the object that they should be used in schools to train young minds in the praise of foreign nations. The two classes of baneful historians viz., those who traduce their own country and those who praise foreign ones, cannot exist even for a moment in a free nation; their growth is possible only in a conquered nation. ( Vol. VI-68 ).

#### SUFFERINGS OF RESEARCH WORKERS.

The work of unearthing historical papers, mildewed with damp and which are lying in the attics, lumber or nook and corners, is fraught with considerable danger. Ordinarily there is no escaping a cleansing bath, and sending the clothes

to a washerman after completing the task of hunting out, dusting and selecting from old records and manuscripts in private houses. More than half of the time is occupied in fighting with ants, moths and insects which are moving in and out of the holes in the covering cloth which looks like a sieve and which may be likened to Indra who is called the 'thousand-holed'. It is not an old record if in it are not found the pieces of old kinkhab, rags of old *saris*, broken tatters of crumbling khadi, decayed binding laces, rotten skin covers and worm-eaten boards of wood. In the process of undergoing a penance involved in the act of research of old records, the nose is filled with such repulsive odour, the eye-lashes get so deposited with dust as almost to be discoloured, the head is so much covered with cobwebs as to be practically entangled in a net, and such a painful scratching sensation is experienced in all the pores of the body that for five or ten days one remains, in constant dread of suffering from the evil effects resulting from such work: (*Aitihasik Vividh Vishaya*-243).

#### APATHY OF HISTORICAL FAMILIES.

While publishing the 'Materials' I have been silently watching one curious phenomenon, namely, what are the big and small princes, *Jagirdars*, *Inamdar*s, owners of temples and politicians of old days such as Scinde, Holkar, Gaikawar, Angre, Patwardhan, Vinchurkar, Pawar, Raje Bahadur, Kolhapurkar, Tanjavarkar, Phadnis, Pratinidhi, Phaltankar, Bhorkar, Jatkar, Hydrabadkar, Jayapurkar, Jodhpurkar and Sagarkar doing up till now? Is it fair that an impecunious man like myself should search their records or documents relating to them and try to print them, but wealthy men like them should remain apathetic and indifferent in the matter? Is it that their ancestors do not bear any relationship to them? Their willingness to enjoy the principalities and *jagirs* acquired by their ancestors, and their unwillingness to learn the prowess and history of their ancestors are matters which cannot be found

in any other country upon the earth. When Vasudev Shastri has sold his house and belongings for the purpose of printing the records of the Patwardhans, of Miraj, Sangli Jamkhindi, are they sleeping? We have been forced to exclaim that Shivaji Maharaj, Damaji Gaikawad, Parashurambhau Patwardhan were the grand and great grand fathers of only the research-workers like us and that they did not bear any relationship to these princes. How great is the forgetfulness in the princes and *inamdar*s about their own ancestors? How heinous is the fault? This land of Bharat is famous for its ancestor worship. Is it proper that in that land the ancestors should be treated in this fashion today?

Let that be. So long as the princes are sleeping, the *Jagirdars* are dozing, and the *inamdar*s are slumbering, those of us, who have become awake must keep green the memory of the ancestors of our nation. Though our means are limited, they must be devoted to this righteous end. The work must be done single-handed. (Vol. XI Introduction, page 9).

#### THE WORK MUST BE DONE SINGLE-HANDED.

Generally, you will find that the present day tendency of our country is that not even half a person—let alone many—is born for undertaking any scientific work. Therefore it is improper to hope that there will be a division of labour in say a fifty or even a hundred years. If under exceptional circumstances one person becomes fortunately inspired to perform some scientific work and if he can retain his inspiration till he sees the end of it, then it will be well for him that he should not expect any help from any body in this country. (*Subant Vichar*—page 88).

# A Savior of Hinduism

BY

*NANALAL DALPATRĀM KAVI.*

[ Rendered into English from the original Gujarati\*  
by N. H. Pandia, M.A. LL. B. ]

I consider it an honour as a Gujarati to take part in the celebration of the tri-centenary of Shivaraj Maharaj, the hero of Maharashtra.

My salutations to the hero of the re-establishment of Hinduism, the salutations of all Gujarat. As a representative of Gujarat—the greater Gujarat—I stand up in these celebrations and bow to the hero of India.

For Gujaratis the present occasion is a period of spiritual exaltitude.

You will say: This is a celebration by Maharastrians. What have Gujaratis to do with it? What concern has Gujarat with it?

History tells a different story.

If it is a historial fact that Shivaji Maharaj was eleventh in descent from Prince Sajjansinh of Chitod—

If history tells true that Shivaji Maharaj belonged to the family of Sisodia Bapa Raval—

Then in that case—

It is also history that Gujarat (Idar) gave Bapa Raval to Chitod. Gujarat also gave the Ghelohi Sisodia dynasty to Chitod.

If the ancestors of Shivaji Maharaj had Chitod as their home, then history also records that the home of the Maharanas of Chitod lay in Gujarat.

In other words, it is an historical fact that Idar (Vallabhipur) in Gujarat was the ancient home of the ancestors of Shivaji Maharaj.

---

\*See Gujarati Section p. 26.

You bathe in the Gangateertha of Kashi and Prayag.  
That is Maharashtra.

The Gangateertha at Hardwar and Rishikesh—that is Chitod. There the mother Ganges left the row of mountains, and descended on the level plains of the earth.

Gangotri, the source of the Ganges at Badri Kedar—that is Idar (Vallabhipur), that is Gujarat. That is the auspicious place of the family Ganges of Shivaji Maharaj.

In our country of Gujarat lies the holy place of pilgrimage where the family of Shivaji Maharaj had its origin.

Maharashtrians, as a representative of Gujarat, as a Gujarati, I feel pride in taking part in your celebrations.

Next, what agencies shaped Shivaji Maharaj?

Of course, you all know about it. As the poet Kalidas says:—

जगतः पितरौ चंद्रे पार्वतीपर्णमेश्वरौ ।

“I bow to Parvati and Parmeshwar, the parents of the world”.

Like the parents of the whole world, like Parvati and Bhagvan Shanker, are the parents of each of us.

To them should be the first salutation for giving life to each of us.

The holy Shruties recite ‘मातृदेवो भव । पितृ देवो भव ।’ (Respect your mother as God, respect your father as God).

The first preceptors of Shivaji Maharaj were his parents—Shahaji and Jijabai.

Even like the rocks of Sahyadri, like a *Vajra*, was Shahaji. He was a Saradar of the Islam kings of the Bahamani dynasty of Maharashtra; but he was also a swords-man, grim like a Rajput, dignified, self-respecting, and wont to stand by his word.

Jijabai was a creeper from the tree of the Jadavas of Devgiri and could thus claim descent from the Yadukula of Shree Krishnachandra.

Of these parents, Shivaji was born.

The father was born in the son ; the son sucked life and love from his mother and the parents gave him good advice in his youth.

After seeing the installation of her son, having attained the goal of her life, feeling that there remained naught in life yet to be done, having performed the closing ceremony of worship at the sacrifice of life, having made her name on earth, Jijabai departed this life and attained salvation.

The good mother in fact attained salvation while yet alive.

The mother attained all the desires of her heart while yet on the lap of the Earth.

The third preceptor of Shivaji Maharaj was his religious father, the great Ramdas Swami.

The foundation of life is religion. Religion is the foundation of the State. Religion is the mainstay of the whole world,—such is the belief of the Aryans.

Shri Ramdas Swami instilled and reared these sentiments in Shivaji Maharaj.

Grant Duff has stated that Shivaji Maharaj was born a tiger of Sahyadri. What Grant Duff failed to observe was that it was the great Shri Ramdas Swami who made an Aryan hero of the tiger.

Shivaji Maharaj was Arjun, holding the Gandiv bow. Shri Ramdas Swami taught him the religion of the performance of duty without desire. The powerful Shri Ramdas Swami gave him the message of Gitaji, conveyed to the world from age to age.

It was the great Shri Ramdas Swami who taught Shivraj to unfurl the *Bhagva Jhenda*, crimson banner, on the field of battle.

Grant Duff has been able to understand neither Ramdas Swami nor his good teaching of Self-less-ness. Had he really and truly understood Ramdas Swami and his ascetic cloth of flag, he would not, in all probability, have called Shivaji, a tiger of Sahyadri or a robber outlaw of Sahyadri.

Sahyadri bred lions. Shivaji is the Arjun of Sahyadri. The powerful Shri Ramdas Swami is the Krishna-deva of Arjun.

It was Shri Samarth Ramdas Swami who transformed the battles of Shivaji into holy sacrifices, who transformed the banner of Shivaji into the banner of Religion.

Shri Ramdas Swami, the religious father, was the third architect of Shivaji.

And the fourth maker and moulder of Shivaji was Tulja Bhavani, the All Powerful, the mother of the world, the Goddess Tribhuvaneshwari of Tuljapur.

She gave the sword to Shivaji.

So Ramchandraji had been presented with Brahmastra by Agastya Rishi when entering the precincts of the Dandakaranya forest.

So did Tulja Bhawani present the Sword to Shivaji Maharaj. It was the embodiment of the Great Force for re-attainment of Swaraj by India.

These four were the creators of Shivraj Maharaj.

Two incidents in the life of Shivraj Maharaj stand out before me today.

Some may have the capture of Torna in view; others may think of the fall of Sinhgad. 'The Fortress was conquered, but the Lion was lost.' Some

may remember the Durbar at Agra, others may remember the installation ceremonies at Raigad.

My gaze is riveted, however, on two other incidents in his life.

One, the gift of the Empire to Shri Ramdas Swami.

The pages of history have registered many a gift; but it is difficult to find another to mate this.

That was the supreme sacrifice of the goal and success of Life. It was the grand donation of attainment after long striving.

On that occasion Shivraj Maharaj was laying down the exploits of a life—time, the labour of his life, the entire battlefield of his life, all the powers of life, his all and all-life.

He was making a present in the fold of his hands, of all Maharashtra, of all Hope of Swaraj, of the entire regeneration of Hinduism.

The episode is well known. I shall not describe it, nor repeat it.

Understand however the significance of the incident and let it enter your soul.

O Aryan Spirit! What was Shivraj Maharaj presenting to Shri Ramdas Swami? He was pouring at the feet of his preceptor, the wealth of a lifetime, the treasury of his soul.

The great donation of the All-of-life, stands out before us today.

Also another incident. The hermitage at Alundi, the cottage of Tukaram, even like that of Sudamaji. As if Krishadev visited Sudamaji.

A desire to adorn Poona was born to Shivraj. "I shall make Poona the centre of the progress. I shall make it the home of my great powers, the capital of Maharashtra,

the Heaven on Earth of the soul of Maharashtra," such was the desire of Shivraj Maharaj.

The ministry of eight proceeded to Alundi, bowed down before the saint and delivered the message of the king. "The king beseecheth you to come to Punya-Pattana."

The Sudama said,—"Our work does not lie in the resort of pleasures, the centre of policies, that Dwarika. I charge you to give this *Abhang* to Maharaj and tell him that *he should protect Religion as he protects life*".

Was the king offended thereby, or did he think that the invitation of Krishna Dev had received insult?

On no account. Shivaraj Maharaj was made of divine earth. He himself proceeded to the house of Sudamji. "Prince of Devotees! Grace by your presence, my Punya-Pattana. Best of Poets! come and adorn the grandeur of my Empire!"

The Prince of Devotees did not accede to the Prince of the Empire. The Prince of Poets rejected the glories of Empire. "Oh King! Enjoy the pleasures of Empire and fight the battlefield of life. But guard always one thing with thy life, namely thy Religion".

Historians have not called this, the arrogance of a poet; students of Time have not called this, an insult to the king.

Historians have styled this as the ancient path of the saints of India. Kanva *Muni* did not go to Hastinapur of Bharat. Sandipani *Muni* did not visit Dwarika of Shri Krishna. Ramdasji did not abandon the forest caves of Mahableshwar, the lairs of tigers and seek protection within the fort walls of Pratapgad. Similarly Tukaram also did not leave off Alundi at the invitation of the king and make Punya-Pattana his abode.

Even upto this day, a palanquin treads the path which Shivaji trod from Punya-Pattana to Alundi, in remembrance

of the reverence of the devotee and the greatness of the best of poets.

And to those who read this, I ask : For the last three centuries, (today three centuries are completed and we see the morning of the fourth), What has *Bharatvarsha* worshipped? Has it worshipped the mortal frame of Shivraj? Has it worshipped the conquering sword of Shivaji?

No, no ; Hinduism does not worship that mortal frame today ; it does not invoke the All-Conquering Sword in battle.

Hinduism today does reverence a thousand times to the heroic sentiment pervading that Great Heart.

Gentlemen, do you know Shivraj ? Who was Shivraj Maharaj?

Shivraj Maharaj stands for the **Greatest Hindu since Prithviraj Chauhan**. He was the crown and essence of Hinduism during the seven centuries, the Great Star of Hinduism.

Prithviraj Chauhan fell in the year 1193; Delhi fell also ; with it fell Hinduism, the sun of the Hindu Empire.

Shivraj Maharaj dreamed of re-establishing a Hindu Empire. "I will conquer Delhi from its ancient throne, I will resuscitate Hinduism."

That great and burning desire of his heart, it was not given to Shivraj Maharaj to attain. A descendent of his grand-son's minister, for a moment, as when flinging a ball in the air, did indeed capture Delhi for a short while. unfurled the *Bhagva Jhenda* on the hoary walls of its Pandava-old fortress ; for a little time, re-established Hinduism on that ancient throne of *Bharatvarsha*. For a little while, the dream of Shivraj Maharaj came true.

But the decrees of Fate had been inscribed otherwise. It all lived for a moment, even as a dream.

The Hinduism of Bharat today worships the unsatisfied Fire of his Soul. It worships the Great Desire of Shivraj Maharaj.

The re-establishment of Hinduism, radiating from every fibre of his body; the key for such re-establishment—

Bharat worships today that Great Star of Hinduism of the last seven centuries.

Pratap, the Rana of Mewar; Prince Ranjitsingh, the Lion of the Punjab; and that great Saint Swami Dayanand Saraswati, resplendent in the glow of *Brahmacharya*, he who exalted the *Vedas*. These three were also the heirs of that great Sentiment, they were the messengers of the same great Call.

But Shivraj Maharaj was the crown of them all, the resuscitators of Hinduism.

The ideal of Rana Pratap was of a negative character. "I shall not bow". Rana Pratap had sworn that Mewad shall not yield to the Mughals. Maharana Pratap had no positive constructive ideal (such as Shivaji had) to conquer Delhi, to raise Hinduism on its throne, to establish Hinduism in *Bharatvarsha*.

Ranajit, the lion of the Punjab and of the Sikhs, the heroic disciple of Gurus, remained the Lion of the Punjab, he did not become the lion of Bharat. The ideal did not come to him to over-bound the Punjab and extend himself throughout India.

And Swami Dayanand Saraswati? The Swamiji dreamed the dream of giving rebirth to the civilisation of the East. That Sanyasi conceived the idea of planting at the door of every house, the deep religiousness of Bharat, the pre-eminent civilisation of Bharat, the *Ved*-old culture of Bharat, the true *Aryatva* of Bharat.

*Aryatva* is immortal, and the dreams of Swamiji will come true in the spiritual progress of the World on this Earth and beyond.

But today, Swami Dayanand Saraswati is Shri Ramdas. Swami devoid of Shivraj. In the 19th century, Maharshi Dayanandji did not come across Shivraj Maharaj. He was indeed the equal of Shri Samartha, but he had not the companionship of Shivraj Maharaj.

The same is the lesson taught by history. Shivraj Maharaj was the Religious banner on the temple of Hinduism of the last seven centuries.

Humanity today worships his Hinduism, worships his great ideal.

The entire career of Shivraj Maharaj was the Great Sacrifice to the altar of Hinduism; and the awful tongues of fire that emanated from that Great Sacrifice voice the one great message, the re-establishment of Hinduism and again, the re-establishment of Hinduism.

To-day the Hinduism of Bharat puts upon its forehead the ashes of that Great Sacrificial Fire; hangs its destiny upon it; lays down its soul before it.

To honour and to consecrate that great Fire of the Soul—such is the object with which this celebration is held.

With you all, I too, bow to the great one. Salutations reverently and from the depths of my soul, to the Fire of the Heart of that Hero of Bharat, to that great ideal of the Religious Banner, to that bearer of the Gandiv bow of Hinduism of the 17th century.

# Shivaji and the Portuguese

By Prof. PANDURANG S. PISSURLEKAR.

Note:—The following translation of a Document preserved in the archives of the Government of Goa throws considerable light on the relations between Shivaji and the Portuguese during the period 1670–1674. In 1660 and 1661, Shivaji plundered Rajapur and captured Danda-Rajpuri and all the three powers of the southern Kokan viz., the Shah of Bijapur, the Siddi and the Savants, united against him. These hostilities continued for a long time with some interruptions. In 1670, Fatehkhhan, the Siddi who was in the Bijapur interest fled to Janjira and was willing to surrender even that. But three of the other Siddis prevented this and having deposed Fatehkhhan put themselves and the state under the protection of the Mughals. Khan Jahan, the Imperial General, sent ships to assist them and during the years 1670 and 1671, there were frequent naval fights between these and Shivaji's fleet.

In 1662, it appears that Shivaji made peace with the Portuguese and the letter written by the Portuguese officers to the Secretary of State shows that the Portuguese assistance to the Siddi frustrated Shivaji's campaign against the Siddi. Shivaji sent Vithal Pandit his ambassador to treat with the Portuguese. The treaty was signed on the 10th of February 1670, but as the document goes on to say, in November of the same year, Shivaji captured a Portuguese ship near Daman and took it to Dabhol. The Portuguese captured twelve of Shivaji's ships and took them into Bassein. The Siddis were now as anxious to take Danda-Rajpuri as Shivaji was to take Janjira, and about the Hol of 1672, the Siddi took advantage of Shivaji's absence, to land and destroy the fortifications. At the same time, the Siddi took several forts in the neighbourhood, one of which

held out for a week, after which it surrendered on the promise of quarter, but when 700 people had come out, the Siddi put all the men to death, made slaves of the children and pretty women, released only the old and the ugly. For this he was rewarded by the Emperor.

The letter from the Captain of Chaul to the Viceroy in the 5th of January 1673 addressed to the Viceroy refers to this incident. It appears that the Portuguese gave protection to the people in these territories and Shivaji was very grateful; he sent his ambassador to offer further terms but the King of Portugal when he came to know of this, was very suspicious and the document says "the Prince was right". In 1674, Shivaji after he was crowned, he sent Moro Pandit to Kalyan with 10,000 men and he proceeded to Bassein and demanded Chauth from the Portuguese.

(See *Bombay Gazetteer, Vol. 1. Part II. History of Kokan, Deccan and Southern Maratha Country*).

Danda-Rajpuri was a port originally under *Nizamshaha*. It was captured by Shivaji in 1661.

Chaul was extremely prosperous and famous for its imports, horse traffic, silk weavings, wood carving and lacquer work. (P. S. P.).

---

It is well known that the Siddi of Danda was a powerful enemy of Shivaji, who attacked him vigorously in 1669. On this occasion, the Portuguese helped the Siddi against the Mahrattas. A letter of Antonio de Melo de Castro and Manuel Corte Real de Sampip written to the Secretary of State, Antonio Pais de Sande on the 28th May 1669 runs thus :—

Yesterday, the 27th of the current month, we received a letter from Nuno de Mello da Silva in which he gives an account of the precarious condition of the fortress of "Danda" to which Shivaji has laid seige. This matter is of vital importance and we have decided that it is not

convenient to the State to have such a powerful enemy in the neighbourhood. It appeared well to us to order you to assist the fortress of Danda with some soldiers powder and shot necessary for its defence. This can be done under the pretext that he being our vassal, we are bound to help him or under any other pretext which you might think more fit. And in case, the Siddi wishes to hand over the fort to us as Nuno de Mella gives us to understand, do not fail to seize this occasion and we authorise you to take possession of it, maintaining the necessary (force) for its defence upto August, when it can be secured properly and we can act with greater reflection and resolution as may be convenient in the interest of His Majesty". On August 21st 1669, the same Acting-Governor gave strict orders that the Siddi should be succoured by all means against the attack of Shivaji. Seeing that the plan for the conquest of the fortress of Danda was thus being frustrated owing to the intervention of the Portuguese in favour of the Siddi, Shivaji sent to Goa his ambassador Vithal Pandit. The following notes were exchanged between this Envoy and the Viceroy.

From the Envoy Vithal Pandit :—

1. The Portuguese will not meddle with or cause any damage to the ships and vessels of Raja Shivaji both while coming or going.
2. They should not give refuge nor provisions of any kind to the Abyssinians of Danda, and they should send these orders to their ports.
3. They should pass orders to hand over the vessels and ships of provisions captured by the Portuguese.
4. They should give a person in company of this Envoy with their letters to all the captains of their ports, so that they should have friendly intercourse with the subedars of Shivaji and that the said captains may act according to the orders of the Government.

5. The Imam had asked us (Shivaji's men) to give him provisions and for places in our ports to anchor ships and in return for this, he agreed to give us money and he also wanted us to give our ships and vessels for his help, to which we replied that we would not give anything to him nor would assist him since we are friends of the Portuguese. If on account of this, the Imam should make any war or quarrel with us, the Portuguese should help us and in the same manner, we will help the Portuguese when they have to fight with the said Imam but for this they should give us the necessary expenses.

6. There is war between us (Shivaji) and the Moghul on account of which we should unite with the Portuguese and the latter should not give access to the men of the Moghuls and the Portuguese should render assistance to us in their territories. They should write a letter to this effect to us.

7. Forget the past, for, in future we will not injure the interests of the Portuguese.

To this, the reply of the Governor was as follows:—

1. Small vessels and ships will be allowed to sail freely and shall not be interfered with; but in case of big vessels, men of war and big ships, which sail by the coast and have to pass the gulf, it will be necessary to ask for pass-ports under which they will be passed in the same manner as it is done in the case of the subjects of the King of the Moghuls.

2. This is agreed to.

3. You should hand over the ships and vessels belonging to our subjects and merchants here and in other ports and also whatever other property has been captured from the said persons. In the same manner, the vessels and ships which might have been captured from Shivaji Raje and his subjects shall be returned by us.

4. Our officer will be sent with letters to the captains of the forts of S. A. to treat well with the sub-

subedars and ministers of Shivaji, should these show similar treatment towards the Captains.

5. Should Raja Shivaji ask our aid and help against the Imam in case of war with him, we shall order it to be given free of cost as to a friend of the State, provided that neither Shivaji nor his subedars and captains, will give him provisions in their ports nor allow him to anchor nor give any other supply.

6. The friendly relations between this State and the Grand Moghul are ancient and in consideration of this, we cannot refuse to his poor subjects shelter and place in our forts and cities and in the same manner, it shall be given when Shivaji and his subedars and captains and subjects should have need of the same.

7. There being now friendship between both parties, we will forget the past and the same shall be done by Shivaji.

Antonio de Mello de Castro

Manuel Corte Real de Sampaio

Seal of Raje Shivaji.

They agreed upon the following agreement, in confirmation of the friendship between the illustrious Portuguese Government and General Captains of the State of India and Shivaji Raje since the captains of Shivaji have behaved discourteously with the subjects of H. H. and since he signifies by his letter and own envoy that he desires the continuation of peace with this State, the said Governors etc., agree to this petition to establish friendly relations on condition that Shivaji should at once repay without any cunning or deception 3000 'Pagodas' of which he violently took possession in their territories under the mask of good faith and friendship, 2000 to Mallapa Chatim and 1600 to Santappa Gaunco resident of this city, who are subjects of H. H. within the period of

2 months. That the trade and caravans which come from Balaghat to the island and port of Goa and to the parts of Bardesh and Salsette, should not be captured nor detained and also those that go from Portuguese territories to Balaghat or to any other part paying the usual and old established dues even if there is war between Shivaji and King Adilshah since the free trade of merchants always redounds to common utility. That the said Shivaji should return all the vessels detained by him in his ports without putting forward any pretexts, he should not ask the owners of these vessels for expense or repairs, that he should hand over these vessels in the presence of the fleet that makes its voyage to the North to the owners or to their proxies in whose company the proprietors of the vessels of the subjects of Shivaji can go to take charge of the vessels which are detained in the fortress of Chaul and other forts of the North, that Shivaji should not build any fortress or building of stone and mortar on the confines of the territory that he has conquered and which separate them from these of H. H. even if there is a river between them.

5. That there shall exist a strong friendship between both the parties by sea and land and should anything be done without reason, a report should be made by Raja Shivaji to the Governor of India and in the same manner by the said Governor to the Raja Shivaji and without obtaining satisfaction in this way, this peace and friendship shall not be broken. This shall be signed by the said Governor and Raja Shivaji.

That the said Governors bind themselves in the same manner to keep the following terms. That the said government should hand all the vessels captured by the navy of H. H. and detained either in this city or in the fortresses of the North gratis and without any charge. That they shall give pass-ports when asked by the subjects of Raja Shivaji to all the ports, except to those hostile to

the state on payment of the ordinary dues in the same way as are paid by the subjects of the Grand Mughal. That the smaller vessels that sail, between Karanjia and this city with provisions, salt and other materials, shall not be bound to take out pass-ports and the armadas meeting them shall give them free passage that all the armadas of H. H. and the mercantile vessels of his subjects which happen to betake themselves to the ports of Raja Shivaji due to storm or any other mishap, shall be given necessary shelter and other necessaries on payment and in the same manner, shall be treated the vessels of Raja Shivaji in the ports of H. H. since the Siddi of Danda is the tributary of this State and the Governors on this account are bound to help him when he needs their assistance. If this cannot be given without offending the new treaty, which the said Government are now signing with Raja Shivaji, the said Governors desire to avoid all distrust due to their taking the side of the Siddi. Therefore, by their authority and power, they should bring about a compromise and adjust the quarrel of Raja Shivaji and the Siddi so as to make a good and firm peace, so that both may be satisfied. To effect this the Raja should send his orders and, powers to his envoy Vithal Pandit attached to this court and adjust the relations in the above manner.

That there should be a firm and good peace between both parties by sea and land. If any thing is done without reason, Raja Shivaji should make representations to the Governors in the same manner, the said Governors to Raja Shivaji and without satisfying the condition, no party shall break this (treaty) peace and friendship signed by the said Governors and Raja Shivaji, (Goa 10-2-1670).

Despite this treaty the navy of Shivaji captured a Portuguese ship near Daman and took it to Dabhol in November 1670. The Portuguese in return captured 12 ships of the Mahratta King taking them to Bassein. At the end of the year 1672 Aurangzeb sent a fleet of 36

ships to Surat in order to help the Siddi of Danda Rajpuri, which was besieged by Shivaji. Referring to this fact, there is a long letter written by Louis Alvares Pereira de Lacesda, Captain of Chaul, to the Viceroy on 5th January 1673. It reads thus :—

“ Sir, I have already informed your Excellency how the armada which came to Surat to help the Siddi of Danda burnt Dabul and sacked it and burnt the armada of Shivaji in Quelecy (Kelas) and eight big vessels and they did this in almost all the expeditions and they devastated the coast and occupied themselves in this for some days without raising the siege of the fort. Due to this devastation and plunder, all the people from Chaul and higher up betook themselves to the jurisdiction of this city. As it was rumoured that I had asked the Siddi not to do any harm to the neighbourhood and since all who came for help were well treated, Shivaji and his secretary and subedar wrote to me thanking me for the favour done to these people to whom I replied that I did nothing but keep the terms of the peace signed between Shivaji and the State and that no other motive moved me. After this reply, Shivaji sent a Brahmin ambassador of his government and his great personal physician who came to tell me that Shivaji wished to avail himself of my help for he had found that the Portuguese stood by all those who sought their aid and that he affectionately threw himself at my feet, and that he had issued orders to give me the government of higher Chaul and the territory round about. He placed his officers at my disposal. I replied that I could not fail to give him that help which the government were accustomed to give all those who sought their help, but as I am by birth the subject of His Majesty the King of Portugal and now by appointment his servant what H. M. should order through the Viceroy or Governor of this State, I would obey.

The ambassador continued that he made this offer on account of the esteem between me and his subjects and he

wanted to show to his officers the regard he had for the Portuguese and as a satisfaction for some unreasonable things which these officers had done. He wished to put them under my disposal. I replied to him that I wanted nothing, that if he were a friend of the State, his ministers should show it. If he were an enemy, he should declare himself so to the Viceroy. We would treat him as such. Without accepting any of these or many other offers, I told him that the treaties should be drawn with your Excellency as you are the master of the State, I was only a captain of this fort. He took note of this and went. He asked me for sailors as the Siddi, he said, wished to surrender the Fort to the Moghuls and we knew well what bad neighbours they were; they converted to their religion all the Kaffirs that went there. He was asking me for men and gunners for his army, to which I replied that I would not have given any, even if I had them for only the Viceroy could do it and that he should have recourse to your Excellency and that your Excellency would pass orders. He urged me much but I told him that these things like peace and war were within the sole province of your Excellency. On this point, they wished through the interpreter to tempt me with grand promises and said that he had no time to send any one to Goa. I firmly declined to accede to his requests and said nothing would be done without your Excellency's orders. To protect his people was presently in my hands, for that was ordered by your Excellency and that within our limits, the Siddies would not show any hostility and that though the Portuguese had received many insults at the hands of Shivaji, they would not take revenge nor seek satisfaction elsewhere as they were best able to take care of themselves.

After this, the physician returned after two days with the same letter of credence to speak to me that Shivaji being informed of my good treatment of his subjects ordered him to offer me all the presents, I might accept and mentioned a large sum of money with other specific gifts.

I replied that Shivaji need not be surprised at the friendship and treatment meted out by me. The envoy continued that Shivaji desired to have my friendship and this was his reason why he made this offer and that he asked me to allow his ships to enter this port. I replied that I would not do anything of the kind and if by chance he should enter this port, I would consider them trespassers for sailing without pass-ports of your Excellency and that they should provide themselves with these and then would obtain shelter. The said physician informed me that Shivaji wanted to make himself a vassal of His Highness, for he had learnt that others had done the same and on finding the Portuguese disposed to protect him, he would send someone to Goa to treat about this with your Excellency. He asked me for a letter to this effect so that his ambassador could take it and be received well and get a favourable reply from his Excellency. I could not deny him this on account of the importunity with which he asked, but I signified to him the little effect it would have. He also asked me for my intercession in their petition, which I did not agree to. He said that Shivaji has many people and much money etc. I give account of all these to your Excellency so minutely, because I am scrupulous and because your Excellency will know of the matter when the envoy reaches there. He asked me to write urgently about the matter and I could not write about it more briefly."

The Viceroy Louis de Mendonca Furtado greatly rejoiced because Shivaji came to offer to the captain of Chaul the rule of higher Chaul and the territory above and its districts and also to be the vassal of this State, sent a copy of this letter to His Majesty, on 19th January 1673, who, however, far from praising the action of the Viceroy, wrote to him the following reply :

"Having seen what you have written in your letter of 19th January 1673, by which you informed me of the condition to which you have reduced Shivaji without

waging war, about his being forced to offer to the captain of Chaul the government of Chaul and to be the vassal of the State, I think it advisable to tell you to be careful regarding the designs of Shivaji. You should treat with him with all caution and diligence, necessary for the safety of this State without neglect, attending also to the insolence with which he treats friends and enemies alike without keeping faith with anyone".

Written in Lisbon, 26th June 1674 by the Prince.  
It appears that the prince was right.

---

# Original Documents.

—: o :—

*Note* :—Nothing gives such a realistic idea of historical events as do the original letters of persons taking part in them. With this object a few letters and papers are being presented to the readers of this volume in English translation. The first is a letter of Shahaji, Shivaji's father, to Ali Adil Shah, King of Bijapur and is dealt with separately. A *firman* or order issued by Ali Adil Shah to the Jedhe Deshmukh of Maval is also being given in original and it will show the rigour with which Afzalkhan was marching against Shivaji. Four letters from Shivaji himself are reproduced, one to his father, another to Maloji Ghorpade of Mudhol, and the other two are to his officers and are very important as they explain the character and object of Shivaji's policy.

The first of the following documents is a free English rendering of a letter written by Shahaji, the father of Shivaji, to Ali Adil Shah, king of Bijapur who ruled from 1656 to 1672. The letter throws a flood of new light on the important historical problem as to how Shivaji got his main inspiration for undertaking the difficult experiment of establishing a *swaraj*. The letter first came to the notice of the late Mr. Rajwade, who published it in the monthly magazine 'Ramdas and Ramdasi' in 1916. Among the volumes of historical materials published in this magazine, which can be had from the "Satkaryottejak Sabha, Dhulia," there is one entitled, "Shri Sampradayika Vividha Vishaya, Part I" which gives this letter on p.p. 209-213. The letter appears to be written a few days after 6-7-1657. Shahaji mentions, "I have now come in the vicinity of Bellari, having left Kampli on 4 Sawwal. There was no fodder left at Kampli, while here in the Tamgaud district we have now plenty of it." The 4th Sawwal of 1657 A. D. falls on Extra *Shravan* Shukla 6, Shaka 1579 and the letter

appears to be written about a week later, synchronising with the fact that recent rains had produced fodder. Therefore the date may be accepted as correct. The contents of the letter offer no ground for doubting the authenticity of it. Mr. Rajwade thus explains how he obtained it. "Mr. Anantrao Fadnis, a member of the *Bharat Itihasa Samshodhaka Mandala* of Poona, brought to me a Maratha gentleman of Jamkhandi, who had three old papers in a very damaged condition with him. He had come to Poona specially to have them read, as they were too difficult to be deciphered. He brought the papers to me as he wanted to know their contents, believing them to be useful for a suit which he had then filed in a court of law. All the three papers belonged to the regime of Shahaji, the father of Shivaji, written on old Daulatabadi paper; they were nearly reduced to pieces. One of the papers was in a charming old *Modi* script and bore a stamp of Shahaji's seal in Persian. It is addressed to the Adil Shah of Bijapur. Though the first ceremonial portions and a number of words in the body are Persian, the language is mainly Marathi. Shahaji requests one Savantrao, a sardar in the Adil Shah's court, to use his good offices in his behalf and so it may be inferred that the letter remained with Savantrao and later came into my hands from Jamkhandi."

The letter as available, is mutilated in the concluding portions, and its language too is not easily intelligible, nor has it attracted the necessary attention of students during the ten years since it was published, apparently for the reason that the '*Ramdasi*' volumes which contain it, are not either easily available, or cared for by the public. Ordinary readers cannot understand the letter easily, as it contains Persian words and expressions foreign to Marathi. Shahaji, mentions in the letter that, being a *Rajput* by race he would brook no humiliation. Rajwade has utilised this utterance as one of his proofs for establishing the *Kshatriya* origin of the 'Bhonsles'. There are, however,

many more facts of historical importance in the letter requiring patient attention of the students. For this reason I have reproduced the letter purposely in intelligible Marathi and in English translation, keeping as close to the original as possible, with the help of a few Persian scholars. The preamble containing ceremonial titles is omitted. Those who care to study the exact original, must refer for it to the '*Ramdasi*' volumes. I should recommend all school-going boys and girls to read and study the letter carefully.

Shahaji alludes in this letter to the various expeditions he undertook into the Karnatiaks, for the sake of the Adil Shah of Bijapur. He also mentions many well known and obscure places such as Kanakgiri, Anagondi, Bellari, Lakshmeshwar, Musalkal, Kadamveli, Tamgaud, Vaderu, Karve, Dilgoa and others, which must all be somewhere in the South, while Akaluj and Tembhurni are in the Sholapur district in the Deccan. There is a place called Kampli on the Tungbhadra in the Bellari district, where Shahaji had built a house and reared his private gardens. It appears from the mention of these places that Shahaji's work of conquest included the vast region from the west coast to the east, near about Jinji and from the Godavari in the north to about Tanjore in the south, a region which later his son Shivaji strove with all his might to bring into his possession and named it '*Swaraj*'. Shahaji's tone in this letter is distinctly threatening. He speaks of having served four different states and is proudly conscious of the valuable services he had rendered to the Bijapur State in two successive regimes. The mention of some Karnatik rebels having sent their envoys with Mir Jumla, apparently to the Mughal court, shows that the letter has been written to Ali Adil Shah in 1657, after the demise of Mohammad Adil Shah, which took place, as we know, on 4th Nov. 1656. Possibly the letter may have been written a year later in 1658 also. Mir Jumla had rebelled against

the king of Golkonda and gone over to the Mughals for whom he fought against Bijapur during the year 1657. It was the Karnatik rebels whom, Shahaji says in the letter, he is trying to subdue in the vicinity of Bellari. He also mentions with respect one Savantrao as an elder brother and one Trimbakji, probably his own cousin. In short, this letter together with the Jedhe *Shakavali* and the Jedhe *Kareena* and the other documents which are being presented to the reader in this Section will, it is hoped, enable students to formulate pretty accurately the early career of Shivaji as well as that of his father and to estimate properly the character and ability of both. The sudden rise of Shivaji has long puzzled many writers, who are unable to account for the wave of nationalism which enabled Shivaji to work for national independence. By far the greatest result of Rajwade's labours has been the successful search he made for these old documents of precious value to history, throwing light upon the history of about a hundred years before the rise of Shivaji. In this connection, Shivaji and his three ancestors before him as well as Aurangzeb with his three ancestors also, need to be studied carefully both from Marathi and Persian sources, in order to account satisfactorily for the conditions antecedent to the rise of the Marathas. Shahaji's pre-eminence, both in war and diplomacy, is evident throughout the letter and much of the credit that historians usually give to Shivaji ought really to go to his father for having given a practical shape, by way of a firm foundation, for the dreams of Maratha supremacy which his son Shivaji later realised.

G. S. S.

# (1) Shahaji's Letter \*

TO

Ali Adil Shah (1656-72).

*(The ceremonial preamble is omitted).*

Maharaja Shahaji Raje humbly begs to make the following request to Your Majesty :—

From among the vassals of the Durbar of Your Majesty, I had been deputed to the expedition against Kanakgiri, and on having carried out the mission successfully, was duly rewarded. Subsequently I was despatched to Anagondi where also I did my duty with credit. Although it is now a month since then, I have not yet received my due for that work. My army also remains to be paid for that service. Your Majesty ordered me to subjugate the rebels of the districts of Kundgol and Tamgaud. The boundary of Mysore also lies on the same border. Knowing that the prestige and dignity of Your Majesty could not be assured without keeping the frontier tribes in awe, I have employed about a thousand and five hundred more men into my service, who cannot be maintained without a *Jagir* for their support. It is for this purpose that I am making this request to Your Majesty. I should be given such a *Jagir* for my services in Anagondi that it should lie adjacent to Karyat Akluj and Tape Tembhurni or Bhootagram and Pedne. If it be not convenient to grant me this territory, I should be given one in the district of Patshahabad. And if even such a one cannot be granted, the territory from the Vaderu district which has been given to the Chanjaurkars should at least be given to me in exchange (for Anagondi). I can wrest that district from the rebellious Chanjaurkars. What is the advantage of surrendering to them back a province which has once been rescued from their possession? All these rebels have sent

their envoys with Mir Jumla. The district of Musalkal too is of my own *Jagir*. When I came to Your Majesty's presence from Mahuli with Rustamjama within twenty days of being summoned, I was given a *Jagir* of four lacs, which included the district of Musalkal. Then on another occasion Your Majesty confirmed the same to me at the request of the late Khane-Ajjam Asadkhan after my services at Lakshmeshwar.. The same order was later repeated at the time of Ahamadkhan's affair. Thus the *Jagir* of the Musalkal district has been confirmed to me by Your Majesty. The official records, doubtless have got copies of these documents, which will convince Your Majesty of the truth of what I maintain. Under these circumstances, I cannot understand why Your Majesty should have issued separate *firmans* about the same to my relatives, simply to satisfy them? They carried fabulous reports to Your Majesty on hearing which Your Majesty was pleased to grant fifteen villages out of my *Jagir* of Karyat Karwe to Trimbakji (Shahaji's cousin) in return for Musalkal. Where was the need of Your Majesty's doing so? When this district was first conferred upon me, I was assured that not an inch of ground would in future be confiscated back from me. If it was ever necessary to do so for the sake of state interests, I was to be amply compensated for it. If in spite of these assurances, Your Majesty thus treats my concerns on the advice of worthless intriguers, I must remind Your Majesty that I am a **Rajput** by race and will therefore never brook disgrace or disfavour while performing my duties to Your Majesty. I have served four different courts till now, but never have I suffered indignities on any account. I have quietly and patiently put up with this treatment for the last eighteen months with hope and courage, but always with this full faith, that I would continue to receive the favour of Your Majesty in the same manner, as I had always commanded it from your worthy father. Having regard for your embarrassments I waited so long ; and have not allowed my feelings .

to get the better of me. If Your Majesty therefore wants my services in the future, I demand that my status be restored to its former height; if I am not required, Your Majesty had better at once relieve me. After all this I have no more desire now to go in for any ambitious pursuits in search of fortune. I will retire to some sacred place of the Hindus and will there serve my Almighty Master and ever pray for Your Majesty. As regards my kinsmen, Your Majesty may retain their services as you like or give them leave. They will earn their livelihood where their other brethren do; but Your Majesty must not humiliate me without any fault on my part. It is with this sole motive, that I thus entreat Your Majesty to-day. My elder brother (Sawantrao) has also applied to Your Majesty on my behalf that a *firman* may be granted to me for fifteen villages of equal value in exchange for Anagondi. If Your Majesty is not disposed to grant my request I should be allowed to retire in good grace. I also conquered for your State the districts of Anagondi and Kanakagiri. I am at present occupying one village called Kampli from those districts worth about 2,000. I should be allowed to keep that village also to myself. I have built a house and made some gardens at that place, as the climate is wholesome. I had written to Mashrud-Daulla Sawantrao to secure the village of Kampli for me by petitioning to Your Majesty. Sawantrao accordingly did make the petition and in consequence Your Majesty even declared that the village was to be made over to me for my services rendered in connection with Anagondi. Later still as I had no fixed quarters to live in, and as it was known that the Kundgolkars had reorganised themselves and were advancing close to the walls of Dilgova Galgala? with intent to fight, I at once started, the moment the news was received from the Tamgaud district, realising that if I did not go for assistance, the place would be lost. I at once started out for the expedition handing over the charge

of Kampli to Your Majesty's officers and the Kadamvelikars. No sooner had I come to the first stage, than the Anagondikars and the other people spread baseless stories. They forcibly marched upon us and took back Kampli from your Majesty's servants. I got this news at midnight after leaving Kampli and this has been intimated to Your Majesty already. Sidi Ajam Sidi Sambool is also reported to be advancing; we will shortly know whether he is going to cause any trouble to Anagondi and Kampli. These troubles have been going on for the last hundred years. They must once for all be stopped after properly punishing the offenders. Your Majesty must demand an explanation from those who have deprived Your Majesty's officers of those districts and given them to these traitors. I have been waiting for nearly a month and a half now, all the time expecting Your Majesty's arrival which seems to be very much delayed. I have therefore come to the vicinity of Bellari in obedience to Your Majesty's wishes already expressed and am proceeding towards Tamgaud by slow marches. I would therefore have Your Majesty send a direct *Firman* to the Kundgolkar rebels and send me all those documents which relate to myself. There was not enough of grass at Kampli and the horses began to suffer already. If I had stayed there longer it would have meant still greater loss. Seeing that plenty of grass was available in the Tamgaud district, I moved in that direction, defeated the villains, strengthened both the districts, and am awaiting Your Majesty's future orders. I am equally prepared to lay aside this work and undertake any other expedition that Your Majesty may be pleased to assign to me. (6-7-1657).

(2) A Persian *Firman*. \*

—:o:—

I BEGIN IN THE NAME OF MERCIFUL AND  
KIND GOD.

THE WHOLE WORLD  
BELONGS TO GOD.

IMMAM ALI

ALI ADILSHA

son

of

MAHOMED ADILSHA

This gracious Royal *Firman* is issued to KANHOJI JEDHE. TO WIT :—Since the beginning of the year 1059, Shivaji out of narrow-mindedness and evil propensities has started troubling the Mahomedans residing in the Province of Konkan belonging to the *Nizamshahi*. He has also plundered them. He has captured many forts in the *Padshahi* (our) Province; therefore in order to drive him out and conquer him, we have appointed Afzulkhan possessed of valour and prestige, the most capable and efficient of our noblemen, the most valiant, resourceful and successful Ruler, (the noblest of our chiefs who is always victorious) the Chief Commander, as the Governor of that Province, and we have sent him there with his most valiant army. He has been sent by us. You must carry out his commands and fulfil his requirements to his complete satisfaction. You must loyally obey all his commands and help him, so that Shivaji may be driven out and uprooted root and branch. You must not give his men and volunteers, wherever they may be or from wheresoever

they may come, any quarter or opportunity but must kill them. You must give a good account of yourself to this Court and then whatever Afzulkhan may write to us and recommend about rewarding your services and honouring you, will be done by us. Whatever Afzulkhan may say or write regarding our services and whatever he may direct you to do, you will obey implicitly. You should carry out his wishes and this will bring you a good result. You must act according to the orders contained in this Royal *Firman* written on the 5th day of *Shavval* in the year 1069. (16-6-1659).

---

### (3) Shivaji's letter to his father\*.

(about 1664).

At the service of father, with profound respects from  
Shivaji Raje:—

I have just received your letter blessing me in the  
following words:—

" You are aware of the critical situation in which I  
found myself a few years ago in the Bijapur Darbar, on  
account of Baji Ghorpade of Mudhol having deserted the  
cause of religion and truth, and having treacherously  
joined the wicked Turkish party. By the grace of God, I  
got over the difficulty, kind Providence having given you  
the strength to fight for *swaraj* and religion. Let me now  
inform you of fresh developments. Khawaskhan has again  
been dispatched with an army to deal with you. He is  
supported in this expedition by Baji and Lakhram Sawant,  
who have sworn to overcome you. God *Shiva* and God-  
dess *Ambe* are always your protectors and will, I am sure,  
give you victory. You must avenge all the previous  
wrongs on this occasion: I bless you, my worthy son."

Immediately on receipt of this news I started with a  
body of soldiers to attack Baji Ghorpade at Mudhol. As I  
ravaged his province he collected his forces and came for  
a fight. A very severe encounter ensued. Baji was killed  
and many were wounded. Having faced the situation in  
this manner, I annexed the Mudhol Panchamahal to my  
territory. Thereupon Khawaskhan marched upon me and  
I on my part answered his charge vigorously. A thick battle  
ensued, the enemy was completely routed and ran away  
back to Bijapur. I then decided to punish the Sawant for  
his wanton desertion of my cause, and started to plunder

his territory, and capture his forts and towns. The Portuguesse of Goa sheltered him and from the fort of Fonda resisted my demands. I had to blow the fort out by gunpowder and capure it by sheer force. Having conquered the territory of the Sawants, I invaded the Portuguese possessions. They negotiated for peace and presented me with some guns. The Portuguese and the Sawant could hold themselves no longer against me. They, then, sent an envoy, Pitambar Shenavi, to me for negotiating for peace which I agreed to, having only decided to take a half share of the revenue for my government and leave the other half to the Sawant. I also reminded him that he was a son of the Bhosles, and ought therefore to fight together with me for his country and religion. Everything, subsequently, went off as was settled, under your blessings.

(The formal ending.)

(4) SHIVAJI TO MALOJIRAJE GHORPADE.

SHRI MAHADEO

Dated March 1677.

To Malojiraje Ghorpade, from Shivaji Raje:—

(After compliments). You are already aware how my late lamented father left the Nizamshahi state and entered Bijapur service during the regime of Ibrahim Adil Shah and with what confidence Ibrahim Adil Shah treated him. My father's uppermost idea at the time was that whatever power he possessed should be utilised in raising the status of those Maratha *Jagirdars* who were scattered about in search of livelihood that they should attain distinction and power in managing the affairs of the State. With this object in view, my father brought your father Baji Ghorpade for an interview with the Adil Shah and raised him to the status of an imperial commander. I know what great deeds you, and your father did since then. The kings of Bijapur looked after your interests during three regimes. It is to be regretted, however, that your father forgetting all the good that my father had done him, sided with Mustasakhan in capturing him (my father). It was your father, Baji Ghorpade, who undertook the hazardous enterprise, and gave over my father as a captive into Mustafa's hands, a consummation which for years caused bitter enmity between your house and mine, resulting in open battle and bloodshed on both sides. My people killed your father in a fight. Thus the enmity continued for a number of years; but now has arrived the occasion for rectifying the past mistakes, and I write to you to explain the present political situation and to advise you how to use it to mutual advantage. You are aware that there have been three Mohammadan States in the South, the Nizamshahi, the Adilshahi and the Kutbshahi. Upon the first being destroyed by the Moghuls, its great nobles came into the

service of the Adil Shah of Bijapur, after personal consultations and conferences. This Adilshahi, however, has now been captured by Buhalolkhan, a Pathan.\* The Adil-Shah is a minor child, having only the name of a king, but virtually under the Pathan's restraint. The throne, the umbrella and the fort of Bijapur are captured by the Pathan, a result altogether detrimental to the interests of the Deccanis. If the Pathan is allowed to become powerful, he will surely ruin one and all Deccani nobles. He will not let them rise. For these reasons, I have entered into a friendly understanding with the Kutb Shah, with whom I had purposely kept amicable intercourse from the beginning, and who recently called me for a personal interview, in an autograph-letter impressed with his own palm. I respected his invitation and met the Kutb Shah, who upon learning that I had already declared myself an independent king, excused me the usual Mahommedan ceremonials which he used to exact from one and all, namely, touching the ground before them with the head. The Kutb Shah and I met on equal terms, both coming half way for the meeting. He received me most honourably and with sincere greetings. Holding me with his hand, he seated me by his side and showed various marks of respect, thereby cementing a mutual friendship. Then we entered into a discussion of political matters in which the Kutb Shah's minister Madanpant and I unitedly made certain proposals, which were at once granted by the Kutb Shah. Whatever I proposed, he at once agreed to. He has placed such a high confidence in me that I am in a very favourable position which I can well utilise to enhance the interests of the Marathas, and to reduce the power of the Pathan of Bijapur. As soon as an agreement was reached on both sides, my uppermost idea was to take into confidence all the great Maratha nobles, to bring them for an interview with the Kutb Shah, to offer them fresh

\* Buhalolkhan died on 23-12-1677.

prospects of service and with their help extend the dominion of the Kutb Shah on the one side and that of all the Maratha nobles on the other. You know how keen I have been in consolidating the Maratha power by bringing together all the scattered elements for a united action. Inspired with these motives, I have arranged with the Kutb Shah that he should employ you into his service. For this, we must at once lay aside our hereditary enmity ; you must throw away all your suspicion about me ; take my honest word that I am anxious to promote your interests ; and promptly respond to the formal letter of invitation which I have obtained from the Kutb Shah and sent to you herewith. You are born of a high family ; you must trust me and immediately on receipt of this letter must contrive to get away from the service of the Pathan and by rapid stages come and meet me at Bhaganagar. I am sure, you will not lose this splendid opportunity, and by way of an assurance in advance you must send, ahead of you, an envoy of your confidence to settle matters beforehand, at least four days before you can personally arrive, so that I shall be able to convince the Kutb Shah of the sincerity of our plan and obtain from him his autograph order and dresses of honour which can reach you before you arrive for an actual interview. Thus when all arrangements are made, I can take you for the Kutb Shah's interview as soon as you arrive. I am just now in such a strong position to promote your interests that, I am sure, you will ever afterwards remember my good offices. Nay, your sons and grandsons also will remember them with gratitude. Here is a rare opportunity for you to profit yourself at the hands of the Kutb Shah. Do not hesitate on any account. Do not hesitate to give up your loyalty to the Adil Shah, which you might think has lasted for two generations. Nor should you allow any distrust about me to come in your way. Where is the Bijapur State now in reality ? When Khawaskhan was captured,

when the Pathan took possession of the Bijapur forts and imprisoned the child king, the Bijapur kingdom came to an end. It is no more in existence and there is no more justification for you to serve that state. You can no longer think it your own. The Pathan himself may offer you inducements which might deter you from taking this new step, but you must remember that the Pathan will never look to your interest. The Kutb Shah, I and the various Maratha nobles are all ready to swallow the Pathan up. You Marathas are my kith and kin. Your interest is uppermost in my heart. That is why I write to you so plainly. The Kutb Shah and I can give you double of what the Pathan may promise you. Nay, whatever more is possible will surely be done by way of rewarding your services. I have cast away all my suspicions about you. I swear by my Goddess Bhawani on this score. I will not fail to keep my word. Fling away all suspicion, come to me at once, and send your trusted envoy in advance with an oath in the name of your family God, that you on your part are as sincere as I am on mine. Send a similar oath in writing with your envoy. I shall never, never, fail to advance your interests. What more shall I write ?

[Shivaji visited the Kutb Shah in March 1677—Jedhe-Shakavali.]

---

## (5) Shivaji to his officers.

Dated 19th May 1673.

Shivaji Raje to the *Jumledars*, *Hayaldars* and *Karkuns* and officers in charge of the army stationed at Halvarna, in Chiploon, district Dabhol, *Suhur* year 1074. I, Shivaji Raje, have made arrangements for a cavalry regiment to be encamped at Chiploon, as it was not likely to go to the ghats, for, the present. Owing to the encampment of this army at Chiploon all the corn and other necessaries that were stored for the rainy season in the Subha of Dabhol, have been almost exhausted, causing in the country about Chiploon, considerable damage and no end of distress by the seizure of corn, grass and every other requirement. There are yet twenty days of the hot *Vaishakh* to pass. The severity of summer now prevents any change from the place. Provisions being urgently required, I have ordered the officers to collect whatever corn could be had from the various forts and thus make provision for men and horses. But if you sooner ask for corn, grass and other things in extravagant amount, and feed the horses unspurtingly so long as the provisions last, the result will be that when the supply is exhausted and when the rains set in, no fresh provision will be obtainable; the horses will be starved and will die for want of corn and grass. In other words, you will be the cause of ruining the horses. Your men will then begin to molest people of the adjacent districts. They will go to the cultivators, some will extort corn, some bread, some grass, some fuel and some vegetables. When you begin to make such encroachments, the poor families of these cultivators, who have been with difficulty maintaining themselves, will leave their homes and farms. Some will die of starvation. The result will be that you will be regarded as greater pests than even the Moghuls. Such will be the piteous condition of the people in your charge.

and the discredit will be entirely yours. You must, therefore, take note of all this: be he a footman or a cavalryman, '*every one of you should behave properly*'; your men must not,—whether they are living with their regiments or in the various villages,—give the slightest trouble to the *ryot*. They must not move a single step out of the place they live in. Each should get only the fixed rations and no more. Whoever wants anything, whether it is corn, or in the case of those who keep cattle, grass, or fuel or vegetables or any other thing which is out for sale, should pay the proper price and then purchase it; if men go to the bazar they should give the proper price and buy the required articles. No compulsion must be used or trouble given or alteration made with *ryots* and shop-keepers. The supplies given to the regiments must last till the end of the rainy season. The allotted rations which the *karkuns* will daily give out, should be taken quietly and nothing more should be asked, so that all will have sufficient to eat, the horses shall be kept fit and no one will starve. None must grumble and quarrel with the officers or trouble them for every trifling requirement. No one should enter the store-rooms or the room of the *khasdars* and make free use of the stores. The men with the horses must live wherever they are housed and will continue to do so without grumbling. Some will make fires for cooking purposes at places where it would be dangerous to make them. Some will take away live coal for smoking their tobacco-pipes with, without minding the direction in which the wind might be blowing or the grass that might have been lying about, thus causing ruinous fires unexpectedly. If one shed catches fire, all the rest will soon be gutted too and be ruined. If the ends of the grass catch fire in one way or another, all the grass and the stacks will be completely burnt down. And then even if the throats of the cultivators are cut or the officers be peremptorily ordered, not a piece of timber will be got to

construct the sheds; not a single shed can be constructed at a moment's notice. Therefore keeping this well in mind, the leading men amongst you must always keep a watch in the camp and see that nothing untoward happen while you are cooking food or burning grass. If light is kept at night, mice may accidentally take away the lighted wick and thereby cause mischief. You have to guard against all this. You have to see that fires do not unexpectedly break out. Every precaution that will save the grass and the sheds from fire, must be taken. Then only can the horses live out the rainy season. If you fail in this, you will have no need to stable the horses and to feed them with grass and gram for the simple reason that the whole army will be no more. And you will have no work. Such will be the consequences. Therefore I write all this to you, in great detail. All the leading *Jumledars*, *Havaldars* and *Karkuns* amongst you should hear this order read out carefully and act with great care. Often and often, day after day, you must look to all things and guard them. And whoever will fail in acting according to this order, whoever will be guilty of this offence, whoever will be reported to be a defaulter,—no Maratha or *Brahmin* will be spared of his honour, what to talk of service? Then understand, ye all, I shall not hesitate to punish him severely. Keep this in mind and act accordingly. 12th day of Safar. [Rajwade—vol. VIII. 28.]

Dated 18th January 1675.

## (6). SHIVAJI TO JIVAJI VINAYAK.

*Dandavat* of Shivaji Raje to Jivaji Vinayak, *Subhedar* and *Karkun*, Subha and *Mamala* *Prabhavali*. *Suhur* year 1075. Moropant Peshva sent you orders directing you to supply corn and cash to the naval commanders Daulatkhan and Darya Sarang. But we learn with regret and surprise that you have not complied with these orders. I never dreamt that there were persons incompetent like you. You probably thought that if you did not supply corn and provisions which you were asked to send, they could obtain them from somewhere else. You are aware that I have built and garrisoned Padmadurga, making it a second Rajapuri to match and to conquer the old Rajapuri. Help is badly needed for Padmadurga; water, fuel and other provisions must be supplied at once and for that purpose ships should have reached there quickly. Now the armies of the Sidi must be attacking Padmadurga from all sides and trying to overpower it; and you have failed to supply the required provisions in time. This will cripple my navy at a most critical moment. The result of your conduct will be as bad as treachery. What is the use of sending provisions to Daulatkhan and Darya Sarang when they do not reach at the required moment? Will that in any way make up the loss. Can it be that the Sidi has offered you bribes and made you his servants? That must be the reason why you are acting in this way. Such treacherous servants must be most severely dealt with. Who will connive at the crimes of a traitor simply because he is a *Brahmin*? Please see to it that the cash and corn—which Moropant has directed you to send—are at once supplied. What they require is of greater value to me than any amounts sent by you into my treasury. So please arrange to send the supplies and see that they have no ground for complaint against you. When they get enough provisions for their maintenance, they will be enabled to take the navy to the succour of Padmadurga. If any complaint against you is made to me in future, your negligence will not be condoned. I shall be convinced that you have become the servants of the enemy and will deal with you accordingly. I give you this clear warning. 2nd day of Jilkad. [Rajwade Vol. VIII. 31].

# Shivaji, the Indian Alexander

By Dr. BALKRISHNA, M. A., Ph. D. (London).

The title of this article will startle many readers, as it sounds nothing short of a hyperbole to call Shivaji, the Indian Alexander. Many of us know of him as a robber, freebooter, a Mountain Rat, a Mountain Monkey, as a false, perfidious, and heartless man who threw to the winds the laws of man and God. His enemies who suffered from his depredations went to the length of calling him an Incarnation of Satan. History has not borne out these verdicts, but bestowed upon Shivaji the title of "the Great".

## THE GREATEST GENERAL.

He was undoubtedly one of the greatest generals of the world. Orme's estimate should be remembered by all :

"In personal activity he exceeded all generals of whom there is record. For no general ever traversed as much ground as he at the head of armies. He met every emergency of peril, however sudden or extreme, with instant discernment and unshaken fortitude; the ablest of his officers acquiesced to the imminent superiority of his genius, and the boast of the soldier was to have seen Shivaji charging sword in hand."—( Historical Fragments p. 94. )

## THE GREATEST CONQUEROR.

In our text-books of history prominence has not been given to the greatest campaign of Shivaji, viz., that in the Karnatic. It is this expedition to the South of India which places Shivaji in the foremost rank of the greatest conquerors of the world. With two sworn and powerful enemies like the Mogul Emperor Aurangzeb and the Bijapur king on his either side and with a wavering ally of the Golkonda king as a neutral, Shivaji left Rairi on a conquering expedition. He successfully traversed India from

the Sahyadri Hills to Tanjore, the Garden of India, and back again from the Coromandel to the Malabar coast. Well has Kincaid said, "In the course of eighteen months, at a distance of 700 miles from his base, he had conquered a territory as large as his former kingdom. While a single reverse would have been fatal, he had not suffered even a single check. Victory had succeeded victory; town had fallen after town. As he went, he organized his conquests; and when he returned to Raygad, as he now did, his new possessions were securely bound together from sea to sea, by a line of fortified strongholds held by garrisons brave to the death and devoted to his cause." [Kincaid Vol. I p. 260].

It was this conquest which brought an annual income of 20 lakhs of *hons* to Shivaji and gave him possession of a hundred forts. The whole of the Karnatic was 'peeled to the bones' by his exactions and plunder.

Mr. H. Gary, the Deputy Governor of Bombay wrote a few letters to the E. I. Company in London in which he describes this Karnatic campaign. These letters furnish us with a contemporary estimate of an Englishman in a high position. The Surat Letter of 31st October, 1677 brings out the important fact that he had struck such a terror in the hearts of the Moslem armies that they sought their safety in flight.

"Sevagee this yeare bath had great successe in the upper Carnatck having possest himselfe of the two strong Castles of Chyngy and Chyngyoore, the residence and Court of the Vizaps. Vice Roys in those parts, and pluundered the famous City of Serinpatam, where he found innumerable riches, and still continues thereabouts receiving tribute from the petty Rajahs who submitt to him, and chastizing those that refuse to pay him contribution, the Moores leaving their Fortress and Strongholds, upon any rumour of his approach, and such is the great success-

that attends his Armys, that it is credibly believed he will shortly extant his dominions from nere Surat to Cape Comerine, without encountering any considerable apposition to confront him; your Agent and Council at Fort St. George advice that some of his forces have been hovering thereabouts, and from him here wee expect an alarum shortly. But hope as hitherto the Almighty will continue his providentiall hand over your honours affaires, to whose blessed protection wee commend you, and with all submissiveness subscribe." (Surat Letter, 31st October 1677 to London).

The Bombay letter of 16/26 January 1678, is more important as it compares Shivaji to the famous Roman conqueror Cæsar who extended his conquests over Germany, France, and Britain. It also asserts that Shivaji was not less dexterous than Alexander the Great, and that he used to call his men Birds; Marathas have been called winged men by Mr. Gary.

#### SHIVAJI COMPARED TO CÆSAR AND ALEXANDER.

"Sevagee Raja carried on by an ambitious desire to be famed a mighty Conqueror, left Rairi; his stongest hold in the kingdom of Cuncan, at the latter and of the last faire Montzoone and marched with his Army consisting of 20,000 Horse and 40,000 foote into Carnateeke, when the Fetingas have two of the strongest holds in those Parts called Chindi, Chindawer, where many Merchants are considerable inhabitants, and with a successse as happy as Cæsars in Spaine, he came, saw, and overcame, and reported so vast a Treasure in Gold, Diamonds, Emeralds, Rubies and and wrought Corall, that have strengthened his Armes with very able Sinews to prosecute his further victorious designs. He. is at present before Banca Pore, two other very strong Ghurrs or Rocks, which soe soon as he hath

taken in ( being noe lesse dexterous there at, than Alexander the Great was, for the agility of his winged men ( himselfe terming them birds ) he tooke in lesse than 8 months time from the Mogull, which he had delivered up to his then Generall Rajah Jessing 23 inaccessible ones ) resolves against Vijapore, the Metropolis of the kingdome of Deccan propinque to them ; and being become Master thereof, has vowed to his Pagod, never to sheathe his sword till he has reached Dilly, and shatt up Orangsha in it. Mora Punt, one of his Generalls, hath alsoe of late plundered Trumbeck Nassek, and other considerable places within the Mogulls Territory's which hath added much to his treasure." (Bombay, 16/26 Jan. 1677-8 to London).

---

### SHIVAJI THE INDIAN HANNIBAL.

The next letter justly compares Shivaji to Hannibal and brings to light the master stroke of policy which the Founder of the Maratha Empire followed in the last days of his life. He aided Bijapur against the Moguls and created a diversion by raiding the Mogul territories. His assistance alone saved Bijapur from being conquered by the Mogul armies in 1678.

From Rajapure I lately received letters that advises of Nabut Bullellckaun's death who departed this life in a Castle whilst it was besieged by the Deccanies, not long before he closed up his eyes, hee put his two sons in the tuition of Serja Ckaun who gladly seemed to accept them, forgetting all differences formerly between him and theire Father, Soe soone as hee was interred and newes thereof brought to Vijapore, Jemshett Ckaun delivered up the Castle and Citty into the hands of Siddy Musond who in company with Serja Ckaun and Delil Ckaun the great Mogull's Generall intends to march against Sevagee with 80,000 horse with resolution to destroy him utterly. But tis too well known that Sevagee is a second Sertori-

ous and comes not short of Hannibal for stratagems. And noe longer than this very day arrived newes, from the Lascarr or Army that the king of Golkondá, Deccanies and Sevagee have very lately made a confederacy against the Mogull and are now resolved to beat Delil Ckaun out of Deccan, Sevagee having gotten 10,000 horse together to come upon the back of him and was the only politician that diverted the Deccanies and Cuttub Shaw from joyning with Delil Ckaum against him."

*By H. Gray—Bombay Letter to London, 14/24  
of February 16678.*

---

It is evident now that Shivaji was one of the greatest soldiers, generals and conquerors of the world. Still he yielded to none in deplomacy, statemanship and kingly virtues. Chhatrapati Shivaji is not only the Founder of the Maratha Empire, the Restorer of the Hindu Raj, the wielder of the sceptre of Swarajya, the Preserver of Aryan Culture, the welder of the Maharashtra and the Hindu Pad Padshahi ; and is comparable in his exploits to Alexander, Hannibal, Cæsar and Napolean. Hence he richly deserves the titles of Shivaji the Great, Shivaji the Indian Alexander, the Indian Napoleon, the Indian Hannibal and the Indian Cæsar.

---

# Battle of Pratapgad

*By Captain G. V. MODAK, Gwalior Army.*

---

The meeting of Shivaji and Afzalkhan at the foot of Pratapgad Fort with the subsequent murder of the Khan and the defeat of his troops, is an interesting episode in Maratha history. In the following lines, the writer has tried to put his views from a purely military stand-point taking into consideration the known facts of history as they are given out at the present stage of research and from a personal inspection of the theatre of war. To the ordinary reader, it may not prove delightful as it would to soldiers of war. Yet without going into minute details, it is proposed to put this incident of Maratha History before the readers as a fighter would view it.

Before treating the subject proper, it is necessary to give briefly the general outlines of the military importance of this important event. Apart from other considerations the strategical view alone is important enough to attract the attention of students of military science.

The two parties that enter into fight are trying their best to overpower each other. When one party takes the offensive, the other has necessarily to take the defensive. But the stronger of the two is he, who, while defending the attack from the antagonist, still carries on an offensive fight. Mere defence is of little value in overcoming a foe. In order to be able to gain the upper hand over an enemy, one must have sound knowledge of strategy and statesmanship. That clear vision and the insight to foresee the probable plans of the foe, are an essential attribute of a good general. Attention should not be concentrated only on the actual fighting, but also on the diplomatic ways and movements of the opponent. The topographical and the geographical survey of the country where the

fight is to take place, can not be neglected. The Maratha tactics, known as the guerilla warfare, were characteristic because of the peculiar position of the land in which the Marathas generally fought. One of the main reasons of the success of the Marathas everywhere even when immense odds were against them, was that they knew each and every hill and dale, of the district over which they were fighting; while their opponents were quite strangers to such hilly paths.

With these preliminary observations, the actual fighting has got to be comprehended. Since the opponent has to be subdued in any way, the attacking party would do well to dictate to him the threatre of war. Thus, the enemy can be brought into a place to which he is foreign, but with which the attacking person is well familiar. This dictating of the place of combat is a great achievement towards the goal, namely, to overcome the enemy. Without the necessary attributes enumerated above, it is not possible to succeed in the tactics of forcing the foe to go where their opponents want him to.

Having first determined this threatre of war, the plan of the campaign has to be chalked out. Everything, including the minutest details, has got to be arranged and herein the organising capacity is put to a severe test. The first attack—when and by whom should it be made, the next movement, the line of action, the position of the reserve and its manœuvres, the situation and working of the gunnery under various circumstances, the signals and their significance and so many other points connected with the actual battlefield, are to be settled beforehand. Nor is this enough. The central difficulty is the provision for the troops, the food, fodder, drinking water, places suitable for encampment at night, supply of ammunition, communication with the base, and so on. An efficient department of spies and scouts is required to keep in touch with the latest moves of the enemy. The last thing and yet the most important is providing for the future, should the

order of events be reversed or in case the attacking party, so confident of success, were defeated. It is not for lack of confidence that one thinks of cases in which fate reverses the order of events, nor can this be said to be a defective policy. Wishing for the best, one has always to keep one's self prepared for the worst.

Time is by far the important factor in war. The greatest war-lord, the world has ever seen, used to say—“It is these quarters of an hour that decide the fate of a battle.” A quick decision has therefore at all times to be given to ensure success. To frighten the foe by various means, to surprise him, to keep him ignorant of your activities,—all these factors play a part not insignificant in winning success.

This is briefly the test by which a battle is judged. We shall try to find out wherein lie the merits of the battle of Pratapgad and thus indirectly, we shall have judged the capacity of its fighter, whose tercentenary has given the writer an opportunity to express these views.

After the rains of 1658 Afzalkhan started from Bijapur with the motive of capturing alive or dead “the mountain rat”. He had a vast army with him and he had letters of authority to get assistance from the neighbouring people. (See page 142).

The whole of the Darbar of Bijapur was much upset by Shivaji's mischievous deeds, as they thought them to be, and they wanted to restore order once for all in that region. Shivaji had murdered the More of Javli, who was a subordinate of Bijapur and this enraged the Darbar of Bijapur. The increased following which Shivaji was obtaining day after day was naturally looked upon as a sign of his gaining more power and territory. So it was with a very serious design that the Khan was marching on Shivaji. Naturally the Darbar had concentrated all its hopes on this attempt.

Taking all these points into consideration, and also the information which he had obtained through his spies and partly from his personal knowledge of the affairs at Bijapur, Shivaji could foresee the object of the Khan. He therefore prepared himself to offer fight to the Khan at Pratapgad. Why this fort was particularly selected will be evident from the application of the above mentioned tests. Let us analyse them.

The geographical position of the district of Pratapgad and its vicinity is typical and the Marathas alone could offer battle there. The streams and rivers as also the various ranges of the Sahyadri, were of special importance in the battle and needless to say, very favourable to Shivaji. The various difficult places of shelter in the hills of the surrounding district could easily hide some of Shivaji's soldiers; and the army of the Khan though outnumbering the Marathas, could well be destroyed by these handful of fighters with their usual procedure. The peculiar position which Pratapgad occupies was most favourable to Shivaji. The portion of the district, eastward upto Wai for 24 miles, upto Javli, Chandragad, and Dhavala ghat by north-east and to the south as far as Chatur Island, is conspicuously covered over with a thick forest and the mountain ranges add to the difficulty of passage. Shivaji's object in turning the course of the Khan who was marching towards Poona is obvious enough. The Marathas could not fight with such a big army as that of the Khan in the plains near Poona. Hence Shivaji went to Pratapgad and the Khan had to follow him.

An open plain as such, can hardly be found there. None but those who are well accustomed to do so, can travel over this part of the country which is characterised by its high precipices, its difficult ascends, and its thick jungle. Much more difficult it is to carry on military movements in this region with their heavy bag and baggage,

Should the scales be turned against Shivaji, his army could easily take refuge in the adjacent hills without the fear of being detected or persecuted. From all these points of view Pratapgad was chosen as a fit place for meeting the Khan. By taking resort to this fort just prior to the arrival of the Khan, Shivaji with a clever and timely movement dictated the field of battle, *i.e.*, the Pratapgad fort and the vicinity to the Khan. Afzalkhan was too confident of his strength to suspect any plans to entrap him in this move of Shivaji.

As regards actual fighting: Shivaji's arrangements in this battle alone would show that he had perfectly mastered the science of war. He took to himself the defence of the fort. Moropant Pingle was stationed in the Kineshwar valley with his infantry. Netaji with his cavalry occupied Kadesar plateau. Kanhoji Jedhe, Bandal, Annaji Datto Pasalkar with their contingents, were strewn all over in the Par pass. To the south of the Par pass were placed Babaji Naik and Babaji Silimkar, with Haibatrao Silimkar to the north. Babaji Bhonsle, with his cavalry, occupied Bochegholi ghat between Wai and Javli. The army under Moropant was scattered in small bands over the chasm,—north of the ghat and on the banks of the Koyana and through the jungles. They were to hide themselves without giving the Khan any suspicion of their presence.

Should the Khan prove treacherous, Shivaji had arranged to destroy his forces stationed at Par and Javli so as to prevent them from ascending the fort. Bandal and the others were appointed to do this work. If however through the favour of Goddess Amba, the Khan should meet his death, signals were to be fired from the fort and Moropant, Silimkar, Jedhe, and the others were to come out of their respective hiding places to rout the Khan's troops before they could go to help him. Hiroji Farjund was deputed to mind the personal attendants of the Khan. To attack the

base of the Khan's army, encamped at Wai, besides rendering succour in Bochegholi and Par passes, was the work of Netaji. These were the plans decided upon before the actual meeting took place. A horn was first to be blown from the place of the meeting, which was a few hundred yards below the fort, to give particular directions to fire the signals from the top of the fort. As a measure of emergency, armed men were scattered here and there under the guise of attendants in charge of the various ceremonial functions on the way from the fort to the place of the meeting.

The artillery of Shivaji, if he had any of considerable magnitude, was practically useless in this particular battle. On all sides of the fort within short reach were wandering all his own men, as were those of the enemy and it would have been quite useless to fire the artillery. In destroying the enemy, it would have also killed his own people. The only purpose served by the artillery of the fort was to fire the signals and that was sufficient. That the Maratha warriors spread all over the mountainous tract, had no heavy artillery with them is evident enough. Not only were the scanty means of transportation the probable reason for this; but the very nature of the fight and the particular position of the fighters, did away with this necessity altogether.

Now when the actual event took place, on 10th November 1659 and when the Khan was killed, the horn was blown to direct the gunmen to fire the signals from the fort. Accordingly on hearing those signals, all the forces of Shivaji discharged their respective duties. The simultaneous and surprise attack on the Khan's army secured success for Shivaji.

The various bands of pickets in the out-post zone, headed by Bandal, Jedhe, Pasalkar, Silimkar and Annaji Pant who were stationed at the foot of the fort on the

eastern side, on hearing the signal immediately attacked the 1500 advancing men of the Khan furiously.

The infantry reserve in the southwest under Moropant started at the very moment to attack the Khan's troops, stationed at Par on the bank of the Koyna.

Some of the cavalry under Netaji, stationed on the north-western side, marched at the same time against the troops of the Khan near Javli. With the rest of the cavalry, Netaji proceeded to fight the base of the Khan's army at Wai.

The special mission of a detached post stationed on the southwest in the Bochegholi pass under Babaji Bhonsle, with his band of cavalry, was to stop the forces of the Khan from taking refuge at the base at Wai. When the forces were attacked with a sudden surprise they were sure to take to heels. And if they were allowed to do so and to reach Wai to communicate the sad event to the remaining army of the Khan, it would have been very difficult to defeat them. So to break off the communication with the base was the special mission of this band.

If Netaji's forces had been substituted in place of Moropant's, the former could not have reached Wai to attack the Khan's army there, for want of suitable roads. Similarly Moropant's infantry, if placed at Netaji's post, could not have possibly attacked the Khan's forces at Par. They would have had to cover a longer route to reach Par. The paths at Par are difficult for horsemen, but infantry could very easily pass through them. So also, Wai being at a distance from the fort, cavalry could reach the place sooner than infantry. If, however, horsemen were stationed at Kineshwar *i.e.*, in the place of the infantry, there was every fear of their being detected from the neighing of the horses, as the place was quite close to the camp of the Khan. For all these reasons Netaji and Moropant occupied the fittest positions with their forces and

change howsoever slight, would have changed the fate of the battle. In this Shivaji exhibited his thorough knowledge of the geographical and topographical positions of the various places, as also of the tactics of war. The chieftains of the army, posted for defence did, on hearing the signals, take full advantage of their peculiar position and started an offensive campaign.

The general reserve need not necessarily be cavalry. Heavy artillery and even infantry at times are included in it. There is no hard and fast rule as to the proportion which the reserve should bear to the general forces; it is, however, safer to have as great a reserve as possible. Let us now see why Shivaji's reserve was composed of cavalry only. For fighting with cavalry, a plain is evidently the suitable place and not certainly the hilly and mountainous tracts such as Pratapgad and its vicinity. The Khan's forces at Par were in a similarly difficult position and cavalry would have been of very little avail there. To cover a distance of 22 miles to reach the Khan's army and fight it there, would have been an impossible feat to achieve in such a short time by the infantry, and time is obviously an important factor in wars. Especially on this occasion time was valuable and important still. So in order to be able to carry out all these plans, it was necessary to utilise the cavalry.

Having seen the propriety of the position of the cavalry, let us now mark how the cavalry commander Netaji was in communication with Shivaji. On the necessity of such communication, we need not offer any explanation. The proper moment has to be seized and utilised; otherwise all the efforts to win would be fruitless. Hence the chief commander (and Shivaji himself acted the C-in-C here), must make some arrangement to be in communication with the reserve, to be able to direct it at the proper time. The blowing of the horn would have been hardly audible in the vast uneven area over which the troops were

scattered, to these reserve forces, and so the signals to be fired from the guns on the fort, were arranged. These were easily audible to Netaji and he could act accordingly.

When to offer a defensive battle, depends mostly on the strategical situation before the battle takes place. The officer commanding has therefore to wait for the enemy's attack. As soon as the attack is made, he has to seek an opportunity to offer an offensive move and mould his plan to suit this. Taking into consideration the vast army of the Khan, Shivaji, fully aware of his weaker position, was expecting an offensive from the Khan. But the Khan instead of doing this, swallowed Shivaji's proposals for a personal meeting. After the meeting was over, Shivaji, who anticipated an attack from the Khan's army, took to offensive fighting, discarding, as was first planned, the defensive movements. The probable lines of operation are to be thought over at the beginning, and the defence has to be chalked out accordingly. Shivaji had chosen such a battlefield that the Khan could reach it by one way alone. The course was easily within the reach of Shivaji's army which could hide itself in the hills and jungles, ready for the attack at any time. If the enemy is made to accept the theatre of war which one dictates and if further he is obliged to take the offensive first, as one expects him to do, he can be said to have acted tactfully in the best way possible. If the enemy however does not act according to expectations, his initiative force is lost and he has moreover to offer a battle wherever his opponent would drag him. Thus his plans are upset, and his army gets scattered. The Khan wanted to offer a battle to Shivaji in the plain and so he first marched in the direction of Poona. But Shivaji forced the Khan to go to Wai and Pratapgad where the vast army of the latter could, without much difficulty, be overcome by his comparatively smaller army. The Khan had divided his army probably with the intention of surrounding Shivaji and his

Mahad. He had not the least idea that he would be required to fight with Shivaji at Wai or in the Par pass. Naturally the Khan was quite unprepared. Par village and Par pass are two distinct places separated by a distance of about 2 miles and a half. So the Khan was obliged to offer a battle to Shivaji's forces at places which never occurred to his mind and consequently the Khan's army was scatterad all over the place.

Shivaji seized the moment quite promptly and then without giving the enemy any time to think, he overcame the Khan's army. Time was a factor of the greatest importance in this case. It is doubtful whether or not Shivaji would have won, had not the actions of his various generals been simultaneous. Because in a little time the divided armies of the Khan at Par and Wai could come together, and to face them would have been a difficult task for Shivaji's army, small as it was in comparision with that of the Khan's.

---

*Note*—I know on how very useful lines Capt. Modak started fresh research into the various compaigns of history: but it is unfortunate that he could not self do justice to the subject in the short time at our disposal. He sent me only a few half finished notes for this commemoration volume, and I put them together with some difficulty, with the sole object of drawing the reader's attention to this important branch of historical studies. I hope Capt. Modak will be able some day to publish full results of his vast reading and valuable experience.

G. S. S.

## Shivaji's Letter to Jaysinh

*Note*.—On this 3rd Centenary day of Shree Shivaji Maharaj the Committee is glad to give below, in Hindi letters and with its Hindi translation as published by the Nagari Pracharini Sabha of Benares, the poem-letter of Shree Shivaji to Prince Jaysinh of Jaipur, when the noble Rajput Prince invaded the Deccan at the head of the Mughal army. A Marathi metrical translation of this historical episode and a similar Gujrati translation will, I feel sure, be welcome to the public.

The short introduction of the poem-letter is from the pen of the greatest Gujrati poet of today, Kavi Nhanalal Dalpatram, whose lecture on Historical Epochs of India, reading and revealing their higher meaning, is published in the Gujarati section of this Shivaji Souvenir.

The reader may kindly note that Jaysinh arrived at Poona from Delhi on 3-3-1665, and relieving Jaswantsinh immediately laid siege to Purandar. Negotiations between him and Shivaji went on during May when probably the letter on which the poem is based, was despatched by Shivaji. An actual interview between them took place near Purandar from 11th to 14th June following. Shivaji visited the Emperor at Agra on 12th May 1656 and escaped on 19th August from the Emperor's custody. Jaysinh was subsequently disgraced for complicity and died near Burhanpur on 2nd July, 1667.

The original as published in the Nagari Pracharini Patrika (Part 3, No. 2, Shravan, Samvat 1979) is printed in the Marathi-Hindi section, page 161 of this volume.

G. S. S.

## INTRODUCTION.

(By N. D. KAVI).

This poem-letter published below is a historic document. It reveals at once the high Rajput chivalry of a Rajput general and also the broad concept and all-embracing statesmanship of the Regenerator of Maharashtra. The astute Emperor Aurangzeb had ordered out a Hindu Commander-in-chief to subdue a Hindu rebel. Shivraj was more astute than the Emperor; and the Maharashtra patriot appealed to the heart of a Hindu prince for Hinduism. But the Rajput generalissimo was, as his race has ever been, honour incarnate. Jaysinh was his Emperor's servant; and was ordered to go to Deccan to put down his Master's foe. Shivraj and Jaysinh ultimately came to an honourable understanding, whereby Shivraj agreed to go as advised by Jaysinh to the Emperor's court at Agra. This is what all students of Indian History know. What they know not, are the steps which led to that culmination. This document sheds a flood of light on the events of that great episode of a great epoch, when Fate was re-estimating Hinduism for its उन्नति (rebirth).

The historic importance of this letter is great: greater is its importance as a poem which reveals the whole psychology of Shivraj in those momentous years. This poem-letter discovers his concept of the re-establishment of the Hindu suzerainty, his appeal for it to a Hindu *Sipah-Salar*, his persuasive patriotism, and his yet greater epic heroism in which the letter ends: 'If this epistle gets a suitable reply, I will come to meet you alone. If otherwise, tomorrow, when the Sun goes behind the curtain of darkness, my crescent sword will come out of its cover:

and then there shall be on the battle field my host-cutting sword and your army. Peace be with you'. This is a letter from the greatest Hindu in Indian history after Prithviraj Chowhan, the last Hindu Emperor of Delhi, to the Kachhlu Prince of Jaypur: from a far-seeing statesman to another, showing what the other had not seen: from a National Hero to a Rajput generalissimo, whose sense of honour and probity were higher ever than his love for Hinduism. As a study in psychology, this short letter shows rare sentiments in History as well as in Epic Poetry. As a poem, as a document that shows Shivraj's statesmanship, as a letter that reveals the high-resolved psychology and epic heroism of that Maharashtrian Regenerator of Hinduism, this stands today as a rare document in History.

---

# Shivaji's Letter to Jaysinh

Rendered into English by N. H. PANDIA, M.A., L.L.B.

1. O Sardar of Sardars, King of Kings, Manager of the mango-trees of the garden of Bharat,
2. O Piece of the heart and consciousness of Ramchandra, the Rajputs hold up their heads owing to thee.
3. The grandeur of the Empire of Babar's dynasty is rendered all the more powerful owing to thee and it is its good fortune to receive thy help.
4. O Jayshah, whose fortune is ever young and whose intellect ever old, be pleased to accept the salutations and blessings of Shiva.
5. May the Creator of the world protect thee. May he show thee the path of Religion which is Justice.
6. I have heard that thou hast come to make battle upon me and to subjugate the Deccan.
7. Thou desirest in this world to make thy face glow with blood drawn from the hearts and eyes of the Hindus.
8. But thou knowest not that thy face is painted in black, because owing to it, this country and religion are in danger.
9. If thou considerest for a moment or givest thought to thy hands and thy strength,
10. Then thou wilt discover whose blood lends the glow and what will be the colour of the glow in this world and the next.
11. Further if thou hadst come of thy own accord to conquer the Deccan, my eyes and my head could have been laid on earth for thee to tread upon.

12. I would have marched with my whole force at the stirrup of thy horse and would have yielded up to thee the country from one end to the other.

13. But thou hast in fact come to conquer at the instance of Aurangzib and under the instigation of those who desire to destroy the Hindus.

14. I do not know how I shall deal with thee. If I join thee there is no manliness in it.

15. For brave men are not time-servers. The lion pursues not the policy of the fox.

16. Or if I lift up the sword and the axe, then the Hindus on both sides will suffer.

17. The greater sorrow is that my sword, which thirsts for the blood of the Mussalmans, should be drawn from the scabbard for some other purpose.

18. If the Turks had come to fight this battle, then indeed the prey would have come to the lion in its lair.

19. For they are Rakshasas in the guise of men devoid of justice and religion, and sinful.

20. When supremacy could not be secured by Afzal-khan, and Shastakhan proved no better,

21. You are engaged to fight me because he himself (Aurangzib) is not fit to bear battle with me;

22. He desires that no strong persons should be left surviving among the Hindus in this world;

23. That lions may fight among themselves and get disabled, so that the fox may rule the forest.

24. How is it that his secret policy is not transparent to thy brain? It is clear that thou art under the influence of his magic spell.

25. Thou hast seen much good and evil in this world. Thou hast reaped both flowers and thorns in the garden of life.

26. Is it not meet that thou shouldst fight us people and bring the heads of Hindus to death ?

27. After having attained ripe wisdom in action, do not thou exhibit ( the folly of ) youth, but remember the saying of Saadi.

28. "The horse cannot be ridden on all the roads ; sometimes discretion is the better part of valour".

( Lit: Sometimes it is more fitting to throw down the shield and fly ).

29. Tigers attack the deer and other animals. They do not indulge in a fratricidal war with lions.

30. Or if thy cutting sword has true water : if thy prancing horse has true spirit,

31. Then do thou attack those who are the enemies of religion and abolish Islam root and branch.

32. Had Darashikoh been King of the country, he would have treated his people with kindness and favour.

33. But thou decievest Jaswantsing ; thou didst not first consider the high and the low in thy heart.

34. Thou art not satisfied with having played the fox and hast come to fight the battle with the lions.

35. What dost thou get from this running about and labouring under the sun ? Thy desires lead thee to a mirage.

36. Thou art even as a mean creature who exerts his utmost and captures a beautiful damsel ?

37. But instead of tasting the fruit of that garden of beauty himself, delivers it into the hands of his rival.

38. How canst thou feel proud at the mercy of that mean man ! Dost thou know how the services of Joharsing were rewarded ?

39. Dost thou know by what means he desired to bring calamities to Prince Chhatrasal ?

40. Dost thou know what calamities that sinful man has left inflicted on other Hindus also ?

41. I believe that thou hast attached thyself to him and hast laid down for him the self-respect of thy family.

42. But what is the value of this net in which thou art caught for the sake of the Raksasa ? This bond that binds thee is not stronger than the cord that girds thy loins.

43. In order to attain his ends, he hesitates not to shed the blood of his brother, or take the life of his father.

44. Or if thou appealest to loyalty, remember thou also thy conduct in reference to Shah Jahan.

45. If fate has endowed thee with any intellect or if thou seekest to pride thyself on thy manhood, or manliness,

46. Then do thou heat thy sword at the fire of distress of the land thou wast born in, and wipe off the tears of the unhappy ones who suffer from tyranny.

47. This is not the time for fighting between ourselves since a grave danger faces the Hindus.

48. Our children, our country, our wealth, our God, our temples and our holy worshippers,

49. Are all in danger of existence owing to his machinations and the utmost limit of pain that can be borne, has been reached.

50. If the work goes on like this for some time, there will not remain a vestige of ourselves on the earth.

51. It is a matter of supreme wonder that a handful of Mussalmans should establish supremacy over this vast country.

52. This supremacy is not due to any valour on their part. See if thou hast eyes to see.

53. See what policy of duplicity he plays with us ; how differently he colours his face from time to time.

54. He claps our own chains to our feet ; he cuts our heads with our own swords.

55. The most strenuous efforts should be made at this time to protect Hindus, Hindustan and the Hindu religion.

56. I desire to make an effort and bring about stability and strive my utmost for the sake of the country.

57. Polish thy sword and thy intellect and prove thyself a Turk to the Turks.

58. If thou joinest hands with Jaswantsing and divestest thy heart of the layers of trickery,

59. And if thou bringest about unity with the Rana (of Mewar), then indeed there is hope for great things.

60. Do you all rush and fight from all sides ; tramp down that serpent under the rock;

61. So that he may for some time occupy himself with ruminating on the consequences of his own actions ; and may not further entangle the Deccan in his meshes;

62. And I may in the mean time with the aid of these and other lance-bearing heroes, make away with the other two emperors (Sultans of Bijapur and Golkonda);

63. So that I may rain the shower of swords from the thundering clouds of my army on the Mussalmans ;

64. So that from one end of the Deccan to the other, I may wash out the name and very vestige of Mahommadanism.

65. 66. Thereafter with the assistance of wise statesmen and the army, like the river swirling and foaming as it emerges from the mountains of the Deccan, and I may come out of the plains ;

67. And forthwith present myself for your service and hear you render your accounts ;

68. And we may inaugurate a grim war on all sides and devote the battle-field to it ;

69. And the tide of our army may submerge the crumbling walls of Delhi,

70. So that nothing may be left of the Aurang (the throne) or the Zeb (gardener); so that nothing may remain of the sword of his tyranny or the net of his policy;

71. So that we may flow a river of pure blood and satisfy the souls of our ancestors; and

72. With the grace of God, the Just and the Giver of Life, we shall entomb him below the bottom of the earth.

73. If two hearts combine, they can burst a mountain; they can dispel and scatter the whole armies.

75. I have much to tell thee in regard to this matter which cannot in sooth be put on paper.

76. I am desirous of having a talk with thee, so that no unnecessary pain or labour may be involved.

77. If such is thy desire, I shall come to thee and hear what thou hast to say.

78. Thy maiden of speech may open her mouth in privacy and I may take guard against the words being divulged,

79. So that we put our hands to the plough of effort and practise some incantations on that mad Rakṣasa.

81. I swear by my sword, by my horse, by my country, and by my religion, that no harm shall befall thee in this.

81. Or we may find out some other way to attain our object and make our names in this world and the next.

82. Be not suspicious owing to the incident of Afzalkhan: the report spoke not truly.

83. He had secretly kept twelve hundred warlike Hubsee cavalry to accomplish my death.

84. Had I not raised my arm against him first, who would have written this letter to you?

85. But I do not believe any such thing of you ; there is no inherent enmity between us.

86. Or if I receive the desired reply from thee, I shall present myself before thee alone at night.

87. And I will show thee the secret letters which I cleverly extracted from Shastakhan,

88. So that I may remove all doubts from thy mind and rouse thee from thy sweet sleep.

89. I may show thee the true result of thy dreams and then receive thy answer.

90. Or if this letter does not appeal to thee, then indeed I am ready with my sword to deal with thy army.

91. Tomorrow, the moment the sun shall conceal his face behind the evening cloud, the crescent moon of my sword shall flash forth. That is all. God be with thee.

---

# Ancient Indian Engineering

## FOREWORD, By B. G. KHER.

The following article on the subject of Ancient Indian Engineering, makes most healthy and cheerful reading. The fashion of running down the East to the advantage of the astute West, has been so much indulged in India of late, that men like Rao Saheb Vaze are to be congratulated for their public service in bringing to light the great science of Engineering which flourished until very recent times in India, and which may with advantage be and which ought to be resuscitated, before it is too late. That science was developed to a very high degree, having regard to the habits and customs of the people and the character of the land. To brush it aside as not even worth a moment's notice, and to accept in its place the science of the West, is not only unpatriotic; it is positively debasing. The domain of knowledge is very wide and light should always be welcomed from whichever direction it comes. But the end should always be to support and strengthen the home product by a wise and discriminating use of foreign elements.

Rao Saheb Vaze's article gives a vivid pen picture among other things of the buildings, fortresses and roads of Shivaji's time. The learned author has given sufficient details to whet the appetite but not to satisfy it. The article ought to serve as a starting point both for the authorities and the public to devote attention to the hitherto neglected subject of Indian Engineering and introduce its study in to the University curriculum.

## ANCIENT INDIAN ENGINEERING.

( By Rao Saheb K. V. Vaze. L. C. E. शिवकलानिधि. )

After passing the L. C. E. Examination of the Bombay University in 1891, I was surprised to find that the Poona Engineering College, the highest institution for the study of Engineering in the Presidency of Bombay made no mention of any Indian author or text-book or even a formula put forth by Indian writers. It is unbelievable that India did not possess any engineering works fit for study in an Engineering college. The Indian buildings, forts, canals and many other works of engineering skill are admired by all; Indian paintings and sculptures are models worthy of being copied by the highest artists in the world. To execute these works there must have been master-engineers and there must have been works worth a study possessed by those engineers. For the last thirty-five years, the author of this article has been in search of these treatises on Indian engineering and it is a pleasure for him to say that he has found the names of about four hundred works on this subject. He has read about a hundred of these and possesses copies of about twenty-five.

These texts are scattered all over India and are possessed by indigenous artisans, carpenters, smiths, stone-cutters, dyers and even shoe-makers and sometimes artisans converted to the Mahomedan faith. It is these artisans who, though at present unable to understand Sanskrit texts, have kept up the traditions of the arts and are very valuable repositories of Ancient knowledge—repositories, worthy of being unearthed and brought to light. This is a department of research wholly untouched and commonly neglected, because it requires not only a research-instinct but also a knowledge-

of engineering with a full grasp of the Sanskrit language. Generally a Sanskrit scholar does not know engineering and in rare instances in which there is a combination of these two qualities, the patience and perseverance required for research are wanting.

Engineering is a material branch of human activities and in its study one gets an insight into the metaphysical and spiritual conceptions of ancient Indians. Many incongruities—seemingly absurd manners and customs of the Indian communities—are rationally explained by a study of the physical sciences and their worldly developments by ancient Indians. By the kind permission of the editors of this volume, I shall in these few pages endeavour to show how valuable and useful the study of these sciences is. I shall feel myself very fortunate if I am able to draw the attention of the enlightened public to these stores of knowledge. I have been, for the last fifteen years, trying to get these works introduced into the Indian colleges and universities, but so strong is the perversity of sight created by Western studies, that I have not even been kindly heard, much less duly appreciated.

The Sanskrit name for engineering is 'shilpa' (शिल्प). The very word 'Engineering' in English means 'a science dealing with engines'; but the word शिल्प has a much wider significance; it is derived from शील् 'to satisfy' and means 'a science dealing with the production of things required for the satisfaction of human wants'; in short, शिल्प deals with the production of all amenities: All things, from the cooking of food to the construction of forts and towns, from the manufacture of a pin to the building up of a large mill, from a field

terrace or the building of a hut to the construction of a harbour or of magnificent palaces, are included in this term.

‘शिल्पसंहिता’, the Engineering Encyclopedia is divided into three parts according to the labour required. “धातूनां साधनानां च वास्तूनां शिल्पसंज्ञितम् ।” viz., ( १ ) धातु—the part dealing with the extraction of materials. ( २ ) साधन—the part dealing with the conveyance of materials and ( ३ ) वास्तु—the part dealing with the construction of structures. Extraction is easy, conveyance is more difficult and manufacture or construction is the most difficult of all. These parts are again divided into three sciences such as under :—

कृषिर्जलं खनिथेति धातुखण्डं त्रिधा मतम् ॥

नौकारथामियानानां कृतिः साधनमुच्यते ॥

वैम्प्राकारनगरस्त्वना वास्तुसंज्ञितम् ॥ शिल्पसंहिता.

धातुखण्ड is subdivided into कृषि Agriculture, जल Hydraulics and खनि Mining; साधनखण्ड is subdivided into नौका naval architecture, रथ transport facilities and roads and अग्नियान ballooning or aeronautics. Each of these sciences is also defined.

वृक्षादिप्रसवारोपपालनादि क्रिया कृषिः ॥

कृषि Agriculture is the science of the production, rearing and uses of trees, animals and man. All things in the universe are divided by Indian biologists into two parts viz. अजशन inorganic and साशन organic. साशन or organic things are again subdivided into three classes according to the direction of the flow by which they are fed; viz., (1) ऊर्ध्वस्रोत or things having an upward flow (2) तिर्यक्स्रोत or things having an oblique flow and (3) अर्वाक्स्रोत or things having a downward flow.

The अर्जक्षोत् things are divided into six generally, viz., वनस्पति, औषधि, लता, लक्षार, वीर्य and दृग्. This is Botany of modern times.

All animal life takes food by the mouth and throws, the residue at the tail. The flow is thus in a slanting direction. All animals are included in तिर्यक्षोत् or तिर्यग्योनि. This is Biology of modern times.

All human life is called अर्वाक्षोत् as they take their food through the mouth situated high in the head and throw the residue through apertures vertically down the trunk. The flow is thus downward.

Sanskrit कृषिकाल or Agriculture deals with the production, bringing up and use of all the जाग्न or organic beings. Thus the science includes modern Botany, Biology and Sociology.

An engineer in his professional work has to deal with both organic and inorganic substances and amongst organic substances not only with the vegetable and animal kingdoms but also with human beings in all their grades. Engineers have to use all labourers, artisans and even specialists in various sciences in the construction of their works and therefore must know the properties, qualities and defects of these human beings as well as of the inorganic substances or of vegetable and animal substances. This branch of the study is wholly neglected in Western engineering and the engineers and managers of large mills and factories are left to do the best they can in the matter without a proper scientific study of the materials (human nature) they have to use. An engineer must know the qualities of a philosopher, of an electrician, or of a carpenter as well as the properties of the wood and other things he uses for his work.

संसेचनं संहरणं जलान्वा संभन्नं जलम् ॥

जलशास्त्र or Hydraulics deals with three subjects viz.,

(1) संसेचन Water-supply or irrigation (2) संहरण Drainage or reclamation and (3) संभन्न Bunding or storage of water. Indians are known to be born irrigation engineers as is manifest from the various small and large canals and other irrigation-works built by them in Sind, Deccan and other parts of India from times immemorial. Indian engineers say that the flow of water in a river is मत्त्वमुख and कूर्मपृष्ठ i.e. the head of the water is like the head of a fish, the portion in the centre having the greatest velocity flows front-most and the surface of the flowing water is like the back of a tortoise, the portion in the centre with the greater velocity being the highest with sides falling towards both the banks :—

पाषाणधात्वादिवित्तस्तदभस्मीकरणं तथा ॥

धातुसांकर्यपार्थक्यकरणादि क्रिया खनिः ॥

खनिशास्त्र or Mining science deals with (1) दंति quarrying of stones and metals, (2) भस्मीकरण burning of stones and reduction of metals, (3) संकर preparation or mixtures and alloys and (4) पार्थक्य analysis or the separation of the component parts of a mixture or alloy.

The gradation of these sciences is according to the labour involved in these operations ; the production and rearing of animate beings are easy and deal with the surface of the earth only ; storing and removal of water are more difficult as they have to go deep into the crust of the earth in digging wells and obtaining impermeable strata for foundations ; and mining and metallurgy are still more difficult as they have to use not only deep shafting and vast calcination but various chemical reagents and forces.

नौकारथामियानानां कृतिः साधनमुच्यते ॥

Transportation by running water is the easiest and so नौकाशास्त्र is divided into three parts viz., (1) तरी Rafts, (2) ( नौ ) Boating (3) ( नौका ) Shipping. ( तरी ) or rafts are floated on the water and go as it carries them. नौ is a boat that is helped by wind in a sail ( पवमानसोमाभ्यां नीता. नौः ) and नौका is rowed, sailed and floated. The modern steamers are ships rowed by machines worked by steam or such other power.

रथशास्त्र deals with the construction of (पथ) paths, (अच्च) cleared roards and ( रथा ) paved or metalled roads.. In constructing roads there are three classes viz. (1) (घटापथ) hill-roads on which the use of (घटा) bells was compulsory as a warning to other carts ; these had their surfaces all sloping towards the hill. (2) (वीथि) town-roads whose surface was low in the centre and carried the rain-water away from the plinths of houses. (3) ( रथा ) plain-roads whose surface was high in the centre. विवर or tunnels were not quite unknown though ordinary roads did not require them very frequently.

नौका is called जलयान or a conveyance passing over water, रथ is called a भूमियान or a conveyance passing over land and similarly विमान a balloon is called अभियान or व्योमयान a conveyance passing over fire or through air. The word अभियान when occurring in Ancient texts is frequently mis-interpreted as meaning a railway ; but a text of अगस्त्यसंहिता gives the detailed construction of an अभियान. अभियान is much similar to a Zeppelin the motive power instead of a motor engine being a flock of birds.

गरुदमद्धंसैः कंकालैरैरन्यैः पक्षिगणैरपि ॥

आकाशे वाहयेद्यानं विमानमिति संज्ञितं ॥ अगस्त्यसंहिता.

अगस्त्य in his संहिता gives methods for training birds and using them for carrying the balloons through the

air. The want of light engines prevented the general use of these balloons. The names गरुडवाहन for Vishnu, हंसवाहन for Brahma and गृध्रवाहन for Agni indicate the power they used for the propulsion of their balloons. The havoc played by रावण and शाल्व with their balloons made the Indians detest these conveyances and their use was probably prohibited by common consent. In the Ramayana we read of Rama resigning the पुष्पकविमान to Himalaya which is a store-house of all the best things and beings of Indian culture.

वेस्मप्राकारनगररत्नना वास्तुसंज्ञितम् ॥

वास्तुखण्ड comprises of three sciences viz. (वेस्म) Building construction, (प्राकार) Defence-works or construction of Forts and (नगररत्नना) Town-planning. The term वास्तु means something belonging to वस्तु which means a receptacle. A thing in which परमात्मा resides is a वस्तु and a thing that is made of वस्तु is वास्तु, as explained in the following verse:—

प्रासादादीनि वास्तुनि वस्तुत्वाद्वस्तुसंश्रयाद् ॥

वस्तुभिनिर्मितत्वाच्च प्रोक्तान्येवं पुरातनैः ॥

The great peculiarity of Indian buildings is that they consist of open court-yards. The town excavated near Mahingo Dero in Larkhana district in Sind and the great cities of Vijayanagar and those founded by other Indian kings consist of houses having one or more open court-yards. The Raste's Wada in Poona is the best example of a palace on a small scale as described in the Ramayana and Indian Engineering books. The front Delhi-gate of Shanivar Wada is exactly as described in the अर्थशास्त्र of Kautilya. Three temples in Nasik are exactly as required by the three principle Samhitas of Engineering. (1) Nar-

Shankar's temple according to कश्यपसंहिता. (2) Sundar Narayan's temple according to भग्नसंहिता. (3) Kala Ram's Temple according to मयसंहिता.—and this shows that upto the advent of the British rule the Ancient engineering texts were consulted and adhered to. During the Maratha period the Mahomedan style was abandoned and attempts were made to revive the Ancient texts and to follow them in detail as is seen in the houses, temples, towns, drainage works, at Wai, Satara, Poona and Nasik. The palaces, particularly the Darbar Hall at Satara are just as they should be according to the Ancient engineering texts.

प्राकारशास्त्र deals with fortifications and various kinds of defensive works. In the part of Engineering texts five धनुर्वेदas are mentioned viz. (1) वसिष्ठधनुर्वेद (2) विश्वामित्रधनुर्वेद (3) उशनसधनुर्वेद (4) जमदग्निधनुर्वेद (5) भरद्वाजधनुर्वेद. Of these the first four are at present available, and a short description of them is given below.

(1) वसिष्ठधनुर्वेद—This consists chiefly of gymnastics only and this was the text that was followed by सुग्रीव and his army as narrated in the Ramayana. Weapons were unknown at that time and the name धनुर्वेद comes from the breaking of the enemy's body by bending and not from धनुस्, a bow. After the quarrel between वसिष्ठ and विश्वामित्र, the latter invented weapons and bows.

(2) विश्वामित्रधनुर्वेद gives details of the weapons invented by Vishwamitra, who afterwards imparted his knowledge to Rama.

(3) उशनसधनुर्वेद describes the formation and proprieties of व्यूह the arrangement of the army. A particular व्यूह is to be used under particular circumstances and with a particular object. The art lies in the formation and

development of the व्यूहाः by which the arrangements of the fighters are the least exposed to an attack, and this is called संजीविनी विद्या, the art of counteracting the losses by death in the battle.

(4) जमदग्निधनुर्वेद describes the explosives discovered by जमदग्नि and known after him as (जमदग्नि) living fire. जमदग्नि describes some अश्वाः missiles which are a sort of bombs to be attached to arrows and exploded on striking against the enemy's body. These were used by परशुराम, भीम and others.

(5) भरद्वाजधनुर्वेद was the text taught by क्षेण and used in the great battle of कुरुक्षेत्र between the कौरवाः and the पांडवाः. No text of this धनुर्वेद is yet found.

It was कश्यप who invented the means of protecting human bodies against the weapons of the enemy such as, shields, armours, and this idea was developed into ramparts, trenches and other defensive works.

यत्ते शिल्पं कश्यपरोचनावद् । इन्द्रियावत्पुष्कलं चित्रभाजुम् ॥

यस्मिन् सूर्या अर्पिताः स ससाकं । तस्मिन्नाजानमधिविश्रयेयम् ॥

This verse from तैत्तिरीय ब्राह्मण describes the protective works used by कश्यप and this in course of time has developed into प्राकारशास्त्रः.

In (नगररचनाशास्त्र) the planning of towns of various shapes and sizes under different conditions is described in detail, selection of sites, supply of amenities, con-

struction of temples, courts, palaces, recreation grounds, educational and charitable institutions, disposal of waste products and the allotment of land for bazaar and trade centres are the chief sections of this science. All town-management is carried out by the representatives of the various communities living in their own wards and the Mayor is called अधिपति. कौटिल्य in his अर्थशास्त्र describes the formation of a town, the settlement of a country and management of a community. Poona, Nagpur, Gwalior, Indore, are examples of towns planned and settled during the Maratha period. According to the texts, water-supply to a town was not to be through pipe-connections but through cisterns for each ward or locality. The quantity of water required for each locality is calculated at nine कुंभas for a Brahmin, seven for a Kshatriya, five for a Vaishya, three for a Sudra and one for low-caste Chandal (a criminal out-law).

In ancient literature there is no separate यंत्रशास्त्र but the various implements and machines are described with the operations where they are used. In later periods, however, यंत्रशास्त्र is separately treated. Indian authors divide the whole world into five elements recognised by five senses viz. (1) आकाश is recognised by the ear through its property of sound (2) वायु is recognised by the sense of touch through its property of touch. (3) तेज is recognised by the eye through its property of colour and form (4) आप is recognised by the taste through its property of dissolving—and (5) पृथ्वी is recognised by the sense of smell through its property of odour. The five senses of the human body are the only means by which the existence of anything is perceived and hence the primary elements cannot be more than five.

In (यन्त्रशास्त्र) Mechanics, there are five mechanical appliances suited to the operations to be carried out as under :—

Name of element.	Mechanical appliance.	Operations to be done.
पृथ्वी Solids.	दृढ Level.	उच्चाटन Breaking.
आप् Liquids.	चक Wheel.	वशीकरण Leading.
वायु Gases.	दन्त Spokes or vanes.	स्तंभन Stopping.
तेजस् Light.	सरणि Inclined plane.	जारण Concentration
आकाश Ether.	ध्रम Screw.	मारण Annihilation.

दृढैश्वरदन्तैश्च सरणिश्रमकादिभिः ॥

शक्तेः संवर्धनं किंवा चालनं यंत्रमुच्यते ॥ मंत्रार्णवं.

यन्त्र is a contrivance in which one or more of the mechanical appliances noted above are used for transmitting and changing direction and place. Power used is called वीज, outturn is called शक्ति and fulcrum is called काल्पक.

From the above details, it will be seen that ancient Indians were not ignorant of anything except the steam or motor engine. Coal and petrol was unknown in India and engines propelled by these agencies were consequently unknown. Indian engineers, however, used vegetable and animal products very profusely and this is not a small legacy. Mineral products, however extensive, are sure to be exhausted one day or other, whenever the day might come, and Indian engineers rely more upon the everlasting sources of vegetable and animal products.

Having so far described in detail the extent of the knowledge of Engineering in India, we shall now turn to some of the peculiarities of engineering practices in India under three heads viz (1) Theory (2) Design and (3) Execution.

### (1) THEORY.

In Indian Engineering, there are certain first principles which are to be followed in all works. (1) The most important is the axiom that the effect produced is proportional to the power applied. Money, time and energy are the principle powers used in engineering works and nothing can be done without utilising some of these powers.

(2) Things are to be used in their natural state, for example, in the case of a post, its bottom must be the bottom of the tree and its top, the top of the tree of which it is made. All wood is to be used with the bottom down.

(3) Time is changing and engineering works must provide for this change; for example a house should be warm in cold weather and cool in hot weather or a ship should float well not only when it is loaded but also when it is empty.

(4) Previous experiences should always be duly considered and in making additions and alterations the changes in the disposition of forces under the altered conditions should be taken into consideration.

वर्णगन्धरसाकारदिवशब्दस्पर्शनैस्तथा ॥

परीक्षैव यथायोग्यं संत्रादं वस्तुमात्रकम् ॥

An engineer must know the colour, smell, taste, shape, crystallisation, sound and touch of all things

and he should select the best materials available. In order to import this knowledge samples of all things should be preserved in the School Museum.

वर्णलिङ्गवयोऽवस्थाः परीक्ष्य च वलावलम् ।

यथास्थानं यथायोग्यं संस्कारान्कारयेत्सुधीः ॥

Before using any materials, they should be properly improved after taking into consideration its वर्ण, लिङ्ग, वय, अवस्था, वलावल, स्थान and योग्यता. Meanings of these terms are given below:

वर्ण is the class to which a thing belongs by its natural properties.

लिङ्ग is a mark denoting a peculiarity in quality due to the formation of the body.

वय is the effect produced upon a thing by the action of time.

अवस्था is the stage reached by anything owing to the improvements it has undergone.

वलावल is the peculiar capacity or defect of particular thing. Thus tempered steel is very hard but too brittle etc.

स्थान is the situation in which a thing is to be used. The same thing when used in different situations requires different qualities as it is acted upon by different forces.

योग्यता is the peculiar quality required to suit the requirements of a peculiar situation.

All these considerations have to be carefully weighed before the material is prepared for use in a structure.

## (2) DESIGN.

In designing engineering works the great peculiarity of Indian methods is the consideration not only of

physical comfort but also of material ease. What effect would a thing produce on the mind of the beholder and the occupant is a matter the Indian engineer has to consider. In designing a house an Indian engineer has to consider whether the structure would last till the owner is again in an affluent condition. Indian houses were designed to last at least for 200 years and palaces and such other important structures for at least 600 years. The dimensions of posts, beams, are fixed according to this requirement.

'Safety first' is the motto of Indian engineers. Houses having large quadrangles with wells are the safest. Thick walls all round, full light, air, water etc. from the open space of the quadrangle, all these go to make an ideal Indian house. Indian roads are divided into five parts viz.

(1) One in the centre for elephants, (2 and 3) two on both sides for horses, (4 and 5) two on the outskirts for foot-passengers. There are rules laid down for the regulation of traffic at the junction of the roads. The main trunk roads are to pass north and south so that shade can be had by foot-passengers all day long except at noon when anybody goes out very rarely.

In designing a flight of steps, a broader step is introduced after every four or five steps in order to give relief to the knee-joint. Such steps are at least twice as broad as the others. In all the flights of steps on the bathing ghats on rivers as also those leading to mountain-tops, this practice is invariably followed.

Temples are designed to meet these requirements:—

(i). मूर्ति or the idol is intended to satisfy the sense of touch.

(ii) नर्भगांर is intended to satisfy the sense of taste. तीर्थप्रसाद is distributed in this place.

(iii) अंतर्मैडल is intended to satisfy the sense of smell as sacrificial fires are blazed here.

(iv) हारा is intended for the satisfaction of the sense of sight. The idol is seen from this place. The ideal of Indian God is not the idol but the lamp that burns near it. As the lamp devotes its whole existence to distribution of light, so a man is to devote the whole of his life in doing good to the world.

(v) पद्मस्थल is the open space for going round the temple.

(vi) सभा is the place where prayers are heard or sung.

(vii) मंडप is the place where the ideal devotee is installed as a model for all to copy.

(viii) वहिर्मैडल is the place where the poor are fed and cared for.

In designing a structure, Indian engineers specify that the most important parts should be made very strong and the remaining parts so as to suit the purse of the owner. No revised estimates are allowed by Indian authors who specify that all the requirements of the owner must be satisfied within the amount he intends to spend. The engineer is at liberty to select the materials suited to the purse but he has to satisfy all comforts and requirements. A king requires as much food and warmth as a poor man does but their financial capacities differ considerably. The engineer therefore fulfils the requirements and comforts of both by using different materials suited to different persons.

It is not easily possible to get all good qualities at once. But the artisan has to avoid as many defects and secure as many advantages as possible.

अल्पदोषं वहुगुणं कार्यं कर्म प्रयत्नतः ॥

### (3) EXECUTION.

(a) Selection of site:—the site for a building or residence is selected on the following considerations:—

- (1) The kind of land and its neighbourhood.
- (2) Vicinity of water and its supply.
- (3) Kinds of plants surrounding the site.
- (4) Kinds of beasts and birds near by.
- (5) Kinds of men in the vicinity.
- (6) Gradient and the directions of the prevailing winds and flow of water.

(b) Testing of foundations :—

The foundation of a building is tested in the following ways :—

- (1) By the absorption of water.
- (2) By the compactness of the soil.
- (3) By the direction of the currents of air.
- (4) By the absorption of heat and light by the soil.

(c) Selection of materials—the materials are selected, as already noted, by testing their colour. It is, then, determined what material is useful in the particular place. It is then wrought to suit the requirements and this process is known as संस्कार. There are 16 important संस्कारास and 24 secondary संस्कारास to a first-class

material. The least संस्कारास are 4 and even the worst material undergoes these 4. The strength of a structure is that of its weakest part and hence Indian engineers specify that the whole structure should be of uniform strength.

(d) Plinths—these are required to make up levels, to add to the security against floods etc., and to enhance beauty. Various designs for plinths are recommended and to suit these, different designs for chairs, posts, arches, lintels, doors etc. are specified so as to have a uniform impression from the bottom to the top.

(e) Doors and Windows—The dimensions of doors and windows are fixed with reference to the number of storeys, the height of one storey and the width of the rooms. A uniform light is desired and with this object the heights of the lower storeys and therefore the dimensions of the doors and windows are kept greater than those of the upper storeys.

(f) Roofs—Different types of roofs are recommended for different climatic conditions. The slope of the roof varies from 1 in 12 in Sind to 1 in 1 in Kashmere to suit the rainfall and wind conditions of the various Indian districts.

(g) Ornamentation—It is very difficult to keep delicate carvings free from dust and Indian engineers therefore specify that carvings should be used only on structures of well-to-do persons where cleanliness can be easily secured. Carvings are to be used in temples, palaces and not in ordinary houses.

In conclusion it may be noted that Indian students ought to study Indian texts. Indian texts prescribe

Indian materials, indigeneous methods and are suited to local manners, customs and conditions. When the people are able to satisfy most of their wants by indigeneous products, then and then alone can they be prosperous. Indian texts specify Indian wood, Indian stone, Indian metals and take into consideration Indian conditions. Indian manners, habits, customs and religious practices are the outcome of these conditions and therefore Indian texts are worth the study by Indian students. New ideas, new inventions and discoveries are also to be studied and used but only in addition to Indian ones. In the present system of teaching the Western element is preposterous. Indian engineering graduates of the present day know how to build a bungalow, design a coffin or decorate a church but are quite ignorant as to the building of Indian houses, designs, tombs of *Sanyasis* or construction of temples. They know the properties of oak and pine trees but not those of the Indian trees. Indian stone, Indian soil, Indian colours, deserve to be tested by the modern methods as also the prescription of ancient authors to be verified.

The great advantage of the study of Indian Engineering is that it embodies the experience of so many ages. Terraces constructed on the present methods always leak but terraces constructed according to the Indian specifications do not. Tempering of tools according to Indian specifications is more lasting than that according to the Western specifications. It is true that Indian authors use minerals very sparingly and amongst metals, they deprecate iron as the worst and easily perishable metal. The experience of animal and vegetable materials as recorded by Indian authors is vast.

Indian authors advise that engineers ought to be able to treat ordinary accidents on their works and for this purpose devote a chapter on (त्रणव्याधिनिराकरण) treatment of wounds, bruises and diseases. Many of these remedies are very simple and effective. They require ordinary plants and herbs that are available everywhere and can be had anywhere in India.

---

---

# **Shivaji Souvenir**

**MARATHI-HINDI SECTION**

---

# अनुक्रमणिका.

कवि भूषण	....	....	....	....	१
शिवा—वावनी.	....	....	....	....	१२
मराठशाहीतील किले.	....	....	....	....	४८
मराठशाहीतील किल्ल्यांची यादी.	....	....	....	....	६६
शिवजन्म—तिथि खरी कोणती ?	....	....	....	....	९९
शिवकालीन पत्रे.	....	....	....	....	१११
१ शहाजीचे आदिलशाहास पत्र.	....	....	....	....	११९
२ शिवाजीचे शहाजीस पत्र.	....	....	....	....	११८
३ „ वाजीप्रभूस पत्र.	....	....	....	....	११९
४ पर्शियन फर्मान अफळखानास मिळण्यासंबंधी.	....	....	....	....	१२०
५ सांकेतिक पत्र.	....	....	....	....	१२३
६ जिजाबाईचे इनामपत्र.	....	....	....	....	१२४
७ शिवाजी व पोर्टुगीज यांजमधील तह.	....	....	....	....	१२९
शिवाजी महाराजांचे व्यापारी घोरण.	....	....	....	....	१२९
कांही ऐतिहासिक हत्यारे.	....	....	....	....	१३८
शिवाजी छत्रसाल भेट	....	....	....	....	१९४
शिवाजीचे जयसिंहास पत्र मूळ फारंसी व हिंदी.	....	....	....	....	१६१
शिवकालीन चरित्रसूचि.	....	....	....	....	१७१

# कविभूषण.

[ गो. स. सरदेसाई, —रियासतकार ]

कविवर्य भूषणाचा 'शिवाचावनी' नामक वावन कवनांचा हा ग्रंथ मराठी अव-  
तरणांत प्रथमच वाचकांपुढे येत आहे. रा. काटे यांनी हे मराठी भाषातर केले असून,  
तें या शिवजन्म-महोत्सवप्रसंगानें प्रसिद्ध होत आहे, ही मोठी संतोषाची गोष्ट होय.  
नागरी प्रचारिणी सभेमार्फत 'भूषण-ग्रंथावली' प्रसिद्ध झाली असून, तींतच शिवा-  
वावनी हे प्रकरण छापलेले आहे. त्या ग्रंथास श्री. इयामविहारी मिश्र व श्री. शुकदेव-  
विहारी मिश्र या पंडितद्वयानें विवेचक प्रस्तावना हिंदीत लिहिली आहे. तिच्यांतील  
मुख्य मुद्दे ध्यानांत घेऊन भूषणाचे चरित्र व ग्रंथविवेचन थोडक्यांत खाली कारतील.

हिंदी साहित्यांत चंदकृत पृथ्वीराजरासा व भूषणाचा 'ग्रंथ शिवराज-भूषण'  
यांची योग्यता सर्वांत मोठी मानली जाते. दोहोंतही मुख्यतः वीर, रोद्र व भयानक  
हे रस प्रधान आहेत. त्यांतही भूषणानें श्रीशिवाजी महाराज व छत्रसाल चुंदेला हे  
दोन भारतमुसोज्ज्वलकारी वीरपुरुष पसंत करून, त्यांच्या वर्णनांत आपली कवित्व-  
शक्ति उपयोजिली. भूषणाचे मुख्य चार ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. १ शिवराज-भूषण,  
२ भूषण-हजारा, ३ भूषण-उद्यास, व ४ दूषण-उद्यास. पेक्कीं शेवटचे तीन अंशापि  
मुद्रित नाहीत. 'शिवाचावनी' म्हणून आणखी एक त्याचा ग्रंथ आहे, तो स्वतंत्र.  
आहे कीं वरील एसायांत समाविष्ट आहे तें सांगतां येत नाही. आणखीही दुसरे ग्रंथ  
भूषणाचे वरेच असले पाहिजेत. भूषणाची हयात सुमारे एकशे दोन वर्षांची,  
इ. स. १६१४-१७१६ ची मानण्यांत येते. इ. स. १६६७-७४ पावेतों तो दक्षिणेत  
शिवाजीचे सांनिध्यांत व त्याचे राज्याभिषेक समारंभास हजर होता. स. १७०८ व  
१७१५ त तो दोनदां शाहूचे भेटीस इकडे आला होता. इतक्या वर्षे दक्षिणेत राहून  
त्याच्या उपलळ्य ग्रंथांत जिजावाई, तुकाराम, रामदास, दादाजी कोंडदेव, किंवा  
ग्रत्यक्ष त्याच्याच जातीचा संभाजीचा प्रधान कलुशा यांचे नंवंही नाही. यावरून  
भूषणाची आणखी कांहीं कवने असावीं असा बळकट तर्क आहे. कारण भूषणाचे ग्रंथ

अमुक एका कथानकास धरून एकदम लिहिलेले नाहीत. प्रसंगोपात अनेक कवने निरनिराळ्या विपयांवर त्याने निरनिराळ्या वेळी विचार सुचले तर्ही रचिलीं, आणि मागाहून त्यांचा संग्रह 'शिवराज-भूषण' वैरे नांवांनी स्वतः त्याने किंवा त्याच्या वंशजांनीं केला.

भूषण हा कान्यकुब्ज वाहूण काश्यप गोत्री आढनांव त्रिपाठी, त्रिपाठीचेंच अप-अष्ट रूप तिवारी होय. त्याच्या वापाचें नांव रत्नाकर, राहणार त्रिविक्मपुर. हे गांव कानपुर जिल्ह्यांत यमुनेच्या उत्तरतीरीं आहे. ( पहा शि. भू. छंद २६-२७ ). रत्नाकर हा देवीभक्त असून त्यास चिंतामणी, भूषण, मतिराम व नीलकंठ असे चार पुत्र झाले. चौधेही विद्वान असून कवने करीत. घरांत भावजय रागे भरली तेव्हां घर सोडून भूषण वाहेर पडला; आणि स्वतः अभ्यास करून प्रतिष्ठेस पावला. थोडी कविता करण्याची शक्ति येतांच तो कांहीं दिवस चित्रकूटचा राजा रुद्रराम सोळंखी याच्या आश्रयास राहिला. रुद्ररामाने त्यास कविभूषण ही पंदवी दिली. त्या नांवाने तो पुढे इतका प्रसिद्ध शाला कीं, त्याचें मूळचें नांव आज माहीत सुद्धां नाहीं. चित्रकूटाहून भूषण किरत फिरत शिवाजी महाराजांपाशीं आला. त्या वेळीं शिवाजीने रायगड ही राजधानी मुकर केली होती, असे कवन १४ त तो म्हणतो. बहुधा बादशाहाचे कैदेतून शिवाजी सुटून गेल्याची बातमी ऐकून तो स. १६६७ त त्याजकडे आला. सन १६६४ त शिवाजीने रायगड ही राजधानी केली. औरंग-जेबाच्या कचाटीतून सुदून आल्यामुळे शिवाजीची सर्व हिंदुस्थानभर मोठी आख्या झाली. 'शिवराजभूषण' काव्य स. १६६७ च्या सुमारास सुरु होऊन स. १६७४ च्या राज्याभिषेकानंतर २१-६-१६७४ रोजीं तें समाप्त झाले. ( शि. भू. छं. ३८० ), बहुधा हा सर्व काळ भूषण शिवाजीचे समागमांत होता. असेही सांगतात कीं, भूषण प्रथम कांहीं काल अवरंगजेबाच्या दरबारीं होता. तेथे अप्रतिष्ठा झाल्यामुळे रागावून तो शिवाजीकडे आला. अभिषेक-समारंभानंतर तो स्वदेशीं परत येण्यास निघाला. वाटेंत त्याने छत्रसालाची भेट घेतली. त्या वेळीं छत्रसालानेही त्याचा अपूर्व सन्मान केला. स. १७१५ त त्याने छत्रपति शाहूची भेट घेतल्याचा उल्लेख एका कवितेत आहे.

याशिवाय भूषणाची कांहीं एक हकीकत उपलब्ध नाहीं. त्याचें लग्न होऊन मुळे झालीं होतीं, असे मानण्यास आधार एवढाच कीं, प्रसिद्ध दोहाकार वृंद कवि व शीतल कवि आपण भूषणाचे वंशधर आहों, असे सांगतात. भूषणाच्या कवनांत शेंकडों ऐतिहासिक व्यक्तींचीं व स्थलांचीं नांवे आढळतात.

त्यांवरून व कवनांचा एकंदर आशय पाहतां, भूषणानें इतिहासाचा विषयास बिल-कूळ केलेला नाहीं. सार्धीचं व सत्य वर्णनें तो उक्तुष्ट कवितेत रसात्मक करून दाखवितो. शिवाजीचे पराजय अथवा गैरकृत्ये यांचेही त्यानें वर्णन केलेले आहे, ( पहा, शि. भू., छंद ६३, ९९, २१२, २१३, २५२. ) केवळ कवनांच्या जोरावर धन आणि सन्मान जितका भूषण कवीनें मिळविला, तितका दुसऱ्या कोणी कधीही मिळविला नसेल. त्याच्या कवनांवर लुध्य होऊन शिवाजीनें त्यास लाखों रुपये बक्षीस दिले. भूषणाचें वर्णन इतिहासाचे विरुद्ध नसल्यामुळे त्याचें मराठींत भाषांतर होणे अत्यंत जरूर आहे. 'शिवाबाबनी' छंद २०, २१ व २२ यांत औरंगजेबानें मथुरा, काशी येथील मंदिरे नष्ट केलीं, त्याचें हुबेहूब वर्णन आहे. जितकीं जितकीं शिवाजीचीं कृत्ये अद्भुत तितके भूषणाचें वर्णन प्रभावशाली झाले आहे, ( पहा, शिवा. छंद ४२, ४५ व ४६. ). 'शिवराज भूषण' हे नांवच किती तरी अन्वर्थक आहे. शिवराजाचें यश ज्यांत वर्णिले आहे, म्हणजे ज्याचे योगानें त्याला भूषण प्राप्त झाले, असा एक अर्थ. शिवाय, भूषण म्हणजे अलंकार. त्यायोगानें 'अलंकारशास्त्रवरील हा ग्रंथ' असा त्या नांवांत गर्भित अर्थ आहे. भूषण कवीनें हा ग्रंथ बनविला असाही तिसरा एक अर्थ त्यांत व्यक्त होतो. एकंदरीं 'शिवराजभूषण' हा फार सुंदर व प्रशंसनीय ग्रंथ असून, त्यांत शिवाजीच्या शीलगुणांचें हुबेहूब चित्र सांपडते. शिवाजी देवीभक्त होता, तसाच शिवभक्तही होता असे छंद १४, १५८, २३६, ३२६ यांवरून नक्की ठरते.

शिवाबाबनी सुन्दरां स्वतंत्र ग्रंथ नाहीं. त्यांत फक्त भूषणांचीं बाबन कवने आहेत. शिवराजभूषणापैकीं १२ व भूषणाच्या स्फुट कवनापैकीं कांहीं या शिवाबाबनीं आहेत. हा ग्रंथ जरी लहान असला तरी फार मनोहर व शिवराजभूषणापेक्षां जास्त वीर्यशाली आहे. हीं सर्व कवने कवीनें शिवाजीला पुनः पुनः म्हणून आयकविलीं. भूषणानें या सर्व कवनांत व्रजभाषा वापरिली असून, ती महाराष्ट्रांत शिवाजीस व इतरांस चांगली समजत होती, असे त्यांतील मतलबावरून दिसते. त्यांत कांहीं प्राकृत, बुंदेली व फारसी वर्गे शब्दांचेही मिश्रण आहे. एकंदर ग्रंथांत मिळून दहा प्रकारचे छंद वापरिले असून, त्यांचीं नांवे मनहरण, छप्पय, दोहा, मालती सवैया, हरिगीतिका, लीलावती, किरीटि सवैया, अमृतध्वनि, माधवी सवैया, आणि गीतिका अशीं आहेत. पण मुख्यतः मनहरण व मालती सवैया यांवरच विशेष भर आहे. अलंकाराचे लक्षण दोहा वृत्तांत दिलेले आहे. कविता वाचतांना विराम चिन्ह कोठे कसें समजावे हा प्रश्न पडतो; आणि रसोत्पन्नि

होण्यास विराम वरोवर ठेवले पाहिजेत. त्यांत येणाऱ्या नानाविध अक्तीं व स्थळें यांचा पुरेपूर छडा लावून संपूर्ण टीपीसंह भूषणाचे ग्रंथ वाचकांपुढे येतील, तरच त्यांचा इतिहासास मोठा उपयोग घडेल. युद्धकाव्याच्या रचनेत भूषणाची वरोवरी करणारा दुसरा कवि झाला नाही. भूषणाची कविता म्हणजे हिंदी साहित्याचें सरोखरच भूषण असून, त्याची गणना महाकवींत करणे अवश्य आहे असें हिंदी तज्ज्ञ मानतात. शिवचरित्र प्रदीपांत रा. दिवेकरांनी ले. ३९ त शि. भूषण काव्याच्या समाप्तीची मिति २१.६.१९७४ दिलेली वरोवर आहे.

---

# प्रस्तावना.

ले. रामचन्द्र गोविन्द काटे.

उत्तर हिन्दुस्थानांत राहणाऱ्या व हिन्दी भाषा बोलणाऱ्या 'भूषण कवी'नीं दक्षिणे-तील महाराष्ट्रीय राजांचा इतिहास काव्यबन्द करणे, व या कारणामुळे हिन्दी भाषेन्चा कवि, महाराष्ट्राच्या प्रेमाचा व परिच्याचा होणे हा सरोसर अपूर्व योग आहे. हिन्दी-तील संत कवि तुलसी, सूर, कवीर, हे महाराष्ट्रास अपरिचित आहेत असें नाहीं, पण त्यांचा विषय निगळा व कविवर भूषणाचा निगळा. महाराष्ट्राचा आत्मा अशा शिवरायाचे यथातथ्य गुणवर्णन करून या कवीने महाराष्ट्रास कर्णी केले आहे. असो.

हिन्दुपद पातशाही स्थापन करणाऱ्या श्रीशिवाजी महाराजांच्या पदर्दि कविवर 'भूषण' होते. त्यांना प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांचा सहवास लाभला होता, शावहळ ते स्वतःस धन्य मानून घेत असत. त्यांना हिन्दुत्वाचा जवरदस्त अभिमान असल्यामुळे व त्या काळीं उत्तरेकडील वहुतेक सर्व हिन्दूंचीं संस्थाने दिली तक्काच्या ताटाखालचीं मांजरेवनल्यामुळे ( छंद १७-१८ ), या जातिवन्त हिन्दु कवीस यवनांचे स्तुतिपाठ करणे अगदी आवडेना. याच कारणामुळे कविवर उत्तर हिन्दुस्थान सोडून, वेद, सूति, पुराण, गमनाम तसेच हिन्दुत्वाचं चिन्ह तिलक, यशोपवीत, आणि गळ्यांतील माळा यांचे तरवारीच्या जोरावर संरक्षण करणाऱ्या मराठा धर्मवीर श्री शिवाजींची देशोदेशीं पसरलेली कीर्ति ऐकून दक्षिणेंत आले, ( छंद ४९-५१ ). कविवरास मनाजोगता चरित्रनायक मिळाल्यामुळे त्यांनी मन मोकळे करून त्याची स्तुति गाइली आहे. 'शिवराज भूषण' मर्यादे कवीने म्हटले आहे की,

'सिव चरित्र लखि यां भयो कवि भूषण के चित्त ।  
भाँति भाँति भूषणानि सां भूषित करां कवित्त' ॥

शिवचरित्र पाहतांच माझ्या मनास असें वाटूं लागले कीं, तें चरित्रिपर कवन नाना प्रकारच्या भूषणांनी ( काव्य अलंकारांनी ) सजवावें. तसेच,—

जे सोहात सिवराज को ते कवित्त रसमूल ।  
जे परमेश्वर पैं चढै तेर्व आछे फूल ॥

देवाला वाहिली जाणारीं तीच फुलें जशीं धन्य, तसें ज्या कवितेने निनराज भूषविला जाईल तीच कविता रसभरित होय. ह्या इच्छेप्रमाणे कविवरांन्

नानाप्रकारच्या अर्थालंकारांनी व शब्दालंकारांनी शिवचत्तिर भूपाविलें आहे. शिवराज—भूपण हें काव्य या म्हणण्याची साक्ष होय. कविवरांनी चार काव्ये लिहिली असें म्हणतात, शिवराज—भूपण, भूपण—हजारा, भूपण—उद्घास, व द्रूपण—उद्घास. पैकीं शिवराज—भूपणांतच शिवा—वावनीचाहि समावेश होतो. शिवाय श्रवसालदशक व तितकीच आणखी सुनुट कविता प्रसिद्ध आहे. वाकी तीन अनुपलब्ध आहेत. शिवराज भूपण हा अलंकारशास्त्रावरील हिन्दी भाषेत अनुपम ग्रंथ आहे.

शिवावावनी एवा श्रोटेसानी काव्यासंवंधी अशी आख्यायिका\* आहे की, भूपण कवि शिवाजीचा आश्रय मिळविष्याकरितां दक्षिणेत आल्या वेद्यं एके संव्याकाळचे सुमारास एका देवालयात संव्या करण्याकरितां उतरले असतां, त्याच देवालयात शिवाजी महाराज अकस्मात् देवदर्शनाकरितां आले. अर्थात् दोवेही एकमेकांस ओळखीत नव्हते. शिवराजांनी त्यांना कोण कोठील वर्गे विचारपूस केली. हे कवि अमून राजाश्रयाकरितां शिव—द्रव्यारात जाणार आहेत असें समजल्यावर शिवरायांनी तेथेच कांहीं कवित्व त्यांजकडून ऐकण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. भूपणांनी लगेच शि. भू. मधील छंद ५६ म्हणून दासविळा.

एकदां व एकच छंद ऐकल्यानें शिवरायांची गुति शाली नाहीं, म्हणून त्यांनी पुनः पुनः तो म्हणण्याचा आग्रह धरिला, तेव्हां भूपणांनी वरील ५२ छंद त्यांस म्हणून दासविले; कोणी म्हणतात फक्त वरील एकच छंद शिवरायांनी अठरा कंद ऐकिल्य व पुनः म्हणण्याचा आग्रह धरिला, तेव्हां भूपण कंदाळ्यामुळे म्हणाले न्याहींत. त्या वेळीं शिवरायांनी स्वतःची ओळख देऊन सांगितलें कीं, जितके वेळां तुम्हीं वरील छंद म्हणालां असतां तितके लास रुपये तुम्हांला मिळाले असते; आतां अठरा लात्तच तुम्हांस मिळतील. या आख्यायिकेस कांहीं आधारु नाहीं. वरील आख्यायिका तरी मानल्यास शिवरायावर सुतिप्रियतेचा दोष येण्याचा संभव आहे. असो. इतकै मात्र खरें आहे कीं, शिवरायांपासून भूपणांना द्रव्यलाभ फार झाला होता व अखेर पर्यंत ते श्रीमंतीं राहिले, हें त्यांच्याच काव्यांतील कांहीं उताऱ्यांवरून दिसून येईल.

या राष्ट्रीय कवीचे जीवनचत्तिर उपलब्ध नाहीं तरी पण त्यांच्या उपलब्ध काव्यांतील एकादा छंद अस्तित्वात आहे तोंवर त्यांचा विसर पडणार नाहीं.

शिवराज—भूपणाच्या आरंभीं तीन चार \* दोषांत कवीने स्वतःसंवंधीं माहिती सांगितली आहे. शिवावावनीत छंद ४९ मध्ये कवीने म्हटलें आहे कीं, हिन्दूंचे धर्म-

\* भूपण ग्रंथावली, काशी नगरी प्रचारिणी सभा या भूमिकेवरून.

चिन्ह संरक्षण करणारा, व यवनांचा पराजय करून देशांचे देश कावीज करणारा, अशी शिवाजीची कीर्ति मीं ऐकिली.

अर्थात् ही कीर्ति ऐकल्यानंतर भूषण कवि दक्षिणेत आले असावे. छंद ४९. मध्ये वर्णिलेली कीर्ति राज्याभिषेकाच्या सुमारास चूँकडे झाली असावी असें वाटतें. कसेही समजले तरी कविवरांस शिवरायाचा सहवास आठ एक वर्षे लाभला असें मानण्यास हरकत नाहीं. शिवरायांच्या पश्चात् कविवर बुंदेलखंडाधिपति छत्रसाल यांच्या आश्रयास जाऊन राहिले. संभाजीचा पुत्र शाहू महाराज यांच्या भेटीस सन १७१५ मध्ये कविवर पुन्हां आले असावे असें त्यांच्या स्फुट काव्यांतील छंद ७ व १० वरून वाटते.

शिवा-त्रावर्नीत कवीनें जे ऐतिहासिक प्रसंग वर्णिले आहेत, ते संक्षेपतः खालीं देत आहें:—

औरंगजेवानें आपला सखवा वडील भाऊ जो दारा त्यास आम्याच्या किल्यांत जिवंत चिणले. आपला वाप जो शहाजहान त्याचे राजछत्र हिसकावून घेतले; मुरादवक्षाशीं विश्वासघात न केल्यावद्दल कुराण उचलून खुदाची खोटी शपथ घेतली व इतर गोत्रजांना हत्तीच्या पायांखालीं तुडवून मारविले ( छंद १३-१४ ).

औरंगजेवानें शिवाजीस भेटीस बोलाविल्यावेळीं कडेकोट बंदोवस्त ठेऊन स्नानागरांत शिवाजीची भेट घेतली. इतिहासांत ही भेट स्नानागरांत झाल्यावद्दल कोठे उद्घेष नाहीं पण शिवा-त्रावर्नीतील छंद नं. १५ व शि. भू. तील पांच छंदांतून ही भेट स्नानागरांतच झाली असें वर्णन आहे. ( छंद. नं. १५ )

औरंगजेवानें शिवाजीस पंचहजारी सरदारांच्या रांगेत उभे करून त्याचा अपमान केला, त्यामुळे कुळ्द झालेल्या शिवाजीस पाहून दरवारी लोकांच्या तोडवें पाणी पळाले व औरंगजेव काळा ठिक्रर पडला. ( १६ )

छंद १७ व १८ मध्ये कवीनें औरंगजेवास ब्रमर व इतर रावराण्यांस निरनि-राळीं फुले व शिवाजीस चंपक पुष्प कल्पून मोळ्या चतुराईनें दाखविले आहे कीं, औरंगजेव उत्तरेकडील रावराण्यांपासून करभार घेतो पण दक्षिणेची लाज राखण्या शिवाजीकंडून मात्र त्याला कांहीं घेतां येत नाहीं. ( १७,१८ ).

देवालयांचा विघ्नस, मूर्तिभंग, यवनमत-प्रचार इत्यादींचे सर्व साधारण वर्णन छंद १९ मध्ये आहे.

ओरंगजेवाचे पूर्वज हुमायून, अकबर, शहाजहान यांना हिन्दूंचिपयोंचा आदर असून त्यांनी हिन्दूंच्या धर्मात द्वयाद्वय न करितां वेदमर्यादा कायम राहूं दिली. ( २० )

पण असुरी कुंमकर्ण अवतार जो ओरंगजेव त्यानें मथुरा, काशी इत्यादि पावित्र क्षेत्रे तेथील देवालयांचा, देव-देवतांचा विवेस करून ब्रह्म केली. मथुरेत तर सार्वत्रिक कर्तल करून ' रव ' ची द्वाही फिरविली व शेंकडों हिन्दूंना मुसलमान केले. ( २१ )

इखलास-खां सरदार शेख सर्यद मोंगल पठाणाच्या सैन्यानिशीं शिवाजीवर चाल करून आला पण त्याचें कांहीं एक चालले नाहीं व असरेस साल्हेरीच्या युद्धात त्याचा पराभव झाला. ( २४-२५ )

सर्व दक्षिण देश पादाक्रांत केला, व गुजराथेचे मुख्य ठिकाण जें सुरत शहर तें लुटून फस्त केले. ( २६ )

सर्व निवडक किंतु शिवाजीने घेतल्यामुळे हताश झालेल्या वहादरखान सुमेदारानें आपल्या हाताखालील लोकांस ' आतां काय करावे ' असा सळ्वा विचारला. लोकांनी त्यास सांगितले कीं, शायिस्ताखान व जयसिंगासारख्या सिंहास जेथें सिंहगड सोडून पक्कून जावे लागले तेथें तुमचा काय पाड ? २७

' जावळीच्या चंद्राव मोळ्यास मारून जावळी हस्तगत केली. मोंगल सैन्याचा पराभव करून अफजलखानास मारिले. पन्हाळगडावर शिवाजीच्या तोफा येऊन ठेपल्या; शिवाजीकडे पाठविण्याचा करभार लौकर कां पाठवीत नाही ? ' असें आदिलशाहाच्या वेगमा विमनस्क होऊन त्यास विचारीत आहेत ( २९ )

सर्वं द्रविड प्रान्तावर शिवाजीचा भयंकर दर्प वसला ३०-३१

अफजलखानाचा वध व विजापूर गोवळकोळा यांचा पराभव करून रस्तुमस्सानास भस्मसात केले, मुसलमानांचीं जहाजे लुटलीं, फॅच आणि पोर्टुगिज यांनाही हस्त दाखविला. ३२

शिवाजीने ' राजा ' होण्याची इच्छा प्रकट केल्यामुळे हिंदूस्थान व त्या बाहेरील लोकांच्या उडालेल्या दैन्याचें वर्णन. ३३

जेथें जेथें बादशाही होती, तेथें तेथें शिवाजीचा अप्रतिहत अधिकार चालू झाला. ३४

मौरंग, कमाऊन, पलाऊ, येथील राजांना कैद केलें, बावनी व वंजा व नव-कोठी येथील राजांस निस्तेज केलें, कावुल, कंदाहार, खुरासान इत्यादि परराष्ट्रांस जर्जर केलें. ४३

कर्नाटकचा पूर्ण पराभव व त्यामुळे विजापूर, गोवळकोऱा, आणि दिल्ली येथील शूर वरांची उडालेली तिरपीट. ४४

शिवाजीच्या दर्पाने माळवा, उज्जैन, भेलशांपासून थेट शीराजपर्यंत पळापळी सुरु झाली. गोंडवण, तेलंगण, कर्नाटक, फिरंगाण या देशांतील लोकांचींच नव्हे तर, रोहिल्यांच्या मुलुखांतील रोहिल्यांचींही मने भयाने कंपायमान झालीं आहेत. विजापूर, आग्ना, गोवळकोऱा येथील किल्यांचे द्रवाजे कधीं कधीं उघडतात, एखां वद आहेत. ४५

सर्व माझ्यांच्या जागा घेऊन शिवाजीने वादशाही भरमसात् केली. शिवाजी समोर मोठमोठ्या शूरांची हिम्मत खचली. ४६

हिन्दूंची राज्यमर्यादा वाढू लागल्यामुळे दाढी रासणाऱ्यांचीं हृदये मत्सराने जळूं लागलीं, तुर्कांचा गव नाहीसा झाला, व हिन्दू जनतेची पीडा दूर झाली. ४७

श्रुति, स्मृति, हिन्दूंचे धर्मचिन्ह तिळक, यज्ञोपवीत, शेंडी, गळ्यांतील माळा, यांचे तसेच देवळांतील दृवांचे व धरांतील कुळधर्म कुळाचारांचे तरवारीच्या जोरावर शिवाजीने संरक्षण केले. ( ४९, ५१ ).

अधमांचे निर्दालन करून सूर्य धर्मपथावरून चालविला; त्यामुळे परमात्मा भगवान् श्रीकृष्णाची प्रतिज्ञाच लोकांस शिवाजीने खरी करून दाखविली. तसेच संसारी लोकांचा व्यवहार, शांतता प्रस्थापित झाल्यामुळे सुरळीतपणे चालूं झाला, त्याकरितां संसारी लोक, सातही पर्वत, चारी दिशा, पृथ्वीस धारण करणारे शेष, कूर्म, वराह तसेच प्रकाशणारा सूर्य, रोज सकाळीं अगोदर शिवरायाच्या उभय वाहूंचे क्षेम निंतितात, व त्यांच्या बळ वृन्दीस्तव आशीर्वाद देतात. ( ५२ )

शिवा-बावनींतील मूळ छंदांचा महाराष्ट्रीय वाचकांस साक्षात् आस्वाद घेत यावा म्हणून या खालीं भाषासरणी विशेषाची कांहीं माहिती देत आहें.

हिन्दी भाषा ही देखील हिन्दुस्थानांतील इतर प्रचलित भाषा, मराठी, गुजराथी, बंगाली, पंजाबी इत्यादिकांप्रमाणे संस्कृतापासून झालेली आहे, व तिच्यांत संस्कृत शब्दांचे मिश्रण इतर भाषांपेक्षाही अधिक असावे असे मला वाटते. हिन्दी कवींनी संस्कृत शब्द बेमालूम रीतीने विकृत करून आपत्या काव्यांतून योजले

आहेत, त्यामुळे परप्रान्तीय लोकांना हे शब्द मूळ संस्कृतचेच आहेत असें समजण्यास मोठी मारामार पडते. हिन्दी कवींनीं संस्कृतांतील जोडाक्षरांनीं युक्त व उच्चारास कठिण अशा शब्दांतील वर्णात फेरवदल करून ते शब्द जवळ जवळ हिन्दीच वनवून टाकले आहेत; यास आमचे भूपण कवि अपवाद नाहीत, त्यांनीं देखील आपल्या काव्यांतून अशा शब्दांचा उपयोग केला आहे. हिन्दी काव्यांतून मूळ संस्कृत शब्दांतील वर्णात खालील प्रकारांनीं फेरफार केलेला आढळून येतो.\*

१ मूळ संस्कृत शब्द जोडाक्षराचा असेल तर हिन्दीत जोडाक्षर गाळून सरळ करणे; जसें:—सप्त=सप्त, धर्म=धरम, कूर्म=कूरम, कीर्ति=कीरति, श्रुति=सुरति.

२ उच्चारास जड व कानास कठोर लागणारीं व्यंजने मृदू उच्चाराचीं. करणे; प, श च्या जागीं स; किंवा स, क्ष ऐवजीं स; किंवा च्छ, ण चे जागीं न. जसें:—शहर=सहर, दिनेश=दिनेस, शक=सक, शरमाती=सरमाती, शंका=संका, मिष=मिस, रोष=रोस, दक्षिण—दक्षिण, किंवा दख्खन, फणा—फन, भूपण=भूखन.

३ 'र' व 'ड' चा उच्चार गाळणे व त्या ऐवजीं पुढील व्यंजनाचे द्वित्व-करणे. जसें:—दुर्ग=दुग्ग, उग्र=उग्ग, सङ्ग=सग्ग, गर्भ=गऱ्ब.

४ 'ड' च्या ऐवजीं 'र' चा उपयोग करणे. जसें:—उघडत=उघरत, दौड=दौर, पहाड=पहार, फडकना=फरकना.

५ संस्कृतच्या नियमाप्रमाणे 'ज—य';—'व—ब' यांचा तसेच 'ल' व 'र' चा अभेद समजणे. मर्यादा=मरजादा, याचन=जाचन. वारे=वारे, विदरी=विदरी, विदारे=विदारे. वारे=वाले, विदरी=विदली. पनारे=पनाले (पन्हाले)×

६ जोडाक्षरांत अगोदर स असेल तर उच्चाराचे सोईसाठीं जोडाक्षर गाळून मागें अ लावणे. जसें:—स्वारी=सवारी=असवारी; स्मृति=अस्मृति.

७ विशेषणे, क्रियाविशेषणे कवितेतून बहुधा संक्षिप्तच दिसून तितितृस्तुमर—अस, जस, कस, तस, इत, उत, कत, एते, केते; असा संक्षेप कचित यांनाही दिसून येतो:—बाता=बत.

८ 'थ' ऐवजीं 'ह' वापरणे=नाथ=नाह ( वरील शब्दांतील अक्षरांच्या फेरफारांशिवाय ) व्याकरणाचे कांहीं विशेष खालीं देत आहें, त्यावरून हिन्दी शब्दांची मोड लक्षांत येण्यास कांहीं अंशीं मदत होईल.

\* फेरफाराचीं दिलेलीं रूपे शिवा—वावनींतीलच आहेत. × हिन्दीत ल हेव्यंजन नाही.

१ नामाचें, विशेषणाचें अनेकवचन 'न' नें करणे. जसें:—पहार=पहा-रन, दौर=दौरन, राजा=राजन, करि=करिन, प्रानी=प्रानीन, नगारा=नगारन, पठान=पठानन, गढ=गढन, और=औरन, एते=एतेन. मूळ धातूस 'न' लावला असतां त्याचा अर्थ चतुर्थर्थक धातुसाधितप्रमाणे होतो. जसें:—जंगजीवन=युद्ध जिंकण्याकरितां.

२ कवितेंत पूर्व कालवाचक धातुसाधिते मूळ धातूस झस्व इ प्रत्यय लागून होतात. व कांहीं 'आय' प्रत्यय लागूनही होतात. गंजाय, चढाय, दवाय, चवाय इत्यादि. साजि, चढि, उगलि, चिकारि, उछलि, दाबि, तोरि, निचोरि, झारि, काटि.

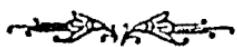
३ मूळ-धातूस दीर्घ ई लाविल्यानें कवितेंतील भूतकाळ होतो. साजी, चठी, रासी, उगली, झारी, काटी.

४ मराठींत क्रियापदाची ओळख जशी 'णे' प्रत्ययानें होते, तशी हिन्दीच्या गद्यांत 'ना' प्रत्ययानें व कवितेंत 'इवे' प्रत्ययानें होते:—कर+णे=करणे, कर+ना करना, कर+इवे—करिवे, मारिवे, देइवे, लेइवे इत्यादि—

५ 'को' प्रत्ययानें कवितेंत षष्ठी विभक्तीचा व गद्यांत द्वितीया किंवा चतुर्थी चा, वोध होतो. कवितेंत द्वितीया दास्वविष्याकरितां 'को' प्रत्ययाचा उपयोग झाल्यास त्यावर अनुस्वार येतो. औरन कों=इतरांना.

शिवा—बावनीच्या भाषान्तरांत अगोदर मूळ छंद, त्याखालीं कठिण शब्दांचा अर्थ व त्याखालीं छंदांचे सरळ भाषान्तर दिलें आहे. मूळांतील कठिणता दूर करण्याचा शक्य तो प्रयत्न करण्यांत आला आहे. वाचकांनीं भाषांतराच्या गुणदोषांकडे न पाहतां मुळांतील आस्वाद घेण्यांकडेसच लक्ष ठेवावें. ह्या भाषान्तरांत छंदांचा जो अनुक्रम दिला आहे तो 'हिन्दीसाहित्य—सम्मेलन प्रयाग' तर्फै प्रकाशित झालेल्या प्रतीवरहुकूम आहे. सदरील सटीक प्रतीचा तसेच काशी—नागरी प्रचारिणी—समेमांफत प्रसिद्ध झालेल्या 'भूषण—ग्रंथावली'तील भूमि-केचा व कांहीं टीपांचा भाषान्तराचे कामीं मला उपयोग झाला. याकरितां उक्त ग्रंथकारांचा भाषान्तर कता आभारी आहे.

# शिवा-बावनी.



साजि चतुरंग वीर रंग में तुरंग चढ़ि, सरजा सिवाजी जंग जीतन चलत है । भूपन भनत नाद विहंद नगारन के, नदी नद मद गैवरन के रलत है ॥ ऐल फैल खैल भैल खलक में गैल, गैल, गजन की ठैल पैल सैल उसलत है । तारा सो तरनि धूरि धारा में लगत जिमि थारा पर पारा पारावार यों हक्त है ॥ १ ॥

साजि=सजवून, तयार करून; जीतन=जिंकण्याकरितां; जंग=युद्ध; भनत=म्हणतो; विहंद=अमर्याद; नगारन=नगान्याचे अनेक वचन; गैवरन=मत्त, ( गव्वरन-पाठ भेद ); रलत=मिसळत; ऐल=कोल्हाळ, गोंगाट; फैल=फैलावणे; खैलभैल=खळबळ; खलक=( फारसी शब्द ) दुनिया, जग; गैल गैल=गळोगळी; ठैल पैल=ठोंसणे, धक्का देणे; सो=प्रमाणे; धूरि=धूल; थारा=थाळी; पारावार=समुद्र; सरजा=सिंह, शूर.

शूर वीर शिवाजी सैन्यासह युद्धास निघाल्या वेळचा देखावा कर्वीने वर्णिला आहे.

शूर शिवाजी चतुरंग सैन्य ( हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ ) तयार करून वीरो-चित उत्साहाने घोड्यावर बसून युद्ध जिंकण्याकरितां निघाले आहेत, नगान्यांचा भयंकर ध्वनि होऊं लागला आहे, उन्मत्त हत्तीच्या गंडस्थलांतून निघणारा मद नदीनाल्यांच्या प्रवाहांत मिसळत आहे, सैन्याच्या खळबळीने देशभर गळोगळीतून कोल्हाळ माजून राहिला आहे, हत्तीच्या एकमेकांवर रेलण्याने डोंगर उल्थून पडतात कीं काय असें वाटतें; सैन्याच्या खळबळीने, व हत्तीच्या परस्पर रेटारेटीने उडत असलेल्या धुळीने आकाश इतके भरून गेले आहे कीं, एवढा मोठा प्रचंड सूर्य पण एकाच्या लहानशा तान्याप्रमाणे दिसून लागला आहे. समुद्र तर ताटांत धाव-णाऱ्या पान्याप्रमाणे सारखा आन्दोलन पावत आहे. ( १ )

वाने फहराने घहराने धंठा गजन के, नाहीं ठहराने राव राने देस देस के । नग भहराने ग्राम नगर पराने, सुनि वाजत निसाने सिव-

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਾਡੀ ਵਾਲੀ ਸਾਡੀ ਵਾਲੀ ਸਾਡੀ ਵਾਲੀ ਸਾਡੀ ਵਾਲੀ ਸਾਡੀ ਵਾਲੀ

諸君，此處有事，請勿近也。

भैरव ( अने. ); भूरि=पुष्कळ; भूधर=पर्वत; जुत्थ=झुंडी; जमाती=टोळी; जुरिआई=मिळून आल्या; किलकि=ध्वनिविशेष; कै=करून; समाजु=मंडळी; काहू पै=कोणावर.

( वरील छन्दांत भूषण कर्वीनें एक काल्पनिक शिव-पार्वती संवाद वर्णन केला आहे. ) प्रेते, पिशाचे, राक्षस राक्षसी, जमून आपापसांत आनंदानें गात आहेत. पर्वताप्रमाणे धिपाड शरीरे धारण करणारे भैरव, तसेच भुते, प्रेते यांच्या झुंडींच्या झुंडी जमून लागल्या; काली देवता किलकिल शब्द करून जमलेल्या समाजाचें कौतुक करीत आहे, आणि महादेव आनंदानें ढमरू वाजवीत आहेत; हा शिवगणांचा आनंद पाहून पार्वतीने महादेवास विचारिले ' महाराज ! आज आपली मंडळी कुठे चालली आहे ? ' महादेवः-शिवराज कोणा शत्रूवर क्रुद्ध झाले आहेत. ( ३ )

( शिवाजीच्या सैन्याचा धाक दिल्हीवासियांच्या अंतःकरणांत इतका जवरदस्त वसला होता कीं, पावसाळ्यांत आकाशांत संचार करणाऱ्या मेंद्रांकडे पाहून त्यांस शिवाजीच्या सैन्याचा भास होत असे; कर्वीने हेच वर्णन खालील छंदांत केले आहे. )

बद्दल न होहिं दल दच्छिन घमंड माहिं, घटाजु न होहिं दल सिवाजी हंकारी के । दामिनी दमंक नाहिं खुले खग वीरन के, वीर सिर छाप लखु तीजा असवारी के ॥ देखिव देखिव मुगलों की हर मै भवन त्यागै, उझ कि उझ कि उठै वहत वयारी के । दिल्ही मति भूली कहै वात घन घोर घोर वाजत नगारे ये सितारे गढधारी के ॥ ४ ॥

बद्दल=वादळ, मेघ; होहिं=होत; दल=सैन्य; दच्छिन=दक्षिण; घमंड=घमेंड, अभिमान; माहिं=मध्ये; घटा=ढग; जु=जी; हंकारी=अहंकारी, अभिमानी; दामिनी-दमंक=विजेची चमक; खग=खड्ग; वीरन=वीर ( अनेकवचन ) लखु=पाहून; तजिं=हंरताळ तजिं; असवारी=सवारी, स्वारी; हरेमे= ( आरबी ) स्त्रिया; उझकि उझकि=दच्कून; वहत=वाहत; वयारी=वायु, हवा; मतिभूलि=बुद्धिभ्रष्ट; गढधारी=किल्ल्याचा अधिपति; सितारा=सातारा.

भीतीने प्रमिट झालेले दिल्हीवासी ( पावसाळ्यांत ) आकाशाकडे पाहून म्हणतात, हे मेघ नव्हत, किंवहुना ( आपल्या शूरत्वाची ) घमेंड वाळगणारे हें

दक्षिणी सैन्य आहे. हे डग नव्हत किन्तु अभिमानी शिवाजीचे हें डल आहे. चम-कणाऱ्या विजेस पाहून म्हणतात हें विजेचे चमकणे नव्हे किंव्हना वीरांच्या हातां-तील नंग्या तरवारी चक्काकृत आहेत; ( भाद्रपद शुद्ध वृत्तीयेच्या ) तीजेचा चंद्र पाहून म्हणतात हा चंद्र नव्हे तर शिवाजी वीराचा शिरपेंच चमकत आहे. हा देखावा पाहून मोंगल त्रिया आपापलीं घरे दारं सोडून पल्लूं लागल्या तर कित्येक, ( पावसापूर्वी ) वाहणाऱ्या वाःयास भिजून दच्चकूं लागल्या आहेत. मेघांचा गढगढाट ऐकून त्या इहणतात की, हा मेघांचा गढगढाट नाहीं किन्तु सातारा गढां-विपत्तीच्या ढंक्यांचा हा दणदणाट आहे. ( ४ )

वाजि गजराज सिवराज सैन साजत ही दिल्ली दिलगीर दसा दीरघ दुखन की । तनियाँ न तिलक सुथानियाँ पगनियाँ न, घामे घुमरातीं छोडि सेजियाँ मुखन की ॥ भूपन भनत पति वाहं वहियाँ न तेऊ छहियाँ छवीली ताकि रहियाँ रुखन की । वालियाँ वियुर जिमि आलियाँ नलिन पर, लालियाँ मलिन मुगलानियाँ मुखन की ॥ ५ ॥

वाजी=जोडे; सैन=सैन्य; साजतही=सजवितांच; दिलगीर=उद्यास; दसा=दशा; दीरघ=दीर्घ; दुखन=दुःखें; तनियाँ=अंगांत; तिलक=लांच सदरा; सुथ-नियाँ=विजारी; पगनियाँ=जोडे; घामे=उन्हांत; घुमरातीं=पळतात; सेजियाँ=शेज ( अनेक ); सुखन=सुख ( अनेक ); वाहं=भुजा; वहियाँ=वाहिलेल्या, विलग झालेल्या; तेऊ=त्या देखील; छहियाँ=आया; छवीली=सुंदरी; ताकि रहियाँ=शोधूं लागल्या; रुखन=वृक्ष ( अनेक ); वालियाँ=वेण्या; वियुर=विस्कलित; जिमि=ज्याप्रमाणे; आलियाँ=भ्रमरी ( अनेक ); नलिन=कमल; लालियाँ=सौन्दर्य; मुगलानियाँ=मोंगलविया; मुखन=मुखाचे ( अनेक ).

शिवराजांने हत्ती घोडे सजवून दिल्लीवर स्वारी करण्याकरितां सैन्याची तयारी करतांच दिल्लीवासी भावी आपत्तीच्या भयाने दिलगीर झाले. मोंगल द्वियांचे हाल तर विचारांच नका, त्यांना आपल्या अंगांतील चोळ्यांचे व सदऱ्यांचे तसेंच पायांतलि विजारिन्चे व जोड्यांचे भान राहिले नाहीं. हा भयाने ( शिवाजीच्या स्वारीच्या ) त्या आपल्या सुखशास्या सोडून उन्हांतान्हांत्रून भटकूं लागल्या.

पर्तांच्या वाहुपाशांतून कर्धीं अलंग न होणाऱ्या त्या वृक्षांच्या शाया शोधूं लागल्या; त्यांच्या वेण्या सुटल्यामुळे मुखावरून जे केश ठळत होते ते कमळिनीवर फिरणाऱ्या भुंग्यांप्रमाणां शोभत होते व त्यांची सुंदर मुखं भीतीने अगदीं फिक्कट झार्लीं होतीं. ॥ ५ ॥

कत्ता की कराकन चकत्ता को कटक काटि, कीन्ही सिवराज वीर अकह कहानियाँ । भूषण भनत तिहुं लोक में तिहारी धाक, दिल्ली औ विलाइति सकल विल लानियाँ ॥ आगरे अगारन द्वै फाँधतीं कगारन छवै, वाँधतीं न वारन मुखन कुम्हला नियाँ । कीवी कहैं कहा औ गरीबी गहैं भागी जाय, बीवी गहे सूथनी सु नीवी गहे रानियाँ ॥ ६ ॥

कत्ता=एक हत्यार; कराकन=जखमा, वाव; चकत्ता=चगताई वंशस्थ अर्थात् औरंगजेब; को=चा, ची, चें; काटि=कापून, कीन्ही=केल्या; अकह=अवर्णनीय; कहानियाँ=कहाण्या; भनत=म्हणतो; तिहुं=तन्ही; तिहारी=तुझी; औ=आणि; विलाइति=हिन्दुस्थानाचाहेरील मुसलमानी संस्थाने; विललानियाँ=विलाप; करित आहेत; अगारन=वरें; कगारन=कडे, कांठ; वारन=केश; कुम्हला-नियाँ=कोमेजल्या आहेत; कीवी=करितील; कहा=काय ?; गेहैं=वेऊन; गरिबी गहैं=दीन हेऊन; बीवी=वेगम; सूथनी=विजार; सु=आणि; नीवी=निरी ( उत्तरीय वस्त्राची ).

हे वीर शिवाजी ! आपण आपल्या कर्तयाने (सुन्या सारख्या हत्याराने) औरंग-जेबाच्य सैन्याचे तुकडे तुकडे करून अवर्णनीय पराक्रम केले आहेत; भूषण म्हणतो, त्यामुळे त्रिलोकांत तुमचा दरारा वसला आहे, दिल्ली आणि अन्य यावनी-राज्ये सारखीं विलाप करीत आहेत; वेगमा आणि राण्या केश न वांधतां म्लान वदनाने विजारी व उत्तरीय वस्त्रांच्या निया सांवरून आगऱ्याच्या महालाच्या सौधावरून उड्या मारून पळत असतां म्हणत आहेत कीं, ' आतां आम्हीं काय करावै ? ' ( ६ )

ऊँचे घोर मंदरके अंदर रहन वारी ऊँचे घोर मंदरके अंदर रहाती हैं । कंद मूल भोग करै कंद मूल भोग करै, तीन वेर खातीं ते वै

वीन वेर खाती हैं ॥ भूपन सिथिल अंग, भूखन सिथिल अंग, विजन डुलाती ते वै विजन डुलाती हैं । भूपन भनत सिवराज वीर तेरे त्रास नगन जडाती ते वै नगन जडाती हैं ॥ ७ ॥

वेर=भव्य, भयंकर; मंदर=महाल, पर्वत; रहनवारी=राहणान्या; रहाती हैं=राहतात; कंदमूल=मिटान, कंदमुळे; भोगकरै=खातात; वेर=वेळ; वीन=वेंचून; विना=वांचून; वेर=वेरें; भूपन=अलंकार; सिथिल=जड, ओझें, म्लान; भूखन=भुकेनें; विजन=पंखा, अरण्य; डुलाती=गुलविणान्या, फिरतात, भटकतात; नगन=अलंकार, नग, वस्त्रावांचून; जडाती=रत्नजडित दागिने वालीत होत्या; जडाती हैं=थंडीनें कापतात.

या उंदांत कवीनें श्लेषालंकार उत्तम साधला आहे; प्रत्येक चरणांतील पहिल्या अर्धाचा अर्थ एक व दुसऱ्याचा अर्थ त्याहून भिन्न, शब्दयोजना मात्र दोन्ही अर्धाची अगदी सारखी आहे. जसें:—मंदर=महाल, ( पक्षी ) पर्वत.

भूपण म्हणतो,—हे वीर शिवाजी ! उंच आणि भव्य अशा राजमहालांतून राहणान्या ( मोंगल ब्रिया ) तुमच्या धाकानें आतां उंच व भयंकर अशा डोंगराच्या दृश्या सोऽन्यांतून राहत आहेत. नित्य मिटान्यांचें भोजन करणान्या आतां कंदमूलांवर गुजराण करीत आहेत. दिवसांतून तीन वेळ खाणान्या आतां \* तीनच वोरे खाऊन राहूं लागल्या आहेत. नाजुकपणामुळे अलंकारांनी ज्यांचें अंग पूर्वीं ( भारावत ) शिथिल होत असे, त्या आतां भुकेनें शिथिल ( क्लान्त ) होत आहेत; ज्यांच्यावर नेहमीं ( व्यजन ) पसे झुलत असत, त्या आतां विजनांत ( अरण्यांत ) भटकत आहेत; ज्या पूर्वीं रत्नजडित अलंकार परिधान करीत असत, त्या आतां वस्त्राभावीं थंडीनें काकडून जात आहेत. ( ७ )

उतरि पलंगते न दियो हैं धरा पै पग, तेऊ सगवग निसिदिन चली जाती हैं । अति अकुलातीं मुरझातीं न छिपातीं गात, वातन सोहातीं वोले अति अनखाती हैं ॥ भूपन भनत सिंह साहिके सपूत सिवा, तेरी धाक सुने अरि नारी विललाती हैं । कोऊ करैं वाती

\* 'वीन वेर खाती हैं' असा पाठमेद आहे तेथें वोरे वेंचून खातात असा एक अर्थ होतो; किंवा मिळेल तेव्हा खातात, मग अवेळी असलें तरी हरकत नाही.

कोङ रोतीं पीटि छाती, घरै तीन वेर खातीं ते वै तीन ( वीन )  
वेर खातीं हैं। ॥ ८ ॥

उतरि=उतरतात; पलंगते=पलंगावरून; पग=पाय; तेऊ=त्या देसील; सग-  
चंग=लगवग, सवेग; अकुलातीं=व्याकुळ झाल्या आहेत; मुरझातीं कोमे-  
जल्या आहेत; छिपातीं=लपवितात; गात=गात्र; सोहातीं-आवडत; अन-  
खाती=रागावतात; विलदाती हैं=विलाप करितात; वाती=वात; वैरे=वरीं;

पलंगावरून जमिनीवर कधीं पाय न ठेवणाऱ्या त्या देसील रात्रंदिवस पळत सुटल्या  
आहेत. भयाकुळ झाल्यामुळे त्यांचीं मुखे म्लान झालीं आहेत, त्यांना आपले अवयव  
झांकून घेण्याचे देसील भान राहिले नाहीं. दुसऱ्यानें वोललेले तर त्यांना अगर्दीं  
खपत नाहीं. कदाचित् कोणी वोलल्यास त्या लागलींच अतिशय कुळ्ड होतात. भूपण  
म्हणतो, हे सिंह समान शुर शहाजी पुत्र शिवाजी ! तुमचा दरारा ऐकून शत्रू-  
द्विया विलाप करितात इतकेच नव्हे, तरं कोणी आत्मवात करीत आहेत. तर कोणी  
छातीं पिटून रडत आहेत. घरीं तीन तीन वेळां खाणाऱ्या आतां तीन तीन वोरांवर  
राहूं लागल्या आहेत. ( ८ )

अन्दर ते निकसी न मन्दर को देखो द्वार, विन रथ पथ ते उधारे  
पाँव जाती हैं। हवा हू न लगती ते हवा ते विहाल भई, लाखन  
की भीरमें संभारती न छाती हैं। भूपन भनत सिवराज तेरी  
धाक सुनि, हयादारि चीर फारि मन झुंझलाती हैं। ऐसी परीं नरम  
हरम वाद साहन की; नास पाती खातीं ते वनास पाती खातीं हैं। १९।।

निकसी=निघून; उधारे पाँव=अनवाणी; विहाल=व्याकूळ; भई=झाल्या;  
लाखन=लाखों; भीर=गर्दी; संभारती=संभाळतात; हयादारि=लाज; चीर=वख;  
फारि=फाडून; झुंझलाती हैं=रागावतात; परीं=पडल्या, झाल्या; हरम=द्विया;  
नासपाती=सफरचंदाची एक जात; वनासपाती=वनस्पती.

भषण म्हणतो,—हे शिवराज ! ज्यांनी कधीं आंतून वाहेर निघून आपल्या  
महालाचा दरवाजा पाहिला नव्हता त्या ( मोंगल द्विया ) तुझ्या धाकाने आज  
रस्थांतून कसल्याही वाहनावांचून अनवाणी पायांनी फिरत आहेत. ज्यांना आपल्या

महात्मात वायाचा कर्त्ता राही नासे, त्या वायानें व्याकृत होत आहेत; व त्यांना देंकडूं माणसांच्या गद्यातून आपला उरोभाग संभाच्याच्यें देशील भान गाहिले नाही. लज्जावस्त्र फाटून ( लज्जा गहित फोडून ) गनांतल्या गनांत त्या भरफूटत आहेत. वादशहात्या वेगमा इत्यां दीन शात्या आहेत की, गवंदिवस नाशपाती ( सहरचंद ) सारसे उत्तम मेंद्रे साणाऱ्या, वनस्पतीवर ( भार्गीपाल्यावर ) उपर्याप्तिका कडूं शामल्या आहेत. ( ९ )

अतर गुलाब रस चोवा धन सार सव सद्ज सुवास की सुरति विसराती हैं । पलभर पलंग ते भूमि न धरति पाँव, भूली खान पान फिरं वन विलळाती हैं । भूसन भनत सिवराज तेरी धाक युनि, दारा हार वारन सम्हारै भरुळाती हैं । ऐसी परी नरम हरम वाद साहनकी नास पानी खाती ने वनास पानी खाती हैं ॥ १० ॥

असर=असर; चोवा=अर्गीमा; वनसार=कापूर; सुरति=सुरण; विसराती हैं=विसरतात; विलळाती हैं=भाकीदा करितात; दारा=गिर्या; हार=माळा; वार=केश; सम्हारै=सांवाळतात;

मुरण न्हणतो,—हे विवरान ! तुमन्या खाचानें वादशहात्या वेगमा त्यांना नित्य गुणावी असर, अर्गीमाचा देशर कासुरी मिनित गुर्गंधित रस, कापूर आदि सुगंधी सामर्थी दहनपर्णे यात असे, त्या आतीं सुगंधास पार विसरून गेल्या; पलंगावलून भुगीवर पलभर पाय न टेपणाऱ्या राणीपिणि विसरून गनावनांतून भटकत हित आहेत; आपले हार य केश सांगाळयानें देशील त्यांस भान नाही; वादशहात्या वेगमा इत्यां दीन शात्या आहेत की, नाशपातीवारसे उत्तम उत्तम पेंद्रे दाणाऱ्या त्या गनस्पती शाज्जन दिवम रुक्तीत आहेत. ( १० )

सोंधे को अथार किसमिस निनको अहार, चार को सो अंक लंक चंद सरमाती हैं । ऐसी अरि नारी सिवराज वीर तेरे त्रास पायनमें ढाले परे कन्द मूळ खाती हैं । ग्रीष्म तपनि ऐसी तपति न सुनी कान, कंज केसी कली विनु पानी मुरझाती हैं । तोरि तोरि आछेसे पिलौरा सों निचौरि मुख कहै अव ( सव ) कहां पानी मुकतों में पाती हैं ॥ ११ ॥

सोंधा=सुगंध; किसमिस=वेदाणा; लंक=कंवर; सरमाती हैं=लाजनितात; पायन=पाय ( अनेक ); छाले=फोड; परे=पडले; तपानि=ऊन; कंज=कमल; कली=कली; आछे=उत्तम; पिछौरा=चादर; निचोरी=पिळून; मुकतों में=मोत्यांत;

हे वीर शिवाजी ! ज्यांच्या प्राणाचा आधार सुगंध, ज्यांचा आहार किसमिस ( वेदाणा आदि उत्तम उत्तम मेवे ) होता, चार ( ४ ) च्या अंकांतील मध्यभाग-प्रमाणे ज्यांची कंवर अतिशय वारीक, व ज्या आपल्या सौन्दर्याने चंद्रास देसील लाजर्वात होत्या, अशा त्या सुकुमार शत्रू-विया तुमच्या भीतीने पिळत आहेत. पल्लांना त्यांच्या नाजुक पार्यास फोड येत आहेत. त्या कंदमुळांवर गुजराण करीत आहेत. कानांनी कधीं ऐकिला नाहीं ( मग अनुभवाणे तर दूरच ) अशा कडक उन्हाळ्यांत कमळांच्या कळ्या पाण्यावांचून जशा कोमेजतात तशा त्या सुकून गेल्या आहेत. अंगावराली मूल्यवान् चादरीस ( उत्तरीय वस्त्र ) लावलेल्या उत्तम व पाणीदार मोत्यांपैकीं काहीं मोत्ये तोडून आपल्या तोडांत पाणी निघेल ह्या आशेने पिळत आहेत, परन्तु त्या ( पाणीदार ) मोत्यांत तहान शमाविणारे पाणी निघत नाहीसे पाहून म्हणतात, ' ह्या मोत्यांत पाणी कुठे आहे ? ' ( ११ )

साहि सिरताज और सिपाहिन में पातसाह, अचल सु सिन्धु के से जिनके सुभाव हैं। भूषन भनतं परी शत्रू रन सेवा धाक कॉप्पत रहत न गहत चित चाव हैं। अथह विमल जल कालिन्दी के तट केते परे युद्ध विपति के मारे उमराव हैं। नाव भरि वेगम उतारैं वाँदी डौंगा भरि, मका मिस साह उतरत दरियाव हैं ॥ १२ ॥

साहि=बादशाहा, राजा; सिरताज=शिरोमणी; पातसाह=बादशाह; चित चाव न गहत=मनाला उत्साह वाटत नाहीं; अथह=अगाध, खोल; विमल=निर्मल; केते=कित्येक; परे=पडले; वाँदी=दासी; डौंगा=लहान नाव; मिस=मिष, निमित्त; साह=बादशाह; दरियाव=समुद्र.

( वर छंद ३ ते ७ पावेतों शिवाजीच्या व त्याच्या सैन्याच्या धाकाने मोँगल छियांची जी दैना उडाली, तिचें वर्णन कवीने केले आहे; या छंदांत मोठमोठ्या शुरवीर बादशाहांची व राजांची शिवाजील्या दराच्याने जी त्रेधा आणि तारंबळ उडांली आहे, तिचें मोर्टे मौजेचें वर्णन आहे. )

भूषण म्हणतोः—ज्यांचे स्वभाव पर्वताप्रमाणे निश्चल व समुद्राप्रमाणे गंभीर व जे सर्व राजांत श्रेष्ठ व शूरांत वरिष्ठ असे मोठे वादशाह देवील शिवाजीच्या घाकाने रणांत निरुत्साह व गलित-शत्रु होऊन कांपत आहेत. कियेक उमराव युद्धाच्या अनर्थास भिऊन यमुना नदीच्या किनायाने दहून वसले आहेत. खुद वादशाह मक्केस जाण्याच्या मिधाने आपल्या वेगमांस नावेंतून व दासींस होड्यांतून समुद्र पार करीत आहे. ( १२ )

किवले की ठैर वाप वादसाह साहजहाँ, ताको कैद कियो मानो मके आगि लाई है। वडो भाई दारा वाको पकडि कैद कियो मेहरहू नाहिं मां को जायो सगो भाई है॥ वंधु तो मुराद वक्स वादि चूक करिवे को, वीच ले कुरान खुदा की कसम खाई है। भूषण सुकवि कहै सुनो नवरंगजेव, एते काम कीन्हे तज पात साही \* ( छा ) पाई है॥ १३ ॥

किवश=मुसलमानांचे तीर्थस्थान, पश्चिम दिशा, जिकडे तोंड करून नमाज पडतात ती; ठैर=ठिकाण, ठार्यां; आगि लाई है=आग लावली; वाको=त्याला; मेहर=द्या; हूळ=देवील, च; मां को जायो=मातेपासून जन्मलेला; सगो=सख्ता; वादि=वर्यं; करिवे की=करण्याची; खुदा=परमेश्वर; कसम=शपथ; नवरंगजेव=औरंगजेव, कवीने विनोदाने दिलेले नांव, नवरंगजेव म्हणजे नऊ-रंगांनी शोभणारा, उयाच्या अंगी नानाप्रकारचे रंग भरले आहेत असां. एते=इतके, असे; कीन्हे=केले; तज=तेव्हांच; छाई है=न्यापली आहे;

भूषण म्हणतोः—औरंगजेव ! ऐका; तुम्ही आपल्या तीर्थासमान पूज्य असलेल्या वापास-शाहजहानास कैद केले, हें तुमचे कृत्य परम पवित्र अशा मळेस आग लावण्याइतकेंच अनुचित आहे. ऐकाच आईच्या पोटीं जन्मलेला, त्यांतन वडील वंधु जो दारा, त्यालाही पकडून कैदेत घातले, ( यावरून मला वाटते ) तुमच्या अंतःकरणांत दयेचा लवलेश नाही. दुसरा भाऊ मुरादवक्ष याशीं कपटाचरण न केल्यावद्दल कुराण घेऊन सुदाची ( ईश्वराची ) सोटीच शपथ घेतली. अशीं हीं कृत्ये केली म्हणून तर तुम्हांला वादशाही ( राज्य ) मिळाली आहे. ( १३ ).

हात तसवीह लिये प्रात उठै बन्दगी को, आपही कपटरूप  
कपट सु जप के । आगरे में जाय दारा चौकमें चुनाय लीन्हों,  
छत्रहू छिनायो मानो मरे बूढे वापके ॥ कीन्हों हैं सगोत घात सो  
मैं नाहिं कहौं फेरि पील पै तो रायो चार चुगुल के गप के । भूषण  
भनत छर छन्दी मतिमन्द महा, सौ सौ चूहे खाय के विलारी  
वैठी तप के ॥ १४ ॥

तसवीह=स्मरणी; बन्दगी=प्रार्थना; चुनाय लीन्हो=चिणून टाकलें; छिनायो=हिसकावलें; मानो=जणों; बूढे=वृद्ध; सगोत=गोत्रज; पील=हत्ती; तोरायो=तुडविलें; चार=दूत; चुगुल=चहाडी; गप=गप्पा; छर छन्दी=कपटी; सौ सौ=शंभर; चूहे=उंदीर; विलारी=मांजरी।

भूषण म्हणतोः—हे औरंगजेब ! तुम्हीं रोज सकाळीच उठून हातांत स्मरणी  
घेऊन ईशप्रार्थना करितां पण हें सर्व ढोंग आहे. तुम्ही प्रत्यक्ष कपटरूप आहां;  
कारण आगऱ्यास जाऊन आपल्या सखव्या भावास—दारास—चौकांत जिवंत चिणलें,  
जिवंत व वृद्ध वापास मृत समजून त्याचें राजछत्र हिसकावून घेतलें; ( व स्वतः  
राज्य करू लागलां. ) मी आतां अधिक सांगत नाहीं. आपल्याच गोत्रजांना चहा-  
डखोर दूतांच्या नुसत्या चहाड्यावरून हत्तीच्या पायांखालीं तुडवून मारुविलें.  
तुम्ही मोठे धूर्त आहां; धर्मशील आहों असें लोकांस दाखवितां, पण तुमचें हें कपट  
( ढोंग ) शेंकडों उंदीर खाऊन तपश्चर्या करणाऱ्या मांजरीप्रमाणे आहे. ( १४ )

( वरील दोन छंदांत कवीनें औरंगजेबाचा ढोंगी स्वभाव व त्याचीं भयंकर कृत्ये  
यांचे वर्णन इतिहासानुरूप केलें आहे. भूषण कवीनीं उक्त छंद औरंगजेबास अभय  
घेऊन समक्ष म्हणून दाखविले अशी आख्यायिका आहे. )

कैयक हजार जहाँ गुर्ज वरदार ठाढे, करि कै हुस्यार नीति पकरि  
समाज की । राजा जसवंत को बुलाय कै तिखट राख्यो, तेऊ लखैं नीरे  
जिन्हें लाज स्वामि-काज की ॥ भूषण तवहूँ ठठकत ही गुसुलखाने,  
सिंहलौं ज्ञपट गुनिसाह महाराज की । हटकि हथ्यार फड वाँधि  
उमरावन की किन्हीं तव नौरंग ने भेट सिवराज की ॥ १५ ॥

कैयक=कित्येक; जहाँ=जेरें; गुर्ज वरदार=गदाधारी; ठाडे=उभे; तेऊं=त्यानासुद्धां; लखैं=पाहून; नीरे=केवळ; तव हूं=तरी देखील; ठठकत=भीत भीत; गुसुलखाने=स्नानागारांत; लौं=प्रमाणे, सारखें; हटकि=रोखून; फड=रांग, ओळ.

( छंद नं. १५-१६; औरंगजेवाने शिवाजीस दिल्लीला भेटीकंरितां बोलावलेल्या प्रसंगास अनुलक्ष्यन आहेत. औरंगजेवाने शिवाजीची भेट किती कडेकोट वंदोवस्त ठेऊन भीत भीत घेतली आहे हें हा छंदांत दिसून येईल. ही भेट स्नानागारांत झाली, असें भूषण म्हणतात पण इतिहासांत असा उल्लेख नाहीं. )

शिवाजीस भेटीला बोलाविल्यावेळीं औरंगजेवाने द्रवार भराविण्याच्या नियमाप्रमाणे कित्येक हजार गदाधारी मोळ्या सावधगिरीने उभे केले होते. राजे यशवंतसिंग व त्यांच्याच सारखी आणखी कांहीं स्वामिभक्त मंडळी वोलावून जवळ वसऱ्यिली. इतके करून ही औरंगजेव भीतच होता; शिवाजी सिंहासारखी एकदम झडप घालील कीं काय या भीतीने उमरावांची रांग उभी करून, हत्यार वाजूस ठेवावयास लावून, स्नानागारांत औरंगजेवाने शिवाजीची भेट घेतली. ( १५ )

सबन के ऊपर ही ठाडो रहिवे के जोग, ताहि खरो कियो जाय जारिन के नियरे । जानि गैर मिसिल गुसैल गुस्सा धरि उर, कीन्हो न सलाम न वचन वोळे सियरे ॥ भूषण भनत महावीर वलकन लागो, सारी पातसाही के उडाय गये जियरे । तमक ते लाल मुख सिवा निरसि भये, स्याह मुख नौरंग सिपाह मुख पियरे ॥ १६ ॥

ठाडो रहिवे के जोग=उभे राहण्याच्या योग्य; जारिन=हजारी; नियरे=निकट, समीप; गैर मिसिल=अयोग्य; गुसैल=रागीट; गुस्सा=राग; सियरे=नम्र; वलकन लागो=संतापाने पुटपुटू लागला; पातसाही=द्रवारी लोक; जियरे=जीव; तमकते=रागाने; सिवाको=शिवाजीचे; निरसि=पाहून; भये=झाले; स्याह=काळे; सिपाह=शिपाई; पियरे=पिवळे; नौरंग=औरंगजेव.

सर्वांच्यावर उभे राहण्याची ( सर्वांपिक्षां अधिक मान मिळण्याची ) ज्याची ( शिवाजीची ) योग्यता त्यास लहान लहान ( पंच हजारी ) सरदारांच्या रागेत

उमें केलें. अशा अयोग्य स्थानीं उमें केल्यामुळे शिवाजीस अतिशय राग आला. त्यावेळीं त्याने बादशहास सलाम केला नाहीं, किंवा विनयाचें कांहीं भाषण केले नाहीं. भूषण म्हणतो, महावीर शिवाजी संतप्त होऊन बढवऱ्यु लागला तेव्हां दर-चारांतील सर्व लोकांचे जीव उडून गेले. (भयाने संभित झाले.) संतापाने लाल झालेले शिवाजीचे मुख पाहून औरंगजेबाचे तोड काळे ठिक्र पडले व शिपायांचीं तोडे पिंवळी झालीं.

राना भों चमेली और वेला सव राजा भये, ठौर ठौर रस लेत नित यह काज है। सिगरे अमीर आनि कुन्द होत घर घर, भ्रमत भ्रमर जैसे फूल की समाज है॥ भूषन भनत सिवराज वीर, तैंही देस देसनमें राखी संब दच्छिन की लाज है। त्यागे सदा घटपद-पद अनुमानि यह अलि नवरंगजेब चंपा सिवराज है॥ १७॥

भो-भये=झाले; ठौर ठौर=ठिक ठिकाण; सिगरे=सर्व;

(छंद १७-१८ मध्ये कवीने मोर्खा चतुराईने हें दाखविले आहे कीं, औरंगजेब उत्तर हिन्दुस्तानांतील सर्व राजांपासून करभार घेत असे; परन्तु दक्षिणेची लाज राखणाऱ्या शिवाजीकडून मात्र त्याला कांहीं घेतां येत नसे. ) या छंदांत औरंगजेबास कवीने भ्रमर कल्पिले आहे, व राणे, राजे, सरदार यांस अनुक्रमें चमेली, वेला (मोर्खा) व कुंदाच्या फुलाची उपमा दिली आहे; भ्रमर सर्व फुलांतून रसपान करितो; परंतु चाफ्याच्या फुलांस शिवत देखील नाहीं, त्याप्रमाणे औरंगजेब हा उत्तरेकडील सर्व राजांपासून खेडणी घेता, परंतु शिवाजीपासून घेण्याची मात्र त्याची प्रक्षाना नाहीं. ( १७ )

कूरम कमल कमधुज है कदम फूल, गौर है गुलाब, राना केत की विराज है। पांडुरी पैवार जृद्धी सोहत हैं चन्दावत, सरस बुंदेला सो चमेली साजवाज है॥ भूषन भनत मुचकुन्द बड गूजर हैं, वधेले वसंत सव कुसुम समाज है। लेइ रस एतेन को वैठिन सकत अहै अलि नवरंगजेब चंपा सिवराज है॥ १८॥

लेइ=घेऊन; एतेन=द्या; जूही=जुई; साज वाज=सजावट; कूरम=कछवाहे नामक क्षत्रिय जात, ज्ययपुराधिपति, कमलाप्रमाणे; कमधुज=कवन्धज

जोधपूर संस्थानिक, कदंबाच्या फुलाप्रमाणे; \* गौर=एक क्षत्रिय जात, गुलाबाप्रमाणे; राणा=उद्देशुराधिपति, केतकी; xपैवार=पांडुरीचे फूल; चन्द्रावत=नुर्जप्रमाणे; वुद्देले=चेमेलीप्रमाणे; +गूजर=मुचकुंद पुष्प; ववेले=रजपुतांची विशेष जात, सर्व साधारण वसंत कालीन फुलाप्रमाणे.

या छंदांत उत्तरेकडील संस्थानिकांनी आडनांवें व त्या प्रत्येकास कवीने त्यांच्या योग्येतनुरूप एकेका फुलांची उपमा देऊन हें दाखविले आहे की, यां सर्वांपासून औरंगजेब करभार त्तप रस ग्रहण करितो परंतु शिवाजीर्हपी चंपक पुष्पावर मात्र तो मुर्छींच वसुं शकत नाही. ( १८ )

देवल गिरावते फिरावते निसान अली ऐसे हूवे राव राने सवी गये लवकी । गौरा गनपति आप औरनकों देत ताप आपनी ही वार सब मारि गये दवकी ॥ पीरा पयगंवरा दिगंवरा दिखाई देत सिद्ध-की सिद्धाई गई रही वात रवकी । कासी हूकी कलाजाती मधुरा मसीत होती, सिवाजी न हो तो तो सुनति होत सवकी ॥ १९ ॥

डूचे=हृष्ण वसले; लवकी गये=निर्वल झाले; दवकी मारि गये=उपन वसले; रव=पालनकर्ता ईर्धर; सुनति=सुंता ( मुसलमानी दीक्षा ).

( छंद १९ ते २१ यांत मुसलमानांच्या हृष्णांनी हिन्दूंची व त्यांच्या धर्मांची उडालेली द्रेना; देवता व देवालयांचा झालेला विच्वंस, जवरदस्तीने यावनी धर्माचा प्रसार करण्याची महत्त्वाकांक्षा इत्यादिकांचे कवीने यथोचित व इसिहासप्रमाणित वर्णन करून अशा विकट परिस्थितीत शिवाजींचा अवतार झाल्याने हिन्दूधर्म कसा वचावला हें दाखविले आहे. )

मुसलमानांनी देवस्थाने पाडलीं, व अलीचे झेंडे चहूंकडे मिरविले, तेव्हां रावराणे अगदीं निर्वल व निस्तेज झाले. ( रावराण्यांची कथा काय ? ) गौरी, गणपति आदि देवता परपीडा करणाऱ्या सन्या; पण स्वतःवर पाळी येतांच उपन वसल्या. जिकडे तिकडे औलियांचं, पीरांचं व पैगंवराचं महात्म्य वाढले. सिद्धांचं सिद्धपण नहींसे झाले व 'रव'चीच चर्चा सुरू झाली; अशावेळीं शिवाजींचा अवतार झाला नसता, तर काशीची कव्या गेली असती, मथुरेंत चहूंकडे मशिदी दिसत्या व सर्वांची ( हिन्दूंची ) सुंता झाली असती. ( १९ )

\* महाराष्ट्रातील गोरे नावाचे मराठे हेच असावेत; x महाराष्ट्रातील पवार; + गुर्जर.

सांच को न मानै देवी देवता न जानै अरु ऐसी उर आनै मैं कहत बात जबकी । और पातसाहन के हुती चाह हिन्दुन की, अकबर साहजहाँ कैहै साखि तब की ॥ बब्वर के तब्बर हुमायूँ हद्द बांधि गये दोनो एक करीना कुरान वेद ढब की, कासी हू की कला जाती मथुरा मसीत होती, सिवाजी न हो तो तो सुनति होत सब की ॥ २० ॥

सांच=सत्य; अरु=आणि; उर आनै=मनांत आणून; हुती=होती; चाह=आवड; साखि=साक्ष; बब्वर=बाबर; तब्बर=पुत्र; हद्द बांधिगये=मर्यादा ठेवली;

भूषण कवि म्हणतो—ज्यावेळीं अन्य मुसलमानी बादशाह राज्य करीत होते त्या वेळंची हकीकत मी तुम्हांस सांगतों. तुम्ही लक्ष पूर्वक ऐका. त्या बादशाहाना हिन्दूंविषयींचा आदर होता याची साक्ष प्रत्यक्ष अकबर आणि शाहजहान हे होत; यांच्या ग्रमांणे वाचराचा मुलगा हुमायून यानें देखील हिन्दूंची धर्म—मर्यादा राखली. कुराण आणि वेद यांचीं मिन्न मिन्न असलेलीं तच्चें एक केलीं नाहींत. अर्थात् वेद मर्यादेचें उलुंघन होईल असें कांहीं एक केले नाहीं. पण हा औरंगजेब पहा, झाला सत्याचीं चाड नाहीं, देव-देवतांना जुमानीत नाहीं तो अशा वेळीं शिवाजीचा अवतार झाला नसता तर काशीची कला गेली असती, मथुराभर मशिदी दिसल्या असत्या व सर्व हिन्दूंची सुंता झाला असती. ( २० )

कुंभकन्न असुर औतारी अवरंगजेब कीन्ही कत्तल मथुरा दोहाई फेरि रव की । खोदि डारे देवी देव सहर महला वांके, लाखवन तुरुक कीन्हे छूटि गई तब की ॥ भूषण भनत भाग्यो कासीपति विश्वनाथ, और कौन गिनती में भूली गति भव की । चारो वर्ण धर्म छोडि कलमा निवाज पाढि, सिवाजी न हो तो तो सुनति होत सब की ॥ २१ ॥

कत्तल=कत्तल; दोहाई=द्वाही; फेरि=फिरविली; खोदिडारे=खोदून टाकले; सहर=शहर; महला=गली; वांके=सुशोभित; निवाज=निमाज;

भूषण म्हणतो—कुंभकण राक्षसाचा अवतार जो औरंगजेब त्यानें मथुरेची कत्तल करून सर्व शहरांत ‘रव’ ची द्वाही फिरविली. ( मुसलमानी चालविली. ) शहरां-तील गळोगळात्तून असलेल्या उत्तम उत्तम देव देवता खोदून काढल्या; लाखो हिन्दूंना मुसलमान केले, इतकेंच काय, पण प्रत्यक्ष काशीपति विश्वनाथ भयभीत

होऊन पवाले. महादेवाची अशी त्रेधा उडाली तेथें इतरांची कथा काय ? अशा वेळी जर शिवाजी नसता तर चारी वर्णाना आपापले धर्म सोडून नमाज पढावी लागली असती. ( २१. )

दावा पातसाहन सौं कीन्हो सिवराज वीर, जेर कीन्हो देस हव्ह वांध्यो दरवारे से । हठी मरहवी तामें राख्यां न मवास कोऊ, छीने हयियार डोलं वन वनजारे से ॥ आमिष अहारी मांसाहारी दैदै तारी नाचैं, खांडे तोडे किरचैं उडाये सव तारे से । पील सम डील जहां गिरि से गिरन लागे मुंड मतवारे गिरैं झुंड मतवारे से ॥ २२ ॥

दावा=स्पर्धा; जेर कीन्हो=जेरीस आणिले; छीने=हिसकावले; डोले=फिरतात; वनजारा=वनचर; मवास=किला; खांडे=तुकडे तुकडे केले; तोडे=तोड्याच्या बंदुका; किरचैं=शह्व विशेष; पील=हत्ती; डील=शरीर; गिरन लागे=पडू लागले; मुंड=मुंडकी; मतवारे=उन्मत्त, यावनी मतप्रचारक; झुंड=झुंडी.

आत, वीरश्रेष्ठ शिवाजीने वादशाहाशीं स्वतः वादशाहा असल्याविषयां स्पर्धा चालविली; कारण त्याने जवळ जवळ सर्व देश पराभूत केला होता, व दिल्ही-दरवाराशीं आपली राज्य मर्यादा स्वतंत्र ठरवून टाकली होती. हठी मराठ्यांनी सर्व किलेदारांना निःशक्त करून टाकले व आपण जंगली लोकांप्रमाणे टेहव्हणी करीत रानावनांतून भटकू लागले. हत्तीसारखीं घिपाड शरीरे धारण करणाऱ्या मुसलमानी मत प्रचारकांचीं मुंडकीं पर्वताचीं शिसरं कोसळावीत त्याप्रमाणे धडाधड उडू लागलीं. तेहां मांसाहारी प्राणी भक्ष्य मिळाले म्हणून टाक्या वाजवून नाचू लागले. ( २२ )

छूटत कमान और तीर गोळी वानन के होत कठिनाई मुरचानहू की ओट में । ताही समय सिवराज हांक मारि हळा कियो, दावा वांधि परा हळा वीर वर जोट में ॥ भूपन भनत तेरी हिम्मती कहा कौं कहों, किम्मति यहां लगि हैं जा की भटक्कोट में । ताव दैदै मूळन कँगूरन पै पांव दै दै अरिमुख वाव दै दै कूदि परे कोट में ॥ २३ ॥

कमान=धनुष्य; मुरचानहू=मोर्चे; ओट=आड; ताही=त्या; जोट=मध्य, जोड; झोट=समुदाय; मूळन=मिशा; कँगूरन=उंचावरून, शिखरावरून; कूदि-परे=उडी वालतात.

जेव्हां शत्रूच्या वाजूने वाणांचा व गोळ्यांचा सारखा वषाव सुरु झाला व मोर्चांच्या आड उम्हे राहून सुद्धां जीव वाचविणे कठिण झाले होते, अशा वेळी शिवरायांनी ललकारून शत्रूवर हळा केला; तेव्हां उभय पक्षाकडील वीरांत चक्रमक उडाली. कविभूषण म्हणतो, हे शिवराज, मी तुमच्या साहसाचे वर्णन कोठवर करू ? आपल्या शूरत्वाची स्व्याति शूरवीर मंडळींत इतकी पसरली आहे की, युद्ध-क्षेत्रांत आपणांस नुसते पाहून मराठे गडी मिशांवर ताव देत देत शत्रूवर प्रहार करीत उंचीवरून किल्ल्यात उड्या घालतात. ( २३ )

उतै पात साहजू के गजन के ठृट्याकृष्ण, उमडि घुमडि मतवारे घनकारे हैं। इतै सिवराज जूके छृटे सिहराज और विदारे कुंभ करिन के चिक्करत भारे हैं।। फौजें सेख सैयद मुगल औ पठानन की मिली इखलास खांहू मीरन सँभारे हैं। हद हिन्दुवान की विहद तरवारि राखी, कैयो वार दिल्ली के गुमान झारि डारे हैं।। २४ ॥

उतै=तिकडून; जू=जी ( वहुमानार्थी ); ठृट्याकृष्ण=समूह; उमडि=वेगाने; घुमडि=घेरून घेणे; मतवारे=उन्मत्त; कारे=काले; इतै=इकडून; विदारे=विदारण केलें; करिन=हत्ती; चिक्करत भारे हैं=मोठ्याने गडगड करीत आहेत; चिक्करणे=हत्तीचे ओरडणे; हू=देखील; मीर=सरदार; विहद=मोठी, अमर्याद; कैयोवार=कित्येक वेळा; गुमान=गर्व, अभिमान; झारि डारे हैं=झाडून टाकले आहेत, खंडन केले.

तिकडून दिल्लीपति औरंगजेव वादशहाच्या हत्तींच्या झुंडीच्या झुंडी काळ्याकुळ्य मेघांश्रमाणे निघाल्या आहेत, तर इकडे शिवराजाकडून सिंहासारखे मराठे शूर गडी घोर गर्जना करीत त्या हत्तींच्या मस्तकांचे विदारण करीत आहेत; शेख, सैयद, मोगल, पठाण यांचे सैन्य इखलासखांसारखा शूर सरदार देखील संभालूं शकेना. शिवराजाने आपल्या तरवारीच्या जोरावर कित्येक वेळां दिल्लीवाल्यांची घमेंड जिरवन हिन्दुवाची मर्यादा राखली. ( २४ )

जीत्यो सिवराज सल्हेहरि को समर सुनि सुनि असुरन के सुसीने धरकत हैं। देवलोक, नागलोक, नरलोक गावै जस, अजहूं लों परे खग दन्त खरकत हैं।। कंटक कटक कांटी कीटसे उडाये केते, भूषन

भनत मुखमोरे सरकत हैं । रनभूमि लेटे अघ फेटे अरसेटे परे रुधिर लपेटे पठनेटे फरकत हैं ॥ २५ ॥

जीत्यो=जिंकले; सुसीने=निधड्या छातीचे; जस=यश; अजहूँ लों=अद्याप; परे=पडले; खगदन्त=शत्रुघ्न; खरकरत हैं=त्रास देतात; कंटक=शत्रू; काटि=कापून; कीट=किडे; केते=कित्येक; मुख मेरे=तोँडे फिरवून अर्थात् पाठ दाखवून; लेटे=निजले; अवफेटे=पापी; अरसेटे=निशक्त; पठनेटे=तरुण पठाण.

शिवाजीने साल्हेचीचे युद्ध जिंकल्याची वातमी ऐकून मुसलमानाच्या काळजांत घडकीच भरली. तीन्ही टोक-स्वर्ग, सृत्यु, पाताळ-शिवाजीचे यश गाऊं लागले. या युद्धांतील जखमी शिराई अयापि विन्दृच्छत आहेत. भूपण म्हणतो, शत्रूचे सेन्य कापून कित्येकांस मशकाप्रमाणे उढवून लावले, तर कित्येक पाठ दाखवून पद्धून गेले व रक्तमाव झाल्यामुळे निशक्त झालेले व रक्ताने माखलेले पापी तरुण पठाण रणभूमीवर तडफडत पडले आहेत. ( २५ )

केतिक देसदल्यो दल के बल दच्छिन चंगुल चांपि के चाख्यो । रूप गुमानं हच्यो गुजरात को सूरत को रस चूसि के नाख्यो ॥ पंजन पेलि मलेच्छ मले सव सोइ वच्यो जिहि दीन व्है भाख्यो । सो रँग हैं सिवराज वली जिन नौरँग में रँग एक न राख्यो ॥ २६ ॥

केतिक=कित्येक; दल्यो=दलन केले; चंगुल=पंजा; चांपिकै=दाखवून; चाख्यो=चव घेतली; गुमान=वर्मेड; चूसिकै=चोखून; नाख्यो=नष्ट केले; पंजन=पंजांनी; पेलि=ठोसून; मले=मर्दन केले; व्है=होऊन; भाख्यो=चोलले.

शिवाजीने आपल्या सेन्याच्या जोरावर कित्येक देशांचे निर्दालिन केले; ( पराभव केला ) दक्षिण देश तर केव्हांच पादाकांत केला, गुजरायेची शोभा आणि अभिमान पार नाहींसा केला. सुरत शहर लुटून तेथील वैभव नष्ट केले. शिवसिंहाने म्लेंठांस पंजांत पकडून यथास्थित मर्दन केले. ज्यांनी दीनता दाखविली ( शरण गेले ) त्यांना सोडून दिले. एवढा नवरंगी औरंगजेब पण वलांड्य शिवाजीने त्याचा एकही रंग चालूं दिला नाहीं. ( २६ )

सूना निरानंद वादर खान गे लोगन चूळत व्योंत वखानो । दुगं सवै सिवराज लिये धरि चारु विचारु हिये येह आनो ॥ भूपण

बोलि उठे सिगरे, हुतो पूना में साइत खान को थानो । जाहिर है जग में जसवन्त लियो गढ़सिंह में गीदर वानो ॥ २७ ॥

सूबा=सुभेदार; निरानंद=निरस्त्साह; वादरखान=वहादुरखान; गे=गेले; चूङ्गत=विचारीत; व्योंत=उपाय; वरखानो=सांगा; दुग=दुर्ग; चारू=चांगला; हिये=मनांत; सिगरे=सगळे; हुतो=होतें; साइतखान=शायिस्ताखान; थानो=ठाणे; गीदरवानो=गिधाडाप्रमाणे.

वहादुरखान सुभेदारानें हताश होऊन आपल्या हाताखालील लोकांस विचारले, “ह्या शिवाजीने सर्व चांगले चांगले किले तर हस्तगत करून घेतले; आतां तुम्ही पोक्त विचार करून मला योग्य सहा आ.” तेव्हां सर्वच म्हणूं लागले:—

“ आपण उपाय कसला विचारीत आहां? सिंहासारखे शूर असे यशवन्तासिंग व शायिस्ताखान यांनी पुण्यांत कित्येक दिवसपर्यंत ठाण वसविलें होतें; परंतु असेरीस त्यांना सिंहगड सोडून गिधाडाप्रमाणे पळून जावें लागले. त्या जगबिरुद्यात शिवाजीपुढे तुमचा काय पाड ?” ( २७ )

जोर करि जै हैं जुमिला हूके नरेस पर तोरि खंड खंड सुभट समाज पै। भूषण असाम रूम वलख बुखाडे जै हैं, चीन सिलहट तरि जलधि जहाज पै॥ सव उमरावन की इठ कूरताई देखो, कहैं नव-रंगजेव साहि सिरताज पै। भीख मांगि खै हैं विन मनसव रै हैं पैन जै हैं हजरत महावली सिवराज पै॥ २८ ॥

जैहैं=जाऊं; जुमिला=सर्वत्र; तोरि=तोडून; तरि=तरून; कूरताई=भ्याड-पण; खैहैं=खाऊं; मनसव=पदवी; रैहैं=राहूं; हजरत=माननीय; पै=वर.

शिवाजीचा पराक्रम पाहून भयभीत झालेले आरंगजेवाचे सर्व सरदार त्यास म्हणतात, “आम्ही सर्व ठिकाणच्या राजांवर जोरानें चाल करून जाऊं, शत्रूकडील शूर वीर योद्ध्यांचे तुकडे तुकडे करून टाकूं, म्हणाल तर आसाम सयामच काय पण हिन्दुस्थानावाहेर असलेले रूमबलख, बुखारा पावेतों जाऊं; जहाजांत बसून समुद्रोष्टव्यंधन करून चीन, सिलहट आदि देशांत जाऊं. भीक मागून खाऊं; कोणत्याही पदवीची अपेक्षा न घरितां राहूं; पण त्या महाप्रतापी शिवरायावर मात्र चाल करून जाणार नाहीं.” भूषण म्हणतो, औरंगजेवाच्या सरदारांचा हा हड्ड आणि भित्रेपणां कसा आहे पहा ! ( २८ )

चंद्रावल चूर करि जावली जपत कीन्हो, मारे सव भूप औ सँहारे पुरधाय कै । भूषन भनत तुरकान दलथंभ काटि, अफजल मारि डारे तवल वजाय कै ॥ एदिल सों वेदिल हरम कहै वार वार, अव कहा सो वो सुख सिंह हि जगाय कै । भेजना है भेजो सो रिसालैं, सिवराज जू की वाजी करना लैं परनालैं पर आय कै ॥ २९ ॥

चंद्रावल=चंद्राव मोरे; चूर=चुरा; जपत कीन्हो=जप केली; तुरकान=मुसलमान; तवल=डंका; मारिडारे=मारून टाकले; वजाय कै=वाजवून; एदिलसों=आदिल शहास; वेदिल=विमनस्क; हरम=खिया; कहा=क्सें; सोवो=निजतां; दलथंभ=सेनापति; रिसालैं=करभार; करनालैं=तोफा.

विजापूरच्या आदिलशहास त्याच्या दुःखी शालेल्या वेगमा म्हणतात,

“हे नाथ ! ज्यान चंद्राव मेरे याचा चक्काचूर करून जावली हस्तगत केली, सर्व राजे आणि नगरवासि यांचा शहरांत शिरून संहार केला, ज्यानें मुसलमानांचे मोठ मोठे अफजलशानासारखे शूर सरदार मारून देशभर डंका गाजविला, त्या सिंहाला जागें करून आतां तुम्ही सुखानें निजूं म्हणाल तर कोण निजूं देझेल ? शिवाजीच्या तोफा पन्हाळगडार्पंयत येऊन पोहोचल्या आहेत, त्याच्याकडे जो करभार पाठविणे आहे तो लैकर कां पाठवीत नाहीं ? ” ( २९ )

साजि चमू जनि जाहु सिवा पर, सोवत सिंह न जाय जगावो । तासों न जंग जुरौ न भुंजंग महा विपके मुख में कर नावो ॥ भूषण भाषति वैरि वधू, जनि एदिल औरंग लौं युख पावो । तासु सुलाह की राहत जौ मति, नाह दिवाल की राहन धावो ॥ ३० ॥

साजि=सजवून; चमू=सैन्य; जनि=नकारार्थी अव्यय; जाहु=जाऊं; सिवा=शिवाजी; न जगावो=जागें करूं नका; तासों=त्याशीं; जुरौ न=जुळवूं नका; नावो न=धालूं नका; भाषति=म्हणतात; लौं=प्रमाणें; सुलाह=सल्ला; राह=रस्ता; तजौ मति=सोडूं नका; नाह=नाथ; दिवाल=भित.

शत्रुंच्या खिया आपल्या नवन्यांस म्हणतात, “सैन्याची तयारी करून तुम्ही ( कुठें जातां ? ) शिवाजीवर चढाई करून जाऊं नका, व त्या निजलेल्या सिंहांस

जागें करू नका. त्याशीं युद्ध करणे म्हणजे महा विषारी सर्पन्या तोडांत हात घालणे आहे. तुम्हीं त्या शिवाजीशीं युद्ध करून आदिलशहा व औरंगजेब यांच्या-प्रमाणे संकटांत पडू नका. त्याशीं तडजोडच करा. तडजोडीचा रस्ता सोडून भिंतीवर धडक बसेल अशा रस्त्याला लागू नका.” ( ३० )

विज्ञपूर विद्नूर सूर सर धनुष न संध हिं। मंगल विनु मल्लारि नारि धम्मिल नहिं वंध हिं॥ गिरत गव्हम कोटै गरव्हम चिंजी चिजा डर। चाल कुंड, दल कुंड, गोलकुंडा संका उर॥ भूषन प्रताप सिव-राज तव इमि दच्छिन दिसि संचरै। मधुरा धरेस धक धकत सो, द्रविड निविड डर दवि डरै॥ ३१ ॥

विज्ञपूर=विजापूर; विद्नूर=कर्नाटकांतील एक गांव; सूर=शूर; संधहि=लावतात; मल्लारि नारि=मलबारांतील ख्रिया; धम्मिल=केश; वंधहिं=बांधतात; गिरत=पडत; गव्हम=गर्भ, गरव्हम=मध्य; चिंजी=मुलगी; चिंजी=मुलगा; चालकुंड=एक वंदर; संका=भीति; इमि=याप्रमाणे; मधुराधरेस=मदुरेचा ( मद्रास इलाख्यांत ) राजा; धकधकत=थरथरां कांपत; निविड=अतिशय; दवि डरै=भीतीनें लपतात.

भूषण म्हणतो,—हे शिवाजी ! आपल्या प्रतापाचा धाक दक्षिणेत इतका जवरदस्त बसला आहे कीं, विजापूर आणि विद्नूर येथील शूर वीर शिपाई आतां धनुष्यावर बाण चढवीनातसे झाले. मलबार ख्रियांनीं तर आपले सौभाग्यचिन्ह ( चोळी अंगांत घालणे ) सोडून दिलें; इतकेंच नव्हे तर त्या आपले केश देखील बांधीनातशा झाल्या. किळ्यांत सुरक्षित राहणाऱ्या शत्रू-ख्रियांचे गर्भपात होत आहेत; त्यांची लहान लहान मुळे, मुलीं, सारखीं भीत आहेत. चालकुंड, दलकुंड आणि गोवळ-कोळ्याच्या किलेदारांचीं मने भीतीनें व्यय झालीं आहेत. मदुरापतीची छांती भयानें धडकत आहे, इतकेंच काय पण सर्वच द्राविडी प्रजा महाभयानें लपून बसली आहे ( ३१ )

अफजल खान गाहि जाने मयदान मारा, वीजापुर गोलकंडा मारा जिन आज है। भूषन भनत फरासीस त्यों फिरंगी मारि हवसी तुरुक डारे पलटि जहाज है॥ देखत में खान रसतुम जिन

खाक किया, सालति सुरति आजु सुनि जो अवाज है । चौंकि चौंकि चकता कहत चहुंधा ते यारो, लेत रहौ खबरि कहां लौ सिवराज है ॥३२॥

गहि=पकडून; जाने=ज्यानें; मयदान मारा=जय मिळविला; फरासीस=फेंच; फिरंगी=पोर्टुगीज; हवंसी=हवशी; तुरुक=तुर्क; जहाज पलटि डारे=जहाजें बुडवून; देखत में=पहातां पहातां; खाक किया=भस्म केला, मारींत मिसळला; जिन=ज्यानें; सालति=भिवविती; सुरति=आठवण; आजु=आज; चौंकि चौंकि=दचकून दचकून; चकता=औरंगजेब ( चगताई वंशज ); चहुंधाते=चहंकडून; यारो=मित्रानों; खबरि=खबर, वर्तमान; कहांलौ=कोठवर.

भूषण म्हणतो,—दिल्लीपति औरंगजेब घावरून दचकून आपल्या सरदारांस वारंवार म्हणे, “मित्रांनो !, ज्यानें अफजल खानासारख्या शूर सरदारास चीत केले, विजापूर, गोवळकोंडा ज्यानें नुकतेच जिंकले, फेंच आणि पोर्टुगीजांची खबर घेऊन तुकांचीं जहाजें समुद्रांत बुडविलीं, पहातां पहातां रस्तुमखानास मारींत धातलें, त्याची आठवण होतांच आज देखील अंगावर शहरे येतात, करितां तो शिवाजी कोठवर आला याची चोहींकडून नित्य खबर आणवीत रहा.” ( ३२ )

फिरंगाने फिकिरि औ हृदसनि हवसाने, भूषन भनत कोऊ सोवत न घरी है । वीजापुर विपति विडरि सुनि भाजे सब, दिल्ली—दरगाह वीच परी खरभरी है ॥ राजन के राज सब साहन के सिरताज आज सिवराज पातसाही चित धरी है । बलख बुखारे कसमीर लौं परी पुकार धाम धाम धूमधाम रूम साम परी है ॥३३॥

फिरंगाने=फिरंगी; फिकीरि=काळजीनें; हृदसनि=भयानें, भीतीनें; हवसाने=हवशांचा देश; दरगाह=दरबार; खरभरी=खळबळ; परी=पडली; साहन=शहा, वादशहा; सिरताज=शिरोमणि; पातसाही=राज्य; चितधरी है=मनांत आणले आहे; लौं=पर्यंत; पुकार परी=आरडाओरड झाली; धाम धाम=ठिकठिकाणी; रूमसाम=देश विशेष.

सर्व राजांमध्ये श्रेष्ठ व बादशाहांमध्ये वरिष्ठ अशा शिवराजांनी आज राजा होण्याची इच्छा प्रकट केली आहे; त्यामुळे फिरंगी काळजीने व हवशी

भीतीने घटकाभर देसील झोंप घेईनात. विजापुरावर कोसळलेला अनथ ऐकून सर्व लोक पळून गेले, आणि तिकडे दिली दरवारांत सळवळ, उडून गेली आहे इतकेंच नव्हे, तर बलव, बुखारा व स्मशामपर्यंत ठिकठिकाणी धामवूम उडून गेली आहे ( हलकल्लोळ माजला आहे ). ( ३३ )

गरुड को दावा सदा नाग के समूह पर, दावा नाग जूहपर सिंह सिरताज को । दावा पुरहूत को पहारन के कुलपर, पच्छिन के गोल पर दावा सदा वाज को ॥ भूपन अखंड नव खंड महि मंडल में, तम पर दावा रवि किरन समाज को । पूरव पछाँह देश दच्छिन ते उत्तर लौं, जहाँ पातसाही तहाँ दावा सिवराज को ॥ ३४ ॥

दावा=स्वत्वाचा अधिकार; जूह=समूह; पुरहूत=इंद्र; पहारन=पहाड; डोंगर; पच्छिन=पक्षी; गोल=कळप; वाज=वहिरी ससाणा; तम=अंधार; पूरव=पूर्व; पछाँह=पश्चिम; दच्छिन=दक्षिण; पातसाही=( मुसलमानी ) राज्य.

गरुडाचा अधिकार जसा! सर्पाच्या समुद्रायावर, शूर सिंहाचा हत्तीच्या कळपावर, इंद्राचा पर्वत-राजीवर, वहिरी ससाण्याचा पक्षिगणावर, रवि किरणांचा नवखंड पृथ्वीवरील अंधकारावर, अखंडपणे चालतो तंद्रतच पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत दक्षिणे-पासून उत्तरेपावेतो जेथें जेथें मुसलमानी वादशाही होती तेथें तेथें शिवाजीचा अधिकार चालू झाला. ( ३४ )

दारा की न दौर यह रारि नहीं खजुवे कीं, वाँधिवो नहीं है किधै मीर सहवाल को । मठ विस्वनाथ को न वास ग्राम गोकुल को, देव को न देहरा न मंदिर गोपाल को ॥ गाडे गढि लीन्हें और वैरी कतलान कीन्हें, दौर ठौर हासिल उगाहत है साल को । बूढति है दिली सो संभारै क्यों न दिलीपति, धका आनि लाग्यो सिवराज महाकाल को ॥ ३५ ॥

दौर=दौड, चढाई; रारि=लढाई; खजुव=एक गांव; वाँधिवो=तांधणे; किधैं=किंवा; मीर=सरदार; सहवाल=शाहवाजखां; देहरा=मंदिर; गाडे=मोठे, भयंकर; गढि=किले; कतलान=कत्तल; ठौर ठौर=ठिकठिकाणी; हासिल=करभार; उगाहत=उगवीत; संभारै=संभाल.

ही दारावरीले चढाई किंवा सजुव्याची लढाई नव्हे, अथवा मीरसहवाल ( शहवाज खां ) यास धरून वांधणे नव्हे; किंवा काशीचे, विश्वनाथ मंदिर उच्चस्त करणे किंवा गोकुळांत ठाणे वसवून केशवरायाचा देव्हारा व गोपाळ मंदिर जमीनदोस्त करणे नव्हे. प्रचंड व दुर्गम असे किले घेत शवूंची कत्तल करीत, ठिक्ठिकाणाहून वार्षिक कर घेत घेत शिवराज येत आहे. हे दिल्लीपति औरंजेब ! त्या प्रत्यक्ष महाकाल शिवरायाचा धक्का वसण्यापूर्वीच तुळणाऱ्या दिल्लीचे संरक्षण करतां येत असल्यास कां करीत नाहीं ? ( ३५ )

गढ़न गंजाय गढ़ धरन सजाय करि, छाँडे कत धरम दुवार दै भिखारी से । साहि के सपूत पूत वीर सिवराज सिंह केते गढ़ धारी किये वन वनचारी से ॥ भूपन वखाने केते दीन्हैं वन्दीखाने, सेख सर्यद हजारी गहे रैयत वजारी से । महतों से मुगुल महाजन से महाराज डाँडि लीन्हैं पकरि पठान पटवारी से ॥ ३६ ॥

गढ़न=गड; गंजाय=तोडून; गढ़धरन=किलेदार; सजाय=शिक्षा; छाँडे=सोडले; कत=कित्येक; धरम दुवार=धर्मद्वार; केते=कित्येक; वनचारी=रानटी, लुटारू; गहे=धरले; महतो=गांवचा प्रमुख, पुढारी; डाँडि=दण्ड;

भूपण म्हणतो,—शहाजीच्या पराकर्मी वीरपुत्रानें शवूंचे किले उच्चस्त करून कित्येक किलेदारांना शिक्षा केल्या, तर कित्येकांना भिकाऱ्याप्रमाणे सोडून दिलें, तर कित्येकांस रानावनांतून भटकावयास लाविलें; कित्येकांना केंद्रेत टाकलें. कित्येक ( पंच सप्त हजारी ) शेख—सर्यद सरदारांस वाजार तुणग्या-प्रमाणे फिरवयास लाविले. मोँगलांस पाटलांप्रमाणे, मोठमोठ्या राजांस महाजनां-प्रमाणे व पठाणांस कुलकर्णीप्रमाणे पकडून त्यांचेकडून दंड घेतला. ( ३६ )

सक्र जिमि सैलपर, अर्कतम फैलपर, विघन की रैलपर लम्बो-दर लेखिये । राम दसकन्धपर, भीम जरासंधपर, भूपन ज्यों सिंधु पर कुंभज विसे खिये ॥ हर ज्यों अनंग पर, गरुड भुजंग पर, कौरव के अंग पर पारथ ज्यों पेखिये । वाज ज्यों विहंग पर, सिंह ज्यों मतंग पर, म्लेच्छ चतुरंग पर, सिवराज देखिये ॥ ३७ ॥

सक्र=शक्र, इंद्र; जिमि=ज्याप्रमाणे; सैल=सैल, पर्वत; अर्के=सूर्य; तम फैल=अंधार; विघन=विघ्न; रैल=समुदाय; लम्बोदर=गणपति; लेखिये=

समजा, पहा; दसकन्ध=रावण; कुंभज=अगस्ति; विसेखिये=पहा; हर=महादेव;  
अनंग=काम; परथ=पार्य; पेखिये=पहा; वाज=वहिरी ससाणा; मतंग=हत्ती.

ज्या प्रमाणे इंद्र पर्वताचा, सूर्य निविड अंधःकाराचा, आणि विघ्न-हर्ता गणराज  
विघ्नसमुद्रायाचा नाश करितो, किंवा ज्याप्रमाणे रामाने रंवणाचा व भीमाने  
जरासंधाचा नाश केला, अगस्तिकर्पणीं समुद्राचा बोंट बेतला, महादेवाने मद्भ-  
नास जाळून भस्म केले, अर्जुनाने कौरवांचा निःपात केला; किंवा सर्प गरुडांस,  
पक्षी वहिरी ससाण्यास, हत्ती सिंहास पाहून भयभीत होतात, त्याप्रमाणे शिवाजीस  
पाहून म्लेंच्छ सेन्याची गावण उढते. ( ३७ )

वारिधि के कुंभ-भव, वन वन दावानल, तरुन तिमिरहू के  
किरन समाज हौं। कंस के कन्हैया, कामधेनुहू के कंट काल, कैटभ  
के कालिका, विहंगम के वाज हौं ॥ भूपन भनत जम जालिम के  
सर्चीपति, पन्नग के कुल के प्रवल पच्छिराज हौं । रावनु के राम  
कार्तवीज के परसुराम, दिल्लीपति दिग्गज के सेरसिवराज हौं ॥२८॥

वारिधि=समुद्र; कुंभ-भव=अगस्ति; वन=गहन, दाट; दावानल=दावामि;  
तरुन तिमिर=दाट अंधार; जम=यम; जालिम=जुलूम करणारा; दिग्गज=हत्ती.

समुद्रास ज्याप्रमाणे अगस्ति कर्पणि, गहन वनास दावामि, निविड अंधःकारास  
सूर्यकिरणे, कंसास कृष्ण, कामधेनूस कांटेरी वन, कैटभासुरास कालीदेवी; पक्षांस  
वहिरी ससाणा, वृत्तासुरास इंद्र, सर्प कुलास प्रवल गरुड; रावणास राम, कार्तवीर्यास  
( सहस्रवाहूस ) परशुराम, त्याप्रमाणे हे शिवराज ! दिल्लीपति औरंगजेवरुपी  
हत्तीस तुम्ही सिंहासारसे आहां. ( ३८ )

दर वर दौर करि नगर उजारि धारि, कटक कटायो, कोटि दुजन  
द्रव की। जाहिर जहान जंग जालिम है जोरावार, चलै न कळूक अव  
एक राजा रव की ॥ सिवराज तेरे त्रास दिल्ली भयो भुवकंप, थर थर  
काँपति विलाइति अरव की । हालत दहलि जात कावूल कंधार वीर  
रोस करि काढे समसेर ज्यों गरव की ॥ ३९ ॥

दरवर=दल वल, सैन्याचें सामर्थ्य; दौर=दौड, चढाई; उजारि डारि=  
उजाड करून टाकले; कटायो=कापले; दुजन=दुर्जन; द्रव=द्रव्य; जाहिर=

प्रसिद्ध; जहान=जग; जंग=युद्ध; जालिम=जुलूम करणारा; कठूक=कांहीं देखील; रव=मुसलमान; विलाहित=हिन्दुस्थानावाहेरील मुसलमानी राज्यें; दहलि जात=कांपतात; रोस=रोप; गरव=अभिमान.

हे शिवराज ! दुर्जनांच्या द्रव्यानें एकवित झालेल्या सैन्यावर आपल्या सैन्या-निशीं चाल करून आपण त्यांस कापून काढले आणि त्यांचीं नगरे उघ्वस्त केलीं; आपला युद्धांतील हा घोर पराक्रम आणि सामर्थ्य हीं जगजाहीर झालीं आहेत. आपल्या समोर राव, राजे, वादशाहा यांचे कांहीं एक चालत नाहीं. आपल्या द्रव्यानें दिलीला भूकंप होत आहेत ( दिलीवाले भयानें कांपत आहेत. ) अरवस्तान थरथर कांपत आहे. हे वीर शिरोमाणि, जेव्हां आपण रागावून ( वीरोचित ) अभिमानानें तरवार उपसतां, तेव्हां कावूल कंदाहार डळमळून जातात. ( ३९ )

‘सिवा की वडाई और हमारी लघुताई क्यों कहत वार वार’ कहि पातसाह गरजा । सुनिये ‘खुमान हरि तुरुक गुमान महि देवन जेवायो’ कवि भूपण यों अरजा ॥ तुमवाकों पाय कैं जरूर रन छोरो वह रावरे वजीर छोरि देत करि परजा । मालुम तिहारो होत याहि मैं निवारों रन कायर सो कायर औ सरजा ॥ ४० ॥

वडाई=मोठे पण; लघुताई=क्षुद्रता; गरजा=गर्जून; सुनिये=ऐका; खुमान=आयुप्मान; हरि=हरण केले; तुरुक=यवन; गुमान=घेंड, अभिमान; महि-देवन=त्राम्हण, पृथ्वी आणि देवता; यों=असें; अरजा=विनंती केली; वाकों=त्याला; पायकैं=भेटून, पाहून; छोरो=सोडतां; छोरि देत=सोडून देतो; करि=करून; परजा=प्रजा; तिहारो=तुझा; मालुम=ज्ञात; याहिमें=यांत; निवेरो=निवाडा; रन कायर=रण भीरु; सरजा=सिंह; रावरे=तुमचे.

औरंजेवाने एकदां भूपण कवीस खोद खोदून विचारले कीं, तू नेहमीं शिवाजीची प्रशंसा आणि आमची निंदा करितोस ह्याचें काय कारण ? भूपणानें विनयपूर्वक उत्तर दिलें:—‘ऐका, तो शिवाजी चिरंजीव होवो, त्यानें म्लेंच्छांचा गर्वहरण करून देवात्राह्याणांचें संरक्षण केले. दुसरे असें कीं रणांत तुम्ही त्याला पाहिले मात्र कीं, तुम्हांस. रण सोडून पळून जावे लागते. ( शिवाजी ही संधि पाहून ) तुमच्या प्रधानास आपली प्रजा करून

घेतो, ( आपब्या छत्रासालीं घेतो ). तुमच्या प्रश्नाचा निवाढा या तुमच्या कृतींतच्च आहे. तुम्ही रण सोडून पढून जातां आणि शिवाजीस पाहून भितां म्हणून तुम्ही रणभीरु व तो रणशूर सिंह. ( ४० )

• कोट गड ढाहियतु एकै पातसाहनके, एकै पातसाहन के देस दाहियतु है। भूषण भनत महाराज सिवराज एकै साहन की फौज पर खग बाहियतु है ॥ क्यों न होहि वैरिन की वैरि वधु वौरी सुनि; दौरनि तिहारे कहौ क्यों निवाहियतु है । रावरे नगरे सुने वैर वारे जगरन नैन वारे नदन निवारे चाहियतु है ॥ ४१ ॥

कोट=किल्ला, गड; ढाहियतु है=पाडतो, उध्वस्त करितो; एकै=कोणी एका; दाहियतु है=जाळतो; खग बाहियतु है=खडग चालवितो; वौरी=बावरलेली अशी; दौरनि=हल्ले; निवाहियतु है=निभावतात; वैरवारे=वैरी; नदन=नद्या; निवारे=नावा; चाहियतु है=पाहिजे आहेत.

हे शिवाजी महाराज ! आपण कोणा बादशाहाचे किल्ले पाडतां, कोणाचे देश जालून भस्म करितां, तर कोणा बादशाहाच्या सैन्यावर तरवार चालवितां. हा आपला पराक्रम पाहून शत्रुघ्निया कां बावरणार ( बावचळणार ) नाहीत ? तुमच्या हल्ल्यांपासून त्या आपले संरक्षण कसें करू शकतील ? भूषण म्हणतो, तुमच्या नगर्यांचा भयंकर ध्वनि ऐकून शत्रूंच्या नगरांतील लोक सारस्वा विलाप करीत आहेत, तो इतका कीं, त्यांच्या अश्रूंच्या नद्या पार होण्यास मोठ मोळ्या नौका पाहिजे आहेत. ( ४१ )

चकित चकत्ता चौंकि चौंकि उठै वार वार, दिल्ली दहसति चितै चाह करपति है । विलखि वदन विलखात विजैपुरपति, फिराति फिरंगिनि की नारी फरकति है ॥ थरथर कांपत कुतुब साह गोलकुंडा, हहरि हवंस भूपभीर भरकति है । राजा सिवराज के नगरन की धाक सुनी केते पातसाहन की छाती दरकति है ॥ ४२ ॥

चकित=विस्मित; चकत्ता=चगताई वंशज औरंगजेव; चौंकि चौंकि=दचकून दचकून; दहसति=भिते; चितै चाह=मनांतील इच्छा; करपति है=ओढते;

विलखि=पाहून; विलखात=उदास; फरकंति है=वावरतात; हहरि=हळहळून; भीर=भीति; भरकति है=पळतात; केते=कित्येक; द्रकति है=फाटून जाते.

शिवाजी महाराजांच्या नगांयांचा दणदणाट ऐकून औरंगजेब भयचक्कित होऊन वारंवार दच्कून उठतो आहे, दिलीवासियांच्या मनांत दहशत वसली आहे. विजापुरच्या वादशाहाचा उदास झालेला चेहरा पाहून फिरंगी लिया घावरून गेल्या आहेत; गोवळकोङ्गाचा कुतुवशाह वादशाह थरथर कांपत आहे; हवशी राजे तर भयभीत होऊन पळून जाण्याच्या तयारीत आहेत; कित्येक वादशहांच्या छात्या फाटून गेल्या आहेत. ( ४२ )

मौरंग कुमाऊं औ पलाऊ वाँधे एक पल, कहाँ लौं गिनाऊं जेव भूपन के गत हैं। भूपन भनत गिरि विकट निवासी लोग, वावनी ववंजा नव कोटि धुंध जोत हैं। कावुल कंधार खुरासान जेर कीन्हों जिन, मुगल पठान सेख सैयद हा रोत हैं। अव लग जानत हे वडे होत पातसाह सिवराज प्रगटे ते राजा वडे होत हैं ॥ ४३ ॥

मौरंग, कुमाऊं, पलाऊ=संस्थानें; औ=और; लै=पर्यंत; गिनाऊं=मोजूं; जेड्व=जे—अव=जे आतां; वावनी ववंजा=वुंदेलखंडांतील एक मुसलमानी संस्थान; नव कोटि=नव कोटी=मारवाडांतील एक संस्थान; धुंध=तेजहीन; जोत=ज्योत.

भूपण म्हणतो, मौरंग, कमाऊन आणि पलाऊ येथील संस्थानिकांना तर शिवाजीने क्षणांत जिंकून कैद केले; यांच्या प्रमाणे आणसी किती तरी राजांना कैद केले, तें मी कोठवर मोजूं? उंच आणि विकट अशा पर्वतांवर राहणाऱ्यांस त्याचप्रमाणे वावनी ववंजा, नव कोटी, येथील संस्थानिकांस निस्तेज कळून टाकले. कावुल, कंदाहारास जर्जर केल्यामुळे मोंगल, पठाण, शेख, सैयद हाहाकार करून रडत आहेत. आजपर्यंत वादशहाच काय तो मोठा असें लोक समजत असत. पण शिवाजीच्या प्रकट होण्यानें राजाच मोठा ( श्रेष्ठ ) असतो हैं समजून आले. ( ४३ )

दुग्ग पर दुग्ग जीते सरजा सिवाजी गाजी, उग्ग पर उग्ग नाचे रुंड मुंड फरके। भूपन भनत वाजे जीत के नगारे भारे सारे कर नारी भूप सिंहल को सरके ॥ मारे सुनि मुभट पनारे वारे उदभट,

तारे लगे फिरन सितारे गढ़धर के । वीजापुर वीरनके गोलकुंडा धीरन के दिल्ली उर मीरन के दाढ़िम से दर के ॥ ४४ ॥

दुग्ग=दुर्गा; उग्ग=उग्र, शंकर; सिंहल=सिंहल द्वीप; सरके=पळाले; पनारे चारे=पन्हाळगडवाले; उद्भट=पराक्रमी; तारे फिरन लगे=भाग्य पालूँ लागलें; गढ़धर=गडपति; दरके=फाटले; गाजी=धर्म युद्ध करणारा, धर्मवीर.

धर्मवीर शिवाजीनें एकामागून<sup>१</sup> एक असे कित्येक किले घेतले. रणांगणांत शेंकडों धडे व शिरें नाचूं उडूं लागलें. विजयदुर्भीन्या प्रचंड जयघोषानें कर्नाटकचे सर्व राजे थेट सिंहलद्वीपापर्यंत पळाले. शिवाजीचा भाग्यसूर्य अनुकूळ तळपत आहेसे पाहून व पन्हाळगडच्या शूरवीर योद्ध्यांस मारलेले ऐकून, विजापूरच्या वीरांची, गोवळकोंडा येथील येर्यशील शूरांची, व दिल्लीच्या सरदारांची हृदयें डाळिंवाप्रमाणे उललीं ( फाटलीं. ) ( ४४ ).

मालवा उज्जैन भनि भूषण भेलास ऐन सहर सिरोज लौं परावने परत हैं । गोंडवानो तिलंगानो फिरंगानो करनाट रुहिलानो रुहिलन हिये हहरत हैं ॥ साहिके सपूत सिवराज, तेरी धाक सुन गढ़पति वीर तेऊ धीर न धरत हैं । वीजापुर गोलकुंडा आगरा दिल्ली के कोट वाजे वाजे रोज दरवाजे उघरत हैं ॥ ४५ ॥

मालवा=माळवा; भेलास=भेलसा—गवाल्हेर; ऐन=ठीक, थेट ( अरवी शब्द ); सिरोज=शिराज, इराणांतील एक शहर; हहरत हैं=भयभति होतात; रुहिलन हिये=रोहिल्यांची हृदयें; कोट=किला; वाजे वाजे रोज=एकाद्या दिवशी, केव्हां तरी, कोण्या तरी.

भूषण म्हणतो—हे शहाजीचे सुपुत्र शिवराज ! तुमच्या धाकानें माळवा, उज्जैन, आणि भेलशांच्या ( यवन ) रहिवाशांस थेट इराणांची राजधानी शिराजपर्यंत पळावें लागले. गोंडवण, तेलंगण, रोहिलखंड, कर्नाटक तसेच फिरंगी लोकांच्या वस्तींतील रहिवाशांच्या हृदयांत धडकी भरली आहे. मोठमोठे शूर किंच्चिदार धीर धरीनातसे झाले. गोवळकोंडा, आग्रा आणि दिल्ली येथील किंच्चिंचे दरवाजे माहिना पंधरा द्विसातून केव्हां तरी उघडतात, रोज रोज उघडत नाहीत. ( ४५ )

मारि करि पातसाही खाकसाही कीन्ही; जिन जेर कीन्हों जोर सों लै हद्द सब मारे की । खिसि गई सेखी, फिसि गई सूर ताई सब, हिसि गई हिमति हजारों लोग सारे की ॥ बाजत दमामें लाखों धौंसा आगे घहरात, गरजत मेघ ज्यों बरात चढे भारे की । दूल हो सिवाजी भयो दच्छिनी दमामे वारे, दिल्ली दुलहिन भई सहर सितारे की ॥ ४६ ॥

पातसाही=राज्य ( मुसलमानी ); खाक साही=भस्म; कीन्ही=केली; जिन=ज्यानें; सों=नें; लै=घेऊन; खिसिगई=पडली, झुकली; सेखी=बढाई; फिसिगई=नष्ट झाली; सूरताई=शूरत्व; धौंसा=नगरे; घहरात=गर्जत; भारे=श्रीमंत; दूलहो=नवरा; दमामेवारे=नगरेवाले; दुलहिन=वधू, नवरी; सहर=शहर; सारे=सर्व; जेर कीन्हों=जर्जर केले.

ज्यानें केवळ आपल्या सामर्थ्यानें सब मान्यांच्या जागा हस्तगत करून घेऊन मोठमोठ्यांची बढाई, शूरपणा, तसेच हजारों शूरांच्या हिंती ज्यानें नष्ट केल्या त्या शिवाजी राजाच्या विजयदुंदुभिं मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणे दणाणत आहेत; जणों एकाद्या श्रीमंताच्या लग्नाची वरातच ( जिच्यापुढे लाखों नगरे, नावरींचा मेघ-गर्जनेप्रमाणे दणदणाट चालावा ) निघाली आहे असें वाटत. दक्षिणेत विजय-दुंदुभिं वाजविणारे शिवाजी हे ह्या वरातींतील नवरदेव होत व दिल्ली त्या सातारा गडाधिपतीची नवरा होय. ( ४६ )

डाढीके रखैयनकी डाढीसी रहत छाती बाढी मरजाद जैसी हद्द हिन्दुवाने की कढिगई रैयत के मनकी कसक सब, मिटिगई ठसक तमाम तुरकाने की ॥ भूषन भनत दिल्लीपति दिल धकधका सुनि सुनि धाक सिवराज मरदाने की । मोठी भई चंडी विन चोटी के चवाय सीस, खोटी भई संपति चकत्ता के घराने की ॥ ४७ ॥

डाढी=दाढी; रखैयन=राखणारे; डाढी रहत=जळत; बाढी=वाढली; मरजाद=मर्यादा; हद्द=सीमा; हिन्दुवान=हिन्दुस्तान; कढि गई=निघाली, नाहींशी झाली; रैयत=प्रजा; कसक=पीडा; मिटि गई=मिटली, नष्ट झाली; ठसक=घर्मेंड,

अभिमान; तमाम=सर्व; तुरंकाने की=तुर्काची, मुसलमानांची; धक्खका=थरथर कांपणे; मरदाना=शूर मर्द; मोठी=लडू; भई=ज्ञाली; चंडी=रण देवता; विन चोटी=शिखा हीन ( मुसलमान ); चवाय=चावून; सीस=मस्तक; खोटी भई=क्षीण ज्ञाली; चकत्ता घराना=चगताई वंश ( ज्यांत औरंगजेब उत्पन्न ज्ञाला ).

जसजशी हिन्दूंची राज्यमर्यादा वाढू लागली तसतशी दाढी राखणाऱ्यांची ( यवनांची ) छाती जढू लागली, ( .हिन्दूंचे वैभव सहन होईना )-हिन्दू प्रजेच्या मनांतील सर्व पीडा नाहीशी ज्ञाली व मुसलमानांचा गर्व पार न घेण ज्ञाला. भूषण म्हणतो, मर्द शिवराजाचा वारंवार दरारा एकून, दिल्हीपति औरंगजेबाच्या हृदयांत धडकी भरली. रणदेवता शिखाहीनांचीं ( यवनांचीं ) मुंडकीं खाऊन ताजी व लडू ज्ञाली आहे आणि मोंगल घराण्यांतील राजलक्ष्मी दिवसेंदिवस क्षीण होते चालली आहे. ( ४७ )

जिन फन फुतकार उडत पहार भार, कूरम कठिन जनु कमळ विदलि गो । विष जाल ज्वाल मुखी लवलीन होत, जिन झारन चिकारि मद दिग्गज उगालि गो ॥ कीन्हों जिन पान पयपान सोजहान सव, कोळ हू उछलि जल सिन्धु खलभलि गो । खग खगराज महाराज सिवराज जूको अखिल भुजंग मुगलदल निगलिगो॥४८॥

जिन=ज्या; फन=सर्व; फुतकार=फूत्कार; पहार=पहाड; भार=भारी, मोठे; कूरम=कूर्म; जनु=जणों; बिदली गो=विदारून गेली, फाटली; झारन=ठिणग्या; चिकारि=चीं चीं करून; दिग्गज=हत्ती; उगालि गो=ओकला, पलट्ला; जहान=जग; कोळ हू=वराह सुद्धां; खल भलिगो=खलबलून गेला. खग=खडग; खगराज=गरुड; जू=जी; मुगल दल=मोंगल सैन्य; निगलि गो=गिळून टाकले.

ज्या मोंगल सैन्यरूपीं महासर्पीच्या फूत्काराने मोठे मोठे डोंगर उडून जात, ज्याच्या भाराने कूर्माची अतिशय कऱ्ठिण पाठ देखील कमलाप्रमाणे छिन्न मिन्न होऊन जाई, ज्याच्या भयंकर विषारी ज्वालांनी मोठमोठे मदोन्मत्त हत्ती पण चींचीं करीत मदहीन होऊन जात, ज्याने सर्व जग दुधाप्रमाणे पिऊन टाकले होते ( ग्रासले होते ), वराह देखील ज्याच्या पराक्रमाने स्थानप्रष्ट झाल्यामुळे समुद्र

खवळून जाई, त्या महा सर्पास ( मोंगल सैन्यास ) शिवाजीच्या खड्डरूपीं गरुडानें  
सहज गिळून टाकले. ( ४८ )

राखी हिन्दुवानी हिन्दुवान को तिलक राख्यो, अस्मृति पुरानः  
राखे वेद विधि सुनी मैं । राखी रजपूती राजधानी राखी राजन  
की, धरामें धरम राख्यो राख्यो गुन गुनीमें ॥ भूषण सुकवि जीति  
हह्द मरहदन की देस देस की रति वरखानी तव सुनी मैं । साहि के  
सपूत सिवराज, समसेर तेरी दिल्ली दल दावि कै दिवाल राखी  
दुनी मैं ॥ ४९ ॥

हिन्दुवानी=हिन्दुत्व; राख्यो=राखला; अस्मृति=स्मृति; पुरान=पुराण;  
जीति=जिंकून; हह्द=मर्यादा; मरहदन=मराठे; कीरति=कीर्ती; वरखानी=वर्णन  
केली; समसेर=तलवार; दिवाल ( र )=भिंत, मर्यादा; दुनी=दुनिया.

हे शहाजीचे सुपुत्र शिवराज ! तुम्हीं हिन्दूंचे धर्म-चिन्ह ' तिलक ' तसें स्मृति,  
पुराणे, यांचे संरक्षण करून वेद-मर्यादा कायम ठेवली. रजपूत राजांच्या राजधानीचे  
संरक्षण केले, पृथ्वीवर धर्म राखला, आणि गुणिजनांचा गुण ( त्यांच्या गुणांस  
उत्तेजन देऊन ) कायम ठेवला. भूषण म्हणतो,—

शिवाजीने आपल्या तरवारीच्या जोंरावर दिल्लीच्या सैन्यास जरवेंत ठेऊन—  
पराभव करून दुनियेंत मर्यादा ( शांतता ) राखली; तसेंच मराठ्यांची  
देशामार्ग देश जिंकल्यानें चहूंकडे ख्याति झाली तेव्हां ( ती ) मी ऐकली. ( ४९ )

सारससे सूवा करवानकसे साहजादे, मोर से मुगलमीर धीरं ही  
धचैं नहीं । वगुला से वंगस वलूचियो वतक ऐसे, कावुळी कुलंग  
याते रन में रचैं नहीं ॥ भूषण जू खेलत सितारे में सिकार सिवा साहि  
को सुवन जाते दुवज सँचै नहीं । वाजी सव वाज से चपेटै चंगु  
चहूं ओर, तीतर तुरुक दिल्ली भीतर वचै नहीं ॥ ५० ॥

सारस=एक पक्षी; करवानक=गौरानामक पक्षी; साहजादे=शाहजादे,  
राजपुत्र; मीर=सरदार; धचैं नहीं=धरीत नाहीत; वगुला=वगळा; वलूचियो=—  
वलूची; ( अनेक ) वतक=वदक; रन=रण; रचैं नहीं=येत नाहीत; याते=यामुळे;

जाते=ज्यामुळे; दुवन=दुर्जन; सँचै नहीं=संचार करीत नाहींत. फिरत नाहींत. वाज से=त्राजा ( वहिरी ससाण्या ) प्रमाणे; चपेटै=तडाका लावतात, थप्पड देतात; चंगु=पंजा; ओर=वाजू; तितिर=तित्तिर पक्षी; तुरुक=यवन; भीतर=आंत; बचै नहीं=वाचत नाहीं.

या छंदांत कवीने शिवराज शिकारी, व इतर राजे वादशाह हीं त्याचीं सावजे होत, असे एक मोजेचे रूपक कल्पिले आहे. ( ठिकठिकाणचे ) सुभेदार हे सारस, शहाजादे हे गोरा, व मोगल सरदार हे मोरांप्रमाणे होत; शिकारी शिवाजीस पाहून, मुळींच धैर्य धरीत नाहींत. वंगप वगळ्याप्रमाणे, बलूची बदकांप्रमाणे व कावुली कुलंगाप्रमाणे असून ते शिवाजीरूपीं शिकाज्यास पाहून मैदानांत. ( रणांत ) पाय सुंद्रां ठेवीत नाहींत. भूषण म्हणतो, शहाजीचे सुपुत्र शिवाजी हे साताज्यांत शिकार सेळतात पण या पक्षीरूप दुर्जनांची इतस्ततः फिरण्याची प्राज्ञा नाहीं; कारण तो शिवाजी वहिरी ससाण्याप्रमाणे कोणीकद्दून भरारी मारून पंजांत कसा पकडील याचा नेम नाहीं व म्हणूनच दिल्हांत यवनरूप तित्तिर पक्षी वांचणे कठिण झाले आहे. ( ५० )

वेद राखे विदित पुरान राखे, सारयुत रामनाम राख्यो अति रसना सुधर में। हिन्दुनकी चोटी रोटी राखी है सिपाहिन की, काँधे में जनेऊ राख्यो माला राखी गरमें॥ मीडि राखे मुगल मरोरि राखे पातसाह, वैरी पीसि राखे वरदान राख्यो करमें। राजन की हळ राखी तेग वल सिवराज, देव राखे देवल स्वर्धम राख्यो घरमें॥ ५१॥

राखे=राखले; राख्यो=राखले; सुवर=चांगले घर; चोटी=रोटी; सिपाहिन=शिपाई ( अनेक ), काँधे में=खांद्यावर; जनेऊ=जानवें; राखी=राखली; गर=गळा; मीडि राखे=मर्दून ठेवले; मरोरि=मुरगाळून; पीसि=दळून; तेग=तल-वार; तेगबल=तरवारीच्या जोरावर.

शिवाजीने आपल्या तरवारीच्या जोरावर वेद आणि पुराणे यांचे संरक्षण केले, सर्वस्वाचे सार असे जें रामनाम तें हिन्दूच्या जिव्हेवर कायम ठेविले. हिन्दूंची शेंडी राखली आणि शिणायांची रोटी ( उंपंजीविका ) चालविली. खांद्यावरील जानवीं

आणि गळ्यांतील माळा सुरक्षित ठेवल्या. मोंगलांचे यथास्थित मर्दन केलें, बाद—शहास मुरगाळून टाकलें, शत्रूंचे चूर्ण केले. इतके करून आपल्या हातीं वर देण्याचा अधिकार ठेवला. देवळांत देव, व घरांत कुलधर्म कुलाचार कायम ठेवले. (५१)

सपत नगेस चारो कुकुभ गजेस कोल कच्छप दिनेस धरै धरनि अखंड को. पापी घाले धरम सुपथ चाले मारतंड, करतार प्रन पाले प्रानिन के चंडको ॥ भूषण भनत सदा सरजा सिवाजी गाजी म्लेच्छन को मारै करि कीरति घमंड को. जग-काज-वारे निहर्चित करि डारे सव भोर देत आसिष तिहारे भुजदंड को ॥ ५२ ॥

सपत=सप्त, सात; नगेस=मोठे पर्वत; चारो=चारी; ककुभ=दिशा; कोल=वराह; कच्छप=कूर्म; दिनेस=सूर्य; धरनि=पृथ्वी; घाले=मारले; धरम=धर्म; करतार प्रान=ईश्वर प्रतिज्ञा; पाले=पाळली; चंड=शक्ति, प्रानिन=प्राणी (अनेक); गाजी=धर्मवीर ( धर्मयुद्ध करणारा ); कीरति=कीर्ति; घमंड=मान; जगकाज वाहे=जग कार्य वाले, अर्थात् प्रापंचिक; निहर्चित=निश्चित; करिडारे=करून टाकले; भोर=प्रातःकाळ; आसिष=आशीर्वाद; तिहारे=तुमच्या, तुझ्या; भुज-दंड=बाहु युग्म.

भूषण म्हणतो, हे धर्मवीर शिवाजी ! तुम्हीं म्लेच्छांना मारून अखंड कीर्ति आणि मान मिळविला. दुष्टांचे निर्दलन करून सूर्य धर्म मार्गानें चालविला; व पर-मेश्वराची प्रतिज्ञा ( यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युथानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ) अक्षरक्षः पाळली. जीवांच्या सामर्थ्यांचे संरक्षण केले; या मुळे सातही पर्वत, चारी दिशा, वराह, कूर्म, पृथ्वीस अखंड धारण करणारा शेष, सूर्य, तसेच नित्याचा व्यवहार सुरक्षीतपणे चालूं लागल्यामुळे प्रापंचिक लोक, रोज सकाळीं उढून अगोदर तुमच्या उभय बाहूंस आशीर्वाद देत आहेत. (५२).

# मराठशाहींतील किल्ले

## निवेदन

[ गो. स. सरदेसाई ]

मराठ्यांच्या इतिहासांत किल्यांचे महत्त्व विशेष आहे. त्यातील कोणत्याही आवतीचा अभ्यास करिताना या किल्यांची नांवे वारंवार येतात; आणि अमुक किल्ला अमुक ठिकाणी आहे, असा विनचूक पत्ता न लागल्यानें विषय समजण्यास पुष्कळदां अडचण पडते. यासाठी महाराष्ट्रातील किल्यांची एक संपूर्ण यादी करून त्यांचा छडा लावून ठेवण्याचे माझ्या मनात किती वर्षे घोळत आहे. शिवकालीन वसरीत अशा किल्यांच्या यादी ठिकठिकाणी दिलेल्या आढळतात, पण त्यांत स्थलनिर्देश नसून शिवाय त्या यादी परिपूर्ण नाहीत. सवब महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांचे इंगरीत असलेले वर्णन भाग गजेटियर्स मधून खुंडाळून व त्यांचे स्थलनिर्देश हुडकून काढून पुढील सुमरे पांचशे किल्यांची यादी मी बनविली आहे. वसरीतील बहुतेक नांवे गजेटियर्समध्ये आहेत; तथापि ज्यांची माहिती गजेटियर्स-मध्ये दिलेली नाही, पण जीं नांवे वसरीत आहेत, अशांचाही समावेश मीं पुढील यादीत केला असून, स्थल-निर्देश न मिळाल्यानें, पुढे प्रश्नाचिन्ह ठेविले आहे.

किल्यांच्या संज्ञा बहुधा गिरि, गड, दुर्ग, कोट इत्यादि प्रकारच्या असून, कित्येकांची नांवे जुनीं, देशी आहेत. कित्येकांचे जुने व नवीन संस्कृत नांव दोनही कायम असून तीं दोनही यादींत दाखल केलीं आहेत. शिवछवपतीने बंनविलेलीं संस्कृत नांवे किती तरी सुंदर व अन्वर्थक भासतात.

सर्व हिंदुस्थानातील किल्यांची एक संपूर्ण यादी सरकाराने छापलेली अमून, तिचा उल्लेख गजेटियरचा कर्ता वारंवार करती. मला ही यादी उपलब्ध झाली नाही. शिवाय सर्व हिंदुस्थानातील किल्यांची पूर्ण यादी देण्याचा माझा उद्देश्याही नाही. कारण पूर्वी प्रत्येक नगरास व त्यातील मोठमोळ्या वाढ्यांस सुन्द्रां लहान मोठे तट असत, तेही एक प्रकारचे किल्ले च होत. कांहीं लहान गांवांच्या तटांस गढ्या म्हणत. अशा सर्वांची यादी करू लागल्यास, तो एक हिंदुस्थानचा स्वतंत्र भूगोलच होईल. सवब यादींत बहुतेक नांवे महाराष्ट्रातील डोंगरी किल्यांचीं व किनाऱ्यावरील

१ शिवदिग्विजय पृ. १४८, चिटणीसकृत सप्त प्र०चारेत्र पृ. ३ १५, समासदकृत शिंवर  
पृ. १९९, शेडगावकर बखर रुमाल १ पृ. ९६, शाहू रोजनिशी पृ. १४८; अष्टप्रधानांचा ३०.

जंजिंयांचीं मात्र घेतलीं आहेत. कांहीं थोडीं कर्नाटकांतलीं व महाराष्ट्राबाहेरील, महत्त्वाचीं समजून यादींत दिलीं आहेत. एका मुख्य किल्ल्याचे अनेक पोटभाग असून, त्यांसही स्वतंत्र नावें असतात. अशांची स्पष्टताही शक्य तितकी केली आहे. कित्येक किल्ल्यांचीं एकाहून अधिक नावें प्रचलित असून, उलट पक्षीं, एकाच नांवाचे अनेक भिन्न किल्ले विद्यमान आहेत, हें पुढील यादी तपासल्यास कळून येईल.

किल्ल्यांचीं वर्णने किंवा पुष्कळसे अवांतर तपशील या यादींतून मीं मुद्दामच गाळले आहेत. तथापि इतिहासाभ्यसनाच्या सोयींसाठीं बहुतेक महत्त्वाच्या बखरींतून वगैरे दिलेले प्रसंग थोडक्यांत दाखविले आहेत, त्यांवरून ऐतिहासिक कागदपत्रांचा अभ्यास करिताना ही यादी उपयोगी पडावी अशी दृष्टि ठेविली आहे. यादी शक्य तितकी परिपूर्ण करून कोणत्याही नांवानें असलेला किल्ला हुडकतां यावा अशी ही यादी वर्णानुक्रमवार बनविली आहे. तथापि या यादींतून महत्त्वाचीं नावें गळलीं असल्यास तीं, किंवा इतर कांहीं प्रमाद जे वाचकांस आढळतील ते त्यांनी कृपा करून दुरुस्तीसाठीं मला कळवावे, अशी विनंति आहे.

किल्ल्यांचे मुख्य चार वर्ग पडतात. डोंगरी, भुईकोट, जंजिरा व छावणी. छावणी म्हणजे गढीवजा फौजेच्या उताराची जागा. प्रत्येक नांवापुढे या वर्गाचा निर्देश प्रथम करून नंतर जिल्ह्याचें नांव व त्यापुढे स्थलनिर्देश दिशेने व मैलांचे आंकड्यांनी केला आहे.

तथापि या कामांत अनेक उणीवा आहेत हें मी जाणून आहें. त्या हळू हळू अभ्यासानेंच भरून येतील. हळींचें त्याचें स्वरूप सुन्दां अनेकांच्या निरपेक्ष साहाय्यानेंच तयार झालें. प्रथम कांहीं दिवस स्वपून मी एक कच्चे लिखाण तयार केलें. नंतर माझे मित्र रा. प. न. घाटे त्यांनी तें बखरींवरून तपासून दुरुस्त केलें. तदनंतर समर्थविद्यालयाचे उत्साही शिक्षक रा. दिनकर विनायक काळे व दुसरे येथील अभ्यासकरा. श्यामसुंदर य. मराठे या दोन कृष्ण गृहस्थांनी त्यांत आपापल्या परी स्वपून त्याची पूर्तता केली, म्हणूनच त्यास हें प्रस्तुतचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. रा. काळे यांनी किल्ल्यांच्या संवंधाने एक मार्मिक व विवेचक लेख लिहून, शिवाय गळेटिर्यस मधील माहिती मोठ्या कळकळीने वेचून घेतली. रा. काळ्यांचा लेख प्रस्तावनारूपाने या प्रकरणास जोडला आहे. या मेहनतीबद्दल वरील सर्व सहाय्यकांचे नुसते शाब्दिक आभार मानून मोकळे होणे मला प्रशस्त वाटत नाहीं. परंतु या पळीकडे त्यांच्या उपकारांची फेड करणे माझ्या शक्तींत नाहीं, याबद्दल वाईट वाटते. वाचकांना हे श्रम परंत पडले म्हणजे सर्वांच्या श्रमांचे चीज झालें. असें मी मानतों.

# मराठशाहींतील किले

## प्रस्तावना

लेखक—दिनकर विनायक काळे, बी. ए.

“ सर्वांचां निर्वाह आणि दिल्हींद्रासारसा शत्रु उरावर आहे, तो आला तरी, नवे-जुने तीनशें साठ किले हजरतीस आहेत. एक एक किला वर्ष वर्ष लढला तरी तीनशें साठ वर्षे पाहिजेत.” —शिवदिग्विजय. पृ० १९०.

“ संपूर्ण राज्याचें सार, तें दुर्ग.” —अमात्यांची राजनीति, पृ० २७.

१. किल्यांचे महत्व. २. किल्यांचे वर्ग. ३. किल्यांची दुर्गमता.

४. किल्यांचे तट. ५. शिवाजीने केलेले फरक. ६. मराठी वांधणीचे विशेष.

७. ऐतिहासिक परंपरा.

१. किल्यांचे महत्व.——श्री छत्रपति शिवाजीचा जन्म शिवनेरी किल्यावर झाला. त्यानें स्वराज्याचें तोरण तोरणा किल्यावर बांधिले. त्याच्या रणशूर मावळे, प्रभु वीरांनी सिंहगड पुरंदरावर पराक्रम गाजविले. अफजलखानासारसा मदांध शत्रु प्रतापगडाचे आश्रयानें चीत झाला. संकटाचे ऐन प्रसंगी शिवाजीला त्याच्या किल्यांनी अनेक वेळा बचावले. त्याच्या मुख्य हालचाली किल्यांच्या आश्रयानें झाल्या. त्याचा राज्याभिषेक रायगड किल्यावर झाला, आणि त्याचे देहावसानही रायगडावरच झाले. राज्याच्या उलाढाली करितांना त्याला प्रसंगोपात्र सर्वच प्रकारच्या किल्यांचा उपयोग करावा लागला. तथापि त्याचा मुख्य भर महाराष्ट्रांत इत्स्ततः पसरलेले सह्याद्रीचे फांटे आणि त्यांवरील डोंगरी किले यांवरच असल्यामुळे ‘डोंगरांतील उंदीर’ हें नांव त्याला यथार्थ शोभते.

शिवकालीन महाराष्ट्रांतील स्वराज्याचा राजा, राज्य व राजकारण यांचा विविध प्रपंच सह्याद्रीचे आश्रयानें थाटला जावा, हा प्रकार भूतलावर एका अर्थानें अपूर्व होता. शिवाजीचे वैयक्तिक आवडीचा किंवा महाराष्ट्राचे स्वभाववैशिष्ट्याचा हा प्रश्न नव्हता. हा सर्व तत्कालीन परिस्थितीचा खेळ होता. त्या काळीं लोकांचा सर्व अनुभव, सर्व शाहाणपणा, सर्व बुद्धिमत्ता परक्यांचे कारणीं लागत होतीं. अशा वेळीं कोणताही उपक्रम अत्यंत सावधपणे व स्वंसंरक्षणाची योग्य काळजी घेऊन करणे जरूर होते. केवळ अंगावर वाजू उलटेले व सर्वनाश होईल याचा नियम नव्हता. अखेरीस शत्रूवर निश्चयानें हार देतां येण्याकरितां, हा स्वराज्याचा लपंडाव विकट पर्वतांचे आश्रयानें खेळण्याशीवाय गत्यंतरच नव्हते.

शिवाजीचे किल्ह्यांचे वावर्तांतील धोरण अत्यंत कुशलतेने आंखलेले होते. जुन्या किल्ह्यांची डागदुर्जी व नवीन किल्ह्यांची उभारणी यांचेवर तो पाण्यासारखा पेसा सर्व करी. सुरत, राजापूर वर्गे व्यापारी शहरे लुटून. आणलेली संपत्ति किंवा कल्याण सारख्या मोगल सुभ्यावर छापा घालून पकडलेला सजीना हा वहतांशी शिवाजीचे किल्हे व शिवंदी यांचेवरच सर्व होत असे. किल्ह्यांवर त्याची अत्यंत भिस्त होती आणि ती अनाठार्यां नव्हती. अनेक संकटांतून या किल्ह्यांनी त्याचा वचाव केला. अफजलखानांचे एकच उदाहरण घेतले तर त्याचे सारख्यां वलाड्य शवृशीं उघड्या मेदानावर सामना देणे शिवाजीला अशक्य झाले असते. पण प्रतापगडाचे आश्रयाने त्याला युक्ति लटवून ती गोष्ट यशस्वी करितां आली.

लटाऊ महत्त्वाचे ठिकाण शोधून काढून त्याचा अचूक उपयोग करण्याची हातीटी शिवाजीला जन्मतःच प्राप्त शालेली होती, असे म्हटले पाहिजे. महत्त्वाची ठिकाणे निवडतांना त्याला आपल्या वडिलांच्या संचारभूमीचे भौगोलिक ज्ञान वरेंचे उपयोगी पडले असावे. तथापि वडिलांची पुणे—सुप्याची जहागीर संभावतांना हा देशावराल मुलुख मुसलमानांचे हल्ह्यांस मुलभ असल्यामुळे, शिवाजीने आपली भिस्त प्रथम मुख्यतः भोरजवळच्या तोरणा—राजगडावर व पुढे कोंकणांतील रायगडार्दीवर संकटकाळचीं आश्रयस्थाने म्हणून ठेवली. सन १६६५ त त्याने सत्तावीस किल्हे जयकिंगांचे हवालीं केले; त्यावेळी मावळांतले वारा दुर्गम होते, ते स्वतःकडे ठेवले. रायगडचे वायव्येला तळे घोंसांक्यांचे जोडीला विरवाडी व आगेयीला पारघांटाचे वेदोवस्ताकरितां प्रतापगड हे किल्हे वांधून, हों हों म्हणतां त्याने या आपल्या आश्रयस्थानांचे हड्डीकरण केले. त्याने आपल्या जहागीरीची वाढ पूर्वकडे न करितां पश्चिमकडे च प्रथम केली, हे अत्यंत सूचक याहे. सहाद्रि हा मत्यवर्ति कणा समजून त्याचे दोन्ही अंगांकडील मुलखाकडे त्याने विशेष लक्ष दिले. कुलाचा व पुणे जिल्ह्यांची दुर्गम स्थाने हाती आल्यावरोवर, अफजलखानाचे वधानंतर प्रथम त्याने सद्याद्रीचे दक्षिण टोंकाकडील म्हणजे हड्डीच्या कोळ्यापूरचे राज्याचा प्रदेश जिंकण्याचा उद्योग केला. त्यांतील पन्हाळा, विशाळगड वर्गे किल्हे त्याच्या पन्द्रीत्रिप्रमाणे परमुलखांत रोंवलेल्या खुट्याच होत. त्यांचे समोंवार मुलुख जिंकीत रहाणे व तो स्वाधीन ठेवणे, हे या किल्ल्यांचे वद्यावर त्याला साधतां येत असे.

किल्हे म्हणजे मुलुखाच्या किल्ल्या होत, अशी शिवाजीची भावना होती. त्याचे मृत्युसमर्थां स्वराज्याचा विस्तार एकाद्या दक्षिण हिंदुस्थानाचे नकाशांत पडताळून पाहिल्यास या भावनेचे प्रत्यंतर मिळते. पश्चिमघांटालगतचा लांव पट्टा—स्वराज्याचा

मुख्य कणा—उनरेस कल्पणापासून मुल होतो, तो दक्षिणेस फोंड्याचे सुमारे संपतो. पश्चिमकिनायावरील कास्तार व अंकोला हे दक्षिणेकडील द्वून किंवे मुवर्णमुर्गनसिंहुर्दुर्ग वर्गेस्तेची मालिका पुरी करितात. थेट दक्षिणेस नजर दिली तर कोपळ, वेलारी, वेलोर, आरणी व मात्ताचा जिंवी असे किंवे व मूळची वडिलोपाजित जहारीर ही स्थळे मध्यून मध्यून डिक्केवजा पसरली होती. हे डिवके म्हणजे दस्तनभर पसरलेला स्वराज्याचा लांब हातच होत.

या किंवृत्या परचकापासून जिंकून घेण्याची शिवाजी शिकत करी, त्याचप्रमाणे नव्या नव्या वनवीही. त्याच्या चाणाक्ष पहाणातून कोणतेही उपयोगी पडण्यासारखे स्थळ निसदून जात नसे. मुंबईचे दक्षिणेचे उंद्रेरी थेट त्याचे नजरेलाली आल्यावरोवर त्यानें तेथें स. १६७९ मध्ये तटवंदी करण्यास मुरुवात केली. तेव्हां इंग्रज, पोर्तुगीज व त्याचा जन्माचा हाडवरी जंजिन्याचा संदी हे सर्व त्याचेवर उडले. युद्धामध्ये याचा जय श ला जासेही नाही, परंतु हरप्रयत्न करून त्यानें हा वेदाचा तावा आपल्या हाती ठेविलाच.

मोरोपंत वेशवे व विसाजीपंत मुजुमदार किल्यांचा हिशेव पाहून सर्व फार होवो, अशी तकार करू लागले; त्यांना शिवाजीने दिलेले उत्तर प्रथमतःच उद्भूत केले आहे, त्यांत त्याचेही संपूर्ण उत्तराले आहे. पहिल्या वावऱ्यांत किंवृत्यांचे आर्थिक व राजकीय महत्व, दुसऱ्यांत किंवृत्यांची संख्या व तिसऱ्यांत त्याचा किंवृत्यांवरील विश्वास व राज्यरक्षणाचे कार्मी त्यांचा उपयोग वर्णिला आहे. शिवाजीची तीक्ष्ण नंजर फिरत असतांना प्रत्येक किंवृता एक एक वर्ष लढण्यास समर्थ असला पाहिजे यांत शंका नाही. या उक्तीची सत्यता कसाला लावण्याची पाढी दुँदवानें महाराष्ट्रावर आली, त्या वेळीहे किंवृत्यांवरील शेवटी हेही सरेंच आहे. स. १६८३ पासून १७०७ पर्यंत पावशतकभर प्रत्यक्ष औरंगजेब वादशाहा जातीनिशी आटोकाट प्रयत्न करीत असतां किंवृत्यांमुळेच राज्याचा वचाव झाला. एवढी एकच कामगिरी शिवाजीच्या दुर्गप्रेमाची यथार्थता पटाविण्यास पुरेशी आहे. “ संपूर्ण राज्याचें सार, तें दुर्ग ” हें रामचंद्रपंत अमात्यांचे सूत्र अक्षरशः यथार्थ आहे.

२. किल्यांचे वर्ग.—किंवृता हा शब्द सामान्य अर्थानें वापरतात. तथापि निरनिराक्षया किंवृत्यांचीं विशेष नांवे योजितांना कांहीं वर्गीकरणाची प्रवृत्ति दिसून येते. वर्णाच किंवृत्यांचीं नांवे गडान्त आहेत; जसें सिंहगड, कलानिधिगड, किंत्येक नांवांचे शेवटी दुर्ग हा शब्द असतो; जसें-सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग. कांहीं थोड्या नांवांचा दुसरा शब्द कोट अंसा असतो, जसें-सर्जेकोट, राजकोट, वागलकोट.

उशवाय अशीही कांहीं नांवे आहेत कीं, त्यांमध्ये गड, दुर्ग किंवा कोट असा किंवा-  
चाचक शब्द नसून गांवाच्ये किंवा स्थलाचे जसे मूळचे नांव असेल तसेच चाटते.  
जसे अरनाळा, करनाळा, करंजा, सांहेर वगैरे. रत्नागिरि, नंदगिरि, मोरगिरि वगैरे  
मूळचीं डोंगरांचीं नांवे असून, तींच पुढे त्यांवरील किंवचांसही चालूं झालीं.

वर्गीकरणाचे दृष्टीनं विचार केल्यास सामान्यतः गड हा शब्द डोंगरावरील किंवचास  
उपयोजिला जातो असे दिसते. दुर्गाचा उपयोग वज्याच अशीं पाण्यांतील किंवचांचे  
नांवांत केलेला असतो, व कोट हा शब्द सपाट भूमीवरील शहरांच्या वगैरे तटवं-  
दींना वापरतात. परंतु कचित या क्रमाचा विपर्यास झाल्याची उदाहरणे आहेत.  
रामदुर्ग हा भुईकोट आहे व काळदुर्ग हा अर्थात् डोंगरावर वसलेला आहे. अरनाळा  
कुलाचा हे जंजिरे असूनही यांना दुर्ग नांव वापरलेले नाही. परंतु अशीं नांवे  
अल्पच आहेत.

डोंगरावरील किंवचांना 'डोंगरी', 'कोटांना' 'भुईकोट', व डुर्गाना 'जंजिरे',  
अशी गुणवाचक परिभाषा ठरलेली आहे. गड शब्दामध्ये चढावाचा अवघडपणा,  
दुर्ग शब्दामध्ये प्रवेशाची कठिणाई व कोट शब्दामध्ये शहरासभोवारची तटवंदी  
यांचा तत्काळ वोध होतो. त्या विशेष गोष्टी डोंगर, पाणी व सपाट जमीन अशांच्या  
सोयींवर अवलंबून आहेत. मूळचे योगिक शब्द अलीकडे रुढ म्हणून वापरले  
जातात, यांत नवल नाहीं. पैकीं डोंगरी व भुईकोट हे शब्द सरक अर्थ दर्शवितात.  
'जंजिरा' हे नांव जझीरा ( म्हणजे वेट ) या आरवी शब्दाचा मराठी अप-  
अंश आहे.

हे वर्गीकरण केवळ स्थलावर अवलंबून आहे, वांधणीवर नाही. सर्व किंवा  
एकाच तत्त्वावर वांधलेले असत. त्या वेळच्या सुद्धकलेत किंवचांचे स्थान निश्चित  
ठरलेले होते. सभोवार भिंत वांधून आंतील लोकांचे संरक्षण वाहेरच्या शत्रूपासून  
करणे, हाच या किंवचांचा मुख्य उद्देश्य असे. समुद्रावर काय, डोंगरावर काय किंवा  
सपाट भूमीवर काय, सर्वत्र किंवचांची रचना एकच असे. एकादा डोंगरी किंवा  
समुद्रांत, किंवा समुद्रांतील दुर्ग सपाट जमिनीवर ठेवून देतां आला असता, तर त्या  
वेळच्या योद्धांनी मुळ्यांचे तकार केली नसती. स्थलपरत्वे त्यांत त्यांनी कमी अधिक  
किरकोळ सोई करून घेतल्या असत्या इतकेंच. उदाहरणार्थ, -भुईकोटाचा दरवाजा  
जमिनीचे सपाटीवरोवर असेल, तर समुद्रांतील लाटांच्या कक्षेवर दुर्गाचा दर-  
वाजा वांधला पाहिजे. भुईकोटांतील पळून जाण्याचे साधन भुयार वगैरे असेल,  
तर जंजियाला आडभिंत वांधून, त्यांत होडी वगैरे गुंत साधनांची तरतूद करून

तेविली पाहिजे. डोंगरी किल्यांत व इतर. किल्यांत वरवर दिसून येणारा. फरक म्हटला म्हणजे किल्यांतील सैन्य व शत्रूचे सैन्य यांच्या. संचारांतील फरक होय. डोंगरी किल्यावरील लोक वर उंच असल्यामुळे शत्रूच्या आटोक्याचे वरेच बाहेर असतात. म्हणून शत्रूने तट पाढण्याकरितां लाविलेल्या सुरुंगाची वैगेरे भीति भुई-कोटांपेक्षां त्यांना फार कर्मी असते.

जंजिरा म्हणजे समुद्रांतील खडकांवर बांधलेला किल्या होय. याचे बांधकाम इतर दोन वर्गांतील किल्यांप्रमाणेच बहुतांशी कोरड्या पायावरच केलेले असे. यामुळे समुद्रांतील पाण्यांत पाया खोदण्याचा वैगेरे अवघड बांधकामाचा प्रश्न त्यावेळी उद्भूत झाला नाही. खडकांवर वरील दगडाचे बांधकाम कसें ठरेल इतकाच प्रश्न त्यांना सोडवावयाचा होता. सिंधुर्ग ( मालवण ) बांधतांना कित्येक खंडी शिशाचा उपयोग या कामाकडे केल्याचा उल्लेख आहे. खडक उंच नसल्यास पाण्यामुळे किल्यांना त्रास सोसावा लागेच. विजयदुग्धाचे पश्चिमेच्या तटाचे. व इतर किल्यांचेही समुद्राचे लाटांमुळे वरेच नुकसान झालेले दिसून येते.

प्रबळ शत्रूच्या आटोक्याबाहेर रहाणे व त्याच्या मान्यापासून आपला बचाव करणे, असे किल्यांचे मुख्यवेंकरून संरक्षक धोरण दिसून येते. अपत्यक्षपणे मात्र शत्रूवर चढाई करण्यासाठीही किल्यांचा उपयोग होई. एकाद्या शत्रूवर चढाई करून जावयाचे तर त्याचे मुलुखांत घुसण्याचे व त्याचेवर लगट करण्याचे धोरण स्वीकारले पाहिजे. अशा वेळी आपले सामर्थ्य पुरे न पडल्यास परत किल्याचा आश्रय करून शत्रूचे आटोक्याचे पलीकडे सुरक्षित परत येतां येते. किल्यामध्ये धान्यसामुग्गी वैगेरेचा पुरवठा करून ठेवून युद्धप्रसंगी त्याची मदत घेतां येते. अर्थात् हातांतील ठिकाण शत्रूला दुर्गम होईल असे बनवावयाचे, हाच किल्या बांधण्याचा मुख्य हेतु होय. एकादा किल्या ताब्यांत असला म्हणजे त्याचे आसपासही सांग्रामिक कारवाई निर्धारितपणे करितां येते. किल्याखालील मुलूख किलेदाराचे अमलाखालीं राहूं शकतो. किल्याचे आधारावर बाहेर सभांवार संचार करितां येतो आणि संकटाची वेळ आली तर प्रबळ शत्रूपासून बचाव करण्याचे साधन पाठीमागेन तयार असते. शत्रूचे वेगापेक्षां आपला किल्याकडे कूच करण्याचा वेग थोडा अधिक असला म्हणजे काम भागते.

परंतु शत्रु पुरा धूर्त व समर्थ असला तर तो तसाच वेढा देऊन पहून राहतो. त्याला अन्यपाणी बाहेरून मिळत असते. किल्यांतील लोकांना अर्थात् बाहेरून कांही मिळण्याचा संभव नसतो. त्यांना अशा प्रसंगी उपयोगी पडण्याकरितां भरपूर अन्न-

सामुग्री आणि पुरेसे पाणी याचा सांठा किळूच्यावर बाळगणे जरूर पडते. धान्य-सामुग्री किळूच्यांवरच निर्माण करितां येईल इतकी किळूच्यावर विस्तृत व सुपीक जमीन असेल, तर धान्यावद्दल विशेष काळजी करावयास लागत नाहीं. परंतु तसे नसेल तर आसपासचे मुलखांतून त्याचा संग्रह अगाऊच करून ठेविला पाहिजे. पाण्याचा मात्र तंसा संग्रह करून ठेवणे अशावय आहे. करितां प्रत्येक किळूच्यावर पिण्याचे पाण्याची उत्तम सोय असणे, ही गोष्ट किळूकच्यांचे स्वास्थ्य व सुख या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची होती.

३ किळूच्यांची दुर्गमता.—किळूच्यांवर सामान्यतः कोणती कामगिरी पडे याचा विचार केल्यास साहजिकपणे किळा ( १ ) शत्रुवर्गाला दुर्गम असला पाहिजे; ( २ ) त्यावर रहणाऱ्या माणसांना वेढ्याचे प्रसंगी पुष्कळ दिवस पुरेल अशी धान्य-सामुग्री असली पाहिजे; ( ३ ) आणि उत्तम नैसर्गिक पाणी किळूच्यावर असले पाहिजे, या गोष्टी ग्रामुत्थाने पुढे उभ्या रहातात. यांचा आतां कमशः विचार करू.

दुर्गमता.—स्थान आपल्या हातांत असल्यानंतर प्रबळ परचक्राविस्तृद्धी रक्षण सुलभ जावें, असा दुर्गमतेचा अर्थ केला पाहिजे. म्हणजे ( १ ) प्रवेशद्वारे शक्य तितकीं कमी ठेवणे; ( २ ) जीं ठेवावयाचीं तीं शक्य तितकीं असुंद व सहज अडवून धरतां येतील, अशीं अडचणीचीं ठेवणे; ( ३ ) आणि अशा प्रवेशद्वारांतून प्रवेश करण्यावर सहज मारा करितां येईल अशीं गुप्त, उघड व मजबूत स्थाने तयार करणे, या गोष्टी साध्य झाल्या पाहिजेत. ( ४ ) ह्यांशिवाय परचक्राने वेढा घालून उघड द्वारे वंद झाल्यानंतर बाह्य जगाशीं आपला व्यवहार सुरक्षित चालावा म्हणून गुप्त भुयारे वैगैरे ठेवणे ही एक अत्यंत आवश्यक गोष्ट होती.

सभोवार तट वांधून घेतला म्हणजे दारांची संख्या व त्यांची रुंदी वैरंची योजना आपल्या मनासारखी आपल्याला करितां येते, असे पाहून याच युक्तीचा अवलंब अनेक शतकांपासून होत आला आहे. डोंगराचा आश्रय केला म्हणजे उंच भिंतीचे काम डोंगरांचे स्वाभाविक चढाने भागते. मूळपासून उंच भिंती चढविष्याच जगद्वयाल काम करण्या ऐवजीं उभा डोंगर अवघड नसल्यास सुरुंग लावून, खणून किंवा अन्य उपायांनीं तासून तोळून योग्य वनविष्याचे काम किती तरी सुलभतेने करितां येते, महाराष्ट्रांतील सह्याद्रीवरचे कित्येक डोंगर तर मुद्दाम सोईने निर्माण केलेले किळूच आहेत कीं काय असा भास होतो. सातारा किंवा त्या वाजूचे डोंगर उभा कडा तुटलेले असे दिसतात. सह्याद्रीचे वरील भुसभुशीत भाग हजारो वर्षे उधऱ्यात, वारा व पाऊस यांचे आघाताने धुपून जाऊन खडक मोकळे झाले.

उंची संरक्षणास पुरेशी न वाटल्यास . त्यांजवर आणखी उंच तट वांधला म्हणजे काम भागे. सखाद्विंची काळा फत्तर मूळच्या पापाणरसाचा वनलेला आहे. या कारणास्तव डोंगरावर वांधावयाच्या भिंतीना कणसर पाया तेव्हांच सांपडतो. वांधकाम करावयाला लागणारा दगड थोडगाशा परिश्रमाने किल्यावरच मिळूळू शक्ती व डोंगरी किल्ये वांधणे जितके अधिक सुलभ तितके ते अधिक दुर्गम असे ठरते. मात्र स्वतःला किल्याची चढउतार करण्याची पुष्कळ सटपट पडते, ती पूर्वीचे मराठ्यांना सपत असे.

सभोवतालचा कडा उभा तोहन काढला म्हणजे एकादें अरुंद व वळणावळणाचे दार किल्यावर चढावयास सहज रासतां येते. उंच डोंगर तरी वांकणावांकणार्नांच चढावा लागतो; त्यांतून मुद्दास तयार केलेल्या व वनविलेल्या किल्याची गोष्टच बोलावयास नको. ही अरुंद वाट ज़सजशी चढत असते, तसेची निवांयाची व सोईची जागा पाहून मधून दरवाजे वांधून त्या वाटेने येणाऱ्या सेन्याचा मार्ग अटकावण्याची सिद्धता करितां येते. हे दरवाजे म्हणजे सरी प्रवेश-द्वारं नसून प्रवेश विरोधक बुरूज किंवा शवूला थोपवून धरण्याची टटवंदी असते. वहुधा या दरवाज्यांजवळ रस्ता एकदम एक किंवा दोन वळणे घेतो. तेथें दोन्ही वाजूला उंच बुरूज वांधून मागच्या रस्त्याची चढण, चढणाराचे नजरेआड केलेली असते, व त्याच बुरूजांवरून मारा करून शवूला कापून काढण्याची सोय असते. यांबुरूजांचे दारांतून थेट दरवाज्यापर्यंत शवू आलाच तर तेथें अधिक शिवंदी असते. शिवाय, दरवाजा साफ वंद करून मध्ये अडथळा उत्पन्न केला जातो. तो दरवाजा भक्तम असतो एवढेच नव्हे तंर थेट त्याचेवर कांहीं साधने चालवितां येऊन. नयेत म्हणून लोखंडी सुळके बाहेर बसवलेले असतात. असे दरवाजे व बुरूज सपाट जमिनीवर वांधणे अशक्य नाही. परंतु हा नैसार्गिक चढाचा दुर्गमपणा व सहजसाध्य होणारा अरुंदपणा पुष्कळ अंतरपर्यंत लंबवर विनाखचीने डोंगरावर शक्य होतो तसा सपाट जमिनीवर होत नाही. भुईकोटाचे तट सुरुंगांनी उडविणे शक्य आहे. परंतु या काळ्या फत्तराचे डोंगरी गाभ्याला सुरुंग लाचप्याचे काम सोपे नाही. आणि सुरुंग तरी सर्व डोंगर फोडलि इतका जोरानें उढेल तेव्हांच वरच्या तटांना धवळा लागणार!

निसर्गदत्त दुर्गमतेला बुरूजांनी वैगेरे मजबुदी आणण्याचा हा एक मार्ग झाला. त्याशिवाय अति दुर्गमतेच्या सिद्धीकरितां नाना तहेत्या युक्त्या अमर्लंत आणितां येतात. ठाणे जिल्ह्यांतील वहिरवगडास उभ्या सुळक्या सारख्या खडकांत पायऱ्यां

कहून मार्ग ठेविला आहे. वहून दोर सोडल्याशिवाय अर्थातच या मार्गानं कोणालाही वर जातां येत नाही. आपले लोक वर आल्यावर हा दोर आंते ओढून घेतला की काम शाळें. हईं दगडी कोळशांचे सार्णीतून उत्तरण्यास विहीर असते, किंवा मोठ्या परास यांत्रिक पावण्याची (Lift) सोय असते, तशा धर्तीवर कित्येक किड्यांचे पायथ्यापासून उपटुणारी विहीर किंवा उंभा वैगदा ठेवल्या असतो. प्रचितगडासारख्या किड्यावर वहून सालीं शिरीं सोडल्याशिवाय वर चढतांच येत नसे. दौलतावाढाचे ब्राह्मकिड्यावर जाण्याचा रस्ता वैगथांतूनच जातो, हे वरेच जणांनी पाहिले असेल. असे मार्ग मोठ्या किड्यावर कर्धांच उपयोगी नव्हते, लहान टेंकड्या तुर्गम करण्यास मात्र त्यांचा उपयोग होत असे.

दोंगरी किड्यांचे योगानं राज्यांचे सर्व काम भागविणे शक्य होत नाही. आणी-वाणीचे प्रसंगी रायगडावर राजधानी होती; परंतु योदी स्थिरस्थावर शाल्यानंतर सातासा व नंतर पुणे ही मंदिरानी शहरेच मात्स्याला चढूली, यांचे कारण उघडू आहे. साताच्या सारख्या ठिकाणी व दौलतावाढालाही जवळच्या दोंगरांचा उपयोग करावा लागला. अशांचाही चंद्रोवत करणे जस्तर पडते. हजारों लहान मोर्डी गांवं कर्मी आणिक प्रशाणांत दगडांच्या व चितलाच्या भिंतींनी वेद्विशेषीं दिसतात. तोफांचा काळ नव्हता त्या वेद्वीं यांचा उपयोग चांगलाच होत असे. दोंगरांचे उंचीनं तट-चंद्रीपासून शवूला लांब राखण्यास मदत होत असे. तशा प्रकारचे कार्य या भुई-कोटाचे बावर्तीत तटापासून वारा पंधग यार्टीचा संदक वांयून करण्यांत येत असे. अशा संदकांतून पाणी सोडलेले जसे. पाण्यांतून किंवा इतक्या अंतराचे पटीकहून भिंतींचा नाश करण्याकरितां मुरुंग लावणे अर्थातच अशक्य होते. शिवाय खोल संदकामुळे आणीं भिंतीशीं लगाट करणे शवूला केवळांही जमत नसे.

भुईकोट किंवा संदकासाह उचलून समुद्रांत सडकावर नेऊन चसवला की जंजिरा शाळ; मात्र कृत्रिम संदकाचे ऐवजीं सभोवतीं नैसर्गिक पाण्याचा वेदा, एवढाच फरक. कृत्रिम संदकाची ठंडी व खोली परिमित असे. उलट जंजिन्याचा संदक निसर्गानं बनविला असत्यामुळे त्यांत शवूला जाचणारा अनिश्चितपणा फार असे. ओहेटीचे किंवा भरतीचे वेद्वीं पाण्याखालील सडकांतून होडी सुरक्षित किड्याला लागेल असा एकादाच मार्ग असे. समुद्राच्या लाटा आदव्हत असतां त्यांतून होडी तटापवेतीं बाणण्याचीं ठिकाणे गुप्तपर्णे राखून ठेवलेलीं असते. तीं शवूला सहज कळणे शक्य नसे. किनान्याचे रक्षणाकरितां असे जागोजागीं किडे वांधणे आवश्यक होते. आणि तेवढे काम जयगड, पूर्णगड, देवगड सारख्या दोंगरी किड्यांनीही

भागण्यासारसं हेते. परंतु किनारा ताव्यांत असतांना शत्रूचे हातीं सांदेरी, कुलाचा, सिंधुदुर्ग अशांसारसे जलावृत सडक लागून, त्यांचे वद्याघर त्यांनी किनाऱ्यावर मारा लागून करू नये, म्हणून या सर्व समुद्रांतील सडकांचा ताचा कांकणपुढीने माल-कांचे हातांत असावयास पाहिजे. तशांतून सिंधुदुर्ग व जंजिरा अशांसारसीं ठाणीं साड्यांच्या तोंडाशीं असल्यामुळे साड्यांचा निर्वेद ताचा राहून आंत आरमाराच्या हालचाली सुरक्षित व्हांव्या व शत्रूचा प्रवेश होऊ नये म्हणून हे पहारेकरी खांडीच्या तोंडाशीं सज्ज टेवणे जहर हेते. एकंदरीत थेट किनाऱ्यापर्यंतही जयगड सारसे डोंगराचे काट पुरवून महाराष्ट्रांतील किण्ठ्यांचं काम किती तरी सुटम झाले आहे.

येथपवेतां किण्ठ्यांचा पाया व आकार यांचे अनुरोधानं त्यांचे दुर्गमतेचा विचार शाळा. स्थलभिन्नत्वामुळे प्रत्येक वर्गाचे किण्ठ्यांत ही दुर्गमता कशी. सावली आहे तें सांगितले. या मुश्याचा इतका वित्तार करण्यांचे कारण असे, की सर्व सोईपेक्षी याच गोष्टीचा मराठशाहींत प्रामुख्यानं विचार होत असे. आज किंवा म्हणून मानल्या जाणाऱ्या पूर्वीच्या टेंकड्या तपासून पाहिल्या तर असे आढळेल की, किंत्ये कांवर पाव एकरही पाठार नाही. म्हणजे वर राहण्याची सोय अर्थात्तच नव्हती, व होणे शक्यही नाही. परंतु वेळी कांही काळ संरक्षणाला आघार व परचकाचे मार्ग रोखण्यांचे साधन असा या टेंकड्यांचा उपयोग होत असे इतकेच. किंत्येक महत्त्वाचे किण्ठे प्रसंगी वर्ष वर्ष लढावे अशा इरायानें शिवाजीने वनविले हेते. अशांवर अर्थात्तच धान्याचीं कोठारे, रहावयास निवाज्याचीं घरे, पिण्याच्या सोईचे उत्तम पाणी व थोडीवहुत शेती, एवड्या गोष्टी अवश्य साधिलेल्या होत्या. पाण्याचे वावरीत डोंगरांची निवड अल्यंत कसोटीने केलेली आढळते. किंत्येक वेळां त्या डोंगरांचे पायथ्याशीं व आसपासचे टापूत पाण्याचा थेंव नसतो; परंतु गडावर मात्र मधुर, गार व मुवलक पाणी जिवंत झास्यांचे असते. हें पाणी तेथें खोल विहिरींतून काढावें लागते, अशांतलाही भाग नाही. सहज लहान मुलाचेही हातास येईल अशीं पुरेपुर भरलेलीं स्वच्छोदकाचीं टांकीं वर आढळतात. समुद्रांतील सडकांचे किण्ठ्यांतूनही ही पाण्याची योजना केलेली पाहून मोठे आश्र्य वाटते. शिवाजीने या वावरीत पुष्कळ काळजी घेतल्यांचे उघड दिसून येते. भरतगड म्हणून रत्नागिरी जिल्ह्यांत एक टेंकडी आहे. तिंजवर पाणी न सांपडल्यामुळे शिवाजीने तो किंवा बांधण्याचें रद्द केलें, असा उल्लेख आहे.

४ किल्ल्यांचे तट व बांधणी—किल्ल्यांच्या तेंटांवद्दलही एक दोन गोष्टी येथें नमूद केल्या पाहिजेत. किंत्येक किण्ठ्यांना तटवंदी मुळींच नव्हती, याचद्दल

किळ्यांचे मुख्य प्रयोजन लक्षांत घेतल्यास आश्वर्य वाटण्याचे कारण नाहीं. सुप्रसिद्ध रायगड किळ्याला दरवाजांचे शिवाय अन्यत्र तटबंदीचे काम नाहींच म्हटलें तरी चालेल. नाशिक जिल्ह्यांतील अंजनेरीची गोष्ट अशीच आहे. डोंगराच्या सर्वच बाजू एकसारख्या दुर्गम असल्या म्हणजे मग तटांचे कारणच काय? घोर-पडीने वगैरे येण्यासारखा एकादा मार्ग आढळल्यास सुरुंगाने किंवा अन्य मार्गांनी तो तोडला म्हणजे झाले. प्रत्यक्ष रायगडाचे वावतींत शिवाजीने बक्षीस लावून किळ्याची दुर्गमता पारखून पाहिली, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. जेथे तटबंदी असे, तेथील भिंती बन्याच जाड म्हणजे रुंद असत. सहा ते वारा फुटांपेक्षांही या भिंती रुंद असत. तोफांचा परिणाम होऊन नये म्हणून ही जाडी धरली असे वाटण्याचा संभव आहे, परंतु वस्तुस्थिती तशी नाही. कारण ते किळे वांधले गेले तेहां युद्धकलेत तोफांचा इतका चांगला उपयोग होत नसे. तटाच्या रुंदीचीं एक दोन कारणे उंधड दिसतात तीं अशी कीं, एकतर काम भक्तम व चिरस्थायी करावे ही आपल्या पूर्वजांची नित्याची भावना असे. आजही जुन्या बांधणीचीं घरे पाहिलीं तर त्यांच्या भिंती, तुळ्या वगैरे आपल्याला आजच्या कल्पनांप्रमाणे वाजवीपेक्षां फाजील बोजड असल्याचे दिसून येते. मग किळे वांधताना या भावनेचा अंमल किती असेल तो पहावा. शिवाय किळ्यांचे तटांवरून शत्रुच्या गडाखालील हालचाली स्पष्ट दिसाऱ्या म्हणून भिंतीवरून फिरण्याची सोय ठेवणे जरूर होते. कित्येक वेळा भिंतीचे वरील रुंदीवरून खालील लोकांवर मारा करण्याकरितां पवित्र्यांत बसण्याची वगैरे सोय अत्यंत आवश्यक होती; ती या भिंतीच्या रुंदीमुळे साधत असे.

महाराष्ट्रांतील सर्व किळे एकाच वेळी वांधले गेले नाहींत. इ. स. चे १० व ११ वे शतकांत कोल्हापूर प्रांतात शिलाहार राजांची राजधानी होती. त्यांचा अंमल त्या वाजूचे बन्याच मुलुखावर होता. ठाणे जिल्ह्यांतील अशेरी, सातान्यांतील वांसोटा व वावडा, पन्हाळा वगैरे किळे त्यांनी वांधले असे म्हणतात. देवगिरीचे यादव महाराष्ट्रावर तेरावे शतकांत राज्य करीत होते; त्यांना राज्याच्या बंदोवस्ताकरितां शिवाजीचे पूर्वी अनेक किळे वांधावे लागले. त्यानंतर वहामनी व निजामशाही व आदिलशाही वगैरे मुसलमानी राजांनीही पूर्वीच्या कित्येक हिंदु किळ्यांची डागडुजी करून कित्येकांची नांवे बदललीं आणि कांहीं स्वतंत्र किळेही वांधले, असे उल्लेख आहेत. उत्तर कोंकणचे किनाऱ्यावर अरनाळा, ठाणे जिल्ह्यांत माहुली, सातारा जिल्ह्यांत चंद्रनवंदन, नगर जिल्ह्यांत औढू-पट्टा, पलीकडे बेळगांव जिल्ह्यांत गोकाक वगैरे व वर उलेखिलेले सर्व किळे दाक्षिणेत तोफांचा प्रसार होण्यापूर्वीचे आहेत. म्हणजे त्यांचे तट तोफांच्या भीतीने मुदांम जाड ठेवले असे म्हणतां येत नाहीं.

तोफांच्या भीतीनें किल्लुच्यांच्या बांधणीत फरक झाला नसला, तरी निरनिराळ्या अंमदानीचा थोडा बहुत फरक त्या बांधणीत सहज हृषीस पडतो. दगडांच्या रचनाशास्त्राच्यां इतिहासावरूपनही हा फरक लक्षात येण्यासारखा आहे. सुमारे तेरावे किंवा चौदावे शतकाचे पूर्वीं चुन्यानें दगड जोडण्याचा प्रसार विशेष झाला नव्हता. म्हणजे त्यापूर्वीं रचलेले किल्ले चुन्याशिवाय बांधले असले पाहिजेत हें उघड आहे. मुसलमानीं अंमलापूर्वींचे किल्ले भले भक्तम १०१२ फूट चौरस असे दगड एकमेकांवर रचून बांधीत, शिवाजीनेही ही प्राचीन पद्धत थोंडी बहुत स्वीकारली. पुढे मुसलमानी अमलांत चुन्याचा उपयोग सर्वत्र होऊं लागला; तेव्हांपासून पूर्वींची बांधणी बदलली. चुन्याच्या उपयोगानें सुंदर व कुशल रचना करितां येते. मुसलमानी बांधणी बन्याच अंरीं चुन्याची आहे. शिवकालीन बांधणीही बहुतेके चुन्याची आहे. बांधणीच्या व जडावाच्या सुवकपणांत चुन्याच्या योगानें मोठाच फरक झाला. मुसलमानी कारागीर याकामीं सुंदर घडीव दगड वापरतात. बुरुजांना माथ्यावर कंगोरेदार मुकुट थोडा पुढे आलेला असा चढवितात. त्यांच्या वरच्या भागाला तोफांबेदुकांकरितां उम्या खांचामध्ये पडव्याची जीभ असते. हीच व्यवस्था पुढे मराठ्यांनी स्वीकारिली. मराठ्यांची बांधणी ओबडधोबड असून त्यांत घडीव दगड कचितच वापरलेले असत. मराठ्यांचे लक्ष सौदर्यपिक्षकृ उपयोगांकडे जास्त होतें, विजयदुर्गाच्या बांधणीकरितां शिवाजीनें मुहाम गोवेकराकडून कारागीर मागविला होता. गोवेकर या वाबतींत चांगले कुशल असून महाराष्ट्रांतील किल्लुच्यांची बांधणी करणाऱ्या सत्ताधीशांत कॉकण किनाऱ्यावर किल्ले बांधणाऱ्या या पोर्तुगीज सत्तेचाही उल्लेख केला पाहिजे.

५. शिवाजीनें केलेले फरक.—एकंदर किल्लुच्यांपैकीं कोणी, केव्हां व किती किल्ले बांधले, हें सांगणे सुलभ नाहीं. परंतु शिवाजीनें किती किल्ले बांधले याचा तपास सामान्यपणे लावतां येतो. शिवाजीचे पूर्वींच पुष्कळसे किल्ले बांधले गेले होते हें निर्विवाद आहे. सुप्रसिद्ध पन्हाळा, रांगणा, वावडा, विशाळगड, तोरगड हे कोल्हा-पुराकडील; नरंगुद, वहादुरगड, नगर हे देशावरील; साल्हेर-मुल्हेर वर्गारे नाशिक जिल्हांतील; चाकण, सिंहगड, पुरंदर, राजमाची हे पुणे जिल्हांतील; खुद रायगड व घोंसाळे, ताळे हे कुलावा जिल्हांतील; साताऱ्यांतील वांसोटा, चंदनवंदन, सज्जनगड व कॉकणांतील अरनाळा, करनाळा, माहुली असे सहज लक्षात येणारे अनेक किल्ले शिवपूर्वकालांत निर्माण झाले, असे स्पष्ट दिसते. सभासदाने २४० किल्लुच्यांची नांवनिशी देऊन त्यांपैकीं ५० मूळचे, १११ शिवाजीनें नवीन बांधलेले व ७९ कर्नाटकांतले अशी वर्गवारी केली आहे. चिटणीस हीच यादी ३१७ ची देतो.

शिवाजीने वरेच किले जिंकून घेतले व त्यांची डागडुजी केली यांत शंका नाही. अनेक किल्यांचीं मुसलमानी नांवे बदलून अत्यंत सुंदर अशीं संस्कृत नांवे त्यांने दिलीं, हेही सिद्ध आहे. अवचितगड, उचितगड, गुणवंतगड, धनगड, पद्मगड, प्रचंडगड, प्रतापगड, प्रसिद्धगड, भूधरगड, भूपणगड, महिमंडनगड, सज्जनगड, संतोषगड, हीं सुंदर नांवे राजव्यवहारकोशाची कल्पना काढणाऱ्याचे बुद्धीचे योतक होय. शिवाजीने स्वतः वांधलेल्या नवीन किल्यांत सुप्रसिद्ध प्रतापगड, रायगडाजवळ विरवाडी, सातान्यांतील भूपणगड, मकरंदगड, संतोषगड, कुलाळ्यांत लिंगणा, विजापुरांत गजेंद्रगड, किनाऱ्यावर उंदेरी वैरेच्चा उल्लेख पुढील यादींत सांपडेल. परंतु एकंदरींत ही संख्या फारशी मोठी दिसत नाही. खरे म्हटले तर विकट परिस्थितीशीं झगडतांना सखाद्रीच्यां प्रत्येक टेंकडीला शिवाजीच्या वेळीं महत्त्व आले. आणि महाराष्ट्राचे अंतःकरण स्वराज्याच्या वातावरणांत विहरत अंस-ताना अनेक टेंकड्याना गड हें गोरवाचें नांव प्राप्त झाले. असे कित्येक पाव एकर, अर्धा एकर पठाराचे गड मोळ्या गंभीरतेन उल्लेखिलेले आदिक्षतात, हें पुढील यादी-वरून दिसून येईल. महिपालगडाचे सदरांत कथारीगडाचा उल्लेख पहावा. हा कथारीगड म्हणजे एक लहान टेंकडी आहे. सारांश, शिवाजी आणि गड यांचे संबंध वर वर्णन केले, त्यांवरून वन्याचे-केवळ डागडुजी केलेल्या, जिंकलेल्या, नांव बदल-लेल्या, किंवा फक्त गौरविलेल्या-किल्यांचें जनकत्व महाराष्ट्राचे भावनेने शिवाजीला दिले, असे उघड दिसते.

शिवाजीने योडेच किले वांधले याला आणखीही प्रमाणे आहेत. कोल्हापूरचे शिलाहार, व बेदर, अहमदनगर, विजापूर व इतर ठिकापट्ट्ये शिवपूर्वकालीन राजे यांनी आपल्या काळांत वहुतेक सर्व महत्त्वाच्या टाण्यांना लटवंदी केली असल्यामुळे नवे महत्त्वाचे किले वांधण्यास शिवाजीस फारसा अवसरच राहिला नव्हता: या राजसत्तांनी राजधानीपासून दूर अंतरावरही पुष्कळ वंदोवस्त केला होता. शिवकालीन पुणे-रायगड टापू मराठी सत्तेचे केंद्र बनला. त्याचे महत्त्व पूर्व सत्तांनाही पटले होते. रायगड, तळे, घोसाळे, चाकण, सिंहगड, पुरंदर हे महत्वाचे किले शिवपूर्वकालांचे होते. विरवाडी किंवा प्रतापगड यांसारखे नवीन किले वांधून राज्याची वळकटी करण्याला शिवाजीला किंतीही अवसर असला तरी तो फार अल्प होता.

किले वांधण्याचा मोठा कार्यक्रम हातीं घेण्याला आवश्यक असलेली स्वरक्षता व विपुल दृढ्य हीं साधने शिवाजीला पूर्णपणे लाभल्याचें दिसत नाहीं. स. १६४८, मध्ये तोरणा घेतल्यापासून तों स. १६५९ त अफजलखान वधार्पर्यंतच काय तें अशा

बांधणीचे काम त्याला थोडे बहुत करितां आले, अगदीं सुरवातीला स. १६४८ चे दरम्यान त्याने लिंगाणा, विरवाडी हे कुलाव्यांतील किले बांधले. त्यापुढे विजापूर-करांचा शहाजीवर रोष झाल्यामुळे तो नजर कैदेत असेपर्यंत शिवाजीला कांहीच करितां आले नाहीं. चंद्रराव मोऱ्याचे पारिपित्य करून त्याची संपत्ति हीतीं येतांच स. १६५६ चे सुमारास पारवाटावर प्रतापगड, त्याचेच सालीं साताऱ्यांत मकरंदगड वर्गेरे जावळीचे दृढीकरणार्थ किले बांधणीचा दुसरा मोठा हस्ता त्याने हातांत घेतलेला दिसतो. त्यानंतर स. १६५९ पासून त्याजवर मुसलमानी हल्ल्यांची सारखी सरबत्ती चालू झाल्यामुळे किरकोळ डागडुजी पलीकडे मोठ्या महत्त्वाच्या कामास त्यास फुरसत झालेली दिसत नाहीं.

राजधानीपासून जवळच जंजिन्याचा सीदी हा शत्रु शिवाजीला अस्तनीतल्या निखार्याप्रमाणे होतां. आरमारी विभाग बळकट करण्याची जरूरी त्याला वाटण्याचे अंशतः तरी कारण या सीदीचे धोक्याचेंच होय, या संबंधांत स. १६६५ चे सुमारास मालवण-सिंधुदुर्ग बांधून शिवाजीने विजयदुर्ग वर्गेरेची डागडुजी केली, हे महशूर आहेच. स. १६७९ तील उंदरेवरील तटबंदी ही शिवाजीच्या दुर्गमंडणाचे कार्यक्रमापैकीं अगदीं शेवटची बाब दिसते.

६. मराठी बांधणीचे विशेष.—किल्यांच्या रचनेचीं सामान्य तर्वे, निरनिराळे किले बांधले गेल्याचा काळ व त्या संबंधांत शिवाजीने बांधलेल्या किल्यांची संख्या, यांचे येथपर्यंत विवेचन केले. आतां ही बाब नजरेआड करून आज जे किल्यांचे स्वरूप दिसत आहे त्यावरून दुर्ग निर्मितिशास्त्रांतील कांहीं महाराष्ट्रीय विशेष दृष्टीस पडतात कीं काय ते पाहूं.

( १ ) डोंगरी किल्यांचे दारासमोर सपाट जागा असल्यास तेथे खंदक खणून शत्रुं एकदम तटाजवळ येऊ नये अशी तजवीज करीत. शिवाय मुख्य तटाचे पायथ्याशीं दुसरा एक तट उभारून मुख्य तटाचे रक्षण करीत. ( अमात्यकृत राजनीति. पृ. ३३ )

( २ ) किल्यांचे पठार मोठे असले, आणि मुख्य चढ संपल्यावर एकावर एक अशा छोक्या चढांनीं डोंगर उंच जात असला, तर बाहेर पडकोट बांधून प्रत्येक छोक्या चढावाची पूर्तता करीत. अशा रीतीने किल्यांत किला अशा कधीं कधीं तीनचार पटरांगा होत. किल्याचा एकादा भाग पायथ्यापासून फुटून बाजूला गेला असला व तो संबंध समूळ तोडून काढणे शक्य नसले, तर त्याचे टोंकावर बुरुज बांधून

त्यापासून किल्याचे तटापर्यंत उंच भिंती वांधून तो मुख्य किल्याला जोडून घेत. अथेस व अथेन्सचे बंदर पायरीअस अशीच जोडलेली होती. लोहगड पाहिला असेल. त्यांना विचूकाट्याची परिस्थित लक्षात येईल.

( ३ ) कित्येक वेळां डोंगरांचीं जोड शिखरे अगदीं जवळ जवळ असत, त्यांपैकीं एकाची तटवंदी करून दुसरे मोकळे सोडल्यास शब्दाला त्याचा उपयोग हेण्याचा संभव राहतो म्हणून वहुधा दोन्ही शिखरांवर गड वांधून एका अंमलांत टेवण्याचा यत्न करीत. उ. औंद्वा-पद्मा, अलंग-कुलंग, चंद्रन-चंद्रन, लोहगड-विसापूर अशा जोड किल्यांचे एकमेकांस पाठवळ मिळे व वेद्वा घालणाऱ्या शब्दाला वेड्याची कक्षा फार वाढवावी लागल्यामुळे त्याचे सैन्याचा पसारा वाढून तें विरळ झाल्यानें कमजोर होई.

( ४ ) एकादे ठिकाणी पायथ्याचे पठार. एकच असून पुढे दोन स्वतंत्र किल्ले होतील इतकीं जरी नाहीत; तरी निराळीं अशीं अनेक शिखरे असतात. त्यांना स्वतंत्र तटवंदी करून दोघांनाही सामान्य असा पायथ्यासभोंवार एक तट अथवा पंडकोट वांधतात. म्हणजे हे दोन किंवा अधिक स्वतंत्र वाले किल्लेच वनतात. माऱ्याचे दृष्टीने आणि रक्षणाचेही दृष्टीने किल्यांचे वळ या परिस्थितीने वाढते. उ. राजमाची व पन्हाळा. जिंजीची रवना अशीच आहे. रोम प्रथम वांधले त्यांत सात टेंकड्यांचा समावेश केलेला होता, हें सुप्रासिद्ध आहे.

( ५ ) एका डोंगराचे रांगें जेवढीं शिखरे असतील, तेवढीं सगळीं एकाच सचेचे हातांत असणे जस्तर असते म्हणून सर्वच शिखरांची रांगेने तटवंदी करितात. सह्याद्रीचा मुख्य कणा-दक्षिणोत्तर रांग-अत्यंत उंच व महत्त्वाच्या किल्यांनी भर्जेली आहे. उज्ज्वेकडे विंकपासून तो मध्यभागी राजमाची, रायगड, प्रतापगड, महिपतगड, विशालगड, गगनबाबडा व तेथून पुढे थेट रांगणा, मनोहरगडापर्यंत ही मुख्य रांग झाली. त्याशिवाय या मुख्य कण्यापासून अनेक रांगा पूर्वकडे देशावर व पश्चिमेकडे कोंकणांत पसरल्या आहेत. त्यांच्याही सर्व शिखरांचा उपयोग केलेला दिसतो. कोंकणपट्टीतील रांगा वहुतेक समांतर अशा आहेत. पण देशावरील रांगा त्याचे उलट म्हणजे सोडापासून फांथा फुटल्यासारख्या आहेत. यामुळे किल्यांची रचनाही निराळ्या स्वरूपाची झाली आहे. मुख्य सह्याद्रीचे पलीकडे कोंकणपट्टीत किल्यांच्या तीन रांगा दिसतात. एक अगदीं समुद्रांतील जंजियांची-अरनाळा, सांदेरी, उंदेरी, कुलाचा, जंजिरा, सुवर्णदुर्ग, विजशदुर्ग, सिंधुदुर्ग वर्गे; दुसरी किनाऱ्यावरील भुईकोट व डोंगरांच्या टोंकांवरील-दमण, उंवरगांव, डंहाण, तारापूर, माहीम, वसई, चौल, कोर्लई, वाणकोट, गोपाळगड, जयगड,

रत्नागिरी, देवगड वगैरे; तिसरी किनारा व सह्याद्री यांचे मध्ये, ही सरळ नाहीं परंतु यांत मध्यंतरीचे वरेच डोंगरी व इतर किल्यांचा समावेश होतो. उ. दिंडू, बहुलगड, भूपाळगड, माहुली, कल्याण, ठाणे, मलंग, करनाळा, बिरवाडी, घोसाळगड, तलेगड, मंदुणगड, पालगड वगैरे पूर्वेकडील रांग सहज दिसण्यासारख्या आहेत. नाशिक किल्यांत-अचला, अहिवंत, मार्किंडा, कान्होरा, घोडप, कोळधैर ही रांग पूर्वपश्चिम आहे. नगर जिल्यांतील रत्नगड ते पेमगिरि ही एक रांगही तशीच. आहे. पुणे जिल्यांतील चावऱ्ड, जुन्नर, आणि सिंहगड, पुरंदर ह्या जोड्या उघड दिसतात. सातान्यामध्ये केंजळगड, पांडवगड, चंदनवंदन, संतोषगड, वारुगड ही रांग उत्तरेसे आहे. दक्षिणेला कन्हाडजवळ अशीच एक गुणवंतगड, वसंतगड, सदाशिवगड अशी रांग आहे. खालीं वाडी बेळगांवाकडे अशीच एक रांग आहे. असे हे सर्वत्र पसरलेले दुर्ग महाराष्ट्राचे राज्यरक्षणाला सदैव तत्पर होते.

या रांगांची फळी फोडणे शत्रूला फार कठीण जाई. या रांगांतून विस्तवाचे साह्यानें बातमी पोंचविष्याची युक्ति सुलभ पडत असे. डोंगरांचे बाजूला अरण्ये असत. रस्तेही हल्हीसारखे नव्हते. यामुळे रानांतून लपून शत्रूवर छापा घालतां येत असे. निरनिराळ्या मोहिमांतील सैन्यांच्या हालचाली तपासून पाहिल्या, म्हणजे यां किल्यांची कामगिरी लक्षांत येते.

( ६ ) वरील पांच प्रकारांवरून नैसर्गिक परिस्थितीचा शब्द तितका. फायदांचे यांच्यामध्ये त्या वेळच्या कल्पकांनी मोठीच धूर्तता दर्शविली, यांत संशय नाहीं. डोंगरी किल्यांचा परस्पर संबंध झाडांच्या फांयंप्रमाणे असे. या फांयांचे गुंतागुंतींत बहुधा शत्रु गुरफटत असे. सपाट जागेवरील मुख्य किल्यांचे रक्षण करण्याकरितां समंताद्वारां छोटे किल्यांचे एक मंडळ बनविणे, या युक्तीचा अवलंबही शिवाजीचे चेळी होत असल्याचे दिसते. रायगडचे बंदोबस्ताची योजना कशा त-हेची होती, हें नंकाशावरून स्पष्ट होईल. परंतु अशा त-हेची योजना सुवर्णदुर्ग, सिंधुदुर्ग यांचे वाबतींतही केल्याचे आढळून येते. पाण्याचे बाजूनें आरमारी शत्रूला तोंड देण्याची तयारी आरमारानेंच करावी अशी बुद्धि होती. परंतु किनाऱ्याकडून थेट मारा करितां येऊन्ये, म्हणून आंगन्यांनी अलीबागेत किनाऱ्यावर हिरांकोटाची योजना केली. हींच्या सुवर्णदुर्गाचे रक्षणार्थ किनाऱ्यावर कनकदुर्ग, फत्तेगड व गोवागड असे तीन किले आहेत. सिंधुदुर्गाचे बंदोबस्ताकरितां किनाऱ्यावर लगातच पद्मगड, राजकोट व सर्जेकोट यांची योजना केलेली आहे. ही गडमंडळाची तटबंदी युरोपांतही मैदानी स्थलांस दिसून येते. तेथें डोंगरी किल्यांना तर अवसरच नाहीं म्हटले तरी चालेल.

सपाट जागेवर शहरांचे रक्षणाकरितां जो मुख्य किला बांधतात. त्यापासून कांहीं विशेष अंतरावर दुर्योग महत्वाचे किले मुख्य किल्याचे संरक्षणार्थ म्हणून युरोपांत बांधतात. या दोन पद्धतींतील रचनासाम्य व उद्देशसाम्य लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

७. ऐतिहासिक परंपरा.—येथपर्यंतचे विवेचन किल्यांचे राजकारणातील च युद्धशास्त्रांतील महत्व दर्शविण्याकरितांच झाले, आतां थोडवयांत युद्धकला आणि राज्यरक्षण यांचे दृष्टीने त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग कसा झाला, याचे दिग्दर्शन करावयाचे आहे. महाराष्ट्राचे इतिहासांत सर्व काळीं किले अस्तित्वांत होते, महाराष्ट्रांत होऊन गेलेल्या राजसत्ता पाहिल्या तर इ. स. पूर्वीचे अशोक, नंतरचे आंध्र, अर्धी शतक पर्यंतचे शक, अमीर, राष्ट्रकूट, उत्तरेकडून आलेले चालुवय असा पाहिला क्रम आहे, या काळांतील बरींच वर्षे हा देश दंडकारण्याचे स्वरूपांत होता. म्हणजे त्या वेळीं गडकिल्यांचे राजकारण तितके महत्वाचे नव्हते. शालिवाहनांची राजधानी पैठण होती. त्या वेळीं किल्यांचे महत्व फारच अल्प असावे. उत्तरचालुवय (९७३-११८८) यांचे वेळींही हीच परिस्थिति होती. एकदेंच नव्हे तर कोल्हापूरचे शिलाहार (१११२ वैं शतक), यादव राजे (११८९-१३१२), त्यापुढील दिल्लीचे सुलतान, तसेच बहामनी किंवा तिचे झालेले विभाग यांचे वेळींही हा संहाद्रीचे आसपासचा मुलुख कोणत्याही राजसत्तेच्या संपूर्ण ताब्यांत आल्याचे दिसत नाहीं. राजसत्तांनी किले बांधावे, ते अरण्यातील पालेगारांनी, वगैरे जिंकून घ्यावे व आपलीं सत्ता पूर्ण बसली नाहीं तर त्यांचेशीं सामोपचारानें वागून आपलेणा राखावा, असे धोरण या सर्व राजसत्ता राखीत होत्या. त्या सर्वांच्या राजधान्या पूर्वेकडील सुंपीक मुलुखांत होत्या. त्यांचे सामर्थ्य, त्यांचे उत्पन्न, त्यांचे कामाचे हितसंबंध सर्व पूर्वेकडे होते. पश्चिमची सरहद संभाळण्याकरितां ते थोडे बहुत यावच्छक्य प्रथत्व कंरीत. संहाद्रीचे पलीकडे कौंकणपडीची तर त्यांनी फारशी काळजी कधीं केली नसावी. उत्तरे कडील मोगाल सप्राट किंवा गुजराथचा सुभेदार आपल्या सवडीप्रमाणे व सोईप्रमाणे कौंकणाकडे लक्ष देत. मकेला जाणारे मुसलमानी यावेकरूंची सोय ठेवण्याकरितांच ते किनाऱ्यावरील बंदरांची काळजी घेत. शिवाय १६ वैं शतकापासून पोर्तुगीज, डच, इंग्रज व्यापाराकरितां येऊ लागले; ते वसारी बांधावयास परवानगी मागंत त्यांचें कडून जकात वसूल करण्याची किंवा नजराणे बळकावण्याची काळजी हे सत्ताधीश करीत. वाकी व्यापारी लोकांचे जुलमाचा, चांचे लोकांनी किनाऱ्यावर जाळपोळ केल्याचा किंवा अरब, पोर्तुगीजांचे युद्धाचा प्रजेला त्रास होतो किंवा काय, याची ते पर्वी करीत नसत. यामुळे त्यांना किले-कोटांकडे लक्ष देण्याचे कांहींच कारण

नव्हतें. १६ वे १७ वे शतकांतील कोंकणपट्टीची ही अशी व्यवस्था होती. ह्याणून सह्याद्रीचे पूर्वकडील राजसत्ता वरेच प्रसंगी उदासीन असत्यास नवल नाही. तात्पर्य, शिवाजीने स्वराज्य म्हणून ज्या मुळुसाची जोपासना केली, तो मुळुस त्याचे पूर्वी हीनावस्थेत होता. येथेच त्याला स्वराज्य निर्माण करावयाचे होतें. लोकबळ, सैन्य-बळ, द्रव्यबळ, सर्व याच ठिकाणी पैदा करावयाचे असल्यामुळे पूर्वी कधीही नव्हतें असें महत्व या स्थानिक किळचांना आले आणि इतिहासांत प्रथम 'गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ, गडकोट म्हणजे खजीना, गडकोट म्हणजे सैन्याचे बळ, गडकोट म्हणजे राजलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपलीं वसतिस्थळे, गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार, किंव्हना गडकोट म्हणजे आपले प्राणरक्षण' ( आज्ञापत्र पृ. २८ ) असें सानप्यांत येऊ लागले. किळचांचे महत्व परिस्थितीने निर्माण केले असें आरंभी लिहिले आहे त्याचा अर्थ हाच होय.

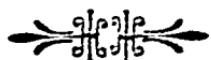
हे महत्व दीर्घकाल राहणे राजकारण दृष्टीने अशेवय आहे. गडकोटाची कामगिरी राज्यविस्ताराचे दृष्टीने मर्यादित असते. राजरामाचे कारकीर्दीचे असेरपर्यंत परचक्रापासून रक्षणाचे काम या किळचांनी अप्रतिम बजावले. परंतु स. १७०८ पासून महाराष्ट्रांतील राजसत्तेचा चित्रपट बदलला. पूर्वकडील नगर, विजापूर, गोवळ-कोडा या प्रबळ सत्ता नामशेष झाल्या. शेजारी प्रथम औरंगाबादेस व पुढे हैद्राबादेला दुवळ्या मोँगलसत्तेचा सुभेदार येऊन राहिला. सह्याद्रीचे दोन्ही अंगांला मराठ्यांची प्रवल सत्ता प्रस्थापित झाली. पुढे बाजीराव वैरे दिल्लीकडे घोडे फेकून लागले व राज्यविस्ताराचे क्षितिज प्रसरण पावू लागले. त्यावेळी एका जागी बसलेले किले आणि चोरून छापा वालणारे पायदळ सर्व हिंदुस्थानभर संचार करण्यांत अपुरे होऊन घोडेस्वरांची दौड कामाला येऊ लागली. रायगडची ढोंगरी राजधानी मराठ्यांच्या वाढत्या वैभवाला तोकडी होऊन, तिने प्रथम मैदानांत साताज्यावर व नंतर पुण्याकडे धांव घेतली. पेशवाईच्या उत्तराधार्त गडकोटांचे महत्व कमी होऊन त्याच्वळूल उदासीनता उत्पन्न झाली. शेवटच्या बाजिरावाच्या कारकीर्दीच्या असेरीला ह्या किळचांची ढागडुजी किंवा शिवंदी यांकडे कोणीही ढुळून पाहीना; आणि किलाव त्याचे सभोवतालची मामलत हा प्रधान उद्देश केवळ नांवानें शिल्क राहिला. शिवाजीचे एवढे मोठे प्रचंड किले इंगर्जांच्या तोफा फिरकतांच शरण येऊन अनायासे जिंकले गेले. ( नेर्न-कोंकणचा इतिहास. )

पण हीं गोष्ट क्रमप्राप्त होती. महाराष्ट्राचे इतिहासाचे नव्हे, पण जगाच्या इतिहासाचे दृष्टीनेही किळचांचे महत्व आतां नष्ट होत आहे. म्हणून पेशव्यांनी शेवटीं किल्ल्यांचे

उत्तम रक्षण केलें नाहीं यावद्दल त्यांस दोष देण्याचें कारण नाहीं. त्यांनीं सर्व गोष्टी पूर्वींसारख्या उत्तम संभाळल्या असत्या तरी त्यांना यश आलें असते किंवा नाहीं याची शंकाच आहे.

हें किल्यांचे चरित्र पुरें करण्यास निराळा उपसंहार नको. इंग्रजांचे ताव्यांत मराठ्यांचे राज्य गेल्यावर त्यांनीं वन्याच महत्वाच्या किल्यांची तटवंदी पाढून टाकली व संथानिकांनाही तसें करण्यास भाग पाढलें.

ही यादी तयार करितांना गॅंडेटिर्यर्सचा उपयोग मुख्य होय. त्यांशिवाय ज्ञान-कोश, व गोगटेकृत महाराष्ट्रांतील किल्यांचे वर्णन भाग पहिला, तसेच वि. ज्ञा. वि., लोक शिक्षण, मनोरंजन वर्गेरे मासिकांतील प्रवासवर्णने व भा.इ. मं. च्या ग्रंथांतील तज्ज्ञाधिनाच्या हक्कीकती वर्गेरे साधने उपलब्ध आहेत, हें वाचकांस माहितीसाठीं सांगन ठेवणे अवश्य आहे.



## परिभाषा.

जं.=जंजिरा, सर्व वाजूनीं पाण्यानें वेष्टित सडकावर वांधलेला.

डॉ.=डॉगरी किला, उंच पर्वताच्या आश्रयानें वांधलेला, मग तो सहाद्रीवर असो, किंवा समुद्रकांठाच्या डॉगरावर असो.

भु.=भुईकोट, सामान्यतः शहरांचे संरक्षणासाठी वांधलेला, सोलापुर, अहमदनगर, बेदर, वैगरे. यांसुद्धां टेंकडीचा आश्रय घेतलेला असतोच.

छा.=नदीच्या वांकणांत किंवा अन्य ठिकाणीं छावणीच्या किंवा वचावाच्या गढीवजा वांधलेल्या तटवंदीच्या जागा, वहादुरगड, व्रह्मपुरी वैगरेसारख्या. कित्येक स्थलांत वरील अनेक प्रकारांचे मिश्रणही आहे.

## महाराष्ट्रांतील किल्यांची यादी.



अकलूज—छा. सोलापुर, माटाशिरसचे ई. द. दक्षिणाच्या स्वारींत औरंगजेबाची कांहीं काल छावणी.

अक्किवत—छा. बेळगांव, चिकोडीच्या नै. १२.

अंकोले—भु. उत्तर कानडा, कारवाराच्या आ. १५, गोकर्णचे उ. १०, किनायावर. सन १५४० पासून हा पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत होता. सन १६७६ त शिवाजीच्या ताब्यांत आला.

अचला—डॉ. अचलागड, अचलगिरी; नासिक, दिंडोरीच्या उ० २०.

अंजनवेल ऊर्फ गोपाळगड—डॉ. रत्नागिरी, वासिष्ठी नदी म्ह० दाभोळाच्या खाडीच्या दक्षिण मुखावर. १६ व्या शतकांत विजापूराच्या शहानें वांधिला, सन १६६० शिवाजीने त्याची दुर्स्ती कराविली. सन १६९९ त जंजिरेकर सैरतखान यानें ताब्यांत घेऊन पटकोट वांधिला. फिरून सन १७४४ त तो मराठ्यांकडे आला. तुळाजी आंये यानें बालोकिला वांधून त्यास गोपाळगड हें नांव दिले.

अंजनेरी—डॉ. नासिक, आनंदवल्लीजवळ, सन १७६४ त प्रथम राघोवानेन हें आपेले राहण्याचें ठाणे केले, तेव्हां राघोवाचें थंड हवेचें ठिकाण म्हणून या डोंगराची प्रसिद्ध झाली. 'ध्यान' नांवाचें एक छोटें मंदिर वर सांप्रत असून त्याच्या पश्चिमेकडील गवाक्षांतून मावळता सूर्य स्पष्ट दिसण्याची सोय केलेली आहे.

अजमगड—पुरंदर पहा.

अजिमतारा—सातारा पहा.

अजिमनगर—बेळगांव पहा.

अणकाई—टणकाई—डॉ. नासिक, येवत्याचे उ. द. मनमाड—अहमदनगर रस्त्यावर. आल्कापाल्का डोंगर जवळच आहेत.

अंबोलगड—डॉ. रत्नागिरी, जैतापर स्वाडीच्या उत्तर मुख्यावर.

अमिनावाद—पाली पहा.

अर्क—भू. विजापूर लगतचा किला, स. १५०९ त युसुफ आदिलशहानेन बांधिला.

अर्जुनगड—डॉ. दमणजवळ, पुणे बडोदे रस्त्यावर. वारभाईच्या कारस्थानामुळे सन १७७६ त राघोवानेन या किल्याचा आश्रय करून गोवंकर फिरंग्यांशी संघान बांधण्याचा प्रयत्न केला.

अरनाळा—ज. ठाणे, आगाशीच्या प. वैतरणा नदीचे दक्षिण मुख्यावर. मूळचे मुसलमानी वांधकाम पाहून फिरंग्यांनी नवी वांधणी केली. सन १७३७ त पहिल्या बाजीरावानेन जिंकून पुनः बांधिला. त्यावर शिलालेख आहे. वा. इ. व्ह. १८३८ प. १२९.

अलंग—कुलंग—डॉ. नगर व नासिक जिल्ह्याच्या हड्डीवर. आकोल्याचे प. २५. कलसूचाईच्या टेंकडीजवळ दोन मैलांच्या अंतरानेन हे जोड किले आहेत.

अलबारी—( १ ) औरंगजेबाशी झालेल्या तहांत ( स. १६६५ ) शिवाजीकडे राहिलेल्या १२ किल्यांपैकीं एक.

अलीबाग—छा. ठाणे, केळवे माहीमच्या बुरुजापैकीं एक.

अवचितगड क० मेढे—डॉ. कुलाबा. रोहाचे उ० ३. कुंडलिका नदीच्या उत्तर कांठी. शिवाजीने बांधिला. बाजीरावानेन स. १७३३ त हवशां-पासन जिंकून घेतला.

अशोरी—डॉ. ठाणे, माहीमच्या ई. २०, स. १६५८ त “ अशोरी किल्ला शिवाजीनं वसविला.” ( जे. क. पृ. ४२ ) शहाजहान वापाविरुद्ध वंड करून उठला, तेव्हां राजा गोपाळदास गोर यास अशरिरचे किल्यांत टेवून त्याच्या ताड्यांत आपली सर्व मत्ता व नोकर देऊन, स्वतः वंयु पर्वीक्षिवरोवर लट्ट्यास गेला, ( स. १६२३ ). गोपाळदासानं दोन वर्षेपावेतों या किल्यांतून पर्वीक्षर्णी टक्कर दिली. या कामगिरीविहळ त्यास पंचहजारी मनसव व ‘मानधाता’ असा किताव शहाजहाननं दिला. स. १६५२ त गोपाळदासाचा मुलगा मनोहरदास ह्यास किल्लेदारी मिळाली. हाच पुढे स. १६६५ त माहुलीचा किल्लेदार झाला. शहाजहान व औरंगजेब यांची या वराणश्वावर वहाल मर्जी होती.

मनोहरदासानं माहुली येयें कोरलेला ता. ८-२-१६६८चा एक फारसी शिलालेख सांपडला आहे. या लेखाचा दगड काहीं वर्षांपूर्वी रा. के. आ. पाये हायकोर्ट वकील यांना ठाणें येथील जज्ज कोर्टाच्या इमारतींत सांपडला. त्याचें वर्णन डॉ. जी. ज. मोदी यांनी केलें आहे. ( J. R. A. S. 1915. )

असावागड—डॉ. ठाणे, पालवर स्टेशनचे ई० ५.

अहमदनगर—नगर पहा.

अहिवंतगड ऊ० सर्प किल्ला:—डॉ. नासिक दिंडोरीच्या उ० १५. स. १६७१ त शिवाजीनं घेतला ( जे. श. )

आगरकोट—जं. कुलावा, चौल येथील पोर्टुगीजांचा किल्ला. कुंडलिका नदीच्या उत्तर तीरावर.

आकांटगड—भू. मंद्रास.

आंवढा—नगर, पट्टा किल्याचे उ० ४.

आवरा—रत्नागिरि, सावंतवाडीचे आ० १४, भेडशीजवळ.

इंद्रगिरि—ऊ० इंद्राई—डॉ. नासिक, चांदवडच्या वा. ४.

इंदुरी—भु. पुणे, तलेगांव-द्राभाड्याचे ईशान्येस, इंद्रायणी नदीचे कांठी.

इंद्रगड—डॉ. ठाणे. उंवरगांवच्या उ० १५, किनाऱ्यापासून ३ मैलांवर.

इस्लामगड—डॉ. रायगडाचे मुसलमानी नांव.

उच्चितगड ऊ० प्रचितगड—डॉ० सातारा, वाळवें तालुका, पेंडच्या वा.

उद्युदुर्ग—( ? ) औरंगजेबाशीं झालेल्या पुंरदरच्या तहांत ( १६६५ ) शिवाजीकडे राहिलेल्या १२ किल्यांपैकीं एक.

उंदेरी ऊ० जयकुर्ग—जं. मुंबई बंदराचे दक्षिणेस, खांदेरी उंदेरी या जोड नांवानें प्रसिद्ध आहे. स. १६७९ त हवशानें बांधिला.

उंबरगांव—छा. डहाणू तालुक्याच्या पश्चिम किनाऱ्यावर.

एकद्वारा—डॉ. नगर, आकोल्याचे वायव्येस २१ मैल. पट्टा किल्ल्याचे द. ५.

ऐरणी—डॉ. धारवाड, राणीवेन्हूरच्या पू. १२.

कंकराळा—डॉ. नासिक, मालेगांवच्या वा० १२.

कंचनगड ऊ० काचनगड ऊ० काचना—डॉ. नासिक, चांदवडच्या वा. १०.

कठोरगड—( वर्खर ) ?

कडवाड ( कारवार )—भू० उत्तरकानडा, किनाऱ्यालगत.

कणेरा ऊ० कान्हेरा—डॉ. नासिक, चांदवडच्या डोंगरांत, धोडपचे वा० ७.

कंत्रागड—डॉ. नासिक, अंकाईच्या पू० ४.

कथारीगड—छा. बेळगांव, सौंदर्तीच्या वा० १२.

कनकगिरि—भू० रायचूरच्या द., तुंगभद्रा कांठीं.

कनकदुर्ग—डॉ. रत्नागिरि, हर्षेनजीक, सुवर्णदुर्गजवळ.

कनकाद्रि ऊ० कांत्रा—डॉ. नासिक, अंकाईच्या पू. ४.

कनकेश्वर—छा. कुलाबा, अलिबागच्या ई० ८, या नांवाचा डोंगर आहे.

कपालदुर्ग—( कब्बालदुर्ग )—छा० म्हैसूर, श्रीरंगपट्टणजवळ खडकावर, राज-कीय कैयांसाठी हैदरानें ठरविलेला तुरुंग. येथेच मुरारराव घोरपडे हैदराचे केंद्र युत्थु पावला.

कमळगड—डॉ. सातारा, महाबळेश्वराच्या उ.

कमानदुर्ग—डॉ. ठाणे, माणिकपूरच्या पू० १०. ( माणिकपूर वसईरोड स्टेशनच्या दक्षिणेस ).

कमालगड—डॉ. सातारा, वाईच्या प. १०

कराड—छा. सातारा शहरच्या आग्नेयीस प्रतिनिधीच्या आश्रयाची जागा.

कर्नाटक गड—( वर्खर ) ?

कर्नाळा—डॉ. कुलाबा. कर्जतच्या प. १५ आणि पनवेलच्या द. ६; स. १६७० त शिवाजीनें घेतला.

कलदुर्ग—डॉ. ठाणे, पालघरजवळ, माहीमच्या ई० ८.

कलानिधिगड—कालानंदीगड पहा.

कल्याणगड ऊ० नंदगिरि—डॉ. सातारा, कांगांवच्या उ० ८  
कंसगड—?

कळसूवाई—डॉ. नासिक, इगतपुरीच्या आ. १०, सह्याद्रीचं सर्वोत्तम शिखर,  
५४२७ फूट.

कांगोरी ऊ. मंगळगड—डॉ. कुलावा, महाडचे आ. २१, सन १३४८ त  
शिवाजीने घेतला.

काचनगड ऊ० काचना—कंचनगड पहा.

कांत्रा—कनकाद्रिगड पहा.

कानवई—डॉ. नासिक, इगतपुरीचे उ० ७.

कान्हेरा ऊ० कण्हेरगड—कणेरा पहा. कान्हेरी डॉ. ठाणे, उंवरगांवच्या आ. १५.

कामते कोट—छा. रत्नगिरि, ता० देवगड, कामते गांवाजवळ.

कालानंदीगड उ० कलानिधिगड—डॉ. वेळगांव, चांदगडजवळ.

कांसे ऊ० पद्मदुर्ग—जं. कुलावा मुखडजवळ, राजापुरी खाडीच्या मुखावर.

काळदुर्ग—छा. ठाणे, पालघर स्टेशनचे पू. २.

कित्तूर—छा. वेळगांव, संपगांवचे द. १४. याचे जुने नांव गिजगनहळी.

किरवलेगड—छा. वेळगांव सानापूरचे प. ८.

कुंजरगड—( वसर ) ?

कुंजाळगड—डॉ. नगर, आकोल्याच्या नै. १८. हरिथंडगडाच्या पूर्वस.

( कुंजरगड ? )

कुडाळ—भू. सावंतवाडी राज्य.

कुर्जगड ऊ. विश्रामगड—डॉ. कुलावा, माणगांवच्या ई. १३.

कुलंग—डॉ. अलंग—कुलंग पहा.

कुलावा—जं. अलीबागेजवळ 'नऊघर' येथें सडकावर, स. १६८० त  
शिवाजीने त्रांधिला.

कुचारीगड—डॉ. पुण्याच्या प. ४० मुळशी परगणा. संडाळा घांटाचे द. १५.—  
आंववणे घांटास रोखतो.

कुसंगड—छा. धारवाड, हुबलीच्या ई. ६.

कूर्मगड—जं. उ. कानडा, कारवारचे उ. २. वेटावर. शिवाजीने अर्धवट त्रांधून  
सिद्धगड असे नांव दिले होते, असे म्हणतात.

केंजळगड ऊ. घेराखेळंजा ऊ. खेळंजा—डॉ. सातारा, वाईच्या वा. ११. भोज  
राजानीं बाराव्या शतकांत वांधिला, अतिशय दुर्गम मांडरदेवाचे डोंगरावर.

केवळगड—( वेटवल ) ?

केस्त्र—डॉ. विजापूर, बदामीच्या वा. ११ हुबळी-सोलापूर रस्त्यावर.

कृष्णागिरिगड—( जिंजी ) ?

केवळगड—( वसर ? )

केळंजा—डॉ. मनमोहनगड पहा.

केळवे—डॉ. ठाणे, माहीमचे द. ३.

कैलासगड—( वसर-कोटवे ? )

कोज ऊ. कोहोज ऊ. कोइज—डॉ. ठाणे, वाढ्याच्या प. १०.

कोटलीगड ऊ. कोथळा—डॉ. ठाणे, कर्जतच्या ई. १४.

कोऱाणा ऊ. सिंहगड—डॉ. पुण्याच्या नै. १२. स. १६४७ त शिवाजीने  
घेतला. स. १७०२ त औरंगजेबाने जिंकून 'वक्षिंदावक्ष' (God's Gift)  
हें नांव दिले.

कोथळा—कोटलीगड पहा.

कोपलगड—छा. वेळगांव, गदगच्या पू. २०

कोर्लई—डॉ. कुलावा, रोहिणीच्या खाडीच्या दक्षिण काठावर, रेवदंड्यासमोर.

कोळधैर—डॉ. नासिक, चांदोरच्या वा. ७

कौलागड ऊ. कोंवळा—डॉ. कुलावा, महाडच्या ई. १५, महाडभोर रस्त्यावर.

वरंव्या घांटांत.

खांदेरी—जं. मुंवई वंदराचे दक्षिणेस, मुसाशीं. स. १६७८ च्या ऑगस्टांत  
शिवाजीने वांधण्यास सुरुवात करून मजबूद आरमारी ठाणे केले.

खारवाव—छा. ठाणे, वसई तालुक्यांत, समुद्रकिनाऱ्यावर.

खारेपाटण—छा. रत्नागिरि, देवगड तालुक्यांत.

खेडदुर्ग—सागरगड पहा.

खेळणा ऊ. विशाळगड—डॉ. कोल्हापूरच्या वा. ४५ राजापूर नांवाच्या  
डोंगरावर. याची उंची ३३४८ फूट, लांबी ३२०० फूट व संदी १०५०  
फूट. शिवाजीने स. १६५९ घेतला. विस्तृत व मोठ्या वस्तीचा किल्ला.

खोलगड—( वसर ) ?

गगनगड ऊ. वावडा—डॉ. कोळ्हापुरच्या ने. ३६. पन्हाळ्याच्या भोजराजाच्या कारकीदीत ( स. ११७८-१२०९ ) वांधलेल्या १५ किलोपैकी एक. पंत अमात्यांचं ठिकाण, शिवाजीने स. १६५९ त घेतला.

गजेंद्रगड—छा० विजापूर, वदामी द. २८.

गडझंगलज—डॉ. कोळ्हापुरच्या आ. ४५.

गडागड ( वसर. ) ?

गणेशगड ( वसर. ) ?

गढग—छा. धारवाड, वंकापूर टापूंतील महत्वाचं ठाणे.

गंधर्वगड—छा. वेळगांवचे प. २०. वाडीच्या नागसावंताने स. १७२५ त वांविला.

गंभीरगड—डॉ. ठाणे, डहाणूच्या पू. २२.

गर्वगड—( जिंजी )—( वसर. ) ?

गाविलगड—डॉ. मध्यप्रांत, वळाणपुरच्या ई० ५०.

गहनगड ( वसर ) वनगड ?

गाळणा—डॉ. नासिक, मालेगावच्या उ. १४.

गुणवंतगड ऊ. मोरगिरी—डॉ. सातारा, पाटणाच्या ने. ६.

गुमतारा ऊ. गोतारा—डॉ. ठाणे, भिवंदीच्या उ. १२ दुगाडजवळ.

गोकाक ऊ. पंचमीगड—छा. वेळगांव, गोकाकजवळ.

गोपाळगड ऊ. अंजनवेल—अंजनवेल पहा.

गोरखगड—डॉ. ठाणे, मुखाडचे आ. १२ सोपोलीजवळ. मच्छंद्रगड, सिंद्रगड आणि गोरखगड हे तीन सडक जवळजवळ आहेत.

गोवळकोट—मु० रत्नागिरि, चिपळूणजवळ; दाभोळखाडीवर स. १६७० त शिवाजीने दुरुस्ती केली.

गोवळकोंडा—हैद्रावादचे नै० ७ डोंगराच्या आश्रयाने वांधिलेली कुत्तशाहीची राजधानी.

गोवागड—जं. रत्नागिरि, हैंजवळ.

घनगड—डॉ. पुणे, मुळशीपासून ६ व पुण्याच्या प० ३०.

घारगड—डॉ. नासिक, त्रिंकचे पू० ६.

घेराखेळंजा—केंजवळगड पहा.

घेरिया ऊ. विजयदुर्ग- -जं. रत्नागिरि, राजापूरच्या ने. १२. हे मुसलमानी नांव आहे.

योसाठगड ऊ. वीरगड—डॉ. कुलाबा, रोहिणीचे द. ६ कोठूनही पाहिले तरी एकांत एक असे चार किले निरनिराक्ष्या उंचीचे दिसतात. स. १६४८ त शिवाजीनें घेतला. मध्यंतरीं जंजिरेकर हवशांकडे होता. स. १७३३ त बाजीरावानें परत जिंकून घेतला.

चंदन—वंदन—डॉ. सातान्याच्या ई० १० चंदन आणि वंदन असे जोड किले आहेत. पैकीं वंदन मोठा व अधिक उंच आहे. वंदनावर तुळाजी आंगरे कैदेत होता.

चंदा ऊ. चांदगड—डॉ. बेळगांवच्या प० २२.

चंद्री—डॉ. कुलाबा, पम्बेलच्या ई० १०.

चंद्रगड—डॉ. कुलाबा, महाडचे आ. १५०. ढवळ्या घाटांत.

चाकण ऊ० मोमिनाबाडः—मु० पुणे, पुण्याच्या उत्तरेस १८ स. १२९४ त एका हवशी सरदारानें वांधिला, स. १६४७ त शिवाजीनें घेतला.

चांदगड ऊ० चंदा:—नागपुरच्या आग्रेयीस १०० मैल.

चांदवंड—डॉ. नासिक, लासलगांवचे उ० १४; स. १६६४-६५ त शिवाजीनें सर केला.

चांभारगड—डॉ. कुलाबा, महाडच्या जवळ उ०.

चावंड ऊ० जुंडः—डॉ. पुणे, जुन्नरचे वा० १०. वरघाट आणि कोंकण यांमधील दृष्टणवलणास नाणेघाटांतील रस्ता मुख्य असून त्यावर चावंड, हडसर, जीवधन व शिवनेर हे चार किले संरक्षणाच्या दृष्टीनें महत्वाचे होते.

चित्रदुर्ग—भू० कर्नाटक, हरिहरच्या आ० ४०.

चिद्वाहार कोट—( वसर ) ?

चेलगड—( जिंजी ? )—( वसर ) ?

चौल—छा० कुलाबा, रोहिणीच्या खाडीच्या उत्तर किनायावरील बंदरचा किला. “चौल गावांत खासगी अली मुसलमानाची निवारशी जागा होती. तेथें दोन वुरुज वांधून संभाजीनें त्यास राजकोट असें नांव दिलें होतें. स. १६८२.” राजकोट नांवाचा दुसरा एक किला आहे. राजकोट पहा.

चौलेर—डॉ. नासिक, सटाण्याचे नै० ९.

जगदेवगड—( वसर ) ?

जंगली जयगड—डॉ. सातारा, पाटणच्या वा. १२. ताईं तेलिणीच्या ताव्यांत हा किला होता.

जंजिरा:—जं. कुलावा, राजापुरीच्या खाडीच्या मुखाशी. सीढीच्या ताव्यांतील प्रसिद्ध जलदुर्ग. जंजिरा हस्तगत करण्याचे मराठ्यांनी पुष्कळ प्रयत्न केले पण केव्हांही त्यांचे हातीं गेला नाहीं.

जयगड ऊ० जयदुर्ग:—रत्नागिरि, शास्त्री नदीच्या दक्षिण मुखावर. आंतील-ओटा किल्ला शिवाजीने बांधिला.

जरंडा—सातारच्या पू०; डोंगर.

जवळा ऊ० जवळेगड—( जावळी ? ),—( वसर ) ?

जांबा—डॉ. रत्नागिरि, वाणकोटच्या पू० १२. डोंगरच्या दोन टोकांवर दोन किल्ले आणि त्या दोन्ही किल्ल्यांस जोडणारा भक्तम तिहेरी तट वांधिला आहे. पैकी दक्षिण टोकावरील किल्ल्यास जांबा हें नांव आहे; आणि उत्तर टोकावरील किल्ल्यास मंडणगड असें नांव आहे. जांबा आंगन्यांनी वांधिला आणि मंडणगड शिवाजीने बांधिला. मधील पडकोट हवशाने वांधिला; असें म्हणतात.

जिवधन—डॉ. पुणे, जुन्नरच्या प० १६. नाणे घांटाचे माथ्यावर.

जिवधन—छा. ठाणे, विरार स्टेशनच्या पू० २.

जुंड—चावंड पहा.

टकमक—डॉ. ठाणे, माहीमच्या आ. १५.

टकरीगड—( वसर ) ?

ठाणे ऊ० साईंटी—डॉ. ठाणे, पोर्टुगीजांनी तटवंदी केली. स. १७३० त वांधण्यास आरंभ.

डंवळ—धारवाड, गदगच्या आ. १३.

डहाणू—छा. ठाणे, डहाणूनदीच्या उत्तर तीरावर. स. १७३९ त चिमाजी, आपाने वेतला.

डोंगरगाव गुड्हु—छा. वेळगांव, भीमगडाचे आ. १०, भीमगड पहा.

ढोलागड—( वसर ) ?

तळेगड—डॉ. कुलावा, माणगांवचे वा. ११. तळे गांवाजवळ.

ताठोरा ऊ. ताथवडा ऊ. संतोषगड—डॉ. सातारा, दाहिवडीच्या वा. २०. शिवाजीने बांधिला.

तांडुळवाडी—( केळवा ) डॉ. ठाणे, माहीमच्या आ. १०.

तारापूर—छा. ठाणे, डहाणूच्या द० १०. पोर्टुगीजांचे आश्रयस्थान.

तिकोना ऊ० वितंडगड—डॉ. पुणे, पुण्याच्या नै. २०. मांडवीच्या नै. २.  
तुंगच्या आ. ३. पवन मावळांत. पवना व मुळा यांचे खोऱ्यांत कल्याणा  
खजिना मार्हन परत येतांना शिवाजीनें स. १६४८ त घेतला.

तुंग ऊ० कठिणगड—डॉ. पुण्याच्या नै. २० डेन्यासारखा गोल आकार आहे.  
स. १६४८ त शिवाजीनें घेतला. तुंगतिकोना जोडी.

तुंगार—डॉ. गणे, वसईचे ई. १५०.

तुंगी—डॉ. कुलावा, नेरळच्या पू. १२. नेसर्गिकच दुर्गम.

तेरदावट—ठा. सांगलीचे आ० ४१.

तोरगळ—भु. कोल्हापुरच्या नै० १००. तट आणि बुरुज चिखलांनी बांधिलेला  
आहे. भूतांकुश नांवाच्या कोणी राजाने ११०० त वांधिला.

तोरणा ऊ० प्रचंडगड—डॉ. पुण्याच्या नै० २०. वेलें बुद्धकजवळ.

त्रिगलवाडी—डॉ. नासिक, इगतपुरीच्या वा. द०. थळघांटाचे मास्यावर.

त्रिगळवाडी किल्ला—डॉ. नासिक, इगतपुरीच्या वा० द०.

त्रिवक ऊ० श्रीगड—डॉ. नासिक, नाशकाच्या वा० २०.

दार्याचा किल्ला—बद्रुद्दिन पहा.

दहिगड—( वसर ) ?

दातिवरा ऊ. दातेगड—डॉ. ठाणे, माहिमच्या द. १०.

दातेगड ऊ. सुंदरगड—डॉ. सातारा पाटणचे वा. ३.

दारुल जफर ऊ. विजापूर—अर्क पहा.

दिंदू—डॉ. ठाणे, डहाण तालुक्यांत उत्तर किनाऱ्याजवळ उंवरगांवचे उ. १३.

देवरीगड—डॉ. कुलावा, पेण तालुक्यांत.

देवगड—डॉ. रत्नागिरि, देवगड बंदरच्या द.

देवगड ऊ० हरेश्वर—डॉ. कुलावा, श्रीवर्धनच्या द० ३.

देवगड—ठा. मध्यप्रांत, नागपूरचे उत्तरेस. गोड राजांचा प्राचीन किल्ला. नागपुरकर भोसल्यांनी हस्तगत केला.

दोडवाड—ठा. कर्नाटक, धारवाडच्या उ० १४.

दौलत मंगळ ऊ० भुलेश्वर—डॉ. पुणे, जेजुरीजवळ भुलेश्वरचे डोंगरावर. सं.  
१६२२ त मुरार जगदेव ह्या विजापुरच्या सरदारानें किल्ला बांधिला, आणि  
ग्याराव हा आपल्या तफेचा हवाल नेमिला.

दौलताबाद—आसपास मैदान असून मध्येच दुर्गम डोंगराच्या आश्रयानें बांधलेले जे कांहीं थोडे मजबूद व इतिहासप्रसिद्ध किले आहेत, त्यात दौलताबादची गणना आहे. याचें प्राचीन नांव देवगड ०० देवगिरि. ही यादवांची राजधानी होती. ती अलाउद्दीननें जिंकिली. महंमद तुव्लसानें याच ठिकाणीं दक्षिणाची राजधानी केली होती. स० १६०९ अकबरानें अहंमदनगर जिंकिलें, तेव्हां मलिकंबरानें या किल्यावर निजामशाहास ठेवून शेजारींच एक शहर वसविलें, त्यास पुढे औरंगाबाद नांव मिळालें. स. १७६० त हा किला निजामाकडून पेशव्यांकडे आला.

द्रोणागिरि—छा. ठाणे, धरमतर खाडीतील करंज्याजवळ. पोर्टुगीजांची निवायाची जागा.

धकगड—डॉ. कुलाबा, भिवगडचे नैऋत्येस.

धारवाड—भू. धारवाडजवळ. स. १४०३ त बांधिला.

धारावी—छा. ठाणे, वसईच्या खाडीच्या मुखाशीं बेट.

धैरगड ०० भोरगड—डॉ. नासिक, दिंडोरीच्या द० ९. रामसेजगडाच्या प० २.

धोडप—डॉ. नासिक, चांदवडच्या नै० १५. चांदवड डोंगराच्या रांगेतील अत्युच्च शिखर—येथे स. १७६८ त रघुनाथरावास माधवरावानें पकडिले.

नगर—भू० अहंमदनगर. 'बागनिजाम' हें किल्याचें मूळचें नांव. यास २४ चुरुज असून 'शिरामीर' चुरुज भिंगारच्या रोखें आहे. ( इ. सं. ऐ. च. ) मलीक अहंमद बहिरी ( दौलताबादच्या निजामशाहीचा पाहिला सुलतान ) यानें हा किला स. १४९४ त बांधिला. पूर्वीं बिंकर नांवाचें खेडे होते तेथे शहर वसवून अहमदनगर असें नांव ठेविले. ( साने, चि. व. टीप. ) शहाजादा मुराद यानें १५९६ त वेढा दिला आणि मुरादच्या मृत्युनंतर स. १५९९ त दानियलनें किला घेतला. चांदविरीचें अद्भुत शौर्य आणि तिचा खून हे प्रसंग याच ठिकाणीं घडून आले. या वेढ्यांत झालेली पडझड पुढे औरंगजेबानें ( स. १६३६-१६४४ ) दुरुस्त केली. ता. ९ नोव्हेंबर १७५९ रोजीं हा किला सदाशिवरावभाऊनें घेऊन तेथील किलेदार कविजंग यास पनास हजारांची जहागीर दिली. उत्तर पेशवाईत नामांकित राजकीय कैदी या किल्यांत ठेवीत.

नंदगड—बेळगांव, सानापूरचे आ. ७.

नंदगिड—( वसर ) ?

नंदोस—डॉ. रत्नागिरि, मालवण तालुक्यांत नंदोस गांवाजवळ.

नरगुंड ऊ. महतगड—छा. धारवाड, हुबली विजापूर रस्त्यावर, नवलगुंदाचे उ० १२ स. १६७४ त शिवाजीने नवीन तटबंदी करविली. यास 'महतगड' असें दुसरे नांव आहे.

नरनाळा—डॉ. मध्यप्रांत, बन्हाणपूरचे पू. ५०.

नवरसतारा—सज्जनगड ऊ. परली पहा.

नवलगुंड ऊ० नाचनागड—जि० धारवाड.

नळदुर्ग ऊ० भिरागड—डॉ. ठाणे, मुरवाडचे आ. ६.

नंदगिरि ऊ० कल्याणगड—डॉ. सातारा, कोरेगांवच्या उ. C. शिवाजीने स. १६७३ त घेतला.

नारायणगड—डॉ. पुणे, जुन्नरचे आ. ९. नारायणगांवच्या पू. ३. वाळाजी विश्वनाथाने बांधिला असें म्हणतात.

नारायणगड—डॉ. कोल्हापुरराज्य, मनोहरगडाजवळ.

निवटी—डॉ. रत्नागिरि, मालवणच्या द. ६. वेंगुर्ल्याच्या उत्तरेस किनाऱ्यावर.

नौकटपड—( वसर ) ?

पंचमीगड—गोकाकगड पहा.

पट्टा ऊ. विश्रामगड—डॉ. नगर, आकोल्याचे वा. १६.

पंडुगड ऊ. पांडवगड—डॉ. सातारा, वाईच्या वा. ५. सन १६७३ त शिवाजीने घेतला.

पद्मगड—छा. रत्नागिरि, सिंधुदुर्गाजवळ लहान वेटावर. यास 'पांडवगड' असेही म्हणतात. येथे शिवाजी गलवते बांधवीत असे.

पद्मदुर्ग ऊ. कांसे किला—कांसे पहा.

पन्हाळा पर्णालपर्वत—डॉ. कोल्हापुरच्या वा. १२. स. ११९० चे सुमारास मोजराजाने बांधिला. स. १६४९ त शिवाजीने घेतला. हा गजधानीच्या सोयीचा जलधान्याने समृद्ध व विस्तृत आहे.

पर्वतगड—( वसर ) ? ऊ. नवरसतारा.

परसगड—?

परक्ती ऊ. सज्जनगड—डॉ. सातारा, साताराच्या प. ६० फूट. शिवाजीने स. १६७३ त घेतला. शिवाजीने रामदासास राहण्यास हा किला देऊन त्यास सज्जनगड असें नांव दिले. स. १७०० त औरंगजेबाने कांवीज करून 'नवरसतारा' असें नांव दिले.

परिंडा—भु. सोलापूरच्या उ. ५० बहामनी राज्याचा सरदार साजेजहान याने स. १४८२ त बांधिला.

पवित्रगड ऊ. पैद्यरगड ऊ. हुनूर—भु. बेळगांव, हुनूरजवळ.

पांडवगड—पश्यगड पहा. ( रत्नागिरि )

पांडवगड—पंडुगड पहा. ( सातारा )

पाणबुरुज—छा. ठाणे, केळवे माहीम किल्यापैकीं एक जंजिरा छोटा बुरुज.

पावर—छा. नगर, आकोल्याचे आ. १५.

परकोट ऊ. पारगड—डॉ. रत्नागिरि, जांबा आणि मंडणगड पहा.

पारगड—डॉ. बेळगांवच्या प. ३० चांदगडाजवळ सह्याद्रीवर.

पारसगड—छा. बेळगांव, सौंदर्यीच्या द. १. सन १६७४ त शिवाजीने बांधिला.

पारसिक—छा. ठाणे, कल्याण सार्डीचे मुखाशीं दिवा आणि ठाणे यांमध्ये.

पालगड—डॉ. रत्नागिरि, सेडच्या वा. ८. शिवाजीने बांधिला.

पाली ऊ० सरसगड ( सुरंजगड ? ) ऊ० अमिनावाद—डॉ. कुलावा, ( भोर संस्थान ). पालीजवळ.

पावनगड—डॉ. कोल्हापूर, पन्हाळ्याच्या पू० १. सिंडीपलीकडे. तट १८४४ त पाडून टाकले.

पिसोळगड—डॉ. नासिक, सटाणा तालुका, जयसेडाच्या उ० ५.

पुणे—बारिया आरब नांवाचा पठाण स० १२४६ त पुण्यावर चालून आला. कुंभारी व कासारी हीं दोन गांवे नदीकांठीं होतीं, आणि यासच त्यावेळीं पुणे म्हणत. या गांवांत पुणेश्वर ऊ० केदारेश्वर आणि नारायणेश्वर हीं दोन देवळे होतीं. कदाचित् पुणेश्वरावरून पुणे हें नांव अस्तित्वांत आले असावे. बारिया आरबाने हीं देवळे पाडून त्या जागी मशिदी उभारल्या व देवळांची उत्पन्ने मशिदीस लावून दिलीं. त्या मशिदी थोरला शेकसल्ला व धाकटा शेकसल्ला या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. पुढे मराठशाहींत या नारायणेश्वराची स्थापना पुंद्ररच्या पायथ्याशीं नारायण पेठ वसवून झाली. बारियाने पुण्यास कोट बांधिला ( स. १२९० ). कुंभारवेशीजवळ त्याच्या

स्थाणाखुणा दिसतात. निजामशहाकडे पुणे असतां मुरार जगदेवानें पुण्यावर स्वारी करून पुणे जाळले, लुटले, गड उन्वस्त केला आणि पांढरीवर गाढवांचा नांगर फिरविला ( स. १६२२-२३ ). स. १६३६ नंतर दादाजी कोंडेवानें तेथें वस्ती करविली आणि शिवाजीसाठी 'लालमहाल' वाढा वांधविला.

पूर्णगड—डॉ. रत्नागिरि, रत्नागिरीच्या द० १२. मुच्कुंदी नदीच्या उत्तर मुसावर. पुरंदर ऊ० अजमगड—डॉ. पुणे, सासवडच्या नै० ६. भुलेश्वर, लद्माळ वज्रगड, मोरगिरि आणि केळणा हे सारे पुरंदरचे पोटभाग होत. स. १६४६ त शिवाजीनें घेतला.

पेठ—डॉ. सातारा, वाळवं तालुक्याचा पेटा. जिल्ह्याचा नेहीत्य कॉपरा.

पेव ऊ० विकटगड—डॉ. कुलावा, पनवेलचे ई० ९, मालुंग गांवच्या हड्डीत.

पैझरगड—पवित्रगड पहा.

प्रकाशगड ऊ० पिपला—( वसर ) ?

प्रचंडगड—तोरणा पहा.

प्रचितगड—डॉ. रत्नागिरि, ता० संगमेश्वर, शृंगारपुराजवळ, मळेघांटानजीक.

प्रचितगड ऊ० उचितगड—डॉ. सातारा, ता. वाळवं पेठच्या वा० ५०.

प्रचितगड—डॉ. कोल्हापुरहड्डीत, मनोहरगडाजवळ.

अतापगड—डॉ. सातारा, महावळेश्वराचे प० ८. पारघांटाचे नाके. स. १६५६ त मोर्यांकडून जावळी कावीज केल्यावर शिवाजीनें मोरोपंत पिंगळ्याकडून वांधविला. स. १६५९ तील अफजलखानवधाचा प्रसंग याच गडासाळीं वडला.

प्रवल्लगड—डॉ. कुलावा, पनवेलच्या प० ८.

प्रवाळगड—डॉ. कुलावा, पनवेलच्या प० ८ व माथेरानच्या प० ४.

प्रसन्नगड—( वसर ) ?

प्रसिद्धगड ऊ० रांगणा—डॉ. कोल्हापुरच्या नै० ५५ व भूधरगडापासून ३०. स. १६५९ त शिवाजीनें घेतला. स. १८४४ त सरकारचे सल्ल्यावरून जमिनदोस्त करण्यात आला. शिवाजीच्या आवडत्या किल्यांपैकी एक.

प्राणगड—( वसर ) ?

पेमगिरि ऊ० पेमगढ—डॉ. पेमगिरि नांवाचा ऊंगर नगर मिळांत आक्रमें  
तालुक्यांत मुळा व प्रवरा या दोन नव्यांच्या मरीळ वालेखर रांगवर आहे.  
त्यागवरन पेमगिरि ऊ० पेमगढ किला असून स. १६३३ त शहाजीने  
येथे वाळ निजामशाहांनी स्थापना केली. गिरि हे टोंगरांचे नांव आणि गड  
हे किल्याचे नांव. यालाच शहाजीने 'शहागढ' हे नाव दिलें आढऱ्यतें;

प्रोटगढ—( वरर ) ?

फक्तगढ—डॉ. रत्नागिरि, हर्ण वंद्राजवळ, मुवर्णदुर्गपांग.

फोंडा—डॉ. सावंतवाडी, स. १६७५ त शिवाजीने वेतला.

वंकापूर—गरवाणवे द० ५०.

वक्षिंदावळ—झोडाणा पहा.

वकुदीन ऊ० सांकी ऊ० दग्याचा किला—छा. फुलाचा, पेणव्या ई. ५.

वडामी—भू. विजापूर, दोन वार्गेस दोन ऊंगरी किले, एक भांडेश्वर आणि  
दुसरा रणमंडळक्षेत्र, मर्ये मुळय किला भुईक्षेत्र. पणकमी चालुक्य राजा  
दुसरा पुलेक्षी याची विस्तीर्ण राजधानी येथे होती, चिनी प्रवाशी हुएल्लंग  
वर्णन देतो. स. १३४० त वांधवा गेला.

वलवंतगढ—डॉ. ठाणे, शहापुरन्या ई० २५.

वल्लाळगढ—डॉ. ठाणे, उंवरांवचे प०० १०.

वस्तीगढ—छा. वेळगांव, गोकाकचे उ० २.

वहाडुरगढ—छा. नगर, श्रीगोदं तालुक्यांतील पेडगांवाजवळ भीमानदीन्या वळ-  
णवर. स. १६७२ त वहाडुरसान कोका यांने वांधिला.

वहिरवगड ऊ० सारंगा—डॉ. ठाणे, मुंब्याचे प०० २२, नाणे वांटांत. यात  
“ भाई रामगढ ” असेही नांव आहे.

वहिरवगड—डॉ. रत्नागिरि, चिपळूणजवळ सशाद्रीचे माथ्यावर.

वहिरवगड—छा. रत्नागिरी, देवगड तालका, डिगवळे गांवांत.

वहुला ऊ० वहुलगढ—डॉ. नाशिकचे नै० १०.

वागलकोट—भू० विजापूरचे द० ४५. पेशवाईत येथे टांकसाळ होती.

वाणकोट—( फोर्ट व्हिक्टोरिया ) छा. रत्नागिरि सावित्री नदीन्या दक्षिण मुसावर.  
स. १७३३ त वाजीरावांने हवशांपासून जिंकून घेतला. इंग्रजांनी फोर्ट  
व्हिक्टोरिया नांव दिले.

वांदे—छा. सावंतवाडीचे द० ६. तेरेखोल नदीवर.

वावडा ऊ. गगनगड—डॉ. गगनगड पहा. कोल्हापुरला लागूनच दुसरे एक वावडा गांव आहे, तेथें किल्ला नाहीं.

वावधन—डॉ. सातारा, वाईचे द० २.

वाहे—डॉ. सातारा, पेठच्या ई० ५.

विजगरणीगड—हनुमंतगड पहा.

विरवाडी—डॉ. कुलाबा, रोद्याचे नै० ६. सीदीच्या वंदोवस्ताकरितां शिवाजीने स. १६४८ त वांधिला. स. १७३३ त वाजीरावाने हवशांपासून जिंकून घेतला.

वेदर—भु. स. १३९३ त अहमदशहा वहामनीने वांधिला.

वेलापूर—डॉ. ठाणे, पनवेल साडीचे मुसार्शी पनवेलचे प० ५. वेट व किल्ला.

वेल्हर—भु. विजापूर, वदामीचे आ० ९.

वेळगांव ऊ० अजिमनगर—भुईकोट. इंग्रजसरकारने मुंबई इलाख्यांत मुद्हाम राखून ठेविलेल्या ६. किल्ल्यांपैकीं एक. असदखान लहरीने स. १४८१ त वांधिला. पण गेझेटियरकार याकुत्तअलीने स. १५३० त वांधिला असे म्हणतात. सन १६७३ त हुवळीच्या स्वार्गीत शिवाजीने घेतला.

वैराम किंवा भाईराम—वहिरवगड ऊ० सारंगा पहा.

वोरगांव—डॉ. सातारा, ता० वाळवे, इस्लामपुरच्या ई० ५.

व्रह्मगड—( वसर ) ?

भगवंतगड—डॉ. रत्नागिरि, ता० मालवण फोंड सावंताचे प्रतिस्पर्धी वावडेकर यांनी स. १७०१ त वांधिला, भगवंतगड आणि भरतगड हे दोन किल्ले कालावली नदीच्या तीरावर समोरासमोर आहेत.

भरतगड—डॉ. रत्नागिरि, भगवंतगडासमोर मसुरे गांवानजीक. स. १६७० मध्ये शिवाजीने पाहणी केली, पण पाण्याचे अभावी किल्ला वांधण्याचे रद्द केले. फोंड सावंताने स. १७०१ त विहिरीस पाणी लागल्यामुळे किल्ला वांधला.

भवनगड—डॉ. ठाणे, कळवे माहीमचे द० ४ किनाऱ्यालगत.

भवानगड—?

भवानगड—छा. रत्नागिरि, संगमेश्वरचे ई० ६. चिखली गांवाजवळ.

भास्करगड—नासिक, इगतपुरीचे द० ८.

**भीमगड**—डॉ. वेळगाव, सानापूरचे नै० १६. तनाली गांवांत गोव्याच्या हड्डीवर. सेले घाटावर मारा होतो. सभोवार ३०० फूट सोल कडे तुटलेले आहेत. स. १६८० त शिवाजीचे ताब्यांत होता.

**भीमगड**—शहागड पहा.

**भीवगड** ऊ० भीमगड डॉ. कुलाबा, कर्जतचे पू० ४.

**भुलेश्वर**—दौलतमंगळ पहा.

**भूधरगड** ऊ० भुजवळ—डॉ. कोल्हापूरच्या द० ४० व आजव्याच्या उ० १५. स. १६६७ त शिवाजीने दुर्घटी केली.

**भूपतगड**—डॉ. ठाणे, माहुलीचे उ० २५.

**भूपतगड**—डॉ. ठाणे, जिल्हा आणि जव्हार संस्थानचे सरहड्डीवर जव्हारच्या आ.८.

**भूपाळगड**—डॉ. सातारा, सानापूरचे पू० १५. स. १६७९ त संभाजीने बंड-खोरपणा करून हा किल्ला बळकावला होता.

**भूमंडनगड**—( बखर ) ?

**भूषणगड**—डॉ. सातारा, औंधच्या आ० ६. सिंहराज ऊ. सिंघण ( स. १२१०—१२४७. ) याने बांधिला.

**भैरवगड**—डॉ. सातारा, पाटणचे नै० २०. सह्याद्रीचे माथ्यावर.

**भैरवगड**—डॉ. कोल्हापूर, बावड्याचे द. १५.

**भोरगड**—धैरगड पहा.

**भोरप** ऊ. सुधागड—डॉ. भोर संस्थान पालीच्या पू. ४. सन १६४८ त नारो मुकुंदाने मर्दुमीने घेतला.

**मकरंदगड**—डॉ. सातारा, महाबळेश्वरचे नै० ७. स. १६५६ चे सुमारास शिवाजीने बांधिला. वासोट्यापासून प्रतापगडपर्यंतच्या रांगेत.

**मकराणगड**—डॉ. रत्नागिरि, सेडजवळ.

**मंगळगड**—कांगोरी पहा.

**मंगळवेढा**—भु. सांगोले पंढरपूरचे द. १३. स. १६८६ पर्यंत विजापूरकराचे ताब्यांत होता.

**मंचनगड**—( बखर ) ?

**मच्छिद्रगड**—गोरखगड पहा.

मर्चिंहद्रगड—डॉ. सातारा, कर्हाडच्या आ. ११. स. १६७६ त शिवाजीनें वांधिला.

मंडणगड—डॉ. रत्नागिरि, वाणकोटच्या पू० १२. 'जांवा' पहा.

मंदरगड—( वसर ) ?

मजारी—?

मदागिरि—भु. मैसूर, हरिहरच्या द०

मदागिरि ऊ० मादगड—डॉ. कुलावा, जंजिन्याचे द० १२. स. १७३३ त वाजीरावानें हवशांपासून जिंकून घेतला.

मद्दनगड—डॉ. नासिक व ठाणे या जिल्ह्यांच्या सरहद्दीवर. अलंगकुलंग या किल्यांचे दरम्यान.

मनमोहनगड ऊ० केळंजा—डॉ. भोरचे द० रायरेखरच्या डोंगरासमोर स. १६७४ च्या एप्रिलात शिवाजीनें घेतला. प्रथम कान्होजी जेध्यानें मालिकंवरास घेऊन दिला.

मनरंजनगड—राजमार्चीचा पोटभाग, राजमार्ची पहा.

मनरंजन—डॉ. कुलावा, धरमतर साढीच्या रेवस वंदरचा किण्ठा, स. १६५८ त शिवाजीनें वांधिला.

मनसंतोषगड—डॉ. कोल्हापूर राज्य, मनोहरगडाजवळ. यां दोन किल्यांमध्ये २०० यांडीची खोल दरी आहे.

मनोर—डॉ. ठाणे, पालघरचे पू० ५.

मनोहरगड—डॉ. सावंतवारीचे ई. १५. रांगण्याच्या द. पांडवांच्या वेळचा आहे, अशी आख्यायिका सांगतात. अतिशय मजबूद आणि म्हणून दुर्गम आहे.

मनोळी—छा. वेळगांव, सौंदर्तीच्या उ. ६. मलप्रभा नदीच्या वळणावर. मनोळी व चिकोळी या दोन तालुक्यांचा वाद पेशवे व कोल्हापूरकर यांजमध्ये सुमारे ५००७५ वर्षे चालू होता.

मयूरखंडी—मार्किंडा पहा.

मयूरगड ऊ. नवलगुंद—भु. धारवाडचे दक्षिणेस.

मर्दनगड—( वसर ) ?

मलंगगड—डॉ. ठाणे, कल्याणचे द. १०.

मळिकार्जुन, डोंगर—सातारा, कळाडचे नै. १२. देवस्थान आहे.

मल्हारगड ऊ. सोनोरी—डों. पुणे, सासवडचे उ. सोनोरी गांवच्या हड्डीत, दिवेघांटाचे पूर्वेकडील अत्युच्च शिखरावर. भिंवरावप्रभुति पानशे वंधुंनी स. १७७५ त आपला कुलस्वामी मल्हारी याच्या नावें वांधिला.

मसूरगड—छा. धारवाड, राणीवेनूरचे द. २०. स. १६३६ मध्ये आदिलशाही-तील एका सरदारानें वांधिला.

महतगड—नरगुंद पहा.

महादेवगड—डों. रत्नागिरि, आंवलीपासून १॥ मैल. सावंतवाडीचे ईशान्येस, पारपोळी घांटावर.

महाराजगड—( वसर ) ?

महिपतगड—डों. रत्नागिरि, सेढच्या ई० १२. हातलोट घांटावर. नैसर्गिकच मजबूद. शिवाजीनें या किल्ल्याचें वांधकाम अपुरेच ठेविलें असें म्हणतात.

महिपालगड—डों. वेळगांवच्या प० १०.

महिमंडनगड—डों. सातारा, जांवळी ता०, मेड्याचे प०

महिमानगड—डों. सातारा, दहिवडीच्या प० ५. शिवाजीच्या राज्याची पूर्वसीमा.

महिमतगड—डों. रत्नागिरि, देवरस्तच्या प० १०, निगुडवाडी गांवाजवळ, कुंडीघाटापासून अडीच मैल.

महीन्द्रगड—( वसर ) ?

माइनगड—छा. सोंधे संस्थानंत.

माचाळ—डों. रत्नागिरि, संगमेश्वर ता० देवरस्तचे आ० १२. या टेकडीवर मुचकुंद कर्षीची गुहा आहे. विशाळगडास लागून हा पश्चिमेस डोंगर आहे.

मांचीगड—हनुमंतगड पहा.

मांढरदेव—डोंगर—सातारा, वांईच्या उ० ६; शंभु महादेव डोंगरांतील शिखर.

माणिकगड—डों. कुलावा, पनवेलच्या आ० १५.

माणिकपुंज—डों. नासिक, नांदगांवचे द० ६.

मादगड—मदगिरि पहा.

मानगड—डों. कुलावा, माणगांवचे ई० ८. शिवाजीनें वांधिला अशी आख्या-यिका आहे.

मार्किंडा ऊर्फ मयूरखंडी—डॉ. नासिक, ता. कळवण सप्तशृंग ऊ० चतुः—०  
शृंगाचे डोंगरासमोर कळवणचे नै. १२. रावळ्याजावळ्या डोंगराजवळ  
स. १६७१ त शिवाजीने घेतला. ( जे. श. )

मार्टेंडगड—( बसर ) ?

मालवण ऊ० सिंधुदुर्ग—जं. रत्नागिरि, मालवणजवळ सिंधुदुर्ग पहा.

मालेगांव—भु० नासिक, नांदगांवचे द. द०. गिरणा व मोसम अथवा मोक्षगंगा  
या नदीच्या संगमापासून १८८८. यास तीन कोट असून अगदीं वाहेरचा  
नदीच्या बाजूने दगडी आणि शहरच्या बाजूने मातीचा होता. कोट पळून  
सध्यां मातीचे बुरूज दिसतात. हा किल्ला वांधण्यास १० वर्षे लागलीं व  
दिल्लीच्या कारागिराने काम केले असें म्हणतात. एका काळीं “खानदेशाची  
किल्ली” अशी याची स्वाति होती. नारो शंकर राजेबहादूरने स. १७६५ त  
बांधिला. ( इ. सं. जु. गो. १-२० )

माहीम—डॉ. ठाणे, पोर्टुगीजींनी आरमारी वंदेवस्ताकरितां तटवंदी केली. वसई-  
पासून डहाणूपर्यंत पुष्कळ ठिकाणीं अशी तटवंदी केलेली आहे.

माहुली—डॉ. ठाणे, शाहापूरचे वा. ४. किल्ल्यास तीन शिखरे आहेत. उत्तरभागीं  
पलासगड, मध्यभागीं माहुली आणि दक्षिणेस भंडारगड. शिवाजीने स.  
१६६५ त औरंगजेबास दिलेल्या किल्ल्यापैकीं एक. स. १६६५ त मनो-  
हरदासां किल्लेदाराने याची नवीन वांधणी केली.

मिरज ऊ० मूर्त्तजावाढ—भु. मिरज, आसंदखान लहरीने स. १४८१ त बांधिला.  
पटवर्धन सरदारांचे मुख्य ठिकाण.

मिरा ऊ. मुडा, डोंगर—पेणच्या पू. स. १६६२ त येथे नामदारखान या मोगल  
सरदारावर शिवाजीने हल्ला केला.

मुदगल—छा. रायचूरच्या प. ५०.

मुंदर्गी—छा. धारवाड, गदगचे आ. २५.

मुरगोड—छा. बेळगांव, सौंदर्चीचे वा. २५.

मुरुमदेव—राजगड पहा.

मुल्हेर—डॉ. नासिक, सटाणा ता. मालेगांवचे वा. ४०. पश्चिमेस हातगड व  
पूर्वेस मोरा आणि मध्यभागीं मुल्हेर असे हे तीन किल्ले जवळजवळ आहेत.  
साल्हेर—मुल्हेरची प्रसिद्ध लढाई स. १६७१ त झाली.

मृगगड—बखर (?)  
 मैमतगड—महिमतगड पहा.  
 मोमिनाबाद—चाणक पहा.  
 मोरगिरि—गुणवंतगड पहा.  
 मोरा—मुल्हेर पहा.  
 मोहनगड—( मनमोहन ? )—( बखर ) ?  
 यमकनमर्डी—छा. बेळगांव, चिकोडीचे द. २०. स. १७८० त कोल्हापूरकरांचे  
     मामलतदार वीरपंत अंबाजी यांनी लगतचे शहर वसविले, असे म्हणतात.  
 येलूरगड—डों. बेळगांवच्या आ. ७.  
 यवतेश्वर, डोंगर—साताय्याचे प. २. देवस्थान.  
 यशवंतगड ऊ. रेडी—डों.—रत्नागिरि, स. १६६२ त शिवाजीने बांधिला.  
     जैतापुराजवळ रेडी नांवाचा दुसरा डोंगर व किला आहे.  
 यादवाड—छा. बेळगांव, ता० गोकाक.  
 येळवन्ती—छा. सांगली, शिरहड्हीचे वा० ७. शिरहड्हीच्या देसायाने १७ व्या  
     शतकाच्या सुरुवातीस बांधिला.  
 रखसगी—छा. विजापूर, हुन्हुंदचे प० ५. तटबंदी गंव; हें व तंगडगी या  
     दोन नांवांवरून 'राक्षसतागडी' हें नांव तालीकोटच्या लढाईस मिळाले.  
 रंजनगड—( बखर ) ?  
 रतनगड—डों. नगर, आकोल्याचे प० १८. स. १७६३ मध्ये राघोबापक्षाच्या  
     जावजी कोळ्याने हस्तगत केला होता.  
 रतनगड ऊ० न्हावी किला—डों. नासिक, मुल्हेरच्या प० ०६. सटाण्याच्या  
     वा० १५.  
 रतनगड—छा. कुलाबा, पेणचे आ० ६.  
 रत्नागिरि—डों. रत्नागिरि वंद्राचे संरक्षण करतो. वहामनी अंमलांतीळ. शिवा-  
     जीने स. १६७० त दुरुस्ती केली.  
 खळागड ऊ. रावळ्या—जावळ्या—डों. नासिक, दिंडोरीच्या ई० १५.  
 रसाळगड—छा. रत्नागिरि, खेडच्या ई० ७.  
 रहिमतपूर—छा० सातारा, कोरेगांवच्या द० ८. रणडुलाखानाची मृत्युभूमि.

रांगणा—प्रसिद्धगड पहा.

राम्या—ग्राचितगड ( रत्नागिरि ) पहा.

राजकोट—छा. रत्नागिरि, सिंधुदुर्गांचे संरक्षणार्थ किनाऱ्यावरालि किल्ला. मालवणचे हृदींत आहे. तिन्ही वाजूनीं समुद्र आहे.

राजकोट—छा. कुलाबा, चौलबंदरचा किल्ला. हा संभाजीनिं स. १६८२ त बांधिला.

राजगड ऊ. किल्ले मुरुमदेव—डॉ. पुणे, भोरचे वा० २०. दुरजा देवीच्या डोंगरावर पहाडच्या तीन सुळव्यांवर ( “ सॉंडा ” ) सुवेळा, संजीवनी व पद्मावती या तीन माच्या बांधिल्या. “ मुरुबाद म्हणोन डोंगर होता त्यास वसविले. त्याच्वे नांव राजगड म्हणोन ठेविले ” ( १६४६ ) सभासद वस्त्र.

राजभाची—डॉ. पुणे, वोरघांटाचे उ० ६. याचीं दोन शिखरे श्रीवर्धन ( आंतील ), मनरंजन ( बाहेरील ). पैकीं श्रीवर्धन पूर्वेकडचे. दोहोंसही तटबंदी आहे. कोंकणच्या वाजूने उंची २००० फूट.

राजापूर—छा. रत्नागिरि, येथे इंग्रज व फ्रेंच यांचीं व्यापाराचीं ठाणीं होतीं. शिवाजीनिं राजापूरची पेठ स. १६६१ त लुटली.

रामगड ऊ. रामदुर्ग—छा. रत्नागिरि मालवणचे ई० १५०. बेले बुद्रुक जवळ.

रामदुर्ग—भु. बेळगांवच्या आ. शिवाजीनिं बांधिला असें म्हणतात. स. १६९२ त औरंगजेबाने घेतला होता. तो पुढे रामराव भावे यांनीं परत मिळविला. नरगुंदकर भाव्यांचा हा मूळपुरुष होय.

रामदुर्ग ऊ. भुजवळ—भु. रायचूरच्या वा० २०.

रामसेजगड—डॉ. नासिक, दिंडोरीच्या द० ७.

रायगड ऊ. रायरी—डॉ. कुलाबा, महाडच्या उ. १६. रायरी शिवाजीनिं प्रथम जंजिन्याचे सीदीपासून स. १६४६ त घेतली. त्यानंतर मोऱ्यांनी रायरीचा आश्रय केल्यामुळे स. १६५६ त मोऱ्यांस काढून शिवाजीनिं डोंगर आपल्या ताव्यांत घेतला. स. १६६२ त शहाजी व शिवाजी या दोघांनीं दक्षिणेतील किल्ले तपासले. त्यांत हा डोंगर मजबूद पाहून व “ गड बहुत चखोट, चौतफीं गडांचे कडे ताशिल्याप्रमाणे, दीड गांव उंच, पर्जन्यकाळीं कडियावर गवत उगवत नाहीं, आणि धोंडा तासीव एकच आहे. असें देखोन बहुत संतुष्ट जाले आणि बोलिले, तक्कास जागा गड हाच करावा.”

( सभा. पु. ७१ ) असा उभयतांनी निश्चय करून वाढे, सदरा, चौसंपे वारे इमारती वांधिल्या आणि राजगढाहून रायरीस राजधानी नेली. मुरतेची लूट तेथेच आणली. औरंगजेवाचे भेटीस शिवाजी तेथूनच गेला आणि सुटकेनंतर पुण्याहून समारंभाची स्थारी काढून मातुःश्रीस भेटप्यास रायरीस आला. भूपण कवीची भेट याच वेळी शाळी. सुप्रसिद्ध राज्याभिपेक्षेत्वात्तदाव याच स्थळीं शाळा. स. १६८९ त शुल्किकारखानेने हा किला पाढाव केल्यानंतर 'इस्लामगढ' असें नांव ठेवण्यांत आले.

रासुवार्षगड—ठा. वेळगांव, चिकोडीच्या नै० १५.

रुद्रमाळ—पुरंदर पहा.

रेडी—डॉ. रत्नागिरि, वेंगल्याची द० ८.

रेडी—यशवंतगड पहा.

रेवदंडा—ज. कुलावा, रोशाचे साढीच्या मुसारी उत्तरेस.

रोहणगड—डॉ. औरंगावादेहून वाळापुरास जाणाऱ्या घांटांतील सिंडीचे द्वारावर. येथे शहाजहान आजारी पडून स. १६२५ त येऊन राहिला. ( वेणी-प्रसाद—महांगीर )

रोहिडा ऊ० विचित्रगड—डॉ. पुणे, भोरच्या नै० ४, हिरडसमावळचे देशमुख वांदल यांच्या ताढ्यांतील किला. शिवाजीचे व वांदलांचे युद्ध झाले. स. १६४६ त किला घेतला. त्याच वेळी वाजी देशपांडे प्रासिद्धीस आला.

लिंगाणा—डॉ. कुलावा, महाडच्या ई. १४. रायगड व तोरणा यांच्या मधोमध रायगडच्या पू. ४. हे सखाद्रीचे शिखर लिंगाच्या झां० पिंडीच्या आकृतीचे असल्यामुळे शिवाजीने लिंगाणा असे नांव ठेविले, ( स. १६४८ ). मराठ शाहीत या किल्यात केदखाना असे. खडकांत कोठड्या सोदल्या असून प्रत्येकांत ५० केंद्री राहण्याची सोय होती.

लोहगड—डॉ. पुणे, संडाळ्याचे आ. ८, व काल्याची द. ४. शिवाजीने सं. १६४८ त घेतला. नांवाप्रमाणेच मजबूद आणि बांका. उत्तरेशवार्द्धत नाना फडणिसाकडे असे.

वज्रगड—पुरंदर पहा.

वजीरगड—डॉ. ठाणे, वसईरोड स्टेशनच्या प० ३. माणिकपुराचे पश्चिमेस किनाऱ्यालगत.

चणी—छा. नासिक, दिंडोरीचे उ. १३.

चंदनगड—डॉ. साताराचे प. १५. चंदनवंदन पहा. या किल्ल्यावर कांहीं दिवस तुळाजी आंगे कैदेत होता.

चनगड—( बखर ) ?

वर्धनगड—डॉ. सातारा, कोरेंगांवच्या ई. ७. स. १६७३ त शिवाजीने बांधिला.

वल्लभगड—डॉ. बेळगांव, चिकोडीच्या नै. १५. हरगापूर असेही नांव आहे.

वसई—छा. ठाणे, खाडीचे मुखावर. गुजराथच्या सुलतानाने ( महंमूद बेगडा, स. १४५८—१५११ ) चांचे व पोर्तुगीज यांच्या वंदोबस्तासाठीं बांधिला. पोर्तुगीजांनी चढाई करून मूळच्या तटाची पाडापाड केली व स. १५३६च्या सुमारास नवीन बांधकाम केले. स. १७३९ त चिमाजी आपाने काबीज केला.

वसंतगड—डॉ. सातारा, कन्हाडच्या वा. ५. स. १६५९ त शिवाजीने घेतला.

वाघेडा—छा. नासिकचे वा. २३.

वारुगड—डॉ. सातारा, दृहिवडीच्या वा. १२. शिवाजीने बांधिला.

वासोटा ऊ. व्याघ्रगड—डॉ. सातारा. तंबीगांवाच्या प. ५. फार जुना आणि दुर्गम. स. १६६० मध्ये शिवाजीने घेतला.

विकटगड—पेब पहा.

विचित्रगड—रोहिडा पहा.

विजयगड—डॉ. रत्नागिरि, शास्त्री नदीचे उत्तर तीरावर, जयगडसमोर.

विजयदुर्ग—वेरिया पहा.

विजापूर—अर्क पहा.

वितंडगड—तिकोना पहा.

विशाळगड—सेळणा पहा.

विशाळगड—डॉ. ठाणे, कर्जतच्या वा. १० व चौकच्या उ. ३.

विश्रामगड ऊ. कुर्डुगड—छा. कुलाबा, माणगांवचे ई० १३.

विश्रामगड—पट्टा पहा.

विसापूर—डॉ. पुणे, काल्याचे द. ३. लोहगडजवळ. हा किल्ला वाळाजी विश्वनाथाने बांधिला.

वीरगड—घोसाळा पहा.

दिक्कटोरिया—वाणकोट पहा. हें नांव इंगांनी दिलें.  
 वेंगुलें—ठा. रत्नागिरि, पोर्टुगीज व्यापार्यांचे तटवंदीचे ठाणे.  
 वेताळगड—ठा. रत्नागिरि, मालवणचे पूर्वेस पेंद्रुनगीक.  
 वेरसावं—ठा. ठाणे, मालाडचे नै० ३. समुद्रकिनाऱ्यावर.  
 वैराटगड—ठा. सातारा, वार्द्धव्या द० ६.  
 व्यंकटगड—व्यंकटगिरि ?

व्याघ्रगड—वासोटा पहा.

शहागड—ठा. नगर, ता० शेवगांव, गोदावरीचे उत्तरतीरी राक्षसमुद्रनचे समोर निजामशाही हर्दीत हा किला आहे. औरंगाजादचे द० ४०. शहाजी भोसल्याने 'शहागड' असें नांव दिलें, अशी आह्या आहे. दुसरा शहागड प्रेमगिरि पहा.

शार्दूलगड—( जिंजी ? )—( वसर ) ?

शिंगणापूर ऊ० शिखर शिंगणापूर—दोंगर, सिंघणराजाच्या कारकीदौत यास महत्व प्राप्त झालें. जैत्रपात्राचा मुलगा सिंहराज ऊ० सिंघण ( स. १२३०-१२४७ ) याने सिंघणापूर गांव वसविलें. कोल्हापूरच्या भोजराजाशी लट्ट असतां त्याची श्रावणी या प्रदेशी होती. सिंघणापूर अथवा सिंघणापूरचा महादेव हें अनेक मराठ्यांचे कुलदेवत आहे. खुद शिवाजीचे म्हणजे भोसले कुळाचेंही हेच कुलदेवत असून मालोजीने याच स्थळी यावेळ्हू-साठी तलाव वांधून देवालयाचा जीर्णोद्धारां केला. ( स. १६०० ) वजाजी निंवाळकराचे शुद्धीकरण जिजावाईने येथे सन १६५१ नंतर म्हणजे. वजाजी विजापुराहून सुटून आल्यानंतर थोड्या दिवसांनी केले.

शिरगड—ठा. ठाणे, मार्हीमचे उ० ३. किनाऱ्यालगत.

शिरहड्ही—भु० सांगली, गदग स्टेशनचे द. १२. सभोवतीं संदक आहे.

शिवगड—दो. कोल्हापूर, वावड्याच्या द. १०.

शिवनेर—दो. पुणे, जुन्नरचे प. अर्धा मेल. शिवाजीचे जन्मस्थान मलिक-उल-तुजारने स. १४३६. त वांधिला. शिवाजीच्या अमलानंतर वरेच दिवस मोगलांकडे होता. पेशवाईत हा किला घेण्याची स्टपट वरेच दिवस चालू होती. लढून हस्तगत होण्यासारखा नाही असे पाहून उद्धव वरिश्वर चितले याचे विद्यमाने किलेदार महमद आलमसान याजकळून विकत घेतला.

( स. १७५६ ) त्याच्या वंशजाकडे बेले हा गांव इनाम आहे. शिवनेर, पारनेर वगैरे मावळांप्रमाणेच वारा नहरें म्हणजे खोरीं असून त्याचेच शिवनेर नांव तेथील किल्ह्यास पडलें. जवळ जुन्नरास शहाजहानचा मुक्काम स. १६२७ च्या संवंध साली होता.

शिवेश्वर—उत्तर कानडा, कारवारचे उ. ७.

शेगवा, सेगवा—डॉ. ठाणे, डहाणूचे पू. १६.

श्रीगड—त्रिंविंक पहा.

श्रीमंतगड ऊ. सीमांतगड—भु. सांगली, शिरहड्हीचे द. १०.

श्रीवर्धन—राजमार्ची पहा.

श्रीवर्धन—डॉ. कुलाबा, उरणच्या साडीच्या मुखाशीं मांडवें बंद्रचा किल्हा स. १६५९ त शिवाजीने वांधिला.

संजाण—डॉ. ठाणे, उंवरगांवचे पू० २.

सज्जनगड ऊ० नवरस्तारा—परळी पहा.

संतोषगड—ताथवडा पहा.

सदाशिवगड—डॉ. सातारा, कन्हाडचे ई० ४.

सदाशिवगड—डॉ. उत्तर कानडा, कारवारचे उ० २.

संपगाव—भु. वेळगांवच्या आ० १८.

सतरंग—डॉ. नासिक, दिंडोरीचे उ० १५.

समशीरगड—डॉ. वेळगांव, खानापूरचे द० ७.

सर्जेकोट—डॉ. रत्नागिरि, राजकोटचे ( रत्ना० ) उत्तरेस किनार्यालगत. उत्तर वाजूस समुद्र व अवाशिष तीन वाजूनीं संदंक आहे.

सरसगड—पाली पहा.

सरसगड—( बखर, कर्नाटक )

सहजगड—( बखर ) ?

सांक्षी ऊ० सांकशी—चद्रुद्धिन पहा.

सागरगड—डॉ. कुलाबा, अलीबागच्या पू० ६. शिवाजीने 'सेड्डुर्ग' हें नांव वदलून सागरगड ठेविलें.

सांगली—भु. जुन्या शहरांत सभोवार संदंक असून भुईकोट आहे.

सातारा—ऊ. अजिमतारा—डॉ. सातारा, भोज शिळाहाराने वांधिला. मुसलमानी. अमदार्नीत राजकीय कैद्यांची जागा. पुढे शाहूनगर राजधानी.

सामानगड—डॉ. कोल्हापूर, गड़ींगलंजचे द. ३॥. स. १६७७ त अण्णाजी  
दत्तोनें वांधिला.

सारंगा ऊ. सारंगड—वहिंदगड पहा.

साल्हेर—डॉ. नासिक, सटाण्यापासून २० मैल. बढोदे नासिक रस्त्यावर सोन-  
गडचे जोडीचा अत्यंत मजबूद किला. हे दोन्ही किले डांग देशांतील  
भिट्ठांनी वांधिले. एकाचे नांव गवाळगड व दुसऱ्याचे सलूरा. सुरत दुसऱ्यांदा  
लुटून शिवाजी साल्हेरच्या रस्त्याने परत आला. साल्हेर—मुल्हेरची प्रसिद्ध  
लद्दाई व मोरोपंत, प्रतापराव, आनंदराव वर्गेरचे शोर्य हे प्रसंग शिवाजीच्या  
चरित्रांत महत्त्वाचे आहेत.

सावंतवाडी—भु० शहरसंरक्षणार्थ तटवंदी.

साष्टी—ठाणे पहा.

सिंद्धगड—छा. रत्नागिरि, मालवणचे ३० १६.

सिंद्धगड—ठाणे, मुरवाडचे आ० १०.

सिंधुदुर्ग ऊ. मालवण—जं. मालवण वंद्रांत 'कुरटे' नांवाच्या बेटांत,  
किनाऱ्यापासून एक मैलावर. ता० २५ नोव्हेंबर १६६४ रोजीं मुहूर्त  
कस्तूर भूमींत चिरा वसविला. "मार्ग कठीण सर्पकार, तरांडी होडी मात्र  
चालते. सभांवते सारे खडक, दुसरीं तरांडीं तीन कोंशपर्यंत यावयास  
अगदीं गति नाहीं," अशी बुलंद जागा पाहून दुर्ग वांधिला. वांधकाम  
गोविंद विश्वनाथ प्रभने केले. "चौर्यांशीं वंद्रांत हा जंजिरा मोठा" व  
"अठरा टोषीकरांचे उरावर" अंजिंक्य दुर्ग झाला म्हणून मराठ्यांनी  
मोठ्या अभिमानाने 'शिवलंका' असें नांव ठेविले होतें. या किल्यांत  
शिवाजीची मूर्ति व देऊळ आहें.

सिंहगड—कोंडाणा पहा.

सुंदरगड ऊ. हातगड—डॉ. सातारा, पाटणचे. वा० ३.

सुदर्शनगड—( वसर ) ?

सुधागड—भोरप पहा.

सुभानमंगळ—डॉ. भोर संस्थान. मुसलमानी अमदांनीतील शिरवळचा किला.

सुमारगड—डॉ. रत्नागिरि, खेड ता० महिपतगडाचे द० ४. त्याच टेकडीवर.

सुरंजगड—( वसर ) ?

सुरगड—डॉ. कुलाबा, रोहिंचे प० ८

सुवर्णदुर्ग ऊ० सुवर्णगड ऊ० सोनगड—जं. रत्नागिरि, हर्ष्णुच्या उत्तरेस वेटावर, किनायापासून पाव मैल आंत विजापूरकरांनी बांधिला. तो शिवाजीने स० १६६० त दुरुस्त केला.

सेगवा—शेगवा पहा.

सोनगड—डॉ. कुलाबा, महाडचे प० २१३.

सोनागिरि—डॉ. कुलाबा, पेणचे आ० ८.

सोनोरी—मत्हारगड पहा.

सोलापूर—भु० हसन गंगूने स० १३१३ त बांधिला. किण्ठाच्या भोवतीं सिंद्वेश्वर तल्ये व संदक आहे. स० १५४४ तील एक शिलालेख हनुमान बुरुजासमोरील तटाच्या आंतील बाजूस आहे. आंत एक “ बाळंतिणीची विहीर ” आहे. अली अमीनशहाने वेशीचे दोन दरवाजे बांधिले. हा कोट आदिलशाही व निजामशाही सत्तेखालीं आलदून पालदून कैक वर्षे होता. स० १६७१ त दिलेखान व इलाचीखान या मोगल सरदारांनी हस्तगत केला. अलंगज कोट औरंगजेबाने स० १६८० त पक्का केला. पुढे स० १७५८ व खल्लेलुहीन किण्ठेदाराकडून पेशव्याने रु० २५००० स विकत घेतला. येथे कांहीं दिवस तुळाजी आंगे कैदेत होता; आणि येथेच तो स० १७८६ त मृत्यु पावला. मराठशाहीच्या अंतकाळीं स० १८१८ त मंडरोल साहेबाने सहा दिवस लदून किण्ठा परत घेतला. इंग्रजी अमलांतील पाहिला मामलेदार भगवंतराव नांवाचा होता.

सौंदर्ती—छा. बेळगांवच्या आ० ४०.

स्वरूपगड—( वसर ) ?

हडसर—डॉ. पुणे, जुन्नरचे वा. ८ शहाजीच्या जाहागिरींतील किण्ठा स. १६३६ त निजामशाहीच्या अंतावरोबर मोगलांच्या ताब्यांत केला.

हनुमंतगड—डॉ. बेळगांव, खानापूरचे दक्षिणेस, गुंजीजवळ ‘ माचीगड ’ किंवा ‘ बिजगरणीगड ’ अशीं दुसरीं नांवे आहेत.

हरगापूर—वलुभगड पहा.

हरिश्चन्द्रगड—डॉ. नगर, आकोल्याचे नै. १८.

हरिष, हर्षगड—डॉ. नासिक, विंबकचे प. ४. अतिशय दुर्गम. स. १६३६ त  
मोगलांच्या ताब्यांत गेला.

हरेश्वर—देवगड पहा.

हातगड—डॉ. नासिक, मुल्हेरजवळ कलवणचे प० २०. 'मुल्हेर' पहा.

हातेगड—सुंदरगड पहा.

हानगल—छा. धारवाडचे द० ५०.

हिंदोला—डॉ. कुलाबा, मढेघाट उतरुन महाडास जातांना वाकी गांवाजवळचा  
गढीवजा किला. प्रतापगड व राजगड यांवरील संदेश रायगड येथे पोंचवि-  
प्यास या ठाण्याचा फार उपयोग होई.

हिंमतगड—बाणकोट ( फोर्ट व्हिकटोरिया ). यासच पुढे मराठशाहीत हिंमतगड  
असे नांव पडले.

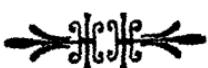
हिराकोट—छा. कुलाबा, अलीबागचे वायव्येस समुद्रालगत. कान्होजी आंगन्यानें  
बांधिलेली किलेवजा इमारत.

हुनूर—छा. बेळगांव, पवित्रगड, पैशरगड ही दुसरी नावें आहेत. स. १५५०  
मध्ये कोल्हापूरच्या शिलाहारांनी बांधिला.

हुबली—भु. धारवाड, जुना व नवा असे दोन कोट आहेत. स. १६७३ त  
शिवाजीने हुबली लुटली.

हुली—डॉ. बेळगांव, सौंदर्तचि पू. ५. स. १६७४ त शिवाजीने बांधिला.

हेळवाक—कन्हाड्हून चिपळुणास जाणाऱ्या कोयना कांठच्या रस्त्यावर पाट-  
णच्या पलीकडे कुंभारली धाटाच्या तोंडाशीं हेळवाक गांव आहे. येथे  
कोयना पूर्ववाहिनी होते. हेळवाकच्या दक्षिणेस कोंदवळे खेडे. व त्याच्या  
पलीकडील अरण्यांत रामदासांची घळ आहे. घळीची लंबी ९८ हात व  
रुंदी १५ हात. रामदास येथे स. १६७४ च्या पावसाळ्यांत राहिले होते.



# शिवजन्म-तिथि स्वरी कोणती ?

॥४४४०॥

( ले. प्रो. चिं. गं. भानु. शुणे. )

नका वाद घालूं फुका वेळ जातो,  
नको वाद सारा श्रम व्यर्थ होतो ।  
शिवाजी महात्मा जयें तुष्ट व्हावा,  
तसा मार्ग संशोधकीं आदरावा ॥ १ ॥

महाराष्ट्रीय 'स्वराज्याचे संस्थापक' आणि 'महाराष्ट्र-धर्माचे प्रणोते' शिवाजी महाराज यांचा जन्म कोणत्या शकांत, कोणत्या महिन्यांत, कोणत्या तिथीला व कोणत्या वरीं शाळा, हा प्रश्न आज सुमारे सत्तावीस वर्षे महाराष्ट्रांतील इतिहासप्रेमी लोकांचे व भक्तांचे अंतःकरणांत गोंधळ माजवीत आहे. प्राचीन ग्रीस राष्ट्रांतील आद्यकवि होमर हा कोठे जन्मला, यावळून सात शहरांमध्ये स्पर्धी चालली होती, असें म्हणतात. तसेच तो जन्मला केव्हां, निदान तो हयात तरी कोणत्या शतकांत होता, यासंवर्षे इतिहासज्ञांत अद्यापि एकवाक्यता नाही. आमच्या मराठ्यांच्या सुदैवानें शिवाजींचा जन्म 'शिवनरीस' शाळा, यासंवर्षे सर्वत्र एकवाक्यता आहे. आतां वाद फक्त शिवाजींच्या जन्मातीथीवळूल आहे. यद्यापि जन्मस्थान आणि जन्मकाळ कळणे अगत्याचे आहे, व काळस्थलांचा स्पष्ट व विनचूक निर्देश झाल्याखेरीज ऐतिहासिक प्रसंगाला स्थैर्य येत नाही, हे प्रत्येक इतिहास-भक्ताला कवूल असलेच पाहिजे, तथापि शिवजन्मासारसे कित्येक ऐतिहासिक प्रसंग असे निरुपद्रवी असतात कीं, या जन्मादि प्रसंगांत निरूपायामुळे दोन तीन वर्षांचा फरक पडल्यास इतिहासाची, त्याच्या अभ्यासाची आणि तदभ्यासकांची फारशी मोठी हानि होते, असें मला वाटत नाही. आतां खरे आहे कीं, सात्रीचा निःसंदेह प्रमाणशुद्ध वलवत्तर पुरावा मिळालाच, तर आजपर्यंत पौराणिक पद्धतीने चालत आलेला व मान्य असलेला जन्मादि प्रसंगांचा काळ हड्डीने उराशीं धरून वसणे केव्हांही न्याय्य, समंजस व विवेकान्वित होणार नाही. मात्र जो पुरावा पुढे येईल, तो असल, सात्रीचा आणि संशयाला थारा न देणारा असला पाहिजे. असला असल पुरावा पुढे आला आहे किंवा कसें याचा विचार मी यथामति, पण प्रांजल वृद्धीने करणार आहे. 'ही असली रिकामी

उठाठेव कशाला ?' असे प्रश्न टाइम्स ऑफ इंडियाचे संपादक व वस्त्राढांत नामांकित असलेले माझे एक अत्युदार लेही करतात. या व इतर पृच्छकांस माझे एकच उत्तर आहे. तें हें कीं, ज्याप्रमाणे रामशास्त्रांसारखा न्यायाधीश जुन्या व नव्या पुराव्यांचा चिकित्सापूर्वक विचार करून आपला अभिप्राय देतो, त्याप्रमाणेच प्रत्येक विमर्शी इतिहासाभ्यासी वियार्थ्यानेही नवीन सांपडलेला पुरावासुन्द्रां पारखणे हें त्याचें कर्तव्य आहे. मात्र, पाठीमागून चालत आलेल्या पुराव्याचा सर्वस्वी वाध करण्याला नवीन पुरावा जोंपूर्यत समर्थ नाहीं, तोंपूर्यत रुढ झालेला सिन्द्रांत अथवा समजूत बहिष्कृत करणे अथवा बहिष्कृत करण्याचा प्रयत्न करणे केव्हांही न्याय व लोकसंमत होणार नाहीं. पतिनिधनानंतर त्याच्या द्वीने सती जाणे किंवा त्या द्वीला जवरीने सती घालविणे हें अवैदिक धर्मांयांना कितीही घातुक व अमानुषी वाटत असले, तरी जावत्काळपूर्यत 'सती जाणे व घालविणे' हा गुन्हा आहे, असें सरकारने कायदा करून ठरविले नाहीं, तोंपूर्यत 'सती' निवाळी कीं 'घाल तिला तुरुंगांत' असें कोणत्याही राजाला, व्हाइसरॉयाला किंवा मिशनर्याला किंवा ब्रह्मोला म्हणतां येणार नाही व करतांही येणार नाहीं. तात्पर्य, अस्सल पुराव्याच्या साथाने इतिहासज्ञांची व सामान्यतः समंजस जनांची खात्री पटवून दिल्याशिवाय रुढी-प्रणीत कालस्थलप्रसंगांमध्ये क्रांति करणे. आततायीपणाचें होईल.

२ आतां, जुन्या व नवीन पुराव्यांचें तारतम्य पाहण्याचे अगोदर जुने पुरावे कोणते व नवे कोणते, यांचा निर्देश करतीं.

### जुने पुरावे; वर्खरी अगर यादी

	श. इ.स.		श. इ.स.
१ सभासदी वर्खर	१६१९, १६५७	१० नागपूर० भोसले	१७४४, १८२२
२ चित्रगुप्त व.	१६८१, १७५९	११ छे. व. यादी	,, ,,, ,,,
६ ९१ (९६ ?) कलमी व. १७८२, १७८०		१२ शिवप्रताप	१७५१, १८२९
४ राजवाडे खं. ४ व.	१७०४, १७८२	१३ रामदास शकावली	१७५३ स. १८३१
५ प्रभानवग्री	१७२०, १७९८	१४ विजयदुर्ग	,, १७५७, , १८३५
६ धडपळे यादी	१७२९, १८०७	१५ पंतप्रतिनिधी व.	,, १७६६, , १८४४
७ मल्हाररावकृत	१७३३, १८१०	१६ पंडितराव व.	,, १७७०, , १८४८
८ म. साम्रा. द्यो.	१७३९, १८१७	१७ शेडगांवकर व.	,, १७७६, , १८५८
९ शिवदिग्विजय	१७४०, १८१८		

## नवे पुरावे; वर्खरी व यांदी.

शक	सन	शक	सन
१ शिवभारत	१५९६, १६७४	६ थेव्हेनो प्रवासवृत्त.	१५८९, १६६७
२ राज्याभिषेक, शकावली	„, १६७४	७ और्मचा इतिहास	१७०५, १७८३
३ फोर्व्स कलेक्शन	„, „	८ सिंगलचा „	१७०४, १७८२
४ जेधे शकाठ	१६१९, १६९७	९ तंजावर शिलालेख	१७२५, १८०३
५ दासपंचायतन शा०	१६१८, १६९६		

३ वर उल्लेखित केलेले सर्व जुने व नवे पुरावे इ. स. १९२५ मध्ये 'भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ' पुरस्कृत 'शिवचित्रप्रदीप' नामक ग्रंथ मोठे पस्त्रिम करून तयार केला व प्रसिद्ध केला, त्याच्या मात्र आधाराने घेतले आहेत.

( अ ) जुन्या पुराव्यांच्या संग्रहात अंक ५, ६, ११, १३ व १४ स्वरीज करून वाकी सर्व वर्खरी आहेत हे वाचकांनी विसरून चालणार नाही. त्यांतही अंक १ ची सभासदी वर्खर ही मात्र 'शिवकालीन' म्हणजे, श्री. द. वि. आपटे यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, इ. स. १७०८ च्या आधींची आहे. वाकीच्या सर्व वर्खरी, यांदी, शकावल्या शिवनिधनोत्तर ८० पासून १७४ वर्षांनी लिहिलेल्या आहेत; अर्थात् 'शिवकालीन' जुना पुरावा एकच म्हणजे 'सभासद' वर्खरीचा आहे आणि ती वर्खर शिवजन्माचा साक्षात् उल्लेख न करितां 'व्याच्या वाराव्या वर्षां राज्यसाधनाच्या कार्याला शिवार्जीने आरंभ केला' अशा अर्थाचे वाक्य उपयोजिते!

( आ ) नव्यानेंच श्री. द. वि. आपटे व त्यांचे साथ्यकारी यांनी पुढे आणलेल्या पुराव्यांतील इतिहास, शकावल्या वर्गे लेख :१—७ श्री. आपट्यांच्या लक्षणान्वये 'शिवकालीन' आहेत. स्मरणार्थ अथवा व्यावहारिक उपयोगासाठी 'शिवकालीन' व पेशवेकालीन कित्येक लोक मोठमोठ्या प्रसंगांचे 'शक' टिपून ठेवीत, ही गोष्ट आमच्या पूर्वजांस भूषणावह होय. 'हिंदू लोकांस इतिहासाचे व राजकीय घडामोर्डींचे महत्त्व मुळींच कळत नाही,' असे म्हणणाऱ्या वावदुकांचे 'मुखियिधान' करण्याला 'जेधे शकावली,' 'राज्याभिषेक शकावली,' प्रभूति टिप्पणे, हीं उत्कृष्ट साधने होत.

४. 'जेधे शकावली' उजेडांत आली, तेव्हांपासून शिवजन्मतिथीची ऐतिहासिक चर्चा जोराने सुरु झाली. त्यापूर्वी 'मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधने' उजेडांत आणणारे निर्भीड व निर्भीक कै० श्री. राजवाडे यांनी वर्खरांतील ऐतिहासिक प्रसंगांची पूर्वापरता पारखून पाहताना कित्येक ऐतिहासिक तिर्थींची शास्त्रोक्त चर्चा

केलीच होती. कै० लो० मा० टिळक यांनीही इ. स. १९०० च्या एप्रिल महिन्यांतील तारिख २४ च्या केसरीत या प्रश्नाच्चा तात्पूर्तिक निर्णय देतांना “ ता. द. एप्रिल १६२७ ही ‘ शिवजन्मतिथि ’ असावी ” असा ‘ श्री शिवद्विविजयांतील श्लोकांची संगति लावून शेरा दिला आहे आणि शालिवाहन शकाच्या भाषेत बोलावयाचें म्हणजे शके १५४९ प्रभवनाम संवत्सर वैशाख शु॥ प्रतिपदा, गुरुवार, उत्तर रात्र, अश्विनी नक्षत्र, असा दिवस येतो; असा निर्णय केला आहे. अर्थात् शके १५४९ वैशाख शु॥ ५ सोमवार रोहिणी नक्षत्र ही श्री. राजवाड्यांची तिथि ‘ वारानें व नक्षत्रानें जुळत नाहीं ” असा लो. मा. चा अभिश्रय पडला. परंतु ‘ राधामाधव विलास चंपू ” नामक काव्य संपादितांना यथापि ‘ जेधे शकावली ” श्री. राजवाड्यांच्या दृष्टीस पडली होती, तथापि तिचा इनकार त्यांनी केला आणि १५४९ चा वैशाख ( इ. स. १६२७ चा वैशाख ) हीच मिती कायम ठेविली. जेधे शकावली प्रसिद्ध झाल्यावर कै० वासुदेवशास्त्री खरे यांनी मात्र १५५१ फाल्गुन वद्य तृतीया ( इ. स. १६३० मार्च ) ही तिथि प्रमाण मानली आहे. तसेच इतिहाससंशोधक-मंडळांतील श्री. सरदार मेहेंदले, प्रो० पोतदार, श्री. द. वि. आपटे, श्री. स. म. दिवेकर, श्री. शं. ना. जोशी, प्रभूति ठळक सभासद आणि श्री. ज. स. करंदीकर, ठळक इतिहासज्ञ आणि फलज्योतिषी यांनी १६५१ फाठ० व० ३ हीच खरी तिथि, असा निर्णय करून ‘ शिवजयंति ” फाठ० व० ३ लाच पाळावयाची असें उरवून तदनुसार अंमलबजावणीही सुरु केली आहे. ज्योतिर्गणित आणि फलज्योतिष, या शास्त्रांच्या सहाध्यानें हीच तिथि खरी ठरते, असें ( फलज्योतिष न मानणोर कांहीं गृहस्थ खेरज करून ) निश्चित मत आहे; नव्हे, सिद्धांत आहे.

५. आतां पुराव्याच्या दृष्टीनें असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो की, बहुतेक वस्त्रकारांनी १६२७ चा एप्रिल ( १५४९ वैशाख ) असें एकमुखानें हाटलें आहे, याची उपपत्ति करेशी लावावयाची? तसेच, यथापि ‘ शिवकालीन ” सभासदी वस्त्र शिवजन्मतिथि सांगत नाहीं, तथापि ती शिवकालीन-हाणून प्रायः खरी असें मानल्यास ‘ त्यांनी १२ व्या वर्षांच मावळे कावीज केली ” असें हाटलें आहे, त्यावरून असें दिसतें की, जुन्या पुराव्याप्रमाणे मावळे कावीज करण्याचे साल इ. स. १६३९ हें येते. वस्तुतः येथें थोड्याशा अतिशयोक्तीचा प्रकार सभासदी वस्त्रकारानें केला असावा. कारण शिवाजीचे दुसरे लग्न १६४० च्या वैशाखामध्ये विजापुरास झालें व त्यानंतर शिवाजी, मातुःश्री जिजावाई, दादाजी कोंडदेव प्रभूति मंडळी पुणे प्रांतीं पुनः परत आली. आल्यानंतर एसाजी कंक, तानाजी

मालुसरे, बाजी फसलकर वर्गे मावळांतील घरंदाज मावळ्यांशीं स्लेह करण्यांत व त्यांच्यावरोवर संगनमत करून मावळांत आपला स्वतंत्र अमल वसविण्याचा संकल्प करून तो अमलांत आणण्यास कर्मांत कमी पांच वर्षे तरी सर्व झालीं असलीं पाहिजेत. म्हणजे १६४५ च्या सुमाराला मावळे कावीज होऊन कित्येक विकट जाग शिवाजीच्या ताव्यांत आल्या असें होतें. या साळीं शिवाजीला ( १६२७ जन्मसाल धरून ) १८ वर्षे लीं होतीं. तो वयांत आल्यामुळे दाजीसारख्या इमानी, शाहण्या, लोकप्रिय पण अतिप्रसंग-भीरू, सर्वाध्यक्षाचेंही त्यापुढे कांहीं चालत नसे. शहार्जी महाराजांकडे कागळ्या दादाजीनें नेल्या. परंतु उपयोग झाला नाहीं; कारण महाराजांनीं कित्येकांस हुसकून दिल्यामुळे वरपांगी नाखुप झालेल्या स्वातंत्र्येच्यु शहाजीराजांस 'शिववा करतो' तें ठीक आहे, असें वाटले म्हणून दादाजीच्या तकारीकडे त्यांनीं कानाडेला केला असला पाहिजे. १६४५ मध्ये शिवाजी १५-१६ वर्षांचा असतां ( १६३० मध्ये जन्म धरल्यास ) प्रत्यक्ष शिवाजीच्या मानवी दृष्टीने 'कार्यरंभाचें' ( मावळ्यांच्या नायकांशीं स्नेह करून, मावळ्यांची सहानुभूति मिळवून, सेन्याची जमवाजमवं करण्याचें ) कोडे ठीक उलगडत नाहीं, म्हणून १६२७ हेच जन्मसाल संभवनीय दिसतें, १६३० हे असंभवनीय दिसतें.

६. शिवाय, मल्हारराव रामराव हे चिटणीस घराण्यांतील व म्हणून माहितगार लेसक असलेच पाहिजेत. सुप्रसिद्ध वाळाजी आवजी ( चिटणीस घराण्याचे मूळ संस्थापक ) शिवाजी महाराजांच्या अंतर्खासर्गांतील एकनिष्ठ सेवक, त्यांच्यावर शिवाजीमहाराजांचा अत्यंत विश्वास होता. राजकीय ( सरकारा ) लिखाण लिहून ते महाराजांची खासगी कामेही करीत. अर्थात त्यांस 'शिवजन्मतिथी' माहिती असण्याचा संभव जास्त. ही त्यांची माहिती वंशापरंपरेने चिटणीस घराण्यांत जाग-रूक असली पाहिजे, हे संभाजी, राजाराम, शाहु, प्रभूति गजपुरुषांचे जन्मशक त्यांनीं बरोवर दिले आहेत, त्यावरून सपृष्ठ दिसतें. असो; तेव्हां तत्कालीन पुराव्याच्या दृष्टीने ( १६२७ ) जन्मवर्ष जास्त संभवनीय दिसतें. पुनः सातान्यासच उपलब्ध झालेली 'शेणगांवकर' वसरही तेंच वर्ष देते. ही वसरही 'कायस्थ प्रभूनेच' लिहिली असली पाहिजे, असें अंतःपुराव्यावरून केव्हांही सिद्ध करून देतां येण्यासारखे आहे. सभासद, चित्रगुप्ती, प्रभूति कित्येक वसरी 'प्रभुकृत' आहेत. एवंच प्रभूच्या घराण्यांतील मुख्य कुटुंबांत ( चिटणीस घराण्यांत ), जी जन्मतिथी उपलब्ध होती, तीच सर्व वसर-कारांनी अनुकारली असली पाहिजे. येथें ती वसर केव्हां लिहिली गेली, हा प्रश्नच अप्र-

स्तुत होतो. श्री. सवार्डी माधवरावसाहेबकरितो म्हणून जी लहानशी वसर नानाफट-  
णिरांनी 'माहितिगार' माणसाहून लिहिली तीत ही १६२७ विमव, हेच वर्ष दिलें  
आहे. तात्पर्य, वगृतेच सर्व चरारकारांनी सातारा, रायरी, नागपूरप्रभुति निरनिराळ्या  
ठिकाणी उपलब्ध शालेन्या वसरीच्या लेसकांनी १६२७ सालाचाच अंगीकार केला  
आहे. याची उपवसि 'ररा शळ पाहिल्यापायुनच उपलब्ध होता' असू म्हटल्यासरीज  
सुसंगत होत नाही. शिवाजी महाराजांच्या पदरी वाळाजी आवजी वरेच पुढे आले,  
ही तळार जमेला धसतो येत नाही. कारण रातारीमध्ये प्रभुसत्वानें यागणाऱ्या  
'वाळाजीला' महाराजांचे जन्मादि प्रसंग विनयूक माहित असणे जास्त संभवनीय  
आहे. आतो हे सर्व जाहे की, शिवाजी महाराजांचा जन्म या तिथीला शाळा त्याच  
दिवशी विन्यासु उपाध्यानें तयार केलेले जन्मटिपण आमला 'विद्यमान' असतं,  
तर या वादप्रस्तृ प्रभाचा आपोआपन्य निकाल लागता. पण तसा संभव सध्यां तरी  
प्रायः अशक्य घोटीतील आहे. 'जेवे शकावटी,' 'शिवभारत' या संवेदानें  
माझे हाणणे मी याच लेसांत नमुद करणार आहे; तेहां या ही नवीन  
पुराव्याचा विचार तेथेच करीन. '१६२७ हे जन्मसाल दुसऱ्या  
एकाचा मृत पुत्राचे असावे' अशी एक विटीली शफाल वादाच्या भरांत  
पुढे आली आहे. शकळच ही! चिटणिसांच्या घराण्यासंवेद 'गोषा' न देव-  
णाऱ्या मातुःश्री जिजावार्द्दस यथापि नक्षत्र, गण, संवत्सर इत्यार्द्दिनें टाम स्मरण  
नम्हळे तरी शकाचे राल व तिथि, यांचे विस्मरण होणे, वाळाजीस त्यांनी  
भलताच शक देणे, अयवा प्रामाणिक वाळाजीने मृताचे टिपण 'शिवजन्माचे  
टिपण' असू हाणणे, या गोषी मानवी दृष्टीला तरी संभावनाक्षेत्राच्या पलीकडल्या  
द्विसतात. उपरिनिर्दिष्ट वसरकारांनी पुष्कर्णे 'शिव-प्रसंग' उल्लेखित केले नाहीत,  
कांही प्रसंगांच्या मित्या चुकल्या आहेत, हे जरी असल पुराव्यानें शावति करतां  
आले, तरी 'शिव-मृत्यु-तिथी' विषयात जशी सर्वत्र एकवाक्यता आहे, तशीच  
शिवजन्माचा उल्लेख करणाऱ्या सर्व वसरीत सालाच्या व महिन्याच्या विषयां-  
संवधेही एकवाक्यताच आहे: "तिथि, वार यांचा मेळ वसत नाही."  
असै नवपक्षाचे हाणणे आहे. नवपक्षानें अश्रांत अम.करून गणित दृष्टीने 'मेळ  
वसत नाही' असै पाहिले आहे, हे संशोधनाच्या चौकस दृष्टीला भूपण आहे, हे  
मला कबूल केलेच पाहिजे. तथापि मी असै ही हाणण्याचे साहसी धाडूस करितो  
की, 'तिथि, वार, नक्षत्र, साल, संवत्सर' हीं सर्व ठाकसे ठीक ज़मूळ लागलीं की,  
जन्मानंतर वरेच वर्षांनी उमगुन प्रासिद्ध शालेले टिपण वहुधा 'बनावट' असण्याचा

संभव जास्त असतो; हें मीं कां ह्याणतों, याचा उलगडा मीं 'जेधे शकावली' व 'शिवभारत, यांचा परामर्श घेतांना याच लेखांत करीत आहें. सध्यां माझ्या ह्याणण्याचें तात्पर्य इतकेंच आहे कीं, दक्ष, प्रामाणिक, स्वामिनिष्ठ, अंतर्बाह्य वृत्तांत (मग तो सरकारी असो, या खासगत असो ) खडान खडा माहित असणाऱ्या वाळाजी आवजीने जे टिप्पण टांचून ठेवले असेल, किंवा जी माहिती संडोवल्याचासारख्या शूर पुत्रांस दिली असेल व ज्या माहितीची परंपरा चिटणीस घराण्यांत अखंड चालत आली असेल व असली पाहिजे, त्या सर्वथा विश्वासाला पाव असणाऱ्या चिटणीस घराण्याने बनावट माहिती सजवून प्रसिद्ध केली किंवा मृताची पत्रिका पुढे आणली, अशी शंका घेणे म्हणजे पावकांस ( अग्नि प्रभृतींस ) हीं पावन करणाऱ्या सीता माउलीसारख्या शुद्ध सर्तीवर वालंट घेणाऱ्या कैकेयीच्या किंवा रजकाच्या ( परटाच्या ) म्हणण्या-प्रमाणे घाडसाचें आहे.

७. आतां नव्या पक्षाला ज्या नवीनच सांपडलेल्या 'जेधे शकावली' वरून इतिहास-संशोधन करण्याची सुप्रेरणा झाली, तिचा मी यथामति विचार 'नवीन पुरावा' या दृष्टीने करतो.

( अ ) ही शकावली कै. द्वार्जीसाहेब जेधे देशमुख यांनी शके १८२८ ( इ. स. १९०६ सालीं ) कै० लोकमान्यांच्या हवाली केली. कित्येक अडचणींमुळे ही महत्त्वाची शकावली इ. स. १९१६ पर्यंत गुप्तस्थितीत ( अज्ञातवासांत ) होती. याचवेळीं यथापि श्री. सरदार मेहेंद्रच्छे प्रभृति सत्यचिकित्सा करण्यामध्ये पटाईत असणाऱ्या चौकस चोखंदळांस जेधे शकावलीतील शिवजन्मतिथि 'विश्वसनीय' वाटली, तथापि प्रत्यंतराच्या व गणिती कोष्टकांच्या अभावीं या इतिहास-विषयक-दक्षता-खंवीर असणाऱ्या गृहस्थांनीं विशेष वोलवाला न करितां इतर पुरावे व गणिती कोष्टके जमविष्यांत आपले श्रम-सर्वस्व विनियुक्त केले आणि सर्वप्रकारची यथास्थित तयारी करून इतिहास-संशोधक-मंडळांतील श्री. आपटे व श्री. दिवेकर यांच्या मार्फत ही जेधे शकावली शके १८४७ ( इ. स. १९२५ ) मध्ये प्रसिद्ध करण्याची सुसंधि गांठली. इतिहासाची सत्यता राखण्यासाठीं संदेव दक्ष असणाऱ्या कै. वासुदेव शास्त्र्यांसारख्या सत्यप्रेमी शिद्याची मान्यता या जन्मतिथीला मिळाली आणि सुप्रसिद्ध ज्योतिर्विंद, श्री. ज. स. करंदीकर, यांनी 'हीच जन्मतिथि ( श. १५५१ फालगुन वद्य ३ ) खरी आहे' असें केसरींतून जाहीर केले आणि 'यापुढे हीच तिथि खरी धरून उत्सव ( शिव-जयंतीचा उत्सव ) केला पाहिजे' असें सुचाविले.

( आ ) येथर्पर्यंत झाला हा प्रकार ठीकच झाला. चिकित्सक बुद्धीविषयी सुश्रसिद्ध असणाऱ्या पुण्यनगरीचा लौकिक या नंवीन शोधासुलै वाढला, इतकेंच नव्हे, तर जगाचा, हिंदुस्थानचा व विशेषतः महाराष्ट्रातील मराठ्यांचा इतिहास संशोधन शुद्ध करण्यासाठी नवी नवी माहिती अविश्रांतपणे गोळा करणाऱ्या; विवेचक बुद्धीनें ती पारखणाऱ्या, पोक्त विचार दक्षतेनेंकरून जुने इतिहास—लेखक कसे व कोठें चुकले आहेत, हें उघड करून दाखविणाऱ्या इतिहास—संशोधक—मंडळाविषयीं जनशङ्काही वाढली. परमेश्वर करो आणि हें मंडळ चिरायु होऊन आपलं स्वीकृत महत्कार्य व त्याचा व्याप, या उभयतांची पुष्टि वाढविण्याचें श्रेय मंडळास लाभो !

( इ ) इतकी प्रस्तावना केल्यानंतर मला एक साहजिक प्रश्न उत्पन्न होतो. इतरांच्या व विशेषतः बडेदेकरांसारख्या उत्साही, मेहनती व इतिहासप्रेमी अभ्यासकांच्या अंतःकरणांत हा प्रश्न उभा राहिलाच आहे की—‘ जेधे शकावलींतील मिती सरी कशावरून ? ’

एखाद्या साक्षीद्वारानें दोनशें गोष्टी सांगितल्यावर त्या प्रत्यंतर पुराव्यानें सन्या ठरल्या, म्हणून, ज्या गोष्टीला कायंम करणारा निःसंदेह अन्य पुरावा उपलब्ध होत नाहीं, ती गोष्ट—पुराव्याच्या अभावी—न्यायाधीशान ‘ अवश्यमेव सरी ’ असें ठरविलेच पाहिजे कीं काय ? २०० गोष्टी सन्या ठरल्या, यावरून २०१ वी गोष्ट ‘ सरी असावी ’ असें अनुमान विशेष संभवनीय होईल; परंतु त्याला सिद्धांताचें स्वरूप येणार नाहीं.

‘ शिवापुरकर देशपांड्याच्या वहीलाच श्री. आपटे ‘ राज्याभिषेक शकावली ’ म्हणतात. या शकावलींत वहुतेक नोंदी अक्षरशः जेधे शकावलीची, किंवा दुसरी पहिलीची, वहुतेक हुवेहुव नकल आहे. मात्र जेव्यांचे व देशपांड्याचे स्वासगी संबंधी उल्लेख, मोठी वाचनाच्या नक्कलकारांच्या चुक्या व एखाददुसरा ऐतिहासिक प्रसंग, हीं वजा केलीं पाहिजेत. असो, वहुधा शब्द व वाक्ये व तिथि-प्रायः एकच आहेत, म्हणून ही शकावली स्वतंत्र प्रत्यंतर नव्हे.

‘ शिवभारत ’ स्वतंत्र प्रत्यंतर क्वचितच मानतां येईल. ‘ क्वचितच ’ म्हण-पृथ्याचें कारण श्री. ज. स. करंदीकर यांनी शिवचरित्र-प्रदीप ( पृ. १८२-१९२ ) मध्ये केलेल्या छाननींत मला सांपडते. मी स्वतः ज्योतिषी नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर फलज्योतिषाच्या साह्यानें जन्मतिथि ठरविणे धोक्याचें होईल, अशी माझी समजूत आहे. हें कसेही असो. राज्याभिषेकाच्या शुभ प्रसंगीं ज्याला राज्या-

भिषेक व्यावयाचा त्याचे पूर्व पराक्रम पाहून; त्याची मातृवत्सलता, त्याचे कुरुंचसंबंध इत्यादि सर्व पाहूनच त्या पुरुषांची जन्मतिथि तत्कालीन ज्योतिष्यांनी ठरविली असलगाचा व तिचाच्य अनुवाद नेवासकर परमानंद कर्वीनें केला असल्याचा बळकट संशय उत्पन्न होतो. तात्पर्य शिवजन्माची नोंद जन्म शाल्या दिवशांच केलेला असल कागद ( किंवा त्या सालच्या पंचांगात असलेला लेस क. होईना ! ) जोंपर्यंत पुढे येत नाहीं, तां पर्यंत 'शिवभारतांतील' काय, अथवा जेधे शकावलीं-तील काय, लेस स्वयंभू मोलाचे नव्हेत. शिवाय, शिवभारतांत शिवाजी हा विष्णूचा अंश होय ( पहा, केसरी १५१ इ. २७ ) असे म्हटलं आहे. शिसर शिंगणापुरच्या शंकराची भक्ती करणाऱ्या मालोजीला 'आपणच भोसले कुलांत जन्म घेऊन स्वराज्य-स्वधर्मस्थापना करणार आहों' असें शंकरांनी सांगितले, असा अनेक वसरीत उल्लेख सांपडतो. असो; हा देवी भाग सोडून दिला तरी या भरतांत ( श्लो. ३७-३८ ) दर्याखानाचा पराभव केल्याचा उल्लेख आहे, त्याचा निसुटता सुद्धां उच्चार कोणत्याही वसरीने किंवा नव्या शकावलींनी केलेला मला आढळला नाहीं. फक्क के० राजवाड्यांनी आपल्या राधामाधव-विलासचंपूच्या प्रस्तावनेत 'शके १५५१ च्या अश्वीनिपासून १५५२ च्या वेशाखापर्यंत शहाजीनं जुन्नर-संगमनेर पासून अहमदनगर व दौलताबाद पर्यंतचा निजामशाही मुलुस आटपला' असे म्हटले आहे. यावेळी दर्याखानाचा पराभव केला असा कोणी तर्क कर्तील तर तेथें मी निव्वत्तरच होईन. तथापि के. राजवाड्यांनी १५४९ वेशाखच शिवजन्मतिथि ठेवली आहे व द्यूटले आहे की १५५१ च्या चैत्रापासून अश्विनापर्यंत जुन्नर माहुली प्रांतांत कोणी ही स्थारी केली नव्हती. अश्विनापासून फालुनापर्यंत अथवा १५५२ च्या वेशाखापर्यंत शहाजीनं दर्याखानाचा गर्व हरण केला असता, तर त्या महापगाक्रमाचा स्पष्ट उल्लेख, जेधे अथवा शिवापुरकर देशपांडे यांनी इतर प्रसंगांचा केला तसा खास केलाच असता. आणखी श्रुतिसूति...राजनीति...शब्दयुद्ध... इत्यादि विषयांत १२ वर्षांच्या आंतच शिवाजीने प्राविष्ट्य मिळविले ( केसरी पहा ) असे भारतकार द्याणतात, हें वाचून माझ्या सारख्याला काय, पण हें ऐकून प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांस सुद्धां आचंवा वाटला असता ! असो; कविसंप्रदायाला अनुरूप अशा कल्पना सूर्योत्ते स्वेच्छा विहार करणाऱ्या परमानंदाने ' शहाजी मेल्यानंतर व राज्याभिषेक होण्याच्या आधीं शिव-आज्ञेने लिहिलेल्या भारतांत नमूद केलेली ( आणि ज्योतिर्दृष्टीने मात्र सर्व शिवपराक्रमाला पटणारी ) जन्मतिथि ' सरी 'च असली पाहिजे, असे अनुमानणे ठीक नव्हे, असे मला वाटते. सारंश ' भारत 'ही स्वतंत्र प्रत्यंतर नव्हे.

श्री. आपत्यांनी कित्येक युरोपियनांचे उतारे घेऊन त्यांस ही १५५३ सालच मान्य होतें, असें ( त्यांचे उतारे देऊन ) सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. इ. स. १६६४ सालीं शिवाजीने सुरत लुटली, त्यावेळीं त्याचें वय ३५ वर्षांचें होतें, असें थेव्हेनाला कसें समजले ? १६६६ मध्ये येव्हेनाला ' शिवाजी १६६४ मध्ये ३५ वर्षांचा ' ही खबर काय कोणी गुजराथ्यानें दिली ? किंवा लुटले मेलेल्या युरोपियनांनी दिली ? अमवया माणसाला ३५ वेच वर्ष आहे, असें ठासून कोण सांगू शकेल ? अजमासच तो ! ३५ चें अनुमान ३४ होईल वा ३७ ही होईल. आर्म मोठा चिकित्सक असेल. पण इ. स. १७८३ मध्ये त्याला असें सांगणारा कोण भेटला किंवा ग्रांटडफला व बहुतेक बस्तरकारांनाही न उमगलेला कोणता विश्वसनीय लेख त्याला सांपडला, कीं जो ' शिवाजी आपत्या वयाच्या ५२ वे वर्षां मेला ' असें निप्रांतपणे सांगता झाला ?

तंजावरचा शिलालेख तर ' शिवाजी वर्यकोजिपेक्षां धाकटा, निदान धाकट्या बायकोच्या पोटीं झालेला शहाजीचा मुलगा ' हें सिद्ध करण्यासाठीं तयार केला होता, हें प्रसिद्ध आहे.

एतावता स्वतंत्र असें साक्षात् प्रत्यंतर असें नाहीं कीं जे जेथे शकावलींतील तिथीला उपोद्धारक होईल.

ओझासाहेब यांस चमत्कारिक योगानें सांपडलेली शिवजन्मपत्रिका एक अद्भुत गोष्ट आहे खरी, परंतु प्रश्न असा कीं महाराष्ट्रांत आजपर्यंत अज्ञातवासांत राहिलेली जन्मपत्रिका राजपुतान्यांत जाऊन कशी प्रगट झाली ? शिवाजीमहाराजांच्या काय, प्रत्यक्ष श्री रामचंद्राच्या हजारों पत्रिका हजारों ज्योतिष्यांच्या संग्रहीं आहेत पण त्या सर्व्या कशावरून ? कोणी म्हणेल, भोसले कुळाचें मूळ शोधण्याकरितां येथून मंडळी गेली-या मंडळींत बाळाजी आवजी होते असा लोकसमज आहे-त्यांनी असल पत्रिकेची खरी नक्कल तिकडे नेली असली पाहिजे. ' वदतो व्याधाता ' चा दोष येथेच होतो. कुलशीलाच्या शोधार्थ बाळाजी सारखा विश्वासु स्वामिनिष्ठ तिकडे जाऊन ही पत्रिका प्रसिद्ध करितो व महाराष्ट्रांत भलतीच पत्रिका फैलावतो, याचा अर्थ काय ? शिवाय शिवभारतकार तर भोसले-शिशोदे-घराण्यांचा कूटस्थ पुरुष एकच असें मुळींच म्हणत नाहीं ! सारांश, सर्वत्रच गडवड व गोंधळ आहे.

गणितानें संवत्सर, शकवर्ष, महिना, पक्ष, तिथि, वार, वेळ, नक्षत्र हीं खरी ठरतील. कवूल. पण तोच शिवजन्मदिवस याला गमक काय ? आणखी; थोर वाहण घराण्यांत व कुलीन मराठ्यांत आपली खरी पत्रिका केव्हांही प्रकट करीत नाहीत,

अकट होणारी पत्रिका न्यारीच दाखविण्याचा प्रघात आहे म्हणतात; हें सरें असेल तर जेध्यांच्या, शिवापुरकरांच्या, परमानंदाच्या, मेवाडी ज्योतिष्याच्या हातीं पत्रिका पडणे अशक्यच हें कोणासही सांगणे नलगेच. तात्पर्य, जेधे यांचे हाणणे निःसंशयतः असिद्ध होत नाहीं.

८. आतां, जेधे शकावलीचा अंतःप्रमाणानें विचार करू.

( अ ) कान्होजी जेधे व त्यांचे वडील नाईकजी, हे निजामशाहींतील कर्ते देश-मुख इ. स १६२६ नंतर विजापुरचे नेंकर झाले व रणदुष्टाखानानांने त्यांस आपल्या जवळ ठेविले. पुढे १६३५-३६ सालीं शाहजी राजांनी विजापुरकरांची सरदारकी पतकरिली आणि त्यांनी जेधे कर्ते, इमारी, शूर, मर्दने देखन त्यांस आपल्या दिमतीस रणदुष्टाखानापासून मागून घेतले. ते १६४७-४८ पर्यंत शाहजी राजां-जवळच होते. नंतर शिवाजीच्या साह्याप्रीत्यर्थ शाहजी राजे यांनी जेध्यांस आपल्या कर्त्या पुत्राकडे ( शिवाजीकडे ) पाठविले. आतां प्रश्न असा कीं, ( १ ) निजामाची सेवा करणाऱ्या जेध्यांच्या टिपणांत शिवाजीच्याच जन्मतिथीची नोंद कां व्हावी आणि त्याचा वडील भाऊ संभाजी, त्याची जन्मतिथि जेध्यांच्यां वाढांत कां नसावी ? दुसरा प्रश्न असा कीं, शिवाजी ज्या दिवशीं जन्मले, तेव्हां तर त्यांचे 'शिवाजी' असें नांव ठेवले नसलेंच पाहिजे. आमचा हिंदुरिवाज म्हणजे वारशादिवशीं नामकरणविधि होतो. शिवाजी वद्य ३ स जन्मले, तेव्हां त्यांचे वारसे १५५१ च्या फाल्गुन अमावास्येला किंवा १५५२ च्या पाढव्याला होऊन त्यांचा नामकरणविधि झाला असला पाहिजे. तेव्हां अमावास्येला किंवा पाढव्याला नोंद न होतां फाल्गुन वा ३ लाच कशी झाली ? 'शिवाईला नवस केला, तो फळला म्हणून 'शिवाजीच' नांव ठेवावयाचे, हा शिवनेरीस झालेला वेत निजामशाहींतील जेध्यांना कळणे शक्य नव्हते. शिवाय, १५५१ शके हें साल असें आहे कीं त्या वेळीं शाहजीराजे शहाजानासारखे प्रवळ होते ! तेव्हां ही नोंद मागाहूनच झाली असली पाहिजे. तात्पर्य, ज्या दिवशींची त्या दिवशीं झालेली ही नोंद नाहीं.

पुनः, जेधे शकावली, राज्याभिषेक शकावली, यांत असा एक चमत्कार आहे कीं, या दोन्हीमध्ये मला 'मुसुलमानी शक' कोउंही प्रायः आढळला नाहीं. वहुतेक कावेरीच्या उत्तरेकडे मुसुलमानी राजसत्ता म्हणून मुसुलमानी शक सरकारी व व्यवहारी अप्रतिहत चालत असतां व केवळ धार्मिक कृत्यांत मात्र शाली-वाहनाचा उच्चार होत असतां, व्यवहाराला व सरकारी कामाला उपयोगी यडणाऱ्या शकावत्यांत मुसुलमानी शक इ. सनाच्या १७ व्या शतकांत

प्रायः दिसूं नये, हें आश्र्वर्याहून ही आश्र्वर्यकारी आहे. प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजसुद्धां सरकारी व व्यवहारी कागदपत्रांत राज्याभिषेकाच्या आधी मुसुल्मानी शक वापरीत व अभिषेकानंतरच्या कांहीं कागदांत त्यांनी मुसुल्मानी शक उपयोगिला आहे, हें सुप्रसिद्ध आहे. मग स्वधर्म-स्वभाषादिकांचा मूर्तिमंत अभिमान असणारे महाराज ही राहिले नाहीत, इतके सोबले जेथे प्रभुति शकावलीकार प्रायः कसे व कां राहिले, याचा उलगडा होणे अगत्याचे आहे. मल्लातर वाटते कीं सर्व हिंदूंची स्वतंत्रता व मोगलेतर सर्व मुसुल्मानी राज्ये पालथी घालण्याला उद्दूपरिकर झालेल्या औरंगजेबनें संभाजीचा वध केला, सर्व मराठ्यांसंगांजून सोडलें, त्यांस ब्रष्ट करण्याचीं अभेद असें सोडलीं, तेव्हां शिवरायाच्या हयातींतही प्रकट झाला नाहीं असा परसत्तेविषयीचा, परधर्मी शकाचा उद्घट संताप मराठ्यांस आला. आणि त्यांनी संताजी घोरपडे, धनाजी जाघव, रामचंद्र निळकंठ यांच्या प्रोत्साहनानें परसत्ता उलथून पाढण्याचे कार्य स्वीकारलें व मुसुल्मानी शकाचे नांव बहुधा सोडून दिलें. या मन्वंतरात म्हणजे इ. स. १६९० ते १७०८ या वर्षातल्या शकावल्या मराठे सरदारांच्या घरीं तयार झाल्या-असल्या पाहिजेत व त्यांचे लिखाण त्या त्या सरदारांच्या वाहण अथवा प्रभु दिवांगांनी शिवजन्मानंतर पुष्कळ मागाहून केलें असलें पाहिजे.

९. हा माझा तर्क खरा असावा, असें जेथे शकावलींतील उदाहरणासाठी घेतलेल्या अंतःपुराव्यांवरून मला वाटते. तसेच 'जेथे यांचा करीना' ( श्री. शि. प्रदीप पृ. ३९-४८ ) हा बहुधा वतनाच्या अथवा भाऊवंदकीच्या वादामध्ये गोतापुढे अथवा पंचाच्या पुढे आला असावा. हा करीना श. १६११ ( इ. स. १६८९-९० ) पर्यंतची जेथे कृलाची व त्यांच्या पराक्रमांची हकीकित सांगतो. या हकीकतीस धखनच प्रायः शकावली सजविली आहे. मात्र ही शकावली १६१९ ( इ. स. १६९७ ) पर्यंतची आहे. श. १६११ मध्ये ' औरंगजेबनें संभाजीच्या पुत्रास हफ्तहजारी केलें व ' शाहु ' हें नांव ठेविलें असें शकावली म्हणते, ही गोष्ट चिंत्य ( अथवा शंकापद ) आहे, असें मला वाटते. आणखी १६१२ सालच्या नोंदीत ' रामचंद्र पंत पंडित सचिव व शंकराजी पंडित राजाज्ञा ' असें म्हटलें आहे, तें बिनचुक नाहींसे वाटते. रामचंद्रपंत अमात्य होते व शंकराजीपंत सचिव होतेसे वाटते. कारण १६१५ च्या नोंदीत मीं म्हणतों तशीं हुद्याचीं नावें दिलीं आहेत. १६१२ ची नोंद चुक्ते, तर १५५१ ची नोंद ही चुकणे संभवनीय आहे. आणखी; या ' प्रदीपांत ' उया कांहीं शकावल्या उद्घरल्या आहेत, त्यांत शहाजी राजे शिवरायास-

भेटावयास आले, पितापुत्रांचा भेटीचा मोठा अपूर्व समारंभ झाला, महापराक्रमी पित्याहून महत्तर पराक्रम करून स्वतंत्र राज्य स्थापणाऱ्या अद्वितीय पुत्राच्या लोकोत्तर भेटीचा अपूर्व योग जुळून आला, त्याचा ओशरता सुन्द्रां उल्लेख या शकावल्यांत होऊं नये, हें महदाश्र्वर्य होय. जेधे तर शहाजी राजे यांच्या आज्ञेने शिवरायाच्या मदतीला आले होते ना ? ते नेहमीं शिवरायासंनिध असता ना ? करीन्यांत व जेधे शकावलींत असे किती तरी मर्दुमकीचे प्रसंग आहेत कीं, ज्यांत जेध्यांनी आपले वचन सर्वस्वी पाळलेले दिसते. असा कोणताही महत्त्वाचा प्रसंग नाहीं कीं ज्यांत जेध्यांची विजयी समशेर चमकली नाहीं. तेव्हां असे सर्वथा विश्वासाला पावळाले व उभयता पितापुत्रासाठी आपले पंचप्राण ही अर्पण्यास सदैव एका पायावर तयार असणारे जेधे या पितापुत्रांच्या प्रेमळ भेटीच्या प्रसंगीं हजर असलेच पाहिजेत. मग ह्या भेटीचा उल्लेख जेधे आपल्या करीन्यांत किंवा शकावलींत कां करीत नाहींत ? शिवापुरकर देशपांड्यांची शकावली म्हणजे बहुतेक जेधे शकावलीची नक्ल आहे, यांत वादविषयक उल्लेख नाहीं, हें विलक्षण नव्हे. पण जेधे स्तव्य कां ? याला एकच उत्तर मला सुचते. आणि ते हें कीं, करीन्यासह ही शकावली वतनाच्या किंवा भाऊबंदकीच्या खटल्यांत 'पुरावा' अगर साधनात्मक दस्तऐवज म्हणून हजर केलेले कागद आहेत. आपल्या पक्षाला उपयोगी पढेल, इतकी व आणखी कांहीं माहिती सजविणारे हे कागद आहेत. शके १५७१ म्हणजे इ. स. १६४९ मध्ये कान्होजी नाईक जेधे कर्नाटिकांतून पुणे प्रांती आले, तेव्हां शिवरायाचें वय होतां होईल तितकें कमी दाखविणे कजाचे दृष्टीने किफायतशीर आहे, असे त्यांस वाटले असावे. यद्यपि त्यांच्या स्वामीनिंबूत त्यांनी बालग्रही अंतरे केले नाहीं. तथापि सोणळ्याची त्यांनी रद्बद्दल केली ( करीना पहा ) तेव्हां शिवरायाने त्यांचे ह्याणणे मान्य केले नाहीं, ह्याणून व " वांदलास ' पान ' पहिल्यांदा यावयाचे, जेध्यांस मागाहून " असे शिवरायाने ठरविलेह्याणून ते थोडेबहुत घुश्शांतच असावेत. त्यांची समशेर युद्धप्रसंगीं सदैव जय्यत असे, हें सरें; परंतु आपल्या सेवेचा मजुरा होत नाहीं, हें पाहून ते सिन्न होते असले पाहिजेत, असे मला वाटते. असो; शिवराय कमी वयाचे दाखविण्याचा हैतू स्पष्ट आहे कीं, वेळ प्रसंग पडल्यास आपण शहाजीचे अथवा पर्यायानें ' इदलशाहीचे ' नोकर होतो, सरदार होतो, असो गोताचा ( पंचाचा ) समज व्हावा. ही गोष्ट त्यांनी मुहाम केली, असे ह्याणेल, तो पापी ! त्यांच्या ऐकण्यांत १५५१ फालुन वद्य ३ ही तिथि आली आणि फारशी चौकशी न करितां त्यांनी आपल्याला पथ्यकर असणारी ही तिथि आपल्या शकावलींत कायम केली.

१०. याप्रमाणे जेघे शकावली 'शिवप्रसंग' झाले, तेव्हांची नव्हे, शिवराय आपल्या धूर्त वडिलांपासून पढत्या फळाची आज्ञा घेऊन पुणे प्रांतात कधी आले, हें न सांगणारी, जिव-शाहांची भेट अजीवात गाळून टाकणारी, शिवरायाच्या वयासंवंधाने फारशी चिकित्सा न करणारी आणि जेथें तेथें आपल्या पराक्रमांची शेखी मिरविणारी, वाजी फसलकर प्रभृति कांहीं प्रसिद्ध योद्ध्यांचा उल्लेख न करणारी ही शकावली आहे. 'शिवभारत' तर बोलून चालून काव्य ! हें मी 'केसरीने' प्रसिद्ध केलेल्या श्लोकांतील द्वाहापांच श्लोकांवरून म्हणत आहें, संवंध यंथ प्रसिद्ध झाल्यावर कदाचित माझे हें मत वदलेलही ! शिवाय, राज्याभिषेकासारख्या अलौकिक प्रसंगाला अनुकूल होईल आणि शिवरायाचे शील व त्याचे अद्भुत पराक्रम यांस साजेल, अशी जी पत्रिका ज्योतिर्विदांनी तयार केली होती असेल, तिचा कवि परमानंदाने उपयोग करून घेतलाच असला पाहिजे. युरोपियन लोकांची माहिती तर केवळ अनमान धक्कयाची दिसते. सारांश, सत्य मात्र निष्कर्षाने काढणाऱ्या निःपक्षपाती विमर्शीला हा नवीन पुरावा जन्मतिथीसंवंधाने विश्वासार्ह वाटणार नाही. पुनः; या जेघे शकावलीकारांनी आदरलेली नोंदणीची पद्धति आदरणीय नाही असें मला कष्टाने म्हणावें लागतें. उदाहरणार्थ शके १५५१ हेच साल च्या. आम्हां दक्षिणी लोकांचा वर्पारंभ चैत्रापासून होतो, नव्हे ? पण या शकावलीत फाल्गुनांतील शिवजन्माची नोंद प्रथम, उजवे वाजूस चैत्र मास नंतर आणि आवणांतील नोंद फाल्गुनाच्या खालीं ! स्पष्टच पहा:—

### शके १५५१ शुक्ल संवत्सरे.

#### डावी वाजू.

फाल्गुण वद्य त्रितीया, शुक्रवार नक्षत्र हास्त, वटी १८ पले ३१ गड ५, पले ७ ये दिवसी राजश्री सिवाजी राजे सिवनेरीस उपजले.

आवणे पुर्णिमेस लुखजी जाववराव नीजीमशाहानी मारिले.

ही नोंदीची कोण विलक्षण तन्हा ? जेव्यांचे वर्ष फाल्गुनांत सुरु होत होतें, असें तर समजावयाचे नाहीना ?

११. शेवटी वाद मिटविण्यासाठी मी पुढील गोष्टी क्षणभर मान्य करितो व श्री. आपल्यांप्रमाणे म्हणतो की ( १ ) जेव्यांची शकावली प्रसंग घडत गेले तस-

#### उजवी वाजू.

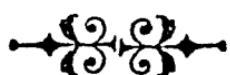
वैत्रमासीं इभरांम इदिलशाहा परलेकास गेला. सुलन (?) महमदशाहा तल्तीं वैसले खवासखान प्रवान झाला मुरार जगदेराव कारूमारी जाला.

तशी लिहिली गेली आहे ( २ ) ती विनचुक असून व्यवस्थित आहे, शकावली सजाविणाराचा सत्य व्यतिरिक्त दुसरा कोणताही हेतु नाहीं, तथापि जोंपर्यंत शिव-रायाच्या जन्मतिथीचे अस्सल ह्याणजे संदिग्ध टिप्पण ( किंवा जन्मपत्रिका ) पुढे येत नाहीं, तोंपर्यंत प्रसंगशंतांचा, अपराधांचा, प्रामाणिकपणाचा, जन्मतिथी ठरविविण्याला कांहीं एक उपयोग पडावयाचा नाहीं. 'तारागणांना जो अंधःकार नाहींसा करितां येत नाहीं, तो एकटाच चंद्र अंधःकार विनाशाचें कार्य करितो.' खरें आहे. पण केव्हां ? त्याला स्वतःलाच खगास ग्रहण लागेले नसेल किंवा आर्द्र-महिषोदर तुल्य कृष्ण मेघानें तो आच्छादून टाकला नसेल, तेव्हां. जेघे शकावलींतील जन्मतिथी संशयमार्वांचा उच्छेद करील तेव्हां सर्व बसरकारांस मूगच गिळले पाहिजेत. हा संशयच्छेद होण्याला एकच उपाय आणि तो म्हणजे तत्कालीन अस्सल टिप्पण सांपडणे हा होय.

१२. अश्रांत श्रम करणारे श्री. आपटे व त्यांचे सहकारी अथवा कार्यभागी अशी प्रतिपृच्छा करतील कीं बसरकारांजवळ तरी हें साधन कोठे आहे ? त्यांनी अस्सल पत्रिका पुढे आणली नाहीं, इतकेंच नव्हे तर त्यांनी आदरिलेल्या तिथीला कोठे वाराचा मेळ नाहीं, तर कोठे नक्षत्राचा नाहीं अथवा कोठे कोठे संवत्सरही जमत नाहीं ना ? बसरकारांनी उद्धरिलेले शिवप्रसंग थोडे आणि त्यांच्या मित्याही चुकलेल्या ? ही प्रतिपृच्छा न्याय आहे. म्हणून त्या त्या बसरकारांस व शकावलीकारांसही मी असेंच म्हणणार कीं जोंपर्यंत तुम्हाला विश्वसनीय असणारे तत्कालीन जन्मटिप्पण मिळत नाहीं, तोंपर्यंत तुमचा १४४९ वैशाख संशयितच राहणार. 'पुराण इति एव न साधु सर्वे' हा न्याय तुम्हांलाही पाळलाच पाहिजे. 'मल्हाराव रामरावांना खरी माहिती असेल कदाचित, परंतु जोंपर्यंत ज्या कागदावरून ती माहिती उपलब्ध झाली, तो अस्सल कागद प्रकट होत नाहीं, तावत्काल चिटणीसासारख्या स्वामिनिष पुरुषांचें ही वचन संशयित आणि त्याला अनुसरणाऱ्या 'वहुसंख्य' बसरकारादिकांचेंही म्हणणे संशयग्रस्तच असणार. मग करायचे काय ? संशयाकुल जन्मतिथिच पाळूळ नये असेंच मी म्हणत नाहीं. जन्मतिथी पाळावी, उत्सव करावेच करावे. केव्हां ? सर्व शिवभक्तांनी स्वतः किंवा प्रतिनिधिद्वारां 'भारत-इतिहास-संशोधक मंडळासारख्या अधिकारी मंडळांत एकत्र जमून शांत, निरभिमान मनानें ऊहापोह करावा आणि एकमताने वैशाखाचा किंवा फालगुनाचा महिना ठरवावा. आधीं वाद मिटवावा. प्रामाणिक वादानें संशोधन होईल, हें खरें. पण अभिनिवेश नसेल तर्च 'वादे वादे जायते:

‘सत्यबोधः’ हा न्याय सार्थ होईल. प्रतुतत्त्वा वाद अभिमानसंवलित आहे. हा नको. आजला तर्कवितर्क, वकिली कोट्या, उपालंभ, द्वेष यांची गर्दी मला दिसते. काळाचा श्रमाचा अपव्यय होतोंसे वाटते. इतिहासाच्याच्च दृष्टीनं आपल्यास केवढार्लीं तरी मोठमोठीं कामे करावयाचीं आहेत? ‘तुटे वाद संवाद तो आदरावा’ या अर्थाची समर्थांकि पूज्य मानून हितकर, पश्यकर, लेकसंग्राहक, इतिहास-विषय हातीं घेणे आज अत्यंत आवश्यक आहे. फाल्नुन नको, वेशास नको असेल तर शिवराज्यारोहण तिथि निःसंशय ठरली आहे, त्या दिवशी किंवा शिवराय ज्या तिथीला निजधामास गेले, तो दिवस संदिग्ध तिथि घेऊन शिवाजी महाराजांची पुण्यतिथि साजरी करूं या. हेही नापसंत असेल तर इंगलंडच्या वर्तमान राजाचा दिवस जसा राजाजेने अमुक दिवशी पालावा, असे ठरते, तसा एकमताने दिवस ठरवावा व उत्सव साजरा करावा. शिवरायाचा जन्मोसव कोणत्याही तिथीला एकमताने ठरविला गेला म्हणजे तोच दिवस पवित्र होईल. शिवरायाचे स्मरणच मंगलप्रद आहे. हेही जमत नसेल ( परमेश्वर करो आणि असे न होवो ! ) तर ज्या पक्षाला जो दिवस ‘सरासा’ वाटेल, तो दिवस त्या त्या पक्षाने घ्यावा आणि उत्सव करावा. हर्षीच दोन पाडवे, दोन दसरे, दोन अधिक मास आपणां महाराष्ट्रायांमध्ये रुढ होऊं पाहत आहेत ना? पण कसेही करावे आणि विनाकारण लेखण्यांची झोंवाझोंची होत आहे, ती गुण्यागोविंदाने मिठावी. ‘भांडून भांडून आपण या दशेला आलों !’ हें सुप्रसिद्ध सखाराम वापु बोकील, पेशवाईतलि पूर्ण शाहणे यांचे सुभाषित समजून घ्यावे आणि तदनुसार आचरण करावे. शुभं भवतु ! !

सरशेवटीं श्री. वि. आपटे यांनी प्रेमभावाने मला हवी ती मदत दिली यावद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतों, त्यांस व तत्सहकाऱ्यांस ‘नमस्तेभ्यः’ असे सविनय म्हणतों. या लेखांत कोठे कमी जारती अधिक उणा शब्द आला असेल, त्यावद्दल क्षमा मागतों आणि आपणां सर्वांस, महाराष्ट्रास व भारतवर्षास ‘शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्च सन्तु’ असे प्रार्थन हा लेख पुरा करितों.



# शिवकालीन पत्रे व कागद.

-४०-४०-४०-४०-

• ( गो. स. सरदेसाई ).

इतिहासांत वाह्य वर्णनापेक्षां राष्ट्रपुरुषांनीं स्वतः लिहिलेल्या पत्रांची किंमत किती आहे, हें सांगण्याची अवश्यकता नाहीं. शिवपूर्वकालीन शेंपन्नास- वर्धाचे निरनि- राक्षश घराण्यांचे नानाविध कागद कै. राजवाड्यांनीं प्रसिद्धीस आणिले, परंतु त्यांतील सारभूत अंश सामान्य वाचकांपुढे अनेक कारणांस्तव अद्यापि आलेला नाहीं. सवव शिवजयन्ती-निमित्त निघणाऱ्या या ग्रंथांत शहाजी, जिजावाई, व शिवाजी यांचीं कित्येक निवडक पत्रे मुद्दाम पुढे देण्यांत येत आहेत. यांपैकीं कित्येकांचीं इंग्रजी रूपान्तरे सुन्दरीं दिलीं आहेत. पाहिले पत्र शहाजीने आदिलशहास लिहिलेले असून, त्यांतील स्मरणीय भागांचे विवेचन पुढे स्वतंत्रच केले आहे. त्याशिवाय अफझलखानास साड्य करण्यावहूल आदिलशहाने मावळच्या देशमुखांस काढिलेले फर्मान दिले आहे, त्यावरून शिवाजीला तो प्रसंग किती आणीवाणीचा होता, तें स्पष्ट होईल. वाजी घोरपडे याच्या कारवाईसंवंधाने शिवाजीने आपल्या वापास लिहिलेले पत्र तसेच महत्त्वाचे आहे. जिजावाईचे एक इनामपत्र दिले आहे त्यावरून दादाजी कोँडदेव कोणत्या प्रकारचा गृहस्थ होता तें अजमावतां येईल. शिवाजी व पोर्तुगीझ यांजमधील तह व इतर कागद तसेच महत्त्वाचे व शिवकालीन इतिहासाची स्पष्टता करणारे किती उपयुक्त आहेत याची कल्पना ते वाचन्यावर सहज होईल. प्रत्येक कागदास स्वतंत्र प्रस्तावनेची जर्बर नाहीं. एक सांकेतिक पत्र रा. स. ग. जोशी यांनीं पैदा करून दिले, तें येथें देण्याचे कारण इतकेच कीं हल्ळींप्रमाणे मराठशाहींत सुन्दरां गुप व्रातमी पाठविण्याची योजना लोकांच्या उपयोगांत होती. या पत्रांतील व्यक्ति व संदर्भ यांचा वरोवर छडा संशोधकांनीं लावून यावा अशी नम्र विनंति आहे.

शिवछत्रपतीचे वडील शहाजी राजे यांनीं विजापुरच्या अली आदिलशहास (१६५६-७२) लिहिलेले एक अपूर्व पत्र पुढे देण्यांत येत आहे. शिवाजीला स्वराज्य स्थापण्याची स्फूर्ति प्रथम कशी झाली, या प्रश्नाचे साधार संशोधन हल्ळीं निरनिराळे विद्वान् करीत आहेत, त्या कामीं या पत्राचा पुष्कळ उपयोग होईल. हें पत्र प्रथम रा. राजवाडे यांस उपलब्ध झाले व त्यांनीं 'रामदास रामदासी' मासिकांत सन १९१६ त छापिले. या मासिकांतील ऐतिहासिक कागदांचे खंड सत्कार्योंतेजक सभा, धुळे, यांजकडे

विकत मिव्हतात. त्यांतील श्रीसांप्रदायिक विविध विषय प्रथम संड या पुस्तकांत पृ. २०९-१३ वर हूं पत्र द्यापलेले आहे. पत्र ता. ६-७-१६५७ नंतर थोड्याच दिवसांनी लिहिलेले आहे. “.४ सव्वाल रोजीं कंपली गांवाहून निवून हर्टीं आर्हा वल्लारिनीजीक आलों, कंपलीस चारा वरैरे काहीं नाहीं, इकडे तामगोड तर्फे चारा वरैरे शाला आहे म्हणून इकडे आलों” असे शहाजी पत्रांत लिहितो. सन १६५७ च्या ४ सव्वाल रोजीं शके १५७९ ची अधिक श्रावण शु. ६ येते. त्यानंतर आठ चार दिवसांतील पत्र असल्यानं, नुकता पाऊस पडून चारा शाला होता है ध्यानांत घेतां, ही पत्राची तारीख विनच्क्रूक मानण्यास हरकत नाही. आंतील मजकुरावरून पत्राच्या सरेपणावद्दल शंका घेण्यास यक्किंचित जागा नाही. पत्र कसे उपरुच्च झाले यासंवेधाने रा. राजवाडे लिहितात, “भारतेतिहासमंडळ्याचे सभासद रा. अनंत-राव फडणीस यांनी गेल्या महिन्यांत जमसिंडीचा एक मराठा मजकडे आणिला; त्याजजवळ फाटके तुटके असे तीन कागद होते. ते वाचण्यास दुवंधि असल्यामुळे कोणाकहून तरी वाचून घेण्यासाठी तो मुहाम पुण्यास आला. कोर्टीत त्याची काहीं किर्याद होती, तीत हे कागद पुराच्यांत देख्याची त्याची इच्छा असल्यामुळे, ते वाच-ण्यासाठी त्याने मजकडे आणिले. तीनही कागद शिवाजीचे वडील शहाजीराजे यांच्या रियासतीतील आहेत. तीनही कागद देशी दौलताचार्दी असून त्याच्या अगदीं जीर्ण वाकळा झाल्या आहेत. पैकीं एक कागद सुह शहाजीचे पत्र आहे. पत्र मोर्डींत मोर्ड्या वळणदार अश्वरांनी लिहिलेले असून, त्यावर शहाजीचा फारसी शिवका आहे. पत्र विजापुरच्या आदिलशहाला लिहिलेले आहे. पत्रांतील मायने व शब्द पुष्कळसे फारसी असले तरी भाषा मराठी आहे. आदिल-शहाजवळ सावंतराव नंवाचा एक मराठा उमराव होता, त्याच्या मार्फत शहाजीने शहाकडे शिफारस केल्याचा उद्देश पत्रांत आहे. त्यावरून प्रस्तुत पत्र आदिलशहास वाचून दाखविल्यावर सावंतरावाचे दसरांत राहिले, आणि पुढे ते जमसिंडीहून पुण्यास मजकडे आले.”.

पत्रांतील भाषा सहज समजण्यासारखी नाही. राजवाड्यांनी तें द्यापून दहा वर्षे झालीं, तथापि त्याजकडे संशोधकांचे लक्ष जावें तितके गेलेल नाहीं. एक तर हे ऐतिहासिक साधनांचे ग्रंथ वरेच डुर्मिळ आहेत. तशांत रामदासी विध्यांकडे अभ्यासकांचे चित्र कळकळीने वेधलेले नसल्यामुळे हैं पत्र कोंपण्यांत पडून राहिले. शिवाय तें सहज वाचून कोणाला कळण्याजोगेही नाहीं. निम्नीअधिक भाषा फारसी स्वरूपाची आहे. “आपण रजपूत लोक वेअबू सहन करणार नाहीं,” असे





आरु उत्तर दक्षिण रक्षणको द्रुत साहजि हे उत सा जिराँ॥ रा. सा. वि. चं.

शहाजी या पत्रांत ऐटीनें सांगत असल्यामुळे, 'छत्रपति भोसले हे मूळचे अस्सल क्षत्रिय होत ' हें सिद्ध करण्याकडे, आणखी इतर पुराव्यावरोवर, राजवाड्यांनी शहाजीच्या या उद्घारांचा उपयोग केला आहे. तथापि याशिवाय आणखी पुष्कळ ऐतिहासिक महत्त्वाच्या गोष्टी या पत्रांत भरपूर असल्यामुळे, आणि त्या अभ्यासकांनी अवश्यमेव व्यानांत घेण्यासारख्या असल्यामुळे, मुहाम हें पत्र थोड्याशा आधुनिक स्वत्तपांत वाचकांस सुलभ समजावें हाणून छापीत आहें. दोन तीन फारसी तज्जांच्या मार्फत हें संवंध पत्र शब्दशः समजून घेण्याचा मीं प्रयत्न केला. आरंभीच्या पांच सात ओळी—ऑपचारिक मायन्याच्या—छापण्यांत गाळल्या आहेत. पत्राचा शेवटचा भाग गहाळ आहे. पत्र महत्त्वाचें असल्यामुळे त्याचें या 'शिवाजी संस्मृति' ग्रंथांत इंग्रजी भाषांतरही देत आहें. संशोधनाच्याच दृष्टीनें ज्यांना मूळ छापील पत्र पाहवयाचें असेल, त्यांनी तें आरंभीच्या पुस्तकांतच पाहवें. मूळची भाषा बदलण्यांत बहुधा अर्थाचा विपर्यास न घडावा अशी स्वरदरी घेतली आहे. शाळांत जाणाऱ्या मुलांमुलींनी सुन्दरां हें पत्र अवश्य वाचण्यासारखे आहे.

पत्रांत निर्देश केलेल्या मोहिमांचा संपूर्ण ठडा लावण्यास पुष्कळ अडचणी आहेत. शहाजीचा आयुःकम निश्चित होईल तेव्हांच पत्रांतील या अनेक वाचती स्पष्ट होतील. यांत कनकगिरि, अनगोदी, अकलूज, टेंभुरी, पेढणे, मुसलकल, वळारी, कुंद-गोळव लक्ष्मेश्वर या प्रसिद्ध स्थळांचा उल्लेख आहे. त्यांशिवाय कदनवेली, तामगौड, वडेल, कर्यात कारवें, भूतग्राम व दिलगोवा या स्थळांचा उल्लेख आहे, त्यांचा ठडा लावण जहर आहे. वळारी जिल्हांत तुंगभद्रेच्या दक्षिणकांठी कंपली म्हणून गांव आहे तेथें शहाजीनें वागा व वाडे तयार केले होते. त्याचे जवळपासच तामगौड व मुसलकल हे परगणे असेले पाहिजेत. वडेल हास्पेट तालुक्यांत आहे.

"थेरले हजरत साहेबांचे पदरीं व आपले पदरीं नोकरी केली; "

"मीर जुम्ला याजवरोवर बंडखोर लोकांचे वकील गेले आहेत; " असें शहाजी म्हणातो. त्यावरून महंमद आदिलशहा ४-११-१६५६ रोजीं मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा अली आदिलशहा गादीवर बसला, त्यास हें पत्र १६५७ त लिहिलेले दिसते. कदाचित एकादें वर्ष पुढचेही असूं शकेल. अली आदिलशहा राज्य कर्लं लागल्यावर मोगलांनी विजापुर राज्यावर चढाई केली, तीत मीर जुम्ला स. १६५७ च्या मार्चपासून पुढे एक वर्ष मोगलांचे वाजूने लढत होता. या परिस्थितीत तो कर्नाटकांतील निरनिराळ्या बंडखोरांस उठवूं लागला असून, त्यांचा बंदोवस्त करण्याची आदिलशहाची कामगिरी शहाजी या वेळीं वळारीचे वाजूस करीत होता. यावरून पत्राची मिति निश्चित होते. सावंतरावाचा उल्लेख पत्रांत "बडे भाई" या

शाव्यांनीं शाहाजी करतो, तो कोण असावा हें ठरविलें पाहिजे. तसेच शाहाजीचा चुलुतभाऊ त्रिंकजी आणि सीदी अज्जम सीदी संबूल यांचा उल्लेख या पत्रांत केलेला आहे. जेथे शकावली, जेथे करीणा व दुसरीं कित्येक प्रस्तुत पत्राप्रमाणे महत्वाचीं पत्रे, जीं या पुस्तकांत मुद्दाम इंगर्जीत देण्यांत येत आहेत, त्या सर्वांचा उपयोग शाहाजीची कामगिरी निश्चित करण्यास चांगला होईल, अशी धारणा आहे.

शिवाजीच्या वेळेस एकदम कांहीं अद्भुत शक्तीने मराठ्यांच्या अंगां स्वातं-  
श्यांचें नवीन वारें उत्पन्न झालें असा जो आरंभीं विशेषतः पाश्वात्य लेखकांचा ग्रह होता, त्यांचें या पत्रानें चांगले निरसन होतें. कै. राजवाढ्यांचा मराठी इतिहासासंवर्धीं मुख्य उद्योग हाच कीं, शिवपूर्वकालीन शेपच्चास वर्षांतील असे जुने कागद उघडकीस आणून त्यांनीं मराठ्यांच्या या नवीन स्फूर्तीची संगति जुळवून दिली. शिवाजी, शाहाजी, मालोजी, वावाजी ही चौकडी एका वाजूस, तर औरंगजेब, शाहजहान, जहांगीर, अकबर ही चौकडी दुसऱ्या वाजूस मनात ठेवून, त्या काळचा इतिहास लिहिला पाहिजे. वावाजी भोसल्यांने दिलेल्या कित्येक सनदा उपलब्ध झाल्या आहेत. मालोजीने तर जाधवरावाची मुलगी जिजावाई हड्डानें आपल्या मुलास करवून जाधवांच्या वरोवरीने आपला पराक्रम सिद्ध केला. तदुत्तर शाहाजीने केलेल्या पराक्रमाचे उडते उल्लेख आपणांस या पत्रांत पाहवयास मिळतात. त्यांत त्यांचा तेजस्वी क्षत्रिय बाणा तर स्पष्ट रीतीनें त्यानें बोलून दाख-  
विलाच आहे. दक्षिणेतील तीन ब्राह्मणी राज्यें व उत्तरेतील मोगल अशा चार राज्यांत आपण नोकरी केली, पण अपमान सहन केला नाहीं, असें तो सांगतो. त्यावरून त्याची योग्यता व्यक्त होते. रणशौर्य व राजकारण या दोनही वावर्तीत त्याची बुद्धि सारखीच सेळे. पश्चिमेस कल्याण माहुलीपासून गोद्यापर्यंतचा किनारा, उत्तरेस तापी गोदावरीपर्यंतचा टापू, पूर्वेस नगर, बीड, परेंडा, गोवळ-कोंडा, कनकगिरी, अनागोदीवरून थेट दक्षिणेस जिंजी, तंजावर, म्हैसूर, वेदनूर, एवढ्या विस्तीर्ण टापूंत शाहाजीचे हे दोनही मुण गर्जताना दिसतात. औरंगजेब, मीर जुम्ला वर्गरेचे कावे ओळखून त्यांस प्रत्युत्तर देण्याची धमक तो वाळगतो. या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेतल्या म्हणजे शिवाजीने पुढे केलेल्या उद्योगाची अर्धीअधिक सिद्धि शाहाजीनेच संपादिली होती, यावढल संशय राहत नाहीं. फरक फक्त शाव्यांक भावनेचा होता. शाहाजीने मुसलमानांच्या सिजमर्तीत म्हणजे सेवाधर्मात जीवित-साफल्य मानले, तर शिवाजीने एक पायरी पुढे जाऊन पूर्ण स्वातंत्र्याची जाहीरत कडकवाबून दिली.

वरील अनेक कागदांची सिद्धता करण्यांत ज्यांनीं ज्यांनीं मला साहा केले, स्यांचा मी फार फार आभारी आहे.

# शिवकालीन पत्रे.

( १ ) शहाजी राजे यांचें पत्र.

( श्री सांप्रदायिक विविधविषय खंड १ पृ. २०९ )

ता. ६-७-१६५७.

विजापुरचे पातशहा अली आदिलशहा यांसः—

महाराज शहाजी राजे यांची सलामपूर्वक विनंति कीं, पूर्वीं पातशहांचे दरवारांतून आमची रवानगी कनकगिरि परगण्यांत होऊन, ती कामगिरी सिद्धीस नेल्यावद्दल पातशहांकडून आम्हांस योग्य मोवदला मिळाला. तदुत्तर अनागोदीची कामगिरी आम्ही केली; त्यास महिना होऊन गेला, अद्यापि त्याचे मोवदल्याचा सरंजाम नेमून मिळाला नाही. तरी त्यासंवंधानें आमचे लक्ष्कराची समजावीश झाली पाहिजे. कुंदगोळकर वंडखोरांनी आपले परगण्यांत व तामगांड तफेत व्हुत. उपद्रव मांडिला होता, त्यांस शिक्षा करण्यासाठीं पातशहांनी आम्हांस फर्माविले. त्या तफेस लागूनच म्हेसुरकरांची हद्दी नजीकच आहे. त्या वंडखोरांस तंची दिल्यासेरीज पातशहांची इंतर राहणार नाहीं असें पाहून, हजार दीड हजार नवे शूर लोक ठेविले आहेत. त्यांनाही कांहीं जागीर—मुलूख दिल्यावांचून त्यांची समजावीश होणार नाहीं. म्हणून आपसाहेबांचे सेवेशी हा अर्ज करीत आहो. परगणे अनागोदीचे कामगिरी-वद्दल आम्हांस नवीन सरंजाम असा जाला पाहिजे कीं, त्याचा ऐवज कर्यात अकलूज व तपे टेंमुर्णी अथवा भूतग्राम व पेडण्यां, यांत आमच्या पूर्वांच्या मुलुखास जोडून मिळावा. जुन्या मुलुखास जोडून हा नवीन सरंजाम आवयाचा नसल्यास, मामले पातशहावादेंत सरंजाम व्हावा, आणि पातशहावादेंत जागा नसल्यास परगणे वडेस यांतला मुलूख चंजाउरकरांस दिला आहे, तो तरी आम्हांस या कामगिरीवद्दल आपण आवा. चंजाउरकर पुंडांचं शासन करून, आम्ही तो मुलूख सोडवून घेऊ. एकवार सुटलेला मुलूख फिरून त्या वंडखोरांसच परत देण्यांत काय फायदा? सगळ्या वंडखोरांचे वकील मीर जुम्ल्यावरोवर गेले आहेत. परगणे मुसलकलही आमचीच जागीर आहे. मागें रस्तुमजमां यांजवरोवर माहुरीहून आम्ही विसां रोजांत सरकारचरणीं दाखल झाले, त्या वेळीचा चारलाखांची जागीर आम्हांस दिली. त्यामध्ये मुसलकलचे फर्मान आमचे नावें पूर्वींच दिलेले आहे. त्यावर दुसऱ्यानें मयत

सानेअज्जम आसदखान यांचे मार्फत लक्ष्मेश्वरचे प्रसंगीं आम्हांस फिरून फर्मान मिळाले आहे. त्यावर तिसऱ्यानें खान अहंमदखानाचे वेळीही तसेच मिळाले आहे. असा तीन वेळ परगणे मजकूरचा फर्मान आमचेच नांवे मिळाला आहे. त्या फर्मानांच्या नकळा सरकारी दस्तावेज असतील; त्या आपण काढून पाहिल्या पाहिजेत. असे असतां आमचे भाऊ व आपमंडळी यांचे समाधानासाठीं आपण त्यांचे नांवे निराळे फर्मान काय म्हणून दिले ? त्यांनी भलभलताच मजकूर सरकारांत समजाविला, आणि कर्यात कारवें या आमच्या जागिरीपैकीं पंधरा गांवे मुसलकलचे मोबदल्यांत त्रिवंकजीस दिलीं; तर असे करावयास आपणांस गरज काय ? हजरत साहेबांनी हा कौल आमचे नांवे पूर्वीच दिलेला आहे, त्यांत करार आहे की, तुमच्या जागिरीपैकीं एक चाहूर जमीन सुन्दरां परत घेण्यांत येणार नाहीं. पातशाही कामासाठीच तुमचे जागिरीत कांहीं कमी करण्याची जरूर पडल्यास त्याचा सवाई मोबदला डुसरीकडे देऊ, तेव्हांच कांहीं कमी करणे असेल तें कृत. असे आपले आश्वासन असतां, अकर्तुकांचे सांगण्यावरून आमचे जागिरीत गैरहिशेवानें पातशाहा आतां खलेल करतील, तर आम्ही रजपूत लोक आहों; आजपावेतों चार पातशाहीत नोकरी केली, परंतु गैरहिशाबी भलतेच नुकसान सोसून वेअवूनें व गैरमेहेरबानगीने पूर्वीही नोकरी केली नाहीं, व पुढेही करणार नव्हों. आज दीड वर्ष आम्ही उमेद राखून नुकसान सोसले, तें याच भरंवशावर की, पूर्वी शोरले हजरत साहेबांचे मेहेरबानगीच राखीत आले; आणि हल्दीं प्रसंगही अडचणीचा, हे मनांत आणून, आम्ही आतांपर्यंत सबूरी केली, सहनशीलिना धारण करण्यास कमी केले नाहीं. सबव, यापुढे हजरत साहेबांस आमची जरूर असेल तर हिशेवाचे राहे आमचा सरंजाम आपण पूर्वीप्रमाणे करून देविला पाहिजे, आणि आमची द्रकार नसेल तर सुधीने आम्हांस रजा दिली पाहिजे. इतउतर आम्हांस जास्त पराक्रमाचे मामले संपादण्याची हौस बिलकुल राहिली नाहीं, एकाचा हिंदूंच्या तीर्थात राहून परमेश्वराची सेवा करून, हजरतसाहेबांस डुवा देते राहूं. आमचे भाईबंद आहेत त्यांजपासून आपण सेवा घेतली पाहिजे, आणि त्यांजपासून सेवा घेणे नसेल तर त्यांसही रजा यावी. इतर भाईबंद जेथें आपलीं पोटे भरतात, तेथें हेही भरतील; परंतु आमची नाहक बदनामी कलं नये. याच हेतूस्तव हजरत साहेबांचे सेवेस ही अर्जदास्त पाठविली आहे. बडेभाई ( सावंतराव ) यांनीही आपल्या सेवेस अर्ज करून सदरीलप्रमाणे, अनागोदीच्या कामगिरीच्या मोबदला व-

पंधरा गांवांचा ताजा फर्मान आमच्याच नांवें देववावा, अशी विनंति केली आहे. त्याप्रमाणे आपणांस करणे नसेल तर आह्यास राजीखुपीने रजा दिली पाहिजे. तसेच आज्ञी कनकगिरी व अनागोदी हे परगणे घेऊन सरकारांत दिले, त्यापैकी एक गांव कंपली दीड दोन हजारांचा असून, तेथे आम्ही राहत आहो. तेवढे एक गांव आपण आम्हांकडे राहू यावे. या ठिकाणी आम्ही वागवगीचा केला असून, जागाही हवाशीर आहे. तो गांव सरकारच्यां अर्ज करून आमचे नांवे मुक्रर करून यावा, असे आम्ही मश्रुलदौला सावंतराव यांस लिहिले होते. त्याप्रमाणे मशारनिल्हे सावंतराव यांनी आपणाकडे अर्ज केला, त्यावर हजरतसाहेबांनी हुक्ममही फर्माविला की, अनागोदीच्या प्रकरणी मेहनत केली त्यावद्दल कंपली गांव सोडून यावा. पुढे आपणास राहण्यास जागाही नव्हती, आणि तामगौड तर्फेहूनही ताजी स्वर आली की, कुंदगोळकरांचा वंदोवस्त आपले लोकांनी चालविला असतां त्यांनी फिरून सावरासावर करून कोटास येऊन दिलगोव्याजवळ लळाई आरंभिली. ही खबर येतांच, अशा वेळीं मदत न केल्यास जागा हातची जाणार हे मनांत आणून, आणि पूर्वी हजरत साहेबांनीही त्यावद्दल परवानगीच दिली होती म्हणून, छ ४ सव्वाल रोजीं कंपली गांव आपसाहेबांकडील लोकांचे व कदनवेलीकरांचे हवालीं करून, आम्ही स्वार झालो. एक मजल आल्यावर अनागोदीकर व दुसरे आपले सेवक यांनी नाना प्रकारे भलमलतेच आपणांकडे समजाविले. आमच्यावर ते जवरदस्तीने चालून आले, आणि पातशाही लोकांवरोवर तंटा करून त्यांजपासून कंपला परत घेतली. अशी खबर आम्ही कंपलीहून आल्यावर प्रहररात्रीं आम्हांस आली, ती पूर्वी आपणांस लिहून कळविलीच आहे. आतां पुढे सीदी अजम सीदी संवूल आल्यावर अनागोदीस व कंपलीस व इतर मुलुखास उपद्रव देतील कीं न देतील तेही पुढे दिसून येईल. आज शंभर वर्षी या मुलखांत वरेडा चालला आहे. वंडस्वोरांस चांगली शिक्षा देऊन, गाढून टाकिले होते. असे असतां ती ठिकाणे ज्यांनी पातशाही नोकरांचे हातून हिसकावून घेऊन, या थोड्याशा हरामस्वोरांस देवविलीं असतील, त्यांस त्यावद्दल आपसाहेबांनी जाव विचारिला पाहिजे. हल्हीं आपसाहेब स्वार होऊन मजल दरमजल येतात, म्हणून आज महिना दीड महिना साहेबांचे येण्याची वाट पाहत राहिलो, परंतु साहेबांचे येण्यास विलंब झाला. सवब, पातशहांची पूर्वी परवानगी झाली होती त्याप्रमाणे आम्ही स्वार होऊन वळारीनजीक आलो आहो. पुढेही मजल दरमजल तामगौड तर्फेस जात आहो. तरी आम्ही पूर्वी लिहिले आहे त्याप्रमाणे कुंदगोळकर वंडवाल्यांस परभारे फर्मान पाठवावें; आणि

आमचे नांवचे कापद असतील ते आम्हांस इकडे पाठविले पाहिजेत. कंपली गवांत चारा मुबलक नव्हता, घोडीं जायां झालीं, जास्त राहवें तर आणखी नुकसान होणार. तामगौड तर्फेस चारा झाला आहे असें पाहून, तेथें जाऊन हरामसोरांचे आम्ही स्वतः पारिषद्य करून, दोनही महालंची मजबुदी करून, पुढे येणाऱ्या मसलतीस तयार राहिलो आहो. किंवा, त्या मसलतीचें काम तहकूब ठेवून पूर्वीच्या कराराप्रमाणे जी कामगिरी हुजूर फर्मावितील ती उठविण्यासही आम्ही मजबूद आहो. ( अपूर्ण. )

## ( २ ) शिवाजीचे शहाजीस पत्र.

श्री

वडिलांचे शेवेसीं. शिवाजी राजे याणी चरणावरी मस्तक ठेवून विज्ञापना ऐसाजिं. 'बाजी घोरपडे मुघोळकर याणीं स्वधर्म साधनता सोहून यवन दुष्ट तुरुक ह्याचे कृत्यास अनुकूल होऊन दगावाजीचे हुनरे करून विज्यापुरास येणे घडले, तेथें गुजरला प्रकार निर्वाणचा तो तुम्ही समजालांच आहां. तोहि प्रसंग श्री तुमचा मनोरथ सिद्धीस नेणे व स्वधर्म राज्यवृद्धि करणे म्हणोन पार पडला. सांप्रत पुन्हा दुर्बुद्धि धरून स्वाससान विजापुराहून फौजेसुन्दा रवाना जाहले. त्याची होळी बाजी याणीं व लखम सावंत व खेम सावंत याणीं प्रतिज्ञापूर्वक जत करून सेना समवेत निघाले, ते तिकडे येत आहेत. तुम्हांस श्रीसांब व अंबा यश देणार पूर्ण आहे. ये समयीं त्यांचे वेढे घ्यावें आणि, 'आमचे मनोदय शेवटास नेणार तुम्ही सुपुत्र निर्माण आहां,' म्हणोन आज्ञा केली. त्यास बाजी घोरपडे पुढे मुघोळास घरी कांहीं जमेतनसीं आले हें कळतांच फौजेनसीं आम्ही तेच क्षणीं स्वारी केली. त्यांचा प्रांत लुटून तळपट जान करून ठाणियास जेरदस्तीत आणिले. हें जाणोन त्याणीं सर्व जमेतनसीं लढाईस निघाले. सुन्द तारफेचे जाहाले. बाजी मारिले व कितेक स्वासे लोक पडले. या प्रकारे तो प्रसंग करून लुटून फस्त केले. मत्ता वहूत लागली. पुन्हा आपलेसे करून मुघोळ पंचमहाल आपला करून स्थापिले. यानंतर स्वाससान पुढे आला पाहून त्याजवर चाल केली. ते मारित लुटीत गर्दी केली. स्टा होऊन पळूं लागले, ते विजापुरास पावविले. यानंतर सावंताचा निशाच करावा म्हणोन त्या प्रांतांत शिरलों. तेही येऊन पावले. मुलूख तळपट करीत चालिले. ठाणीं व किल्ले तमाम घेतले. सावंत दमोन गेले. गोमंतकराचा आश्रय निघोन फौज्याचा किला भांडू लागला. त्यास सुरंग लावून वुरुज उडवून वळ्याने घेतला. याप्रमाणे एकंदर तें संबस्थान घेतले. यानंतर किंगी याजवर शह देऊन त्यांचा

प्रांत मारीत चाललो. त्याणीं तह करून तोका नजराणा पाठविला. सावंत यास तेथें दम न निघे. टोपीकर यास धीर न पडे. त्याजवरून पीतांबर शेणवी कारभारी वकील पाठविले. “आपण सावंत भोसले कुळीचे, आपले पुत्र आहो. सर्फराज करून देसगतीच्या वतनाची सेवा घेऊन, प्रांताचा ठराव निमे ऐवज व निमे ऐवज सरकारांत वसूल घ्यावा.” ऐसे करून घेतले, त्याप्रमाणे स्वामीचे पुण्यप्रतापे करून आज्ञेप्रमाणे घडोन आले. त कळावे म्हणोन लि ॥ हे विज्ञापना मोर्तव.

( पिंगुळकरकृत सावंतवाडी इति० )

### ( ३ ) शिवाजीचे वाजी प्रभूस पत्र.

मा। अनाम वाज प्रभु प्रती राजेश्री सीवाजिराजे सु॥ तिसा खमसैन अलफ जासलोडगड हिरडस मावलमधे आहे. तो गड उस पटला होता याचे नाव मोहन-गड ठेउनु किला वसवावा येसा तह करून किल्यास यसुरुलअनाम पिलाजी भोसले यासि किले मजकूरचा हवाला देउनु पाठविले असेत व मा। इलेवरावर किलाचे संगनाती वदल लोक २५ पाठविले असेत. तरी तुम्ही मा। इवेस व पंचविसा लोकास वरावर घेउनु मोहनगड गढावरी जाउनु हवालदारास व पंचविसा लोकास किल्यावरी ठेवणे आणि किलाच्या हवालदारास घर व लोकास अलंगा मजवूद करूनु देणे. घर व अलंगा करूनु याल त्या पाउसाने अजार न पावे येसा करूनु देणे. नाही तरी सजवज करूनु याल आणि किल्यावर लोक राहतील त्या आजार न पावे येसे हवालदारास घर व लोकास अलंगा व येक भास्तव मुस्तेद करूनु देणेचे. तुम्ही सदरहु प्रमाणे काम विलेवार लाउनु याल म्हणउनु साहेबास भरवसा आहे. यावदल तुम्हास लिहिले असे तरी सदरहु लिहिले प्रमाणे किला मजवूद करूनु देणे मग तुम्ही किल्याखाले उतरणे छ १ रमजानु मोर्तवसुद

मर्या  
देयंविरा  
जते

शके १५८१ विकारीसंवत्सर जेष्ठशुद्ध २ शुक्रवार

१३ मे १६५९. ( रा. स. ग. जोशी, संशोधक, यांजकडून )

श्रीशिवन  
रपति हर्य  
निदान साम  
राज मतिम  
त प्रधान

( ४ ) फरमानाचें भाषांतर शिवाजीस ठार मारण्याबद्दल  
अफजलखानास हुक्म.

विसमिलाह आर रहीमान निर रहीम  
सर्व उत्पन्नाचा धर्णी ईश्वर आहे  
शिक्यातील अक्षरे  
या आली मद्दू  
मोहेरे पाहिजदज मेहरे मुर्तजा  
वर मेहरोमाह ॥ खुसखे आदिल  
आलिब आदे मुहम्मद पादपाह  
शिक्यातील अक्षराचा अर्थ:—  
हे आलि पैगंबरात् साथ कर

फर्मानाचें हें भाषांतर पूर्वकाळचें  
तसेच दिलें आहे.

—गो. स. स.

सुलतान महम्मद पादपाह नंतर ईश्वराचे कृपेकदून आलि अदिलपाह पादशाह  
याणी चंद्र सूर्यावर पादपाही शिका ठोकिला-म्हणजे चंद्र सूर्य आहेत तो पर्यंत  
हा हुक्म सर्वांनी मान्य करावा यद्थी हा शिका ठोकिला आहे.

कान्होजी जेधे यांस हा फर्मान सादर केला जातो जे. सु॥ तिसा समसैन व  
अलुफ. शिवाजी महाराज याणी अविचार व अज्ञानपणाने निजामपाहचे कोकणां-  
तील राहणोर मुसलमान लोकांस उपद्रव देण्याचा हात लांबवून लुटालूट करून  
पातपाही मुल्कातील कितेक किल्ले आपले हस्तगत केले आहेत. यास्तव शिवाजीचा  
पराभव करण्याप्रीत्यर्थ महासामर्थ्य व पराक्रमाधार व प्रकृतीचे मान वोळखणार व  
कार्यभार जाणणार व श्रेष्ठ वजीर मंडळीतील अति उत्तम व संभावित मानकरी  
मंडळीतील मुख्य व शूरत्व व पराक्रम समुद्रातील केवळ सुसरच व बुद्धिमानपणा  
व यशाचे स्वार्णीतील मुक्ताफल व शूरत्वाचे रणभूमीतील अश्वारूढ व पराक्रम  
भूमीतील महाशूर व अत्यंत कृपा करण्यास व योग्यता वाढविण्यास योग्य व सह-  
स्रावधी प्रकारच्या कृपा व स्तव करण्यास पात्र व संभावितपणाची स्थिति आहे  
ज्याची व संपत्तीचे केवळ चिन्हच व पुत्रवत अधिकाराचे व या काळातील सर्व  
शिपाई मंडळीचे सरदार व श्रेष्ठत्वाचे आकाशातील अतितेजस्वी नक्षत्र व सर्व  
विद्वानांचे विद्वान व मुलकी व कालिकामाचा बंदोवसत ठेवणार व कल्याण इच्छुक  
मंडळीतील प्रमुख व मुलूख घेणार व राज्य हस्तगत करणार असे जे अफजलखान

महमदपाही यांस कृपाळू होऊन तिकडील सुभेदारी देऊन महाप्रळकारक फौजेसहित नेमून पाठविके आहेत. तरी खान म ॥ निलेचे रजामंदीत व तावेदारीत तुम्ही राहून शेवकपणाचे अधिकार सिद्धीस नेऊन शिवाजीचा पराभव करून निर्मूळ फडशा करावा, आणि शिवाजीचे निसवतीचे लोक ज्या ज्या ठिकाणी राहिले अस-तील व जेथजेथून येतील त्या लोकास आश्रय न देतां त्यांस ठार मारून या सर-कारचे दौलतीचे कल्याण इच्छिणे व उत्तम सेवा करून दाखविणेची चाल प्रसिद्ध करून दाखवावी. कारण कीं खान मशारनिलेचे लिहिण्यावरून दौलतीचे कल्याण इच्छिण्याची चाल तुमची या सरकारांत मंजूर होऊन तुमची योग्यता वाढविली जाईल व तुमचे कल्याण करण्यांत येईल व खान म ॥ निले हे इकडील दौलतीचे कल्याण इच्छिण्याचिपर्द व पादशाही मसलती प्रकर्णी तुम्हास जें कांहीं सांगतील व लिहितील तें तुम्ही कवूल करून त्याच्यप्रमाणे वर्तणूक करीत जावी व खान म ॥ निलेचे सांगण्या व लिहिण्याप्रमाणे जो कोणी वर्तणूक न करील त्याने पुरते जाणावे कीं त्यास कदापि उत्तम फल होणार नाही. हें जाणोन या सरकारी आज्ञेप्रा. चालावे तेरीख ५ माहे सवाल सन १०५९ ( १६१६ १६५९ ) अतिश्रेष्ठ व कल्याणकारक अतिपवित्र सूर्यवत प्रसिद्ध सरकारची हुजुरची परवानगी जाली असे.

( रा. स. ग. जोशी, संशोधक, याजककून. )

## ( ५ ) सांकेतिक पत्र.

श्री

॥ डि खं सि क्ष ग ट धू प्षा मि ईं चा ला त ड धु ढा चा खे ढा त  
 ॥ ध ट झां बि ना स ट म जा ध टु ख ट ढा ष पि ध टा ड झा बे  
 ॥ खि त्व झा स ईं ठे झा छि बा मा च ता ठ ग व ठ झा ड ट  
 ॥ झे ध लो ख टो म ईं कि ध ठा प ठे ग टं सु । झा छि बि जा  
 ॥ मि बे ज मि गु जा षे लझा ड झा बि ल झ ट ठि स्झा बा ज  
 ॥ तु ला ति क्क ध टु ख ज कझ त्सा गा ति छि । ठथा ग धि  
 ॥ झा ल ठि थु ख । लझा डि अ सधा जा सू पुं सा स्झांचे  
 ॥ धा ट ष थे व धि से हि ट झा ल ईं ते ज्य ष मे झे हि ठ  
 ॥ ले क्ष झा ने टि म लु त टे खा थि ईं ते इत सा बि जा मि  
 ॥ खि ईं ग ठे लि धा षि क्ष ला त थो क्ष ख धो स जे खा  
 ॥ मि त । ता पु ख गा ल डि ठे धि झे हि ठ ढा ढ ड स खा धि  
 ॥ जि झे क्ष ख गे बा स ग व ठो क्ष छ झ सा क क षि झा षि  
 ॥ खी ज म ठ धा शु ख स्झा डे स्झा त झा खि टो गा खे  
 ॥ ईं म ड ट ता क ख धे ठे से वृहा थो क्ष ख ईं प ठा पु  
 ॥ ख स टथे त मा अ ठ ईं ला गृ धा ट ईं थे स्झा त च  
 ॥ ठ ले थि बे ठ उ म ट ला डि दि सि द गृ झ लु त टे  
 ॥ खा थि त ड गृ धा टे छ ट ढ ता स्झा बा ले डि सा स  
 ॥ ईं ते ईं तो ख बि जा मि भ द भे क्ष ध टु ख ईं प ठा.  
 ॥.....बां प ठे खा थि थे ड से जा ख म  
 ॥.....स्झा बि ना स ट म जा टा थु ख अं  
 ॥ लु ट ध ट च थ धु ख गा डे स ईं ति झो म खा ईं  
 ॥ ता डि वृ उ धा झे ज ईं त ठि झा त तर्द पो लि  
 ॥ फ व सा स झा म ठा जा सू म गा डे थे बा प ठे ईं  
 ॥ थे थे ग स्ट ईं चा त ख ध द सा ठि थि ठे ईं थे  
 ॥ झा बा क्ष थु खा झ धा त ख त ज मे ईं झं ते ध टा  
 ॥ डे थे ड से जा ख ईं ज्था त ईं चा ध वु ख व त  
 ॥ ज म ठे ग ट सु ग टि बा ज झा बा खि र खा थि  
 ॥ झा म ध टि सा ईं पा क्ष तु व खा ठि थि.ठि ईं थे  
 ॥ धो ले थि डा ध वे ख ग वे से ध टा डे ट ढा षा अं  
 ॥ लु डा ट लो ख गृ थ ट

## संकेताचा खुलासा.

अ=ई

ई=अ

क=ध	च=व	ट=र	त=स	प=ग	य=झ	ष=ण
ख=न	छ=भ	ठ=ल	थ=ह	फ=घ	र=ट	स=त
ग=प	ज=म	ड=व	द=ळ	व=च	ल=ठ	ह=थ
घ=फ	झ=य	ढ=श	ध=क	भ=छ	व=ड	ळ=द
			ण=घ	न=त	श=ट	क्ष=उ

विनंति उपर कृष्णाजी आंवादास व कुशावा नेवासकर यांची सातरजमा करून खावानगी करावयाचे निस्वयात आले. यादीचा जावसाल पडल्यावर येक दोन रोज अधिक लागले परंतु यादी चिमाजीचे मर्जीप्रमाणे आवयाची ठरली. त्याचा मसुदा सिंद्र करून मध्यस्तापासी दिल्हा. पकी याद लिहून यावी इतका मात्र गुंता. त्याचे कारण हेच कीं तेथील याद आली म्हणजे येथील देऊ. यासेरीज दुसरे नाही. असे आसतां चिमाजीनी आपले ठिकाणी उदास होऊ नकोत मनाजीस सांगून पाठ-विले कीं येथील शाशवत नाही. मी येऊन पेचात पडलो. उभयता धनी यानी मजला काढून न्यावे. त्यास या निरोपाने आजवर साधन केले ते वृथा होउन आग लागून तज्ज्वल आसा प्रकार आहे त्यास वलडेहीचे लक्ष जरठाविशी तिळप्राय दुसरे नाही. सर्व प्रकारे भरंवसा त्याचा ठेवितात. असे असोन चिमाजी छळछेद्र करून आग लावतात हे वर्तमान ज \* \* त्याची सातरजमा राहून इंदूरकर वहकून पावेत आसी योजना असावी लक्ष कायेम असालियास सर्वगोषी घडतात. याजला मात्र जपावे हे फार चांगले आहे. हे पत्र आवास न कळता लिहिले आहे याचा उहू नायकास. न समजे आयसे करावे. हे वर्तमान आम्हास आवाकळूनच समजले परंतु परिणाम याचा नीट नाही याजकरिता आगाउ सूचना लिहिली आहे कोठेही वाकडे न पडे ते करावे खावाना इंदुवार दोन प्रहर. ( रा. स. ग. जोशी, संशोधक, यांजकळून ).

## ( ६ ) जिजावार्द्धचें इनामपत्र.

सौभाग्यवती भानावार्द्धस चोढीकांकणावद्दल इनामं जमीन.

आज्ञापत्र सौभाग्यवती मात्री जिजावार्द्ध भोंसली मोकद्दम, कसवे जिंती, परगणे श्रीगोंदे, कडेवलीत यांनी दानपत्रे वतनावर वतनभाऊ आणि पुरातन चाकर एकानिष्ट याजवर कृपाळू होऊन इनाम जमीन सवा चावर विघे १५० दीडशे राजश्री विसाजी रंगनाथ सोनटके कुळकर्णी, कसवे मजकूर याची स्त्री सौभाग्यवती भानावार्द्ध यांजवर कृपाळू होऊन चोढीकांकणास म्हणून जमीन नेहर शेरी नजीक शीव वाभूळगांव जमीन विघे १२० एकशे वीस एकूण चावर १०० एक व मद्दाकुरण व उराभुडकी जमीन विघे ८३० तीस एकूण पाव चावर, वोलवा व मोटस्थळ विघे ८४ कोरडवाव जमीन विघे ८२६ सव्वीस, एकूण सव्वा चावर जमीन वंशापरंपरेन अनुभऊन सुखरूप राहणे. एकूण येणेप्रमाणे दानपत्रे अजरामहामत निधिजल, तरु, पाषण, चंद्र, सूर्यपावेतों अनभवीत जाणे. राजश्री रंगो गणेश सोनटके कुळकर्णी, कसवे मजकूर हे हिशेव मोहसव यावयास किले कोंडाणा, राजश्री दादो कोंडदेऊ यांचे घरीं भोजनास वोलाविले. भोजन करून सोलीमध्ये विडाना करून निद्रा केली. पांच सहा घटका जाहालियावर अंगाची आगी जाहाली. पाणी पाणी करून सोलीत प्राण गेला. सोलीस वाहेरून कुलूप हेते. दुसरे दिवशीं सोलीचे कुलूप काढून पाहिले तों मृत पावले. प्राण निधोन गेला. असे वर्तमान जाहले. याजकरितां साहेब कृपाळू होऊन, दानपत्रे इनाम करून दिल्हीं असे. कर्दम सेवा केली आहे. भोंसले यांचे वंशीं कुटुंब दाखल याचे चालवोन जे कोणी अंतर करील त्यास श्री वारणसीची शापथ असे. शके १५२६ [ क्रोधी ] सिव्यर्थीनाम संवत्सरे, माघ शुद्ध सप्तमी, रविवार, लेखनसीमा. ( सनदापत्रे पा. १०२ )

( ७ ) शिवाजी व पोर्तुगीज यांजमध्यें झालेला तह.  
( सन १६६७ )

प्रो. पांडुरंग स० पिसुलैंकर, पणजी.

शिवाजी व पोर्तुगीज यांजमध्यें झालेले दोन असल तह गोवेकर सरकारच्या दसरांत आहेत. पैकीं एक मोर्डांत असून दुसरा फिरंगी भाषेत लिहिलेला आहे. मोर्डीमध्यें असलेला तह पुढीलप्रमाणे आहे:—

शर्त नामा सलाह व दोस्ती राजे शिवाजी राजे व कोंदि विजुर्ई विजर्ई अजमी शर्तनामां पाठविला तेथें मजमून कीं, कितेक मरतबे राजे अजम सिवाजी राजे ईज्यानेवची वेखतव जाहीर करून लिहिले होते जें, आणण आपले लोकासहित बारदेशामध्यें<sup>१</sup> देसके सबव जे देसाई तेथें होते म्हणोउन, व औपले नियत येसे होते जे माहेद सलाह हमेशा चालावी म्हणोउन, त्यावरी ईज्यानेव खात-रेसी आणोन येक करार केले जे, कझीम दोस्ती चालिले होते तेणेच प्रकारीं मागु-त्याने हट्ट चालावे याचे तपशील.

हाली राजे अजम सिवाजीराजे याहीं दोस्तीचे रवेशीने त्वरेने आमच्या पादशाही मुळकांतील बारदेशीचे रयेत लोक रवेल्बानां मड व अवरता व कचेवचे तरीख १९. माहे नौवेंवर सक १६६७ ते रोजीं अं राजे अजमाच्यालोकीं जें बंद धरोन नेली आहेत,

( १ ) कोंदि विजुर्ई ( Conde Viso-Rey ) ह्या० पोर्तुगीज व्हायसरॉय. कोंदि द सां विसेंत.

( २ ) चारदेश हा गोव्यांतील एक भाग आहे. सभासद ( १९२३, पृ. ८८ ) मध्यें ह्याटले आहे कीं, ' लखम सावंत कुडाळ प्रांत सोङ्न फिरंगणांत वाहेर देशांत पळाला ' वाहेर देशांचे foreign provinces असें डॉ. सेन यांनीं भाषांतर केले. आहे तें अर्थात् तुकीचे होय ( page 96 ).

( ३ ) Cf. Orme's *Historical Fragments*, note XXIII मध्यें म्हटले आहे. ' Father Navarette, who sailed from Goa on 16th Nov. 1670, writes :— " I mentioned in another place how he (Shivaji) attacked the territory of Goa, and carried away two or three hundred Christians and a Franciscan ". (ed. 1805).

शिवाजीच्या ह्या बांदेशवरील हल्ल्याचा उल्लेख क्रौंच प्रवासी Pierre Joseph d'Orleans ह्यानेही केला आहे ( पाहा *Histoire de Sevagi et de son Successeur*, Paris, 1688 )

त्यांपासीं यक रुका न घेतां सोङ्गून यावी व बारदेशीची गुरे द्वेरे जे कांहीं अढळोन जमां जाहली असतील ते यावी म्हणौउन विंजरईअजमी तपसिले लिहिले, तरी विंजरई अजमाचे लिहिले प्रमाणे जो बंद धरिला होता, तो यक रुका न घेतां सोङ्गून पाद्री गोशालैं यांचे हवालां केले असे.

लखम सांवतं व केशव नायेक देसाई ईज्यानिबाच्या मुलखामधें राहिले आहेति, त्यासी येसे हुकूम फर्मासजे, ईज्यानेबाच्या पातशाही मुलकामधें असतां अं राजे अजमासी लगई व गरगशा न करावे. अं राजे अजमाच्या मुलकासी व रयेत लोकासी तसवीस व अजार नें दावी म्हणौउन, येसेयासी तें ईज्यानेबाचे हुक्कुमेसी खिलाफ करोन चालतील, येसे ईजानेबासी जाहिर होतांची आणि राजे अजम लिहितील तेच वक्तीं त्यासी ईज्यानेबाच्या मुलकातून बाहीर घालोन, देसाई मशारनिलहे ईज्यानिबाच्या मुलकामधेन असिले विलायती मधें वतनासी जावोन अं राजे अजमासी व राजे अजमाच्या रयेत लोकांसी लगई व गरगशा करतील, येसे तहकिला खबर ईज्यानीबास रोशन होतांची, मांगुती फिरोन येऊन राहावयास ज्यानिबाच्या मुलकात जाणा देणार नाही. नार सांवतं व मलसेणवई ईज्यानिबाच्या मुलकांत

( ४ ) पाद्री गोशाल ( Padre, Goncal, Martins ) ह्यास गोवेंकर सरकारने शिवाजीकडे तह करण्यास पाठविला होता. ह्या पाद्राविषयीं इटालियन प्रवासी मानुविसङ्गृह ग्रन्थांची असेही विवरणे दिली आहे.

( ५ ) लखम सांवत हा शूर देसाई शिवाजीच्या भयाने पळून गोव्यांत बारदेशा-मध्यें येऊन राहिला होता. ह्याच्याविषयीं बरीच माहिती गोवेंकर सरकारच्या. दसरांत व G.A.Van Der कृत Chis Dagh Register ( 1889 ) मध्यें मिळते.

( ६ ) केशव नाईक देसाई हा पेडणे ( गोवे ) येथील देसाई. लखम सांवत-प्रमाणे हाही देसाई शिवाजीकङ्गून जिंकला गेल्यावर गोव्यांत येऊन राहिला होता. ह्यासंवंधीं सन १६९५ मध्यें लिहिलेल्या गवार्दङ्कृत शिवाजीच्या पोर्तुगीज चरित्रामध्यें माहिती आली आहे.

( ७ ) कुडाळकर देसाई.

( ८ ) डिचोली ( गोवे ) कर देसाई. शिवाजीचा पोर्तुगीज चरित्रकार गवार्दङ्कृती कीं शिवाजी कोंकणांत शिरून लखम सांवत, केशव नायक, केशव परव व खळू शेणवी ह्या देसायांचा प्रांत काबीज केला व त्यांस गोवा शहरामध्यें पळविलें ( पहा Guarda कृत Vida de Sevagi 1730, p.27 )

येतले असतील तरी त्यांसी रायेण्यास हुकूम फर्माऊन देसायानीं मजकूर जवदरयेत-  
तर आमच्या पातशाही मुलकांत असतील तरी त्यांनीं जंजिरे गोवे यामधे  
राहावे. साईं वारदेसविलायेतीमधे राहो देणार नाही म्हणोऊन, विंजरई अजमी  
लिहिले तरी देसाई मजकूरास जंजिरे मजकुरी बलवूद ठेऊन, आमच्या मुलका-  
मधे रयेतीस अगर दरयेक वाबे येक जरी याची तसवीस दिघली याने जंजिरे  
मजकुरीहून वाहेर घालावे.

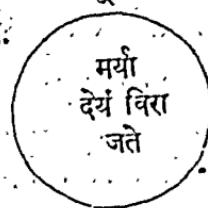
वालेघाटाईऊन सरे बसुतचे वैल जंजिरे गोव्यासी व विलायती साईं वारदेशाची  
येताल त्यांसी अं राजे अजमाच्या लोकीं कैहव नाना न करावें व तेंचे प्रकारीं  
इजानवाच्या पातशाही मुलकातील ये तरफेचे वैल वालेघाटासीं व अणिसीं तरफेस  
जाताल, त्यांस लवाजिमां खेश वरहुकूम घयावे, अगर माहेम हजरत पादशाः  
अदिलशाः व अं राजे अजम गरगशाचें सह असेल तरी सौदागरी अमलाही फर्क  
पडो न दितां, हमिशा चालले आहे तैसेची राहे, गुजरी करोन सौदागरी अदल  
चेकुसूर चालो यावा म्हणोऊन विंजरई अजमी लिहिले तरी सधरहु प्रमाणे आपण  
आपले सिसिते प्रमाणे जकाती घेऊन चालऊन.

माहेद दोस्तीं महुलाम सुद्धद होऊन दरियामधे व खुशकीमधे चालावी यैसेयासी  
दरम्याने मेरवाका अदल होऊन कुसूर पडेल तरी ते बावे अं राजे अजम आपले  
तरफेने विंजरई यांसी जाहीर करावें. तेंची प्रकारीं विंजरई याहीं आपले तरफेने  
अं राजे अजमासी रोशन करावें. सरंजामीचे सवाल जवाव माहेद जाहलेया वेगले  
हरयेक तरफेने सल्याचें व दोस्तीचें वंद न तोडावें. हे शर्तनामेवरी अं राजे अजमाचे  
व इंज्यानिवाचे निशान व सिके असावे, म्हणोऊन विंजरई अजमी लिहीले तरी, सद-  
रहु लिहिले प्रमाणे इंजानेवानी कवूल केले असें.

राजे अजम सिवाजी राजे यांचे मुदाहरयेक मसलदतीस कोंदि विंजरई यासी  
इतिफाक करोन घयावयाचे असेल तरी, येवावे येतवरी शरवू पाठवून रदवदल  
करून मावैन लस्कर इतिफाक घेऊन, जे तरफेसी वरें दिसोन येईल व फाईच  
ज्यांनीं वेन असेल त्याचें सरंजाम रेखावें. निविस्ते गोवा तारीख फरंग ६ माहे  
दिजेव्ह सन येक हजार सहासें सतसषी म्हणोऊन विंजरई अजमी लिहीले. सदरहु

( ९ ) शिवाजीच्या धाकावरून लखम सांवत व इतर देसाई यांस गोवेंकर सरकारने  
सन १६६८ तील जूनमध्ये आपल्या प्रांतांतून घालवून दिले ( प्रस्तुत लेखकाच्या  
Portuguese & Maratas, I ह्यामध्ये ह्यासंबंधाचे कागद छापले आहेत. )

लिहीलेप्रमाणं ईज्यानेवानीं क्वूल केलं असे वतेरीख २५ माहे जमादिलासर सुरसन्न समान सित्तैनं अलकः



प्रस्तुत तहाच्या मागच्या वाजवर शिवाजीचा अष्टकोनी शिक्का असून त्यांत पुढील श्लोक वाचतां येतोः—

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुविश्ववंदिता ।  
शाहसूनोः शिवस्यैपा सुद्रा भद्राय राजते ॥

ह्या तहाची पोर्टुगीज नकल असून त्यावर गोवेकर मुख्याधिकाराची सही व शिक्का आहे. पण शिवाजीचा केवळ शिक्का आहे. 'निशान' नाहीं.

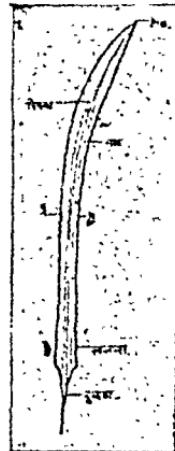
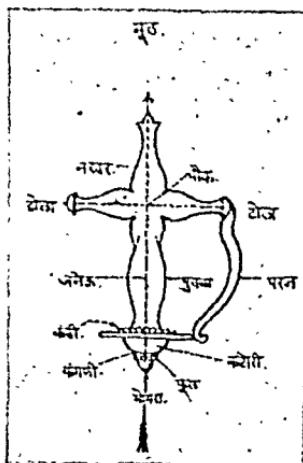
( पणजी-गोवा )

पां. पिसुलेंकर.

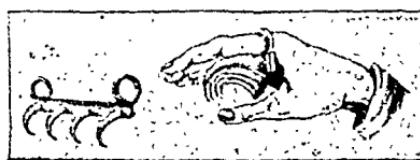
ह्या प्रसंगास अनुलक्ष्ण 'सभासद'मध्ये पुढील उल्लेख आढळतो; "फिरंगी यास राजीयाचा धाक, तेथें त्यास ठेवून घेववेना असें जालें. जागा कोठे नाहीं तेव्हां राजीयांशीं राजकारण लावून पितांवर शेणवी, मत्स्याहारी बाह्यण, म्हणून कुडाळी हेजीब पाठवून दिला. राजियाचा कौल घेऊन भेटीस आला." ( पृष्ठ. ६८ )

शिवाजीचे वाजीप्रभूस पत्र.

[ प. ११९



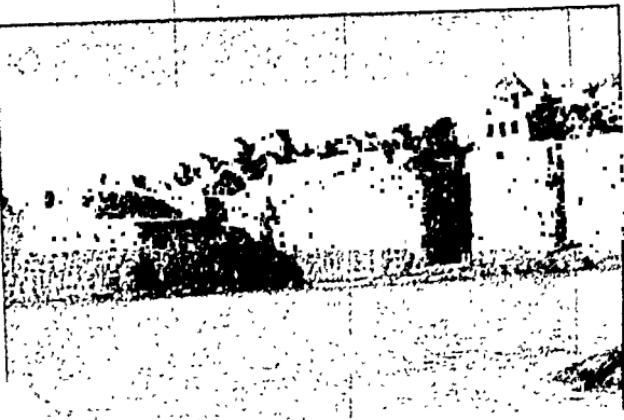
तरवारीचे भाग व त्यांची नांवे.



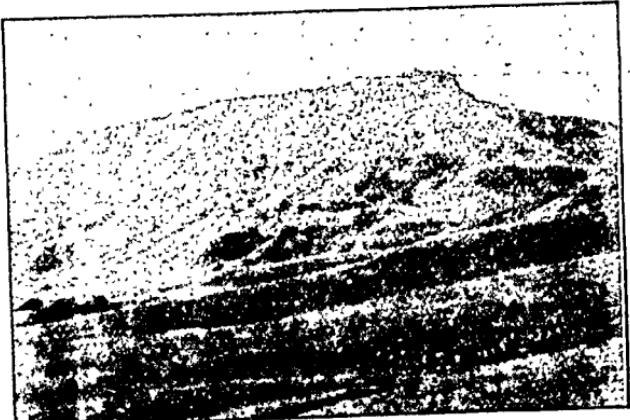
वाघनखे. Tiger-Claws.



Kolaba fort. जंजिरे कुलावा.



## Sindhu Durga.



देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां  
देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां  
देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां देवतानां

# शिवाजी महाराजांचे व्यापारी धोरण.

( श्रीपाद शंकर नवरे वी. ए. ).

शिवाजी महाराजांची सगळी हयात धामधुमीत गेलेली. स्वराज्याच्या इमारतीचा पाया खणण्यापासून त्यांनी परिश्रिम केले. कित्येक अंतर्थ शत्रूंचा मोड करून अंगीकृत कार्यावद्दल स्वकीयांची सहानुभूति संपादन करणे व एकापेक्षां एक वलाड्य अशा वाह्य शत्रूंशीं झगडून स्वसत्ता प्रस्थापित करणे यांतच त्यांची सगळी शक्ति खर्च झाली. यामुळे स्वराज्य स्थापनेव्यतिरिक्त समाज-नियमन, व्यापार, उद्योगधंदे, कलाकौशल्य, शेती या वरकड महत्त्वाच्या गोटीकडे त्यांना फारच थोडे लक्ष देतां आले. “राज्यांतील प्रजा म्हणजे तोच राज्याचा जीवनोपाय, तीच प्रजा अनेक कुद्रोपद्रवांमुळे वहुत पीडा पावली. राजसत्तेव्यतिरिक्त दुसरीयाचे तिळांशहि स्वामित्र ज्यावर नसावे त्यावर राजशासनापेक्षां इतर शासन अधिकारिक प्राप्त जाहले” ( आज्ञापत्र ), असे पाहून ‘राज्याचा वंदेवस्त केलिया अनायासे इतर प्रयोजने सिद्धीस जातात’ असा त्यांनी विचार केला व म्हणून प्रथम सर्व सुधारणेचे मूळ जें राजकीय स्वातंत्र्य तें प्रस्थापित करण्याचा उद्योग त्यांनी आरंभला. व्यापार किंवा उद्योगधंदे सुरक्षीत चालण्याकरितां देशांत शांतता असावी लागते. दक्षणवळणाचे मार्ग चोरांचिलटांपासून सुरक्षित असावे लागतात. शेती व कलाकौशल्य यांचे आपलेणांने संरक्षण व संवर्धन करण्या-इतका वळकट राजदंड प्रस्थापित व्हावा लागतो. महाराजांनी स्वराज्यस्थापनेला सुरुवात केली, त्यावेळी ‘उठे तोची कूटी’ ‘अशी बळाची हुनिया’ सर्वत्र कशी माजली होती, ‘वेदादी नगरी’ तील शेतें पिकतांच त्यांची कशी ‘लुटालुटी’ होत असे, याचे श्रीसमर्थांनी केलेले हृदयद्रावक वर्णन प्रसिद्ध असून,

कैंचा आधार आधार नाहीं सौदागर ।  
कांहीं चालेना चालेना उदीम व्यापार ॥

हे त्यांनी काढलेले उद्घारहि त्यांच्या ग्रंथांत नमूद आहेत.

राजकीय सत्ता आपल्या हातांत येऊन थोडी स्थिरता येतांच आपल्या प्रांतांतील शेती, उद्योगधंदे, व्यापार या गोटीकडे लक्ष देण्याचा त्यांचा विचार होता, किंवा हुना फुरसतीप्रमाणे त्या दिशेनै त्यांनी थोडथोडी सुरुवातहि केलेली होती. ३० स०

१६७४ मध्ये रायगढावर होणाऱ्या राज्याभिपेक समारंभाला हजर रहाण्याकरितां मुंबईहून ईस्ट इंडिया कंपनीचे हेन्री ऑक्संटन प्रभृति तीन इंग्रज व्यापारी येत असतां वारेत पाचाढ थेयं नागायण पंडित नामक शिवाजीचा एक कामगार त्यांना भेटला. शिवाजी व इंग्रज यांमध्ये पुढे होणाऱ्या व्यापारी तहाविपर्यां वोलणे निवाले असतां तो त्यांना म्हणाला, “ आपल्या राज्यांतील व्यापार वाढविण्याची शिवाजी महाराजांचीहि फार इच्छा आहे. आजपर्यंत धामधुर्मति काळ गेल्यानें या गोष्टीकडे लक्ष देण्यास त्यांना फुरसत मिळाली नाही; परंतु आतां राज्याभिपेक झाल्यावर राज्य-व्यवस्थेचे काम ते हातीं घेणार आहेत. ”

सतराव्या शतकांत हिंदुस्तानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर मोठी व्यापारी घडामोठ चाललेली होती. तीमध्ये एतदेशीयांपेक्षां परकीयांचाच भरणा अधिक होता. समुद्र-कांठीं असलेल्या लोकसंख्येपेक्हीं निम्याहून अधिक लोक मराठीहून इतर भाषा वोलणारे व परधर्मीय होते. अरब, पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्रज, अंग्रेजिनियन, आर्म-नियन, पार्शी, बेने इस्थायल यांपेकीं प्रत्येकानें आपापल्या शक्तीप्रमाणे ठिक-ठिकाणी हातपाय पसखून ठेवले होते. १० स० १५१० मध्ये गोव्याला राजधानी केल्याणासून जवळजवळ शंभर वर्षी मलबारपासून आर्मीजपर्यंत अरबी समुद्रांतील पोर्तुगिजांची सत्ता ‘ निर्वर्मुर्दीतलम् ’ होती. पण पुढे दुसरे प्रतिस्पर्धी मिळाल्यामुळे सतराव्या शतकांत त्यांच्या सत्तेला ओहोटी लागत चाललेली होती. इंग्रजांनी सुरत, दाभोळ, राजापूर, हुवळी, कारवार या ठिकाणी वसारी स्थापन केलेल्या होत्या. जंजियाला शिंदीचे राज्य असून समुद्रावर चांचेगिरीचा त्यानें मोठा खुमाकूळ मांडला होता. यांशिवाय जवळारचे कोळी व सावंतवाडीचे सावंत या एतदेशीय राजांचीहि आपल्या मुळखांत चांगली हुक्मत चालत होती.

कल्याणपासून राजापुरापर्यंतची कोंकणपट्टी तात्यांत आल्यावर समुद्रकिनाऱ्यावर स्वतःचे वर्चस्व स्थापन करण्याची शिवाजी महाराजांस जस्ती भासूं लागली. त्यांचे भांडण मुख्यतः मुसलमानांशीं होतें, पण हें भांडण भांडत असतां इंग्रज, पोर्तुगीज, शिंदी यांचीहि आपल्या शत्रुंना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष मदत होत असते असे कळतांच त्यांनाहि जरवेत ठेवणे महाराजांस भाग पडले. हें काम सिंदीस जाण्यास आरमाराची अस्यंत आवश्यकता होती. ‘ जसें ज्यास अश्ववल तसी त्याची वृद्धीप्रथा आहे, तदूतच ज्याजवळ आरमार त्याचा समुद्र ’ ही गोष्ट त्यांनी पूर्णपणे ओढखली होती. थोळ्याच अवधींत चांगले आरमार तयार झाले. “ जंजिरा पाण्यांत किला, जेर न होय, असाध्य, तो आपणास यावा, समुद्रांत

सत्ता करावी, म्हणून बंहुत चित्तांत हेतु धरून, आरमार करावं असा वेत करून, जहाजें नवीन तयार महाराजांनी करविलीं.....दहा पांच लक्ष रुपये खर्च केला.....सावकारी महाल जहाजें लुदून, हराजिनसीं दर्यातील पैदास्त करून महाराजांस आणून देऊ लागले. समुद्रांत सत्ता वसवली. दर्याकिनारीं जागां जागां शहरें मारू लागले.” त्याचप्रमाणे “किंयेक पाणियांतील डोंगर बांधून दर्यामध्ये गड वसविले. पाणियांतील म्हणजे केवळ जंजिरे असें करून गड जहाजें मेळवून दर्यास पालाण राजियांनी घातले. जोंवर पाणियांतील गड असतील तोंवर आपले नांव चालेल, असा विचार करून अगणित गड जंजिरे जामिनीवर व पाणियांत वसविले,” ( सभासद ). अशा रीतीनें लवकरच ‘दर्यांत सर्व टोपीकरांवर इत्रत पाडली ’ ( चिटणीस ).

राजकीय ढवळाढवळ न करतां आपली मर्यादा ओळखून पोर्टुगीज किंवा इंग्रज निवळ व्यापार करीत रहातील तर त्यांना शक्य तेवढ्या सवलती देण्याची शिवाजी महाराजांची तयारी होती. कारण “साहुकार ( त्यावेळच्या अर्थानें व्यापारी ) म्हणजे राज्याची व राजश्रीची शोभा. साहुकाराच्या योगानें राज्य आवादान होतें. न मिळेत त्या वस्तुजात राज्यांत येतात. तें राज्य श्रीमंत होतें. पढले संकटं प्रसंगी पाहिजे तें कर्जवाम मिळतें. तेणेकरून आले संकट परिहारिजित. साहुकाराचे संरक्षणामध्ये वहूत फायदा आहे ”, ( आज्ञापत्र ), ही गोष्ट त्यांना पक्की माहीत होती. प्रांताचा व्यापार वाटावा व सांपत्तिक स्थिति सुधारावी असें त्यांना मनापासून वाटत असे. केवळ स्वदेशांतीलच नव्हे तर “परमुलुसीं जे जे साहुकार असतील त्यांची समाधाने करून आणावे. त्यांस अनुकूल न पडेच तर असतील तेथेच त्यांचे समाधान रक्खून आपली माया लाऊन त्यांचे मुतालिक आणन त्यांस अनुकूल जागा ढुकानें देऊन ठेवावे. तसेच दर्यावर्दीं साहुकार यांसही वंद्रोवंदरीं कौल पाठवून आमदरफऱ्टी करावी ” ( कित्ता ).

इंग्रज, पोर्टुगीज, हे लोक व्यापार करण्यांत फार कुशल आहेत हें जाणून शिवाजी महाराजांनी त्यांच्याशीं व्यापारी करारमदार केले. त्या करारांतील कांहीं कलमे पाहिलीं म्हणजे शिवाजी महाराजांच्या दूरदर्शीपणाचें व मुत्सद्देगिरीचें आश्वर्य वाटते. ३० स० १६७४ मध्ये राज्याभिषेकाच्या प्रसंगी शिवाजी व इंग्रज यांमध्ये वीस कलमी व्यापारी तह झाला. त्यांत शिवाजीनें इंग्रजांची राजपूर येथील वसार लुट्रल्यावळ त्यांना १०००० मोहोरा नुकसान भरपाई करून देण्याची योजना मुत्सद्देगिरीनें केलेली होती. ती अशी कीं इंग्रजांनी शिवाजी-

पासून पुढील तीन वर्षांत दरसाल ५००० प्रमाणे १५००० मोहोरांच्या किंमतीचा माल खरेदी करावा. त्यापैकीं इंग्रजांनीं फक्त ७५०० मोहोरा रोख देऊन वाकीची रकम राजापुरला वसारीची पुनः स्थापना करून आयात मालावरील जकातीच्या रकमेतून कमी करावी. म्हणजे रकमेची फेड करण्या-करितां राजापुरास वंद केलेली वसार पुनः उघडणे इंग्रजांस भाग पद्धन शिवाजी-कडील वराच्यास मालहि विकत घ्यावा लागला ! याच तहामध्ये आणखी पुढील कलमे आहेत—राजापूर, दाभोळ, चोल व कल्याण येथे वसारी घालण्यास इंग्रज व्यापाऱ्यांना परवानगी मिळावी. शिवाजीच्या ताव्यातील सर्व मुलुखांत इंग्रजांनी व्यापार करावा, त्यांनी मालाची खरेदी विक्री स्वतःस व्यापारी वृष्टीने योग्य वाटेल. त्या दराने करावी. शिवाजीच्या मुलुखांत आणलेल्या मालावर शे. २॥ टके प्रमाणे इंग्रजांनी जकात घावी. राजवाड्यांच्या ८ व्या संडांत ले० २९ मध्ये आणखी दोन अटी दिलेल्या आहेत. त्या अशा कीं, इंग्रजांचे शिकव्याचे रुपये किंवा मोहोरा शिवाजीच्या मुलुखांत चालणार नाहीत आणि समुद्रांत फुटलेल्या जहाजांतील माल. किनाऱ्यास लागल्यास इंग्रजांस तो परत मिळणार नाहीं.

याप्रमाणे पैरुगिजांच्या वरोवर देखील निराळा तह झालेला होता. संशोधक पिसुर्लेंकर यांनी इ. स. १६६७ मध्ये झालेला अशा तहेच्चा एक तह प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत वालेघाटाहून गोव्याला व गोव्याहून वालेघाटाकडे जाणाऱ्या व्यापारी मालाने लादलेल्या वैलांना ‘कैद व मना न करावे’ ‘सौदागिरी अमलाही फर्क पढो न दिता, हमिशा चालले आहे तैसेची राहे, गुजरी करोन सोदागरी अदल वेकुसूर चालो घावा.....आपण आपले सिरिस्तेप्रमाणे जकाती घेऊन चालउन.’’ असा शिवाजीने वरोवरीच्या तच्चावर करार केल्याचे आढळते.

वसार घालण्यापूर्वी सरकारचा परवाना काढावा लागत असे आणि परवान्याच्या वेळेच्या अटी पाळत्या जात नाहीत असे उघडकीस आल्यास त्याबद्दल दंड होत असे. कारवारच्या इंग्रजांनी शिवाजी महाराजांस ११२० रु. दंड भरून आपली वसार वंद केल्याचा एके ठिकाणी उल्लेख आहे. राज्यांत येणाऱ्यां पराष्ट्रीय व्यापारी जहाजांना देखील ‘आमदरफूती’ साठीं सरकारी ‘कौल’ घ्यावा लागे. ‘कौला’ वांचून येणाऱ्या जहाजांवरील माल जस होत असे. या जप्तीच्या उत्पन्नास ‘पैदास’ असा शब्द होता.

आयात मालावर किंमतीप्रमाणे लहानशी जकात ठेवलेली होती. तिचे उद्देश दोन. जकातीने राज्याचे उत्पन्न वाढते व दुसरे ज्या राज्यांत जावयाचे तेथील राजाचे स्वामित्व मान्य केल्यासारखे होते. आपल्याकडील जारत माल दुसऱ्यांस विकावा व आपणांस वाटेल तो दुसऱ्यांचा माल ते देतील त्या किंमतीने विकत.

ध्यावा या सोईच्या तत्त्वावर सर्व व्यवहार चालत असल्यामुळे जकातीला 'सरंक्षक' स्वरूप देण्याची कल्पना त्यावेळी नव्हती. परदेशी व्यापाऱ्यांच्या मार्गीत नसतील ते अडथळे उत्पन्न करण्याचे एकीकडेच राहो, उलट त्यांचा मार्ग शक्य तेवढा सुकर करण्याकडेच त्यावेळची एकंद्र प्रवृत्ति होती. शत्रूच्या वाजूचे व्यापारी लोक असले तरी देशील त्यांना चांगल्या रीतीने वागवावे असा दंडक होता. "गलिमाचे मुलुखांतील गलिमाचा मुलुख मारल्यामुळे अथवा दर्यावर्दीमुळे साहुकार सांपडले तर अवसर पाहून त्यांशी खंड करावा. खंडाचा वसूल घेणे तोहि त्यांस राखून घ्यावा. खंड फारीक झाल्यावर थोडीवहुत त्यांची मेहमानी करून बहुमाने त्यांस त्यांचे स्थळास पाठवून यावे. गलीमाकडील सेवक लोकांस जें शासन आहे तें साहुकार लोकांस उचित नाहीं," ( आज्ञापत्र ). त्याच प्रमाणे " आरमारास तनसा मुलुखांत नेमून थावा. पैदास्तविरील नेमणुकीमुळे साहुकारांस उपद्रव होऊन साहुकारी बुडेल. वंदरे राहिलीं पाहिजेत. प्रायोजनिक वस्तु परस्थळीहून आणावी तेव्हां येत्ये. असें जाहलियामध्ये राज्याचा भ्रम काय उरला ? तसेच जकाती आदिकरून हांशीलही बुडाले.....साहुकारी वाढवावी. साहुकारीमुळे जकातीचेच हांशील होईल.....कोळी साहुकारांचे वाटेस जाऊन येते. त्यांस कोणाचे उपद्रव लगत असेल तरी तो परिहर करावा, गनीमाचे मुलुखासेरीज विदेशीचे गैरकैली असे साहुकारांचीं तरांडीं येतां जातां असलीं, तरी तीं परभरे जाऊन न यावीं. नयेभये हातासालीं घालून त्यांचे दसोडीस हात न लावतां, दिलासा करून वंद्रास घेऊन यावीं. वहुत प्रकारे त्यांनी व मुलुखगिरीचे कारभारी यांनी जाऊन त्यांचे समाधान करावे. लांकडे पाणी घेतील तें घेऊ यावे. नारळांचीं शाळीं आदिकरून जो त्यांस पाहिजे जिन्हास असेल तो त्यांस विकत अनुकूल करून थावा. याविराहित आणखी सरेदी प्रोक्त आत्मसंतोषे करतील तो अल्पस्वल्प जकात घेऊन सुखरूप करून थावा. थोर मनुष्य साहुकार कोणी असला तरी त्याचे यांग्यतेनुसूप दिवाणाचे तरफेने त्याची थोडीवहुत मेहमानी करावी. तो सर्व दिवाणांतून मजुरा घ्यावा. कोणी एका प्रकारे त्या परकी साहुकारास सौख्य दिसे, माया लागे, तें राज्य आमदरफ्ती करीत असें करावे ", ( किंता ). शिवाजी महाराजांच्या तालमीत वाढलेल्या व पुढे तीन मराठी राजांच्या कारभाराचीं सूत्रे हलविलेल्या रामचंद्रपंत अमात्यांनी लिहिलेल्या ' आज्ञापत्रां ' तील वर दिलेल्या जरा लावलचक उताऱ्यांत शिवकालीन मराठ्यांच्या व्यापारी धोरणाची स्पष्ट कल्पना येते.

शिवाजी महाराजांचे व्यापारी धोरण याप्रमाणे ' मुक्तद्वार ' असले तरी पोर्ट-गिजांच्या उदाहरणावरून टोपीकर व्यापाऱ्यांचे अंतरंग त्यांच्या लक्षांत आले होते व म्हणून इतक्या सवलती देऊनहि त्यांच्या विषयीं विशेष

सवरदारी घेण्याबद्दल महाराज जपत असत असें रामचंद्रपंतांनी दिलेल्या पुढील इशान्यावरून सपृष्ठ दिसते. “ साहुकारांमध्यें फिरंगी व इंग्रज व वलंदे व फरासीस व डिंगमारादि टोपीकर हेही लोक सावकारी करतात. परंतु ते वरकड साहुकारांसारखे नव्हेत. यांचे खावंद प्रत्येक प्रत्येक राज्यच करित आहेत. त्यांचे हुकुमानें त्यांचे होत्साते हे लोक या प्रांतीं साहुकारीस येतात. राज्य करणारास स्थळलोभ नाहीं असें काय घडीं पाहते? तथापि टोपीकरांस, या प्रांतीं प्रवेश करावा, राज्य वाढवावे, स्वमते प्रतिष्ठावीं, हा पूर्णाभिमान, तदनुरूप स्थळोस्थळीं कृतकार्यही शाले आहेत. त्यास ही हड्डी जात, हातास आले स्थळ मेल्यानेही सोडावयाचे नव्हते. यांची आमदरकृती आले गेले इतकीच असें द्यावी. त्यांस केवळ नेहमीं जागा देऊन नये कदाचित् वसारीस जागा देणे झाली तर खाडीचे मोबारीं समुद्रतीरीं न द्यावी. तसे ठिकाणीं जागा दिल्यानें जोपर्यंत आपले मर्यादिनें आहेत तों आहेत, नाहीं ते समधीं आरमार, तोका दारगोळी हेच त्यांचे वळ, आरमार पारीशीं देऊन त्याचे वळें त्या बंदरीं नूतन किण्ठाच निर्माण करणार. तेव्हां इतके स्थळ राज्यांतून गेले. याकरितां जागा देणेचतर लांब खाडी, गांव दोन गांवे राजापुरासारखी असेल तेथें फारसीसांस जागा दिला होता, त्या न्यायें दोन चार नामांकित थोर शहरे असतील त्यांमध्यें जागा द्यावा. तो असा कीं, नीच जागा, शहराचे आवारीं, शहराचा उपद्रव चुकवून नेमून देऊन वसारी घालाव्या. त्यास इमारतीच्यें घर बांधों देऊं नये. याप्रकारे राहिले तर वरे, नाहीं तर यांविंहे प्रयोजन नाहीं. आले गेले असून त्यांचे वाटेस आपण न जावें, आपले वाटेस त्यांणी न जावें, इतकेच पुरे” याहून अधिक टोपीकरांचा कावा कल्पणाचे काय शिल्प राहिले होते? इतक्या लवकर मिळालेल्या या अनुभवजन्य ज्ञानाचा मराठ्यांनी योग्य उपयोग करून घेतला असता तर न जाणो इतिहासाचा ओघ निराळ्याच दिशेने वहात गेलेला दिसला असता. पण एकसूत्री धोरणाचा अभाव व घरांतील भाऊचंदकी हीं आड आल्यामुळे इतके कळत असूनहि टोपीकरांची मुळे किनास्यावर सूजूं न देण्याचे प्रयत्न पुढे झाले नाहींत. इतकेच नव्हे तर पहिल्या तीन पेशव्यांनी कांहीं साजगी आकसाने आऱ्यांचा मोठ केला, त्या कामी इंग्रजांची मदत घेतली व अशा रीतीने शिवाजीं महाराजांनी अत्यंत दूरदृश्यपिणाने पश्चिम किनास्याचा केलेला बंदोबस्त नाहींसा करून आपत्याच हाताने परकीय व्यापास्यांस हातपाय पसरावयाला ऐसपैस जागा करून दिली! शिवाजी महाराजांनी परकीय व्यापास्यांस मुळीं येऊंच द्यावयाचे नव्हते हें म्हणणे वरोवर नाहीं. कारण आंतरराधीय व्यापारी देवघेव मुळांत हानिकारक कधीच नसते. स्वतःच्या देशाचें नुकसान होणार नाहीं अशा

रीतीनें परस्थ व्यापाऱ्यांना आमदरफूतीची परवानगी देण्यास कांहींच हरकत नाहीं. मात्र दिलेल्या सवलतींचा ते फार्जील फायदा घेणार नाहींत याविषयीं डोक्यांत तेल घालून जपले पाहिजे.

जकातीचा दर अत्यल्प म्हणजे शें० दोन अडीच पासून :तीन साडेतीन पर्यंत असे व पुष्कल वेळां तोही माफ होत असे, हें वर इंग्रज व पोर्टुगीझ यांचरोवर झालेल्या तहांत दिसून आलेच आहे. ठिकठिकाणीं अनेक राजसत्ता अस्तित्वांत असल्यामुळे ' तुम्ही आमच्या पासून कर घेणार नसाल तर आम्ही तुमच्या कडून कर घेणार नाहीं, असे परस्परांत दोस्तीचे तह होत असत. शेजारचा व्यापार आपल्याकडे ओढावयाचा असल्यास आपल्याकडे कमी जकात ठेवावयाची व शेजारीं कमी जकात असल्यानें आपल्या प्रांतांतील व्यापाराचा ओघ तिकडे जात असेल तर वाहेर ग्रांताच्या मालावर जबर जकात बसवावयाची हा रास्त व्यवहार त्या काळीं चालूंच होता. राजवाड्यांच्या ८ व्या खंडामध्ये लेखांक २७ मध्ये, नरहरी आनंदराऊ सर सुभेद्रारता० कुडाळ यांस मिठावरील जकातीसंबंधी या धोरणा-प्रमाणे लिहिलेले एक पत्र सांपडते, तें येथें दिल्यास त्यावरून शिवाजी महारांजाची दक्षता व्यक्त होईल.—“ साहेबीं प्रभावळी पासून तहद् कल्याण भिक्कंडी पावेतो मिठाचा जबर निरखाचा तह दिल्हा आहे. ऐसीयासी, हालीं आपणांकडे मिठाचा पाड जबर जाला, हे गोष्टी ऐकोन उदमी खळक कूल बारदेशाकडे जातील तरी तुम्ही घारीं जकाती जबर बैसवणे. बारदेशांत मीठ विकतें त्याचा हिशेबैं, प्रभावळीकडे संगमेश्वराकडे मीठ विकतें त्याणे कितेक जबर पडते ते मनास आणून त्या आजमासें जकाती जबर बैसवण कीं संगमेश्वरीं विकतें आणि घाट पावेतों जे वेरीज पडेल त्या हिशेबैं बारदेशीच्या मिठास जकाती घेवणे. संगमेश्वराहून बारदेशीचीं मीठ महाग पडे ऐसा जकातीचा तह देणे. जरी जबर जकातीचा तह नेदा, मुलाहिजा कराल म्हणजे कुल उदमी खळक बारदेशाकडे वोहडेल. आपली कुल बंदरे पडतील...ये गोष्टीचा एक जरा उज्जू न करणे. ये गोष्टीत साहेबाचा बहुत फायदा आहे... तुम्हांकडे लहान मीठ आहे त्याचा तह आहे त्या खेरीज हाली जाजती दर मणे ठंकसाळी रुके -१- बारा रासप्रमाणे तह देणे. मुलाहिजा न करणे. मिठाचा मामला हजराही बदल कर्द लाख रुपये यावयाचा मामला आहे.....” स्वराज्यांतील मिठावरील करांपेक्षां गोव्याकडील बारदेशाहून येणारे मीठ जितके स्वस्त असेल त्या तफावतीइतकी जादा जकात लादावी इतकेच नव्हे तर तें मीठ आधिक महाग पडेल अशी तजवीज करण्याची सक्त ताकीद केलेली यांत सांपडत असल्यामुळे हें यत्र अत्यंत महत्वाचें आहे.

ठिकठिकाणच्या लोकांस व्यापाराचे मक्ते देण्याची वहिवाट होती हं त्याच संडांतील २६ व्या लेखावहन दिसून येते. तुकाराम सुमेद्युरास उद्देशून खालील मजकूर लिहिलेला आहे—“ मामले दाभोळ विलायतीस नोरेळ दर सहे लारी ४ व रोठा देसील जकात दर संडीस लारी १२५ सवाशें प्रमाणे विकत आहे. आणि नेवरे व चाजे तुम्हांकडील माशालीं ऐन जिन्हेस वटाई द्विवार्णांत उसूल देताती. व रस्त वांसा सरीदी करितात. ऐसं असतां कमनिसें नोरेळ सुपारी विकते, ऐसी सवर कदो आली. तरी हा अमल केसा आहे ? ..... कमनिसें विकिलिया इकडे धक्का वसतो आणि अलग नुकसान येऊ येते. ” यांत ठरलेल्या करा प्रमाणे नारळ व सुपारी विकण्याचा सक्त हुक्कूम आहे. किंवायती प्रमाणे ‘ अमुक वंदरीं जावून तुम्ही व्यापार करावा ’ अशा सरकारकडून मध्यून मध्यून सूचना मिळत असत. “ आज्ञा केली होती जे दाभोळ वंद्रास तुम्ही येऊन सौदागरी करून सर्फाराज होणे ” इ० असं तापीद्यास तवाहीदास हा व्यापारी महाराजांस लिहीत आहे. ( संड ८, ले० ८ )

हृदीं प्राप्तीवरील कर आहे त्याप्रमाणे व्यापारी व कारागीर लोकांच्या नफ्यावर कर लादण्याची पद्धति पूर्वीपार आहे. हा कर लादतांना कमीत कमी जीवनाला लागणारी रकम लक्षात घ्यावी व तिच्यापेक्षां अधिक रकमेवरच कर आकारला जावा ही हृदीं घेण्यांत येणारी सवरदारी पूर्वी घेण्यांत येत असे. या वावर्तीत मल्हार रामराव चिटणीस यांनी आपल्या ‘ राजनीती ’ त केलेल्या सूचना अस्यंत महत्त्वाच्या आहेत. त्या शिवार्जीच्या काळीही अमलांत असल्या पाहिजेत यांत संशय नाही. चिटणीस लिहितात, — “ वणिक्हमार्ग जे करीत असतील त्याजपासून करभार घेणे तो कसा घ्यावा ? तरी विकिय कसा झाला, किती विकत काय काय आणिले, किती डुर्ल आणिले, त्यास व्यय जावून त्याजवरि त्यास उत्पन्न काय झाले, त्याचे योगक्षेमास काय पाहिजे, याचा विचार करून तदनुरूप करभार त्यांजपासून घ्यावा. याजप्रमाणे आयव्यय पाहून शिल्पकारादिक म्हणजे कारागार लोक यांपासून ” [ घ्यावा. ] .

जकात वसुलीकरितां वंदरोवंदरीं अमलदार नेमलेले असत आणि त्यांच्या परवानगीवांचून कोणाला किनान्यानें प्रवास करतां येत नसे, कल्याणला अशा तज्ज्ञेचा एक कस्टम्सचा अमलदार होता असें त्यावेळचा प्रवासी फायर हा लिहितो. जुन्या कागदपत्रातून ‘ थळ जकाती ’ म्हणून शब्द आढळतो त्याचा अर्थ आपल्या प्रांतांतून जाणाऱ्या मालावर लादलेली जकात असा आहे. यांशिवाय निरनिराक्षया धंदेकज्यांवर लादलेले मोहतर्फा ऊर्फ डुकान पडी, तेलपडी, तूपपडी, पायपोसी इ०

कर होते, पण त्यांचे स्वरूप हल्ळीच्या स्थानिक करांप्रमाणे असून तो तो धंदा करणाऱ्यावर तो तो कर बसत असे. अर्थात् प्रत्येकावर सर्वांचा भार नसे.

व्यापाराची भरभराट ही केव्हांहि शेतीच्या भरभराटीवर अवलंबून असणार. शेतीला शक्य तेवढे उत्तेजन देण्याकडे शिवाजी महाराजांचे फार लक्ष होते. वाहे-रच्या लोकांनी आपल्या प्रांतात येऊन शेती करावी, पांडित जमीन लागवडीला यावी म्हणून त्यांनी अनेक सवलती ठेवलेल्या होत्या. चरित्रकार सभासद लिहितो—“ नवी रथत येईल त्यास गुरुं ढोरे यावीं. बीजास दाणा पैका यावा. भक्षावयासि दाणे पैका यावा तो ऐवज दोहें चोहें वर्षांनी आयुर्दाव पाहून उगवून ध्यावा. ”

याप्रमाणे उपलब्ध पुराव्यावरून शिवाजी महाराजांचे व्यापारविधयक धोरण सांगितले. त्यांच्या राज्यव्यवस्थेत पुष्कळ ठिकाणीं ज्याप्रमाणे परंपरागत हिंदु कल्प-नांचा अवलंब केलेला आढळतो त्याचप्रमाणे व्यापाराच्या बाबतीत किंवा एकंदर आर्थिक व्यवहारात देसील प्राचीन कालापासून चालत आलेल्या जुन्या कल्पनांची छाप दिसून येते. कौटिल्यकृत ‘ अर्थ शास्त्र ’ हा ग्रंथसुद्धां त्यावेळीं उपलब्ध असावा. कारण नंतर चिटणिसांनी लिहिलेल्या राजनीतीत एकंदर विद्यांचा विचार करीत असतां “ तिसरी वार्ता म्हणजे अर्थानर्थविचारस्युक्त त्यास वार्ता असें बोलतात. याचे फल पशुपालन, कृषिकर्म, वाणिक व्यवहार म्हणजे सावकारी करीत असतां जीविकेची चिंता कदापि घडत नाहीं. ” असें केलेले हें विवेचन ‘ कृषि-पशुपाल्ये वाणिज्या च वार्ता ’ इ० कौटिल्याच्या विवेचनाचाच अनुवाद केलेला स्पष्ट दिसतो. हल्ळीं हिंदुस्तानांत ‘ व्यापार आणि उद्योगधंदे ’ यांचे स्वतंत्र खाते असून त्यावर निराळा मंत्री आहे. शिवाजी महाराजांच्या वेळीं सदरहू खाते निराळे काढण्याइतका व्याप न वाढल्यामुळे अष्टप्रधानांपैकीं पेशवा व अमात्य यांमध्ये तें कार्य वाटले गेले होते असें दिसते.

देशाच्या व्यापाराची वाढ करण्या ऐवजीं सुरत, दाभोळ; राजापूर, हुबली, कारवार येथील वसारी लुटून आहे तोच व्यापार बंद पाढण्याची महाराजांनी खटपट केली, असा त्यांवर आक्षेप घेण्यांत येतो. पण वरील विधायक धोरण लक्षांत घेतां हा आक्षेप कसा फोल आहे, हें लक्षांत येईल. मुसलमानांवरोबर त्यांनी युद्धाच पुकारले असल्यामुळे हर प्रयत्न करून गनिमांचे किंवा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रीतीनें त्यांना साहाय्य करणाऱ्यांचे सामर्थ्य शक्य त्या प्रकारांनी कमी करणे व स्वतःचीं युद्धाचीं साधने वाढवणे हें त्यांचे कर्तव्यच होते. या नीतीचा हल्ळींच्या ‘ सुधारलेल्या ’ जगात हि अवलंब केलेला दिसत असल्यामुळे शिवाजी महाराजांना नांवे ठेवतांयेणार नाहीत.

# कांहीं ऐतिहासिक हत्यारे

२०२०:८८८

( लेखकः—राजरत्न प्रीफेसर माणिकराव, वडोद्रा. )

श्री शिवठत्रपतींचा विशत—सांवत्सरिक जन्म—महोत्सव यंद्वा ता. ३ मे १९२७ मंगळवार रोजीं सर्वव थाटानं उजवावयाचा ठरल्यानं तविमित श्री शिवरायाचे उज्वल सारणानं पावन व्हावें एतदर्थ स्वराष्ट्र व स्वर्थम रक्षणार्थ उपयोगात आणल्या गेलेल्या व इतरहि ऐतिहासिक दृष्ट्या थोड्याशा महत्त्वाच्या अशा कांहीं हत्यारां—संवंधी माहिती वाचकांपुढे मननार्थ मांडावी व आपल्या सेवेची अशी अत्यळी पाकळी त्या पूज्य लोकाग्रणीच्या पवित्र चरणीं अर्पण करावी एवड्याच हेतुमिश्रणाच्या प्रस्ता-वनेची लेखास पुष्ट देऊन मुख्य विषयाकडे वळू या.

हत्यारे घटविष्ण्याच्या कौशल्यावहूल पौर्वात्य राहुं फार प्राचीन काळापासून महशूर आहेत. विशेषतः पर्शिया व हिंदुस्थान हे दोन देश तर आशियासंदांत या वावतीत प्रामुख्याने पुढे आलेले आढळून येतात. परंतु जेव्हां वेदांमध्ये \* हत्यारंच्या निरनिराळया तन्हा, लोखंड व पोलाद यांच्या निरनिराळया जाती, पात्यांची घटवणूक, पाणी देण्याच्या नवविध पद्धति, मुरी संवंधी वारिक गोटी, प्रत्येक हत्यारंचे निरनिराळे हात, व त्या प्रत्येकाची लांवी रुंदी व त्या तितक्याच ठेवण्याची कारणे वर्गे सांगोपांग हक्कीकत सांपटते, त्यावरून मात्र आपल्या इकडीलच हत्यारंचे वावतीत झालेली प्रगति इतर कोणत्याहि राष्ट्राचे प्राचीन प्रगतीस मार्गे टाकील असेंच म्हणणे भाग पडते. तरी पण येथे येवढे नमूद करणे अवश्य आहे की, पाश्चिमात्य राष्ट्रांची देसील या वावतीतील प्रगति चांगल्या योग्यतेची असून ती आपणांद्वारा जुनी नसली, तरी तिचा काळ इ. स. पू. कांहीं वर्षे पर्यंत जाऊ शकतो हे सास. परंतु आपणांस कांहीं इतव्या प्राचीन काळांत शिरावयाचे नाहीं—नव्हे, त्या मानाने जवळ जवळ अगदींच अलीकडच्या काळांतील हत्यारांसंवंधी आज दोन शब्द लिहावयाचे आहेत. पुढे मार्गे लौकरच हत्यारांसंवंधी विस्तृत माहिती स्वतंत्र पुस्तकरूपाने व्यावयाचा आमचा विचार आहे त्या वेळीं सर्व गोटीची वारिक-सारीक हक्कीकत ग्रथित केली जाईल. आज या पंचकपिलापृष्ठीसमान महा-

\* भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-त्रैमासिक, वर्षे ५, अंक, ११२१३४ मधील पान ११९ वरील श्री. रा. रा. कृ. वि. वज्जे यांचा लेख पहावा.

मंगल दिवशीं हे नवविध हल्यारांनी भरलेले अगदीं लहानसे ताट श्री शिवरायांचे हातीं भक्तिपूर्वक लावावयाचे व तेंच वाचकांपुढे करून त्यांची तत्संबंधीं जिज्ञासा त्याचे अल्पत्वाचे योगेंचे वाढवावयाची येवढाच या निबंधाचा हेतु आहे.

विषय—प्रवेशारंभीं सोबत जोडलेल्या मुठीच्या व पात्याच्या चित्रावरून आप्नल्या लोकांनी तलवारी संबंधीं किती सूक्ष्म रीतीने अस्यास केला होता हें दिसून येईल. चित्रांत प्रत्येक भाग निरनिराळा दाखवून तेथेंच प्रत्येकाचे नांव स्पष्टपणे कळेल. अशा रीतीने दिले आहे.

सैफ नांवाची एक तलवार आहे. दिलीश्वराचे कडक कैदेतून ज्या वेळी पेढ्यांच्या पेटांच्यांचा उपयोग करून श्री शिवबांनी स्वदेशगमनाचा मार्ग स्वीकारिला, त्या वेळीं रस्त्यावर लागणाऱ्या अमझारा संस्थानांत त्यांनी कांहींसा मुक्काम केला होता. तेथून त्यांनी ही तलवार स्वप्रांतीं आणली असावी. या अमझारा संस्थानांत या जातीच्याच तलवारी साधारणतः वापरीत असत. हिच्या मुठीचे, मोगरा, फुल, कंगनी, कटोरी, पुतळा, परज, नस्वा, असे भाग आहेत. हिचे पाते पोलादी असून तें तीन फूट साडेसहा इंच लांब व सव्वा इंच रुंद आहे. तें अगदीं सरळ असून त्यावर दोन नळ ( रेखा ) आहेत. त्यांची लांबी प्रत्येकीं दोन फूट पांच इंच आहे. श्री शिवप्रभुंचे काळानंतर या तलवारी बन्याच. प्रचारांत आल्या. सुप्रसिद्ध भवानी तलवारीशीं हिचे फारच साम्य दिसून येते. मुठला मोगरा चांगला लांब असल्याने फिरून चक्रर खाऊन मनुष्याच्या बरगड्या सहज मोडतां येतात. या तलवारीनिशीं एक मनुष्य दोघांशीं सहजीं झुंजूं शकतो. या चक्राचे माझ्यास गांजा म्हणतात. हल्हीचे तरुण शेंकडा पंचाण्णव काढी पहेलवान असल्याने त्यांना ही पेलवणे देखील कठीणच, मग फिरविण्याची गोष्ट कशाला !

अलेमानी तुकीं तलवारीचे पाते पोलादी असून तें दोन फूट पांच इंच लांब व दीड इंच रुंद आहे. पात्यावर थेटपर्यंत लांबीचा नळ आहे. पात्याला एका वाजूस पूर्ण व दुसऱ्या वाजूस शेवटाला धार आहे. पाते दिलीशाही मुठींत बसविले आहे. पात्याचे पोलाद उत्कृष्ट दरजाचे असल्याने पाते अत्यंत लवचिक म्हणजे सापाप्रमाणे सळसळणारे व हलके आहे. हिच्यावर जब्हेरदार अभ्र आहे. अप्रावरून थेटपर्यंत नकशी कोरलेली आहे. ही अत्यंत किंमतीची तलवार आहे. हिची बनावट तुर्कस्थानी असून हिच्याबद्दल अशी आख्यायिका सांगतात की, हिच्यावर जरी वाटेल तेवढ्या दुसऱ्या तलवारी ठेवल्या तरी हिच्याबद्दल असलेला मंत्र ( आयत ) उच्चारला कीं चटकन ती त्या द्विगांतून वर पृष्ठभागवर येते.

सांडा म्हणून एक हत्यार आहे. हे हत्यार पराक्रमसिंह पृथ्वीराज चक्रवाण यांचे संडेराय नांवाचे कोणी नातेवाइक होते त्यांनी पृथ्वीराजांचेच कारकीर्दांत तयार केले. या कारागिराचे मूळ नांव वास्तविक गोविंदराय असें होतं. या हत्याराचा शहानुदीन घोरीशी झालेल्या पानिपतच्या घनघोर संग्रामांत वराच उपयोग झाला. हा सांडा जव्हेरदारा पोलादाचा आहे. याच्या मुठीचे मागरा, कंगनी, कटोरी, परज, जनेऊ, पुत्रदा व नसा असे भाग आहेत. मूठ हाताला लागू नये म्हणून तिच्यांत एक मस्समालीची मऊशी गाढी वसविली आहे. याच्ये पातं तीक्ष्ण असून तें दोन फूट पांच इंच लांब, मुक्कांत दोन इंच व शेवटी अडीच इंच रुंद असें आहे. पात्याच्या एका वाजूस नऊ इंच व दुसऱ्या वाजूस एक फूट साढे आठ इंच लांब, असा नकशीदार चिमटा असून त्यावर मूठ वसविली आहे. हे हत्यार मस्त हत्तीची मान कापूऱ्या शब्दांते इतके तिसठ पात्याचे आहे. रजपुतांत एकापेक्षां अविक खिया करण्याचा प्रवात असे. रजपूत वीर हे नेहमी मुलुखगिरीवर अगर स्वदेश रक्षणार्थ किल्ल्यावर अडकलेले असावयाचे. अशा वेळी वधू जर दूर ठिकाणी असली व वरराजास स्वतःस लग्नास जावयाची सवड नसली !—नसली कशाला ? वहुधा नसावयाचीच-तेहां अशा वेळी वरराजा आपल्या ऐवजी आपला जीवलग सांडा पाठवित असे व ती विवाहोत्सुक वीर-वाला त्या खांड्यास प्रेममाला अर्पण करून आपल्या दूरस्थ पतिराजाची दृद्यस्थ स्वामिनी व्हावयाची ! सरोखरच किती ही स्वराष्ट्र-प्रेमपरिपूर्ण विवाहाची सुंदर आणि मांगल कल्पना ! असे राष्ट्रभक्त तरुण व राष्ट्रप्रेमी वालिका होत्या म्हणून त्या कटव्या जीवांनी मोगलांसारख्या वलाड्य शंक्रूस देसील कैक वर्षे झुलविले !. गतादिन पुन्हा येतील का ?—असो, अशा या विवाहवन्द राज्ञीस सांडा राणी म्हणत.

जमधर ( जम=यम+धर=धाड=दाढ=यमदाढ ) हत्याराला एक फूट लांब व पावणेदोन इंच रुंद अर्शी दोन पोलादी पातीं आहेत. दोन्हीही पात्यांना दोन्हीही वाजूंनी धार आहे. या पात्यांमध्ये एक चतुर्थांश इंचाचे अंतर आहे. याची मूठ पांच इंचाची आहे. या मुठींत बोटे घालून भार यावयाचा असतो. याच्या भारावरोवर पोटांतील आंतर्डीं सटकन वाहेर येतात. इतिहास संशोधकांचे मते अफझुलखानाचे वधाचे वेळी श्री शिवरायांजवळ जी तलवार होती, ती जामधाड नांवाची असन बरीच मोठी होती. परंतु श्री शिवरायांनी अफझुल-खानाचा छव घेऊन वार रोखल्याचें जें वर्णन आहे त्यावरून आम्हांस तरी असें वाटते कीं, हे हत्यार मोठी जामधाड नसून लहान जमधरच असावें व वाघनखां

ऐवजीं अफङ्गुलखानावर याचाच प्रयोग झाला असावा. वार व सरक या विनोट मधील दोन अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी असून, त्या श्री शिवाचा पूर्ण जाणत होते, असें त्या युद्धप्रसंगाचे रेखाटलेल्या शब्दचित्रावरून दिसते. तज्ज्ञांनी या गोष्टीकडे अधिक लक्ष दिल्यास तिचा अधिक निश्चयात्मक निकाल लागण्याचा संभव आहे. हें भयंकर हत्यार राजे जयसिंग यांनी तयार केले.

श्री शिवबांनी अफङ्गुलखानापासून आत्मरक्षणार्थ वाघनखांचा उपयोग केला असें सावंत्रिक मत आहे, वाघनख म्हणजे पोलादी पट्टीत पाव इंच अंतरानें बसविलेलीं चार तीक्ष्ण नसें. प्रत्येक नख सव्वा इंच लांबीचें असून त्यास तिन्ही बाजूंनीं शिरा व खालच्या बाजूला धार असते. नसें ज्या पट्टीत बसविलीं आहेत, त्या पट्टीच्या दोन्ही बाजूस आंगठ्या आहेत. हें हत्यार हातांत धरून मुठीत सहज लपवितां येतें. आम्हांस हें हत्यार म्हैमूरचे सुप्रसिद्ध वाघ टिपू सुलतान यांचे घराण्यांत नोकरीस असलेल्या सुबापा, नांवाच्या पाहिलवानाच्या वंशांतील एका म्हाताच्या वाईकडून मिळाले, त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व जाणूनच त्यास आम्ही दीडिशें रुपये किंमत दिली.

सांग हत्याराची लांबी सहा फूट चार इंच अहे. हें हत्यार पोलादी असून याला कोठेच सांधा नाही. याचे शेवटाला असलेले पाते नऊ इंच असून तें आरंभी दीड इंच रुंद आहे. टोकांशीं तें निमूळतें होत गेलेले आहे. याचा दांडा पांच फूट सात इंच आहे. दांड्याचा व्यास दोन इंचाचा आहे. हें हत्यार आम्हांस फलटणचे श्री. जगदेवराव निंबाळकर यांचेकडून मिळाले. त्यांचे सांगण्याप्रमाणे तें वरेच जुनें आहे. श्री शिवाजी महाराजांचे वेळीं या हत्यारांचा उपयोग होत असे. खुह महाराजांची हें हत्यार वापरणारांची एक पायदळ तुकडी असावीसे वाटते. याचा मार पायाचे घोट्याजवळील नसीत असे; हा मार वसला म्हणजे मनुष्यास उठातां येणे अशक्य. पूर्वी हा मार व इतर तलवारीचे हात-गर्दन काट, कमर काट, आणि शरि, वैरे प्रथम शिकवावयाचे म्हणजे, काळ्या मर्तीचा कापूस-मिश्रित पुतळा करीत व त्यावर हे सर्व हात व मार चालवावयास लावीत. नंतर हाच प्रयोग ओल्या झाडांवर करवीत. त्यानंतरची पायरी म्हणजे दगड व अगदीं शेवटची म्हणजे अर्थात युद्ध-प्रसंगीं शत्रु, असें पायरी पायरीने शिक्षण देण्यांत येत असे. श्री शिवप्रभुंचे पदरीं सांग चालविणारे निष्णात लोक वरेच होते.

भाला म्हणजे एक लांबलचक मजबूत मोठी काठी व तिला पुढे तीक्ष्ण पाते लावलेले. भाल्याचा दांडा पक्क्या रामपुरी बांसाचा असतो. हा भक्कम बांस पांच फूट पांच इंच लांब असून याचा परिधि चार इंचाचा आहे. बांसाच्या,

निमुद्दत्यो टोकांस भाल्यांचे पातं तीन इंच सोल घेतलेले आहे. याची वाहेर असलेली लांबी दोन फूट एक इंच असून हें दुधारी आहे. वांसांत तें चांगल्या रीतीनें वसावं म्हणून कंगणीद्वार सोर्वी वांसाच्यावर तें आतं घातल्या ठिक्काणी वसविली आहे हा भाला फार जड आहे. घोड्यावहन वापरावयाचे हें शक्त आहे. श्री शिवाजी महाराजांचे फौजेत याचें वरेच प्राधान्य असे. याची त्या काळीं नेहमी एजा होत असे. हल्हो तो फक्त पूजेचे उपयोगी शाळा आहे !

वाने दोन प्रकारने असतात. एक लांकडी,-शिक्षणाकरतां व एक पोलादी-युद्ध-प्रसंगी उपयोगात आणण्याकरतां. लांकडी वाना याची कांठी उत्तमपैकी लांकडाची असन तिळा सुंदर तक्काकी केलेली आहे. हिची लांबी पांच फूट दोन इंच आहे. हिला चार गद्दू (गोळे) वसविले आहेत. निमुद्दत्या टोकाला अर्धा इंच अंतर सोडून नऊ इंच परिवाचा पहिला, त्यावर पांच इंच अंतर सोडून तेवढाच दुसरा, ( ही पांच इंचांची जागाच फिरवावयाचे वेळी वाना हातांत घरावयाचे ठिक्काण ) त्यावर एक फूट दोन इंच अंतर सोडून साडे दहा इंच परिवाचा तिसरा, व कांठीच्या दुसर्या टोकाला अर्धा इंच जागा सोडून अकरा इंच परिवाचा चौथा; या शेवटत्या गोळ्याला युद्ध प्रसंगी लहान लहान पोलादी पार्ती वसावितात. याचा उपयोग विशेषतः मान उडविण्याकडे होतो. वान्याचे दोन हात अत्यंत महत्त्वाचे आहेत; चक्र वेळ व आणी काट. बनारसच्या पूर्वीच्या राजांच्या फौजेत मुख्यतः याच हत्यारांची पथके असत. उत्तर हिंदुस्थानांतील पूर्वचे पुरभेये हें हत्यार साधारणतः नेहमीं जवळ ठेवतात. संवर्द्धसाठीं याचा प्रथम प्रयोग जाई जुळीचीं फुले व नाळ यांवर होतो. पोलादी वाना याचा दांडा पक्ष्या रामपुरी वांसाचा असून त्याचा जाड्या टोकाचा परिधि पांच इंचाचा आहे. हा एक फूट नऊ इंच लांब आहे. याच्यात वसविलेले पातं हच्चपिंगी पोलादाचे असन त्यांत दोनही वाजूस धार आहे. याची रुंदी सव्वा इंच आहे. या पात्याचा सिल्वा दांड्यांत वसविला आहे व त्यावर हृदता आणण्यासाठीं चिमटा वसविला आहे. याचे हात व उपयोग वरील प्रमाणेच.

गदारा या हत्याराच्या पात्याचे पोलाद फरासी असून तें दोन फूट सहा इंच लांब आहे. मुगी जवळील याची रुंदी पावणेदोन इंच, मध्यभागी तीनच दीड इंच व शेवटीं ती निमुद्दती होत जाऊन टोक झाली आहे. पात्याची धार अतिशय तीक्ष्ण आहे. पात्याच्या पाठीला देसील शेवटीं थोडी धार आहे. पात्यावर दोन एक फूट दहा इंच लांबचे व एक, एक फूट सहा इंच लांबीचा असे तीन

नळ आहेत. या पात्यावरील मोहोर गुरुमुखी आहे. पातें दिल्लीशाही मुर्ठीत वसाविलें आहे. हें हत्यार किंचित् वांकडे व जड आहे. या हत्यारानें गेंड्या सारखे अवजड जनावर देखील कापले जातें. हें शीस लोकांचे हत्यार आहे.

साधी कत्ती अथवा फरासी कत्तीचे पातें फरासी पोलादाचे असल्यानेच हिला फरासीकत्ती असें सुद्धां म्हणतात. हें पातें दोन फूट तीन इंच लांब व एक इंच रुंद आहे. पात्याळा एकाच वाजूने धार आहे. पात्यावर एक एक फूट एक इंच लांब व दुसरा एक फूट लांब असे दोन नळ आहेत. हिचे पातें दिल्लीशाही मुर्ठीत वसाविलें आहे. ही आगदीं सरळ असते. हिच्या अनेक जाती असतात. तैमुखलंगाचे हें अत्यंत आवडते हत्यार. त्यानें कत्ती वापरणारी दोन हजारांची सेना तयार केली होती. त्याची प्रतिज्ञा अशी कीं, कत्तीच्याच जोरावर काफरांचा अर्यात् मूर्तिपूजकांचा संहार करावयाचा. प्रतिज्ञा सरी करावयाची म्हणूनच कीं काय त्यानें शेवटीं वऱ्याच्या हिंदूंची याच कत्तीने कत्तल केली व नंतर तिची पीरोजशाही मशीदींत फळाहारांनी पूजा करून तो इंविस त्यानें सणासारसा पाठला. कत्तीसह लढाईवर तो निघाळा म्हणजे सर्व सेन्यास तीन वेळ, “या अली ! या अली ! या अली !” असा घोष करावयास लाधी व त्यांना धीर देण्यासाठीं आणि त्यांचा उत्साह वाढविण्यासाठीं त्यांना सांगे कीं, “मर्दीनो, जिंकलांत तर तुम्ही वीर म्हणून तुमची सर्वत्र कीर्ति होऊन तुम्ही आल्याचे नांव घेतांच चौहकिडे शत्रू चळचळ कांपतील व जर तुम्ही मेलांत तर तुम्हांला समरांगणांत काफरांचे नाशार्य लढत असतां मृत्यु आला त्यामुळे तुमचे वांधव तुमच्या मरणाचा हेवा करतील व आपणांस देखील असाच मृत्यु दें, म्हणून अलळापाशीं सदैव मागणे मागतील.”

सिरोही पवाशाही तलवारीचे पातें जवेहरदार पोलादाचे असून त्याची लांबी दोन फूट सात इंच व रुंदी दीड इंच आहे. पातें निमुळते होत ज.जून शेवटाळा टोक बनले आहे. या तलवारीचे पातें रामपुरजवळील एका सेढ्यांत तयार होत होतें; परंतु रामपुरच्या नवाव साहेबांनी तलवार तेथें न घडविण्याविषयी हुक्म सोडल्यानें पोलादच तेथें जेम तेम तयार झाले. पुढे ही तलवार सरदार पवाराव यांचे देखरेसी खालीं कारागीर संगरसिंगानें जोधपुरनजीक सिरोही शहरीं तयार केली. हिच्यावरील पात्याचा नळ मधूनच आहे. पिपळ्या पासून ही दुधारी झाली आहे. हिची अजमावणी मोळ्या कठीण रीतीने केली. केळीच्या सांवांत सहा इंच व्यासाचा लोखंडी. सांब घालून त्यावर कलमतरासचा हात मारला. लोखंडी सांब केळीच्या सांबाप्रमाणेच सहज कापला गेला ! झाली परीक्षा !

बडोदेशाही सकेला याचें पातें पोलादी आहे. तें पातळ असून त्यावर नळ नाही. याला थोडा पिंवळा एक धारी वांक आहे. याची मूठ दिल्लीशाही परजेची आहे. ही तलवार जुने सयाजीराव यांनी खुद बडोद्यास तयार करविली. हिची बनावट शिकलगिर मूळजीच्या हातची आहे. हिच्यांतील विशेष असा कीं, मुळजीला जितके पोलाद दिलें होतें तितकेंच वजन. त्याने या तलवारिंत उतराविलें. हिच्यावरील पाणी देसील येथील खाऱ्या बावडीचें. महाराजांनी खूप होऊन मुळजीस मोठें वक्षिस दिलें होतें. हिची त्या काळची किंमत सातशे रुपये आहे. मुळजीचे वंशज अजून आहेत.

हुसेनी कसी हिचें पातें रामपुरी पोलादाचें असून तें दोन फूट लांब व दीड. इंच रुंद आहे. हिला धार एकाच बाजूने आहे. हिचे पातें दिल्लीशाही मुठींत बसविले आहे. ही सैयद घराण्यांतील लोकांचा खुद रामपुरांतच तयार झाली. ही मरि जुम्ला नवाब यांना दरवारांत नजर करण्यांत आली होती.

निमच्या म्हणजे अधीं तलवार. रजपुतांनी आपल्या बालकांसाठी ही उत्तर हिंदुस्थानांतील पीहानी शहरी हत्यारांचा जो मोठा कासाना होता त्यांत तयार करविली. ही पूर्णपणे कृपाणा सारखीच असल्यामुळे हिला हल्ळीं कृपाणच म्हणून लागले आहेत. ब्राम्हणास जसें जानवें तसें शीस लोकांना कृपाण हें हत्यार. हें चोवीस तास त्यांचे जवळ असावयाचें. शीस म्हटुला म्हणजे त्याचें जवळ हें कृपाण व चक्र नांवाचें दुसरे हत्यार हीं असावयाचीच. ते लोक याची रोज पूजा करतात. गुरु गोविंदाच्या लंघरांत हीं हत्यारे सदैव अडकविलेलीं असतात. याचें पातें पोलादी. असून त्यावर जेहरी (विपारी) पाणी दिलेले आहे. याची लांबी एक फूट अकरा इंच व रुंदी एक इंच आहे. याचें पाणी इतके भयंकर आहे कीं, या हत्याराने वर केल्या-वर अर्ध्या तासाने मांस व चामडे फाटतें व ती जखम कशानेहि भरून निघत नाहीं.

शिरोही मानाशाही तलवारीचे पातें जव्हेरदार पोलादाचें आहे. तें दोन फूट सात. इंच लांब व दीड इंच रुंद असून त्यास एकाच बाजूने धार आहे, या पात्यांत उतरत्या माळा आहेत. पातें शिरोही मुठींत बसविले आहे. ही तलवार शिरोही शाहरांत तयार करविली असून रजपूत लोक वहुधा वापरतात.

अरबी सुन्यास जव्हेरहार पोलादाचें पातें आहे. तें दोन फूट दोन इंच लांब, आरंभी सव्वा इंच मध्यांत एक इंच व शेवटीं दीड इंच रुंद असून शेवटीं टोकदार आहे. धार एकाच बाजूला पण संपूर्ण आहे. पातें व मुठीचा खिळा एक आहे. मूठ वनगाईचे शिंगाची आहे व ती त्या सिळ्यावर बसविली आहे.

रामपुरी कर्त्तीचें पातें रामपुरी पोलादाचें असून त्यावर जेहरी पाणी दिलेले आहे. पातें दोन फूट सात इंच लांब व दीड इंच रुंद असून तें सरळ आहे व त्यास एकाच बाजूला धार आहे. त्या वरील दोन नळ दोन फूट सात इंच लांब आहेत. हें पातें पुरवीया मुठींत बसविलें आहे. सिसोदीया घराण्यांतील समरासिंह, या जातीच्या तलवारी तयार करून ठेवून त्या फक्त आपल्या वाढादिवशीं आसखकी-यांसंच नजराणा म्हणून देत.

रामायण कालापासून सर्वाच्या परिच्याचें असें धनुष्य याची पट्टी मध्यमांगांत दोन फूट पर्यंत सरळ आहे व नंतर दोन्ही टोकांना वांकविली आहे. धनुष्य धरण्यासाठीं पट्टीचे मध्याला गोल मूठ ठेविली आहे. पट्टीचे दोन्ही टोकांला सांचा ठेविल्या असून त्यांतून बकऱ्याची तांत अडकविली आहे. तांतेच्या भोवतीं रेशीम गुंडाळले आहे. पट्टी दीड इंच रुंद पोलादार्ची आहे.

सोसनपत्याचें पातें पोलादी असून त्यावर जेहरी पाणी दिलें आहे. याची लांबी दोन फूट व रुंदी एक इंच आहे. हें टोकाशीं बारकि परंतु वांकलेले आहे. यास एकांच बाजूने संपूर्ण धार असून हें दिलींशाही मुठींत बसविलें आहे. या हत्यारास अर्ध तलवार म्हणावयास हरकत नाहीं. चावकाप्रमाणे लंबचिक व हलकी असल्यानें या तलवारीनें हात करीत असतां लौकर थकवा येत नाहीं. हिच्या पाठीस मजऱ्युतीकरतां चिमटा बसविला आहे.

चांपानेरी तलवारीचे पोलादी पातें दोन फूट पांच इंच लांब व दीड इंच रुंद असून त्यावर एक फूट सहा इंच नळ आहे. पात्याला वांक आहे व एकाच बाजूला धार आहे. हिच्यावर असलेल्या मुठीला फैजाबादी मूठ म्हणतात. चांपानेर नांवाचे महमद ब्रेगडा नांवाच्या राजाचे एक फार मोठे शहर होतें. हें पावागड नांवाच्या किल्याजवळ बसलेले होतें. पुढे हें शहर मोडले.

सिरोहीलाखाशाही नांवच्या पात्याच्या मध्याला माळ असते, काठेवाढांत या तलवारीला देसलजाही म्हणतात. हिच्या जन्म-ठिकाणाबद्दल दोन मतें आहेत. कोणी ही भूजमध्ये तयार झाली तर कोणी ही सिरोही शहरांत तयार झाली, असें मानतात.

सुरासानी नांवाच्या तलवारीचे पोलाद चंद्रवर खातेदार असून त्यावर थोड-थोड्या अंतरावर आडव्या रेघा आहेत. याचें जव्हर उक्कुष्ट आहे. या तलवारीस चमनवन्दी असेही म्हणतात. हिचें पातें मोठे व वांकदार असल्यानें त्यावर जोध-पुरी मूठ चांगली दिसते. इराणांतील सुरासान प्रांतीं ही तलवार तयार झाली.

इराणी तलवारीच्या पोलादाची जात हक्कीपगी असून तिचं जन्नेर चमनवंदी आहे. पात्यावर नव्ह नाही. पातं चांगले सुंद असून त्यावर दोन रंग दिसतात. पाठी-मांग तांबुस धार आहे व तीवर काळ्या रंगाचें सोमलाचें पाणी दिलेले आहे. हिच्यां तील वेशिष्टग म्हणजे ही मोडत नाही.

गंगाजगनी ही पक आति विलक्षण तलवार आहे. तिच्या परजवर रावी उजेड न विवसा अंधेर दिसतो. हिचं लोसेंड जक्केदार आहे. पात्यावर हिंदूची निशाणी म्हणून “हर हर महादेव !” ही अक्षरे खोदविलेली आहेत. हिची मूढ मुल्हेरी आहे. ही साताय्याजवलील वाठार गांवीं शाली. अनेक लढायांत हिने आपले पाणी दाखविले आहे.

दशावतारी तलवारीवर आपल्या इकडील दहाही अवतारांची चिंवं काढली आहित. हिच्यावर देखील “हर हर महादेव !” अक्षरे आढळतात. हिची मूढ वडोदेशाही असून हिचं म्यान तारफणीचे आहे. ही महशूर मराठे सरदार महादर्जी शिंदे यांच्या पराण्याकडील असल्याचे समजते.

एक सुंदर सोलीगन पातं असलेली तेग नांवाची तलवार सर टोमस रो यांनी जहांगीर वादशहाना नजर केली होती. ऐद्रावाद येथे अजून पुष्कळ तज्ज्ञ लोक असे आहेत की, ते पहातां क्षणीच तलवारीचे पातं “गोयेनीझ,” कां, “टेलेहो,” कां, “सोलीगन” आहे हे संगतात. (या सर्व जाती अर्थात् युरोपीय आहेत.) प्रस्तुत तलवारीवर “आवाहम स्टाम-सोलीगन” असे लिहिले असून गेल्या तीन शतकांत वयाचशा खुमश्वकीच्या लढायांत तिने भाग घेतला आहे.

पेचकवज नांवाचें हत्यार ब्रह्मदेशीय राजघराण्यांत चार शतके वापरले गेलं. जट, पसरट व किंचित् वांकलेली हैदरी तलवार आहे. हिचे पातं आपल्या इकडील असून त्यावर दमास्कसी पाणी चढविले आहे. मूढ सोन्याची असून तीवर हिरे, माणिक, पान्तू, बसविले आहेत. बनारसच्या महाराजांच्या शस्त्र-कामगारांच्या सांग-ययावरून असे समजते की, ही तलवार मारवीस वेल्सलीने संचांच्या महाराजांच्या आजोवास नजर केली होती. तिचे म्यान लांकडाचे असून त्यावर मस्वमल घालून सोन्याचे कलावतूंत हिरे माणिक बसविले आहेत. बनारसच्या महाराजांनी राजे एडवर्ड यांना ही भेट म्हणून दिली.

हलवी तलवार दमास्कसचा सरदार महंमद नाशीफ नांवचा होता त्याची होती. त्याने हिचा प्लासीच्या लढाईत व म्हैसूरचे लढाईत उपयोग केला होता. तिची मूढ

सोन्याची असून. तिच्यांत हिरे व पाचू वसविले आहेत. दैदिप्यमान दुधारी पेचकबेज या शस्त्रानें प्रसिद्ध औरंगजेबाचा पणतु फलकशियर यानें जहांदरशहाचा सून केला.

गिझनीच्या महंमदानें हिंदुस्थानांत प्रथमतः ज्या जातीच्या तलवारी आणल्या त्य पैकीं म्हणजे हुसेनी तलवार होय. या जातीच्या तलवारीवर एक मंत्र सोदलेला असतो. जेव्हां दिल्ली शहर घेतले त्या वेळी ही हुसेनी एका पर्शीयन सरदारच्या ताढ्यांत होती च त्यानें हिनें चारशे वायका पुरुष व मुले कापलीं म्हणून लिहून ठेवले आहे. स. १७३८ च्या कत्तलींत ज्या अर्थीं एक लाख माणसे मारलीं गेलीं त्या दृष्टीनें पहातां ही गोष्ट कांहीं अशक्य नाहीं. पर्शीयन स्वाराशीं या तलवारीचा संबंध येतो. हिला दिलेले पाणी महंमदी शीढी ( Muhammad's ladder ) या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हिची मूठ सोन्याची असून तीत हिरे, माणिक, व पाचू वसविले आहेत. हिचें पाणी उत्कृष्ट दरज्याचे असून हिचें पाते घडविण्यांपूर्वीं लोखंड व पोलाद यांची तावून वीण केली होती. मनोहर म्यानांत पंजाब संस्थापक सरदार रणजितसिंग यांची आवडती तिर्यांघाटी तलवार आहे.

पुढील तलवारी विशेष कुतूहलोत्पादक आहेत. हकीमखानी कत्ती ही धर्म युद्धांत ( Crusades मध्ये ) वापरण्यांत आलेली सुंदर पैकीं तलवार आहे. ज्या म्यानात ही फक्त अडीचशे वर्षेच होती, तें म्यान पूर्वीं बादशहा शहाआलमच्या ताढ्यांत होते.

अली यानें फँक्स विरुद्ध रामपुरी तलवारीचा उपयोग केल्याचे त्यावरील सोदलेल्या उल्लेखावरून कळते. धर्म-युद्धांचे वेळीं उपयोगांत आणलेले हें जुनें. हत्यार आज अगदीं नवे करकरीत दिसते. नवाजखानी तलवार स. १७३८ च्या पर्शीयन हल्ल्याची आठवण करून देते. दिल्लीच्या एका संरक्षकाशीं हातघार्डीचे लडाईत एका सरदारानें तिचा उपयोग केला होता. विजयनगरच्या नव्या राजाजवळ असलेल्या पेचकबजाची मूठ हस्तिदंती आहे. मुठा चंद्रकार असून त्यावर हिरे जडाविले आहेत. आणीवाणीचे प्रसंगीं हा खरोखरच आतिशय उपयोगी.

दमास्कसचे पाणी दिलेली झुल्फिकार ही एक उत्कृष्ट तलवार आहे. तिच्यावर पर्शीयन भाषेतूं लिहिलेला मजकूर आहे. पाठीमागचे वाजूस 'महमद इब्राहिम' असें कारागिराचे नांव आहे. मुठीवर सोन्याचे पाणी दिलेले असून त्यावर "अली सारखा महात्मा नाहीं व झुल्फिकारसारखी तलवार नाहीं." असें लिहिले आहे. या तलवारीच्या इतिहासाचा धांगा ५०० वर्षांपूर्वीपर्यंत जाऊं शकतो.

करवीं आलेल्या पराक्रमाची हक्कीगत सांगावयाची म्हणजे एक स्वतंत्र प्रचंडसा ग्रंथच होईल. त्या देशांत अनेक तलवारींचा इतिहास जतन करून ठेवलेला आहे. तेहरान येथील हुन्हुर ग्रंथालयांत दोनशे वर्षांपूर्वींचा एक हस्तलिखित ग्रंथ आहे. त्यांत या डुलफिकारपेक्षां कमी प्रतीच्या अनेक तलवारींच्या कहाण्या ग्रथित केल्या आहेत.

इंद्रेर घराण्यांतील पवाशाहीची कथा जरा नवलपूर्ण आहे. सतराव्या शतकांत वहादुर सिराज नावांचा जो अधिपति होता त्याचा युद्ध प्रसंगी शत्रूंचे गराड्यांत सांपडला असतां याच तलवारीचे पात्यावर पडून जीव गेला ! हिला आतां अल्यंत सुंदरक्षा म्यानांत ठेविली आहे. हे म्यान विव्या मस्वमालीवर हिरे, मोर्ती, माणिक, लाल, पाचू, वसवून मंडित केल्यानें त्यास कांहीं अवर्णनीय शोभा आली आहे. त्यावर पुन्हां सोन्याचा पुढा चटविल्यानें एकंदर खुलावट कांहीं और दिसते.

मंडीचे राजे तेगा अलेमानी तरवारीचा वंशपरंपरागत उपयोग करीत आले. ही हिंदूस्थानांत बनलेली आहे. हिच्या पात्यांचं मर्यादांगी गोल अशीं वारीक भोकें आहेत व त्या मध्यें एक लहानसा शिशाचा गोद्या आहे. हा गोद्या त्या तलवारीच्या दोन्ही भागाला जे सहा सहा ढोटेसे चिरे आहेत त्यांतून दिसतो. तिची स्वसंरक्षक मूठ चपटी असून तिचा मुढा चपटा वर्तुव्याकार आहे व त्यावर सोनेरी नकशी-काम केलेले आहे. म्यानावर हिरे, माणिक, पाचू, लाल जडविले आहेत. मगरी ही देसील जरा प्रासिद्ध तलवार आहे. ती सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील अगर सतराव्या शतकांतील पूर्वार्धातील असावी. जोहरा वंशाचा उत्पादक अवदुल गुफ्फुरखान याची ती होती. जोचाना हे एक उत्कृष्ट पश्चियन पांते असून त्यावर वहुतेक थेट पर्यंत रेव कोरलेली आहे. शिवाय दुसऱ्या बाजूला देसील एक खोल रेव असून ती चार ठिकाणी तोडलेली आहे व त्या योगे पांच खोल रेवा तीवर दृष्टोत्तमीस येतात. मुर्गीजवळ लहानशी खोलगट जागा असून तीमध्ये फुलांची नकशी कोरलेली आहे व पात्यांच्या दोन्ही बाजूला पश्चियन भाषेत कांहीं मुद्रित केलेले आहे. स्वेच्छारचे सान युद्धप्रसंगी हीच्च तलवार बापरीत असत. म्यानावर मोठाले माणिक व लाल जडविले आहेत. भूजी तलवार ओरमझच्या लद्वाईची आठवण म्हणून आहे. तेथें ती एका इंग्जानें मिळाविली व एका राजाला नजर केली.

आर्थर्योत्पादक अरवीं सुन्याचा कच्छुचे राव उपयोग करीत. मुर्गीखाली कांहीसे झांकलेले असे पुढील प्रमाणे तीवर लिहिलेले आहे. “माझा जन्म जीव वेण्यासाठीं आहे परंतु माझे अंतर्यामीं दया आहे.” हिची मूठ सोन्याची असून तीवर

हिरे लावले आहेत आणि म्यान निखालस सोन्याचें आहे. टिपू सुलतानानें शोधून काढलेली कट्चार फार भयंकर आहे. हीत कट्चार आणि पिस्तुल दोन्हींही अशा रीतीनें बसविलीं आहेत कीं, वापरणारा एकाच वेळीं दोहींचाहि उपयोग करू शकतो. अरबी जमीयानें बादशाहा फरूकशियर याचा त्याच्या सरदारांनीं त्याला चाळीस ठिकाणीं जखमी करून खून केला.

गुरुख्यांच्या प्राणघातक कुकरीचें पातें वाकडे असून त्यावर रेघांची दुहेरी ओळ व ठिपके आहेत. पात्यांचे अंतील कड तीक्ष्ण आहे. हें भीषण शस्त्र पूर्व ऐतिहासिक कालाचा अवशिष्ट नमुना आहे. “ लिसनिंग स्लेव्ह ” ( इ. स. पू. २०० वर्षे ) नांवाची जी यीक आकृति आहे, तिच्यांत ही आढळते आणि ज्या अर्थी ही कित्येक शतकांपूर्वींची आहे त्या अर्थी ही फ्रॅक्सनीं पौर्वात्य देशांत पाय टाकण्यापूर्वीं बेरच वर्षे आधीं जन्मली असावी. नेपाळच्या महाराजांनी ही राजे एडवर्ड यांना भेट म्हणून पाठविली. सालवान याटाघान अथवा ज्याला खैबर चाकु अग्र तीरघाटी सुरा याचें पातें दमास्कसी असून त्यावर फुलांची सुंदर नकशी आहे. हें पातें चांगले लंद व सरळ आहे. मूठ हस्तिदंत आणि सोनें यांची केलेली आहे. रुमी सुन्यांत एक विलक्षण गोष्ट आढळून येते आणि ती म्हणजे करणाराचे “ फेरारा ” या नांवांतील अक्षरापैकीं फक्त “ रार ” एवढेच सहा ठिकाणीं तिच्यावर दृष्टीस पडते.

दाल हें आपणांकडील एक महत्वाचें शस्त्र आहे. त्याचा उपयोग फक्त बचावाचे कामीच होतो असें नाहीं, तर याला जर पुढे अणकुचीदार खिले लाविले असले तर हल्ला करण्याचें वेळीं देसील याचें वरेच महत्वाचें कार्य असते. ढालीमध्ये सर्वांत जास्त चित्ताकर्षक अशी कद्रुचित् दुर्दैवी शहाआलमची ढाल ठरण्याचा संभव आहे. हिचे गेंड्याचे कातडे पारदर्शक असून त्यावर बंदुकीचे गोळीचा कांहीं एक परिणाम होत नाहीं. माझ ढाल पोलादाची आहे. तीवर सोन्याची नकशी असून त्यावर बसविले आहेत. आर्काटच्या नबाबाच्या शस्त्रागारांतून ही प्रथमतः उग्र-ज़र्ज़ा फार

सात आठ पिढ्या एकाच घराण्यांत राहिलेली व इतिहासांत घेमेयुद्धानंतरच ग्रासिद्ध असलेली कर्ती ही तेराव्या शतकांत युरोपांत तरवा आहे. मुठा सोन्याच्या तिचे पाऊल हिंदुस्थानांत पडले. तिची मूठ पहजीहे. म्यान चांदीचे केलेले आहे गोळयाचा असून त्यावर हिंग्याचा तारा कुलांची नकशी आहे. मुठीजवळ पक्षी व त्यावर देन्ही बाजूस उल्काही आहेत. मूठ रेवाजवळ सांपडणाऱ्या स्फटिकाची काढले असून हिरवी पाने ती राजे एडवर्ड यांना अर्पण केली. आहे. रेवाच्या महा-

दुसरी युरोपीय तलवार म्हणजे इंद्रिये राजाजवळ असलेली हलवी होय ही तलवार जड आहे. मूठ, सांधा व मुट्ठा. हीं सोन्याची असून त्यावर हिरे, माणिक व लाल जडविले आहेत. म्यान सोन्याचं आहे व त्यावर सुंदर पक्षी व मोहक फुले काढलीं आहेत. पात्याच्या वरच्या एका बाजूस वाघ व मगर यांची झुंज तर दुसऱ्या बाजूस वाघ व हत्ती यांची झुंज दाखविली आहे.

आतां सर्वांत अत्यंत महात्म्याची व म्हणूनच शेवटीं सांगण्यासाठीं राखून ठेवलेली कोल्हापुर महाराजांकडून राजे एडवर्ड यांना भेट म्हणून गेलेली तलवार, आणि ही म्हणजे दुसरी तिसरी कोणतीच नसून जिच्या स्मरणावरोवर चित्तवेदन्ना स्थिर पावतात व चटकन् न कळत दोळ्यांतून अश्रुंचा पूर वाहूं लागतो तीच ती आपहया परमवंदनीय श्री शिवरायांची पराक्रम-देवता श्रीभवानी तलवार ! हिचे वर्णन काय व कितीं करावयाचे ? वास्तविक या त्रिशत-सांवत्सरिक जन्म-महोत्सव दिवशीं श्री शिवरायांच्या प्रतिमेसमेर तिचीच स्थापना करून मिरवणूक काढावयाची ! आणि हें अशवय कां होतें ? सास नव्हे. आपल्या सप्राटांच्या जेष्ठ चिरंजीवींचे शुभमहस्ते ना पुण्यास श्री शिवाजी मंदीराचा पाया घालण्याचा समारंभ झाला ? पूजा करावयाची उल्कट इच्छा आपण हिंदीजनांनी प्रदर्शित करतां तेथें वकींगऱ्हेम राजवाड्यामधील सुवर्ण कपाटांत ठेवलेली श्रीभवानी येथे मंदीरांत ठेवण्यास पाठवून देण्यांत कोणता जनमनआनंदार्थ झटणारा नृपाति ना म्हणेल ? आपणच ना ती राजे एडवर्ड यांना प्रेमपूर्वक नजर केली ? काल-मानाप्रमाणे तिच्या पूजनार्थ उत्सुक झालेल्या प्रजाजनांस ती देव्हायांत ठेवण्यासाठीं परत पाठविण्यास कोणास भूषण वाटणार नाहीं ? आम्हांस तरी असें सास वाटतें कीं, आपण आपली सद्भावना प्रदर्शित करतांच तिची पूर्ति व्हावयास विलंब लागणार नाहीं. उशीर काय तो आपणांकडूनच. नेते लोक याचा विचार करतील कां ?

या आश्र्यकारक तलवारीचा इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न कितीतरी लेखकांनी कृत्या एका इंग्रज ग्रंथकाराचे म्हणणे असें आहे कीं, तिच्या करवीं झालेल्या एक आम्हास देसालींनी कोणास सांगतां आला आहे किंवा नाहीं याची शंकाच आहे. सर्वस्व ही दृढतम भावनों कीं, श्रीभवानी हीच शिवरायांच्या यशांसिद्धीचे सार-झालेल्या आणखी विशेष कृत्यांच्यहिंदमात्रांच्या मनांत आहे, तोंपर्यंत तिच्याकरवीं नाहीं ही गोष्ट जरी असली तरी पण तिची त्यांस आवश्यकता भासमान होणार ठिकाणीं संकलित होणे अवश्य आहे व त्याप्रमाणे मिळेल तेवढी माहिती एके कोणी इतिहास संशोधक

करील तर श्रीशिवरायांचे असंख्य भक्त जन त्यांस मनःपूर्वक धन्यवाद देतील यांत तिलप्राय शंका नाहीं.

या तलवारीचे थोडक्यांत बाह्य वर्णन म्हणजे तिच्या दोन्ही बाजूला दोन खोल रेघा, मुठीजवळील जाड पोलादी भागावर सोनेरी फुलांची नकशी, मूठ आच्छादित असून लोखंडी, सांच्याजवळील भाग चांगला रुंद व गोल, मुठीच्या टोकाला मोगरा, त्यावर देसील सोनेरी फुलांची नकशी व त्यामध्ये अगदीं जवळ जवळ बसविलेले हिरे व लाल असें आहे. श्री शिवरायांनीं स्वराज्य स्थापनेची मूहूर्तमेढ पक्की रोवून अूपले इहलोकीचे अवतारकार्य जनदृष्ट्या संपवून सन १६८० मध्ये स्वर्णेकीं प्रयाण केल्यानेतर कोल्हापुर नगरीत तिची देव्हान्यांत स्थापना केली गेली व तेथें तिच्या भक्ताचा एक पंथच निर्माण झाला. “ ती त्या घराण्याचीच नव्हे, तर सर्व महाराष्ट्राची राष्ट्रीय संपत्ति मानली जात असे आणि शिवाजीच्या वंशजांनीं ती देऊन टाकली, त्याला दुसरे तिसरे कांहीं एक कारण नसून देणाराची निस्सीम राजभक्तीच असली पाहिजे, ” असें गैरवपर उद्गगर सर जार्ज बर्डहुड साहेबांनीं काढले आहेत. राजा हा देवाचा अंश अशी आज अतिप्राचीन काळापासून आपल्या हृदयांत ठसलेली कल्पना अत्यंत पवित्र आहे व ती तशीच्या कायम राहो अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

या शिवाय असलेल्या शस्त्रकवचादिकांचा आतां येथें नुसता नामनिर्देश करणे प्राप्त आहे.

नामावली येणे प्रमाणे:—भुजीगोलीया, जुनीगुजराथ, लालुवाड, पटणी, कर्नाटकी, हलुबी, नागन, अलेमान पटणी, मगरबी, जफरतकीया, तैंगा ( पटणी ), पटा, रुमीसुरा, तीराघाट सुरा, कत्ती नवासखानी ( चिमटेदार ), परशु ( तवळ ), सिपकल, मारू, कडावीन, वेचकवज, घोक, अंकुश, बोथाटी, बनेटी, गोफण, वीटा, लगी, वरछी, दास्ताने, चक्र, टोप, चिलखत, कवजा, हाथपोजे, जोड तलवार, जोड जमीया, गुप्ती, वासलवाड, जामगिरी बंदुक, त्रिशुल, शैफ, धारीया, डांग, घाव, सुतरनाला, जंबुरे, इत्यादि.

आतां या लेखांत तलवारींच्या पात्यांना अमुक तच्छेचे पाणी दिलेले आहे वगैरे ठिकाठिकाणीं उल्लेख आल्यामुळे पाणी देण्यासंबंधीं व दुसऱ्या महत्त्वाच्या गोष्टींचा ओळखता उल्लेख करणे येथें अप्रस्तुत होणार नाहीं असें वाटते.

पाणी देण्याचे अनेक प्रकार आहेत हें असिपानविधीवहळ धनुर्वेदांमधील वृह-त्संहितेवरून समजेल. धनुर्वेदांत तलवारींचे वर्णन असे केले आहे:—

शतार्धमंगुलानांतु श्रेष्ठः खद्गः प्रकीर्तिंतः ।  
तदधो मध्यसंज्ञाभाकृ ततो हीनं न धारयेत् ॥

तलवारीस पाणी देतात त्याचे प्रकार खालील प्रमाणे:—

१ घाव नरम ठेवावयाचा असल्यास तिळाचें तेल अगर गोडे पाणी.

२ घाव गरम करणे असल्यास सोबरेल तेल.

३ घाव वरा होऊ नये अशी इच्छा असल्यास सोमलाचें पाणी.

४ घाव थंड पाडण्यास शिशाचें पाणी.

विषारी जेहरी पाण्याचे प्रकार.

१ भिलाव्यांचा अर्क काढून त्यांत पोलाद टिपून काढणे.

२ सोमल, वचनाग, यांचे अर्कांत पोलाद तयार केल्याने कोणतेही शस्त्र विषारी वनते.

३ नेपाळ्याच्या बीमधील पान काढून त्याचा अर्क तयार करून पोलाद केल्यास तलवार विषारी हेते.

हल्दीचे काळीं तलवारीची लांवी ५० अंगळे, रुंदी २ ते ४ अंगळे, अशी असते. श्री शिवाजी महाराजांचे वेळच्या तलवारीची लांवी ३२ फूट व रुंदी १। इंच, पाते जाड, परंतु लवचिक असें असे.

तलवारीचे टोक कसे असावें, कसा आवाज निवाळा असतां तें चांगले व कसा निघाळा असतां तें वाईट या संबंधीची परीक्षा अनेक प्रकारे करतात.

अंग, रूप, जाति, धनि, मान, इत्यादि आठ साधनांनी पूर्वीं खद्ग परीक्षा करीत असत.

अंग म्हणजे पोलादावर रेपा चिन्ह दिसते तें; रूप म्हणजे नील, कृष्ण वर्गेरे रंग दिसतात ते.

धवधि म्हणजे काटापात इत्यादि पासून जो शब्द उत्पन्न होतो तोच. मान म्हणजे लांवी, रुंदी वर्गेरेचे प्रमाण. हल्दीं आठ साधनांचा उपयोग होत नाहीं. पोलादाच्या जातीवरून, वनविणाऱ्या वरून व देशावरून तलवारी ओळखल्या जातात.

पोलादाचे प्रकार तीन. जव्हेरदाढ, सकेला, व साधे कोठे कोठे पोलादास वट म्हणतात.

जव्हेरदाढ पोलाद तीन प्रकारचे असते. पाहिल्या प्रतीचे म्हणजे चंद्रवट. हें नरम असते. याचे जव्हेर सवुतराच्या ढोळयांसारखे गोळ असते. याचा रंग काळा असतो.

मध्यम म्हणजे हत्तीपगी—हें वरील पेक्षां थोडे कठीण जव्हेर कांकडी वियांसारखे लांबट व काळ्या रंगाचे असते. हें इराणाकडे होते. सकेला कठिण करावयाचा असल्यास त्यास मीठ, चामडे व कांच याचे पाणी पाजतात.

कनिष्ठ म्हटले जाणारे रामपुरी. हें फार कठीण असते. याचे जव्हेर मुंगयांप्रमाणे वारीक व काळ्याच रंगावर असते.

खेडीवर याही पेक्षां सालच्या प्रतीचे व फजासी म्हणजे कनिष्ठांत कनिष्ठ.

मुठीच्या कांहीं मुख्य जातींची नांवे येणे प्रमाणे:—दिल्हीशाही, अवरंगजेबी, सिंधी, हकीमसानी, वंगला, फैलावादी, अवध सीताकी रसोई, गुजराथी, पुराविया, करनशाही, भुजी, सिनोही, मुल्हेरी, कर्नाटकी, इराणी असली, इराणी नक्ली, इराणी पोपटधारी, शेर शाहां इत्यादि.

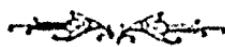
शाव साफ ठेवण्यास नाना प्रकारची तेले वापरली जातात. त्यांपैकीं विशेष प्रचारांतील म्हणजे मेणाचे तेल, रंगून तेल, जैलूनचे तेल व नारळाचे तेल. मेणाचे तेलांत हळद व खोवरेल याचे मिश्रण करतात. नुसतेंच खोवरेल कनिष्ठ प्रकारचे मानले जाते.

तलवारादि हत्यारे नेहमीं साफ ठेवावीं लागतात. व त्यासाठीं शिकलगिराची जरूर असते. उत्तम तलवारी सराणावर कधींच चढवीत नाहीत. त्यांचेसाठीं कुरणच्या दगडाचा, वनातीच्या तुकड्याचा व कापडाच्या गद्दीचा उपयोग करतात.

**टीप:**—ज्या कोणापाशीं विशिष्ट तळेचीं हत्यारे असतील त्यांनी तत्संबंधीं असलेली ऐतिहासिक वर्गे र्व एकीगत मोजमापांसुद्धां कळविण्याची कृपा करावी. जर तसेंच हत्यार असेल व हकीगत कळविण्यास सवढ नसेल व ते आम्हाकडे पहाण्यास पाठविण्याचीही शक्यता नसेल तर आम्हांस तसें कळविल्यास व मालकांची तें आम्हांस दाखविण्यास हरकत नसेल तर आम्ही मोठ्या आनंदानें त्याचे दर्शन घेण्यास येऊ. र्व तळेच्या हत्यारांचा ग्रंथांत संपूर्ण उल्लेख असावा हीच इच्छा या विनंतीच्या मुळाशीं आहे.

# छत्रसाल-शिवाजींची भेट

( लालकविकृत छत्र-प्रकाशांत्रिन ).



( ले. रामचंद्र गोविंद कांट. )

दक्षिणांतील मराठ्यां प्रमाणेच तुंवेले रजपुतांचा मोगल वादशाहीशीं स्वातं-  
त्याचा झगडा कैक शतके चालला होता; आणि तुंदेलखंड दिल्हीला नजीक  
असल्यामुळे या झगड्यांत तुंदेल्यांस अत्यंत तीव्र यातना सहन कराव्यां लागल्या.  
ओंरंगजेवास राज्य प्राप्त होतांच त्याने तुंदेला वीर चंपतराय याजवर शक्त घरिले.  
मोगलांच्या प्रचंड फोजांपुढे नाइलाज होऊन चंपतराय व. त्याची राणी काली कुमारी  
यांनी ओळटोवर स. १६६१ त तलवारीसाळीं काटून प्राणत्याग केला.  
त्यांस पांच मुलगे होते तेही देशोधर्दीस लागले. छत्रसाल व त्याचा वडील भाऊ  
अंगद असे दोषे जयसिंग स. १६६४ त शिवाजीवर चालून येत असतां, त्याच्या  
नोकरीस राहिले. पुस्त्रंचे स्वार्ंत दिलीरसानाच्या हातासाळीं त्यांनो पुष्कळ परा-  
कम केला, परंतु त्याचें फल त्यांस कांहींच मिळाले नाहीं. पुढे शिवाजी वादशहाचे  
भेटीस गेला, तेहां दिलीरसानाने नागपुरजवळच्या देवगडावर स्वारी केली, त्यांत  
छत्रसालाच्या अद्वितीय पराक्रमाने देवगडचा पाढाव शाळा, पण त्यास पुष्कळ असण्या  
जसमा लागल्या. तरी त्याच्या कामगिरीचा कांहींच उल्लेख दिलीरसानाने वादशहास  
कब्बलिला नाहीं, व छत्रसालास त्या पराक्रमाचा कांहींच मोबदला मिळाला नाहीं.  
इत्यर्थांत शिवाजी वादशहाचे कैदेतून सुटून देक्षिणेत आल्याची खवर त्यास कब्ली;  
आणि दिलीरसान वादशहाचे हुकमाने वहाडांतून पुनरापि शिवाजीवर चालून  
आला, त्याजवरोवर छत्रसाल होता. शिवाजीचा अनुूत पराक्रम ऐकून त्यास भेट-  
प्याची छत्रसालास इच्छा शाळी, आणि शिकारीस जाण्याचें निमित्त करून तो शिवा-  
जीस भेटला. या भेटीचें वर्णन छत्रप्रकाशांत लाल कवरीने केलेले पुढील पद्यांत देण्यांत  
येत आहे. शिवाजीच्या सल्ल्याने छत्रसाल १६७१ त स्वेदेशीं जाऊन पुढे मोगल.  
वादशाहीशीं सारखा झगडत राहिला. त्याची हयात स. १६५०—१७३३ ची  
आहे. मुसलमानांच्या जुलमास हिंदु लोक कसे कंटाळले होते, हें मराठे, तुंदेले, रज-  
पुत वर्गांच्या प्रयत्नांवरून दिसून येते.

लाल कवि हा छत्रसालाचाच. आश्रित होता; आणि त्यानें छत्रसालाच्या सांगण्यावरून त्याचें काव्यमय चरित्र लिहिले, तें 'छत्रप्रकाश' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. त्याचें मूळ नांव गोरे लाल. तो मौ ऊळ महोबा येथील राहणारा. महोबा हें ठिकाण छत्रसालच्या आवडीचें असून तेथें हे दोघे पुष्कळ वर्षे एकत्रच राहत असत. वुंदेलखंड गळेटियरमध्ये लाल कवीचें अल्पचरित्र दिलेले आहे, छत्रप्रकाश ग्रंथ कवित्वाच्या दृष्टीनं सुप्रसिद्ध असून, त्यांत वहूधा दोहा व चौपाई हे दोनच छंद वापरलेले आहेत. भाषा अत्यंत साधी पण जोरदार आहे. चौपाई रचण्यांत तुलसी-दासाचे पश्चात् लाल कवीच मुख्य गणला जातो. पुष्कळ लढायांत हा कवि स्वतः रणांगणावर छत्रसालाचे वाजूने लढत होता. स. १७०७ च्या पुढील हकीकती त्याच्या ग्रंथांत नाहीत, यावरून त्या सालच्या सुमारास तो वहूधा युद्धांत मारला गेला असें समजतें. त्याची उमर अंदाजीं प्रज्ञास वर्षांची होती.

लाल कवि छत्रप्रकाशांत म्हणतो,

धनि चपंति के औतरो, पंचम श्रीछत्रसाल ।

जिनकी आज्ञा सीस धरि, करी कहानी लाल ॥ अध्याय ९ ॥

चंपतीचा वंशधर छत्रसाल याचा जयजयकार असो, ज्याची आज्ञा शिरीं वंदून लाल कवि ही कहाणी करीत आहे. छत्रप्रकाश ग्रंथाचे २६ अध्याय उपलब्ध आहेत. त्याच्या हयातींतील पुष्कळ प्रसंगांचा उल्लेख या ग्रंथांत आढळत नाहीं, यावरून त्याचे कांहीं भाग नष्ट झाले असें म्हणावें लागतें.

'वडे ठारे कढि उद्यम कीजै' म्ह० मोठे ठिकाण शोधून काढून उद्योग करावा, या हेतूने छत्रसाल जयसिंहाकडे आला.

मिले जाइ जयसिंह नृपालै । उनि हित सों चाही छत्रसालै ॥

छत्रसाल जयसिंहाला जाऊन भेटला, त्याने त्याचा सत्कार केला. पुढे जयसिंहाने छत्रसालास बहादुरखानावरोबर देवगडावर पाठविले, असें लालकवि लिहितो, त्यांत बहादुरखानाचे ऐवजीं दिलीरखान पाहिजे. जयसिंह स. १६६७ त मरण पावला, त्यापूर्वीच छत्रसालाची तैनात दिलीरखानाकडे झाली होती, ( सरकारकृत औरंगजेब भा. ५ पृ. ३९२ ). या स्वार्ंतील पराक्रमाने छत्रसालाची कांहींच चढती झाली नाहीं, तेव्हां तो शिवाजीची कीर्ति ऐकून त्याजकडे आला.

छत्रसाल-शिवाजीच्या भेटीचा हा प्रसंग पुढील आठ पद्यांत कवीने वर्णिला आहे. छत्रसाल शिकारीच्या निमित्ताने वाहेर पडून, उंच दऱ्याखोरीं व पुराने भरून चाल-

लेन्या भीमा व कृष्णा ह्या नया ओलांडून, उत्तरेकडून दक्षिणेस आल्याचें कवि वर्णन करतो. यावरून छत्रसाल अहंमदनगरकडून साताप्याचै वाजूस शिवाजीचे भेटीसाठीं बहुधा स. १६६७ च्या आश्विनांत आला असावा.

### कविताष्टक.

जिन छत्रसाल करी घन घाई । तिनकी कछु चरचा न चलाई ॥  
सुनत फतह साह सुख पायौ । वढि नवावको मनसि न आयौ ॥  
मनसिव वढयो नवाव को । दियौ साह सुख पाई ।  
छत्रसाल के भुजनकी । को न कमाई खाइ ॥ १ ॥

ज्या छत्रसालाने घण—मार केली, त्यांची बिलकुल चर्चा चालली नाहीं. बादशाहा विजय ऐकून आनंद पावला; आणि त्याने नवाबाची मनसव वाढविली. नवाबाची मनसव वाढली. बादशाहाला खुषी झाली. सारांश, छत्रसालच्या भुजांची कमाई कोणी खाली नाहीं !

फिरि नवाव दच्छिन कौ धायै । छत्रसाल तिन संग सिधाये ॥  
जयपि विक्रम प्रगट जनायौ । फल नवाव तै कळू न पायौ ॥  
तन मन भयौ अनख अधिकारौ । तुरकन ते कव बन्यो हमारौ ॥  
पिता हमारे सूबा डांडे । तुरकन पर अजमाये खांडे ॥  
तिन चंपति के नंद हम, ससि नवावै काहि ।  
हम भूले सेयौ वृथा, हितू जानि कै वाहि ॥ २ ॥

पुनः नवाव दक्षिणेते गेला, त्याजबरोबर छत्रसालही गेला. जरी त्याने आपला पराक्रम उंधड दाखविला, तरी त्याचें फल नवाबाने त्यास कांहीं दिलें नाहीं. त्यामुळे त्याचें तनमन क्रोधाधीन झालें. तुरकाशीं आमचा कधीं मिलाफ झाला आहे? जो माझा पिता सुभ्यांना दंडीत असे, आणि तुरकांचे मस्तकावर आपली तरवार पारखून घेई, त्या चंपतीचा पुत्र मी आपले मस्तक कोणापुढे नमवू? फुकट त्यांना हितकर्ते समजून मीं त्यांची सेवा केली !!

हितू जानि सेयौ अविवेकी । तातै कहौ होइ क्यौं नेकी ॥  
ताकौ हम ऐसौ फल पायौ । याके संग कसालौ खायौ ॥

हम तौ छत्रधर्म प्रतिपाल्यौ । रीझ न याको माथौ हाल्यौ ॥  
 मूरख के आगे गुन गायौ । भैसा वीन वजाइ रिझायौ ॥  
 वृथा कमल थल माह लगायौ । ऊसरमें पानी वरसायौ ॥  
 खर के अंग सुगंध चढायौ । वायस को घनसार चुनायौ ॥  
 वधिर कानमें मंत्र सुनायौ । मूरदास कौं चित्र दिखायौ ॥  
 अविवेकी कौं सेई कै, को न हियै पछिताइ ॥  
 वीजा वै ववूर के, कहा दाख फल खाइ ॥ ३ ॥

हे अविचारी लोक माझे हितकर आहेत असें समजून, मीं त्यांची सेवा केली,  
 त्यावहूल कोणता फायदा झाला सांगा ! त्याचें फल मला असें मिळालें कीं, त्याचे  
 योगानें मी गोत्यांत आलें. मी तर क्षत्रधर्म पाळला, परंतु त्याची तारीफ करण्यांत  
 नवावाचें ढोकें हललें नाहीं. मूर्खाचे पुढें मीं गुण गाइले. वीन वाजवून रेड्याला  
 रिझाविलें. कमलवेल भूमीवर आणून उगाच लाविली. नापीक जमिनीवर पाऊस  
 पाडिला. गाढवाच्या अंगाला सुंगध चोळला. कावळ्याचे पुढें कापूर फेकला. वहि-  
 च्याच्या कानांत मंत्र म्हणून दाखविले. आंधळ्याला चित्र दाखविलें. अशा अवि-  
 चारी लोकांची सेवा केली, त्यावहूल अंतःकरणांत कोण पश्चात्ताप पावणार नाहीं !  
 वाभळीचें वीं रुजत घालून द्राक्षें कशीं खाण्यास मिळावीं ! !

हिंदू तुरक दीन द्वे गाये । तिनसौं वैर सदा चालि आये ॥  
 लेखौ सुर असुरन कौं जैसौ । केहरि करिन वरखान्यौ तेसौ ॥  
 जव ते साह तखतपर वैठे । तव ते हिंदु न सौं उर एँठे ॥  
 महँगे कर तरीथ नि लगाये । वेद देवाले निदर ढहाये ॥  
 वर घर वाँधि जंजिया लीनै । अपनै मन भाये सब कीनै ॥  
 सब रजपूत ससि नित नावै । ऐड करे नित पैदल धावै ॥  
 ऐड एक सिवराज निवाहीं । करै अपने चित्र की चाही ॥  
 आठ पातसाही झुक झाँरे । सुवनि वाँधि डाँड लै छैरे ॥

ऐसे गुन सिवराज के । वसे चित्र में आइ  
 मिलिवोई मन में धन्यो । मनसि मत ज्यौ बनाइ ॥ ४ ॥  
 हिंदु वं तुर्क या धर्मांत सदैव वैर चालत असल्याचें सांगतात. तें वैर सुरासुरांसारखें

अथवा सिंह-हर्त्तांच्यासारखे वर्णितात. जेव्हां औरंगशाहा तरत्तावर बसला, तेव्हां पहिंदूचीं अंतःकरणे दुःस्थित झालीं. तीर्थावर त्यांने जबर कर लादले. वेदांचा अपमान करून, मंदिरे जमीनदोस्त केलीं. दर घरास जिजिया केर बांधून तो वसूल केला. मनांत आले, तें सर्व त्यांने केले. सर्व रजपूत आपले शीर त्याजपुढे दररोज नमवितात. त्यांस वाहनाशिवाय पायीं धावणे भाग पडते. फक्त एक शिवराजाचा निश्चय कीं तो आपल्या मनाजोगते करणार! आठ पातशाही त्यांने झुलवून सोडिल्या. सुभ्यांना बांधून दंड घेऊन सोडिले. असे हे शिवराजाने गुण माझ्या मनांत बसून राहिले आहेत. म्हणूनच मीं ते चित्तांत सांठवून मोगल मनसब सर्वथैव टाकून दिली.

इतहि पातशाही सब झूमै । उतहि सिवा के दलमें धूमै ॥

इतकौ उतहि जान नहिं पावै । जो निकसै सो सीस गँवावै ॥

तहाँ जान छत्रसाळ विचान्यो । व्योंत सिकार खेल कौ ढान्यो ॥

सुभट संग पटरानी लीन्ही । दुरगम गिरिन वसेरे कीन्ही ॥

भोर चले सूरज दै वाये । दच्छिन दैहि अस्तगिरि आये ॥

निसिमें नक्षत्रनि चलै, दिनमें भाजु विचारि ।

लाग दैहि सब साथ कौ, रोज मृगनि कौं मारि ॥ ५ ॥

इकडे सर्व पातशाहीचा तळ पडला आहे; तिकडे शिवाजीच्या फौजा गर्जना करीत आहेत. इकडून तिकडे कोणी जाऊ शकत नाहीं. जो जाईल, त्याचे शीर गेलेंच म्हणून समजावे. परंतु पातशाही लक्ष्यरांतून शिवाजीकडे जाण्याचा छत्रसाळाने निश्चय केला; आणि शिकारींस जाण्याच्या वहाण्याने त्यांने आपला वेत ठरविला. ( शिवाजीच्या भेटींस उत्तरेकडून दक्षिणेकडे ) छत्रसाळ जात असतां सकाळच्या वेळीं डावे बाजूचा सूर्य, दिवसा शिरोगामी सूर्य, व सायंकाळीं अस्ताचलाकडील उजवे बाजूचा सूर्य, रात्रीं नक्षत्रे हे त्यांचे मार्गदर्शक झाले. जंगलांतील श्वापदें मारून त्यांने वरोवरच्या सर्वांस अच्च पुराविले.

यादी नकी गिरिन की ठाढी । देखी तहाँ भीमरा वाढी ॥

तरे बांधि काठन के भेरा । परे पार के बन में डेरा ॥

कृष्णा वढी देख के त्यौहारी । उतरे पार भीमरा ज्यौहारी ॥

उतरि पार सिवराज निहारे । सवकै भये अचंभे भारे ॥

तहैं सिवराज सील अति बाढे । देखत भये दूर तै ढाढे ॥  
 कुसल दूधि डिग ही बैठारे । कैसे पहुँचे वीर छतोरे ॥  
 कही किसा अपनी तव जैसी । चितु दै सुनि सिवा सव तैसी ॥६॥

खोल द्यासोरी ओलांडल्यावर पुढे भीमानदी भर्तुन चाललेली त्याला लागली.  
 लांकडांचे तराफे वांशून, तो नदीपार जाऊन तंबूत राहिला. पुढे जातां त्याला  
 कृष्णा नदी भर्तुन चाललेली लागली. तिच्याही पार गेल्यावर पर्लीकडे शिवराजाची  
 शिवार्णी दिसली. सर्वाना अतिशय अचंचा बाटला. त्या बेळी शिवाजीनें त्याचा उत्तम  
 सत्कार केला. दुर्ल दृष्टीत पटतांच शिवाजी उठून उभा राहिला. कुशल विचारून  
 त्यास जवळ वसाविले. “ अहो वीर छव्रसाळ तुम्ही इकडे कोणीकडे आलं ! आपली  
 सर्व इथंभूत हस्तीकृत सांगा. ” शिवाजीनें सर्व बृत्त चिन देऊन ऐकिले.

सिवा किसा सुनि कैकही, तुम छत्री सिरताज ।

जीत आपनी भूम कौ, करौ देशकौ राज ॥

करौ देश कौ राज छतोरे । हम तुमतै कवहूँ नहिं न्यारे ॥

दौरि देस मुगलनके मारौ । दंवटि दिली के दल संहारौ ॥

तुरकन की परतीत न मानौ । तुम केहरि तुरकन गज जानौ ॥

तुरकन में न विवेक विलोकयौ । मिलन गये उनकौ तुम रोकयौ ॥

हमको भई सदाइ भवानी । भय नहि मुगलन की मन मानी ॥

छलचल निकसि देश में आये । अब हम पै उमराइ पठाये ॥

हम तुरकन पर कसी कृपानी । मारि करंगे कीचक धानी ॥

तुम हू जाइ देस दल जोरौ । तुरक मारि तरवारनि तोरौ ॥

राखि दियै व्रजनाथ कौ, हाथ लेउ करवार ।

ये रक्षा करि हैं सदा, यह जानौ निरथार ॥ ७ ॥

हकीकत ऐकून शिवा वोलतात, “ तुम्ही क्षवियांचे मुकुटमणि ! तुम्ही जाऊन  
 आपली मायभूमि जिंका; आणि स्वदेशावर राज्य करा. तुमच्यापासून आम्ही चिलकूल  
 निराळे नाहीं. मोगलांचे प्रदेश मारून जिंका. त्यांच्या दलसंहारांना देशोधडीस लावा.  
 तुर्काचा विश्वास विलकूल धरूं नका. तुम्ही सिंह व तुर्क हे गज, असे माना.  
 तुर्काच्या ठिकाणीं विवेक कसा तो कोणीं पाहिलाच नाहीं. तुम्ही भेटीस गेलां, तर

ते तुम्हांस अडवितात. मला देवी भवानी सहाय आहे, महणून मोगलांचे भय मला विलक्षुल वाटत नाही. ते कपटवालांनें या देशांत आले, त्यांस काढून या. आमच्या वर त्यांनीं उमराव पाठविले आहेत. तुकार्च्या वर माझी तरवार उघडलेली आहे. कीचकाप्रमाणे आपण त्यांचा संहार करावा. तुम्ही स्वदेशीं जाऊन आपल्या फौजा जमवा. तुकास मारण्यांत तरवारी तोहन ध्या. अंतःकरणांत वजनाथ श्रीकृष्ण सांठवून ठेवा, आणि ध्या हातांत तरवार! तोच सर्वांचे संरक्षण करणारा आहे, हा निर्धार असू या. !

छत्रनिकी यह वृत्त बनाई । सया तेग की खाइ कमाई ॥

गाई वेद विप्रन प्रतिपाले । घाउ एड धारिन पै घाले ॥

तेग धार में जौ तन छूटै । तौ रवि भेद मुक्त सुख लूटै ॥

जैत पत्र जौरन में पावै । तौ पुहुमी के नाथ कहावै ॥

तुम हौ महावीर मरदानै । करिहो भूमिभोग हम जाने ॥

जौ इतंही तुमकौ हम राखै । तौ सब सुजस हमारे भाखै ॥

तातै जाइ मुगल दल मारौ । सुभिये श्रवननि सुजस तिहारो ॥

यह कहि तेग मँगाइ वँधाइ । वीर वदन दूनी दुति आई ॥

आदर सों कीन्हें विदा, सिवा भूप सुख पाइ ।

मिली मनो उर उमगमें, भूमि भावती आइ ॥ ८ ॥

क्षवियांची ही वृत्तिच वंनलेली आहे कीं, सदैव तरवारीनें कमावून खावें. गाई, वेद, विद्यांचा प्रतिपाल करावा; आण भाक घेऊन शवूना जस्तमा कराव्या. तरवार धरीत असतां जरी शरीर पडलें तरी सूर्यमंडळ-भेदाचे पुण्य लाभतें. रणांत ज्यास आजिंव्य-पत्र मिळतें, त्यालाच पृथिवीचा नाथ म्हणतात. तुम्ही महावीर मर्दानीं आहां, राज्योपभोग ध्याल, ही मला खात्री आहे. तुम्हांला जर मी येथेच माझे नोकरीत ठेवून घेतलें, तर सर्व कीर्तीचा वांटा मजकडेच येईल, तुम्हांस कांहीं मिळणार नाहीं. महणून जा, आणि मोगल फौजा मारा. तुमचं सुंयश ( माझे ) कान ऐकोत ? असें म्हणून शिवाजी राजानें छत्रसालाचे कंवरेस तरवार वांधिली. त्यावरो वर त्या वीराच्या तोंडावर नवीनच तेज चमकूळ लागलें. अशा रीतीनें शिवाजीनें त्याला विदा केलें ! शिवाजीलाही आनंद झाला. जणूं काय उभयतांच्या अंतःकरणांचा मिलाफ झाला, आणि त्यांस मना जोगतें राज्य प्राप्त झालें !





WADIF

Photo of the Marble Bust of Shri Shivaji installed at  
Shri Shivaji Mandir, Poona, in 1923.  
Sculptor:- R. K. Phadke, Bombay.

## शिवाजीचें जयसिंगास पत्र.

मीर्सा राजा जयसिंग स. १६६५.त औरंगजेबाच्या हुक्मानें शिवाजीवर चालून आला आणि एप्रिल महिन्यांत त्यानें पुरंदरास वेढा घातला. तेव्हां शिवाजीने त्याज-वरोवर तहांची बाटाघाट चालविली, त्या वेळीं जो पत्रव्यवहार झाला असेल त्यास अनुलक्ष्ण सालीलु फारंसी पत्र सुंदर कवनांत कोणी विद्वान् लेखकानें तयार केले तें प्रथम नागरी प्रचारिणी प्रविकेत ( भा. ३ अं. २ आवण संवत् १९७९ ) प्रसिद्ध झाले, तेंच या शिवकालीन पत्रव्यवहारांत ऐतिहासिक उपयोगाच्या दृष्टीने दाखल केले आहे. यांतील कविता उच्च दर्जाची असून, त्या वेळीं घटलेल्या गोर्टींचा अनुवाद सारल्पाने त्यांत उत्तरला आहे, हें सहज दिसून येईल. पत्राचे इंग्रजी भाषांतरही पहिल्या भागांत दिले आहे. काव्य हें केव्हांही सरा इतिहास समजातां येणार नाही, तरी भूषणाची किंवा लाल कवीचीं कवने किंवा आपल्याकडील पोवाडे वर्गरेत तत्कालीन परिस्थिति उत्तरलेली असते, हें ध्यानांत ठेविले म्हणजे अशा वाद्यमयाचाही इतिहासास थोडा वहूत उपयोग झाल्याशिवाय राहत नाही.

सन १६६६ च्या ऑगस्टांत आग्रा येथील वादशाही अटकेतून शिवाजी निस्तून गेल्याने जयसिंगावर वादशाहाची इतराजी झाली आणि तो पुढे लवकरच ता. २-७-१६६७ रोजीं वळणपुर येथें अप्रतिष्ठेत मरण पावला.

गो. स. स.

## शिवाजीचें जयसिंगास पत्र.

१ सरे सर्वरां राजाए राजगां। चमनवंद बुस्ताने हिं दोसतां ॥

ए सर्दारीं के सर्दार, राजाओं के राजा [ तथा ] भारतोद्यानकी की कियारियों के व्यवस्थापक ।

२ जिगर वंद फर्जानए रामचंद। जे तो गर्दने राजपूतां बुलंद ॥

ए रामचंद के चेतन्य छद्यांश, तुझसे राजपूतों की श्रीवा उन्नत है ॥

३ कवीतर जे तो दौलते वावरी। जे चर्खते हुमायूँ तुरा यावरी ॥

तुझसे वावरवंश की राज्यलक्ष्मी अधिक प्रवल हो रही है [ तथा ] शुभ भाग्य से तुझसे सहायता [ मिलती ] है ।

४ जवाँ वर्खत जैशाह वा राय पीर । जे सेवा सलामो दर्खदे पिजीर ॥

ए जवान ( प्रवल ) भाग्य [ तथा ] बृद्ध ( प्रौढ़ ) बुद्धि वाले जयशाह, सेवा ( अर्थात् शिवा ) का प्रमाण तथा आशिष स्वीकृत कर ।

५ जहाँ आफरीनत् निगहदार बाद । तुरा रहनुमायद सुरा दीनो दाद ॥

जगत् का जनक तेरा रक्षक हो [ तथा ] तुझको धर्म एवं न्याय का मार्ग दिखावे ।

६ शनीदम कि बर कस्दे मन् आमदी । बफतहे दयारे दकिन आमदी ॥

मैंने सुना है कि तू मुझपर आक्रमण करने [ एवं ] दक्षिण प्रांत को विजय करने आया है ।

७ जे खुने दिलो दीदए हिंदुओँ । तु ख्वाही शवी सुखरू दर जहाँ ॥

हिंदुओं के हृदय तथा आँखों के रक्तसे तू संसार में लाल मुँहवाला ( यशस्वी ) हुआ चाहता है ॥

८ न दानी मगर कीं सियाही शबद । कजीं मुलको दीं रा तवाही शबद ॥

पर तू यह नहीं जानता कि यह [ तेरे मुँह पर ] कालख लग रही है क्योंकि इससे देश तथा धर्म को आपत्ति हो रही है ॥

९ अगर सर दमे दर गरेवाँ कुनी । चु नज्जारए दस्तो दामाँ कुनी ॥

यदि तू क्षणमात्र गरेवान में सिर डाले ( संकुचित होकर विचार करे ) और यदि तू अपने हाथ और दामन पर ( विवेक ) दृष्टि करे ।

१० बबीनी कि ईं रंग अज खून कीस्त । कि दर दो जहाँ रंग ईं रंग चीस्त ॥

तो तू देखे कि यह रंग किसके खून का है और इस रंग का ( वास्तविक ) रंग दोनों लोक में क्या है [ लाल या काला ] ।

११ तु खुद आमदी गर बफतहे दकिन । शुदे फर्शे राहत सरो चूमे मन ॥

यदि तू स्वयं [ अपनी ओर से ] दक्षिण विजय करने आता [ तो ] मेरे सिर और आँख तेरे रास्ते के विछाँने वन जाते ।

१२ शुदम हमरकावत वफौजे गराँ । शुपुर्दम बतो अज कराँ तां कराँ ॥

मेरे तेरे हमरकाव ( धोड़े के साथ ) बड़ी सेना लेकर चलता ( और ) एक सिर से दूसरे सिरे तक ( भूमि ) तुमे सौंप देता ( विजय करा देता ) ।

२३ वले तू जे औरंगजेब आमदी । बद्धवाय जाहिद फरेबं आमदी ॥

पर तू तो औरंगजेब की ओर से ( उस ) भद्रजनों के धोखा देनेवाले के बहकाने में पड़कर आया है ।

२४ नदानम् कुनूँ चूँ ववाजम् वतो । न मर्दी बुवद् गर वसाजम् वतो ॥

अब मैं नहीं जानता कि तेरे साथ कौन खेल खेलूँ । [ अब ] यदि मैं तुझसे मिल जाऊं तो यह मर्दी ( पुरुषत्व ) नहीं है ।

२५ कि मर्दी न दौराँ निचाजी कुनंद् । हिजबाँ न रुवाहवाजी कुनंद् ॥

क्योंकि पुल्पलोग समयकी सेवा नहीं करते । सिंह लोभड़ीपना नहीं करते ।

२६ वगर चारः साजम वतेगो तवर । दो जानिब रसद हिंदुओं रा जरर ॥

ओर अगर मैं तलवार तथा कुठार से काम लेता हूँ तो दोनों ओर हिंदुओं को ही हानि पहुँचती है ।

२७ दरेगा कि तेगम जेहद अज मियाँ । जुज अजवन्हे खूँ खुर्दने मुस्लिमाँ ॥

बड़ा खेद तो यह है कि मुस्लिमों के खून पीने के अतिरिक्त किसी अन्य कार्य के निमित्त मेरी तलवार को मियान से निकलना पड़े ।

२८ चु तुर्कां वर्दीं कारजार आमदे । वरे शेर मर्दीं शिकार आमदे ।

यदि इस लडाई कि लिए तुर्क आए होते तो [ हम ] शेरमर्दों के निमित्त [ घर-वैठे ] शिकार आए होते ।

२९ वले आँ सियहकारे बे दादो दीं । कि देवस्त दर सूरते आदमीं ॥

पर वह न्याय तथा धर्म से वंचित पापी जो कि मनुष्य के रूप में राक्षस है ।

२० चु फज्ले जे अफजल नयामद पदीद । न शाइस्तःकारी जे शाइस्तःदीद ॥

जब अफजल खाँ से कोई श्रेष्ठता न प्रकट हुई [ और ] न शाइस्तः खाँ की कोई योग्यता देखी ।

२१ तुरा वरगुमारद पए जंगे मा । कि दारद न खुद तावे आहंगे मा ॥

[ तो ] तुम्हारे युद्ध के निमित्त नियत करता है क्यों कि वह स्वयं तो हमारे आकमण के सहने की योग्यता रखता नहीं ।

२२ वर्खवाहद कि अज जुम्रए हिंदुओं । न मानद कवीपंजए वर जहाँ ॥

[ वह ] चाहता है कि हिंदुओं के दल में कोई बंलशाली संसार में न रह जाय

२३ वहम कुस्तःओ खस्तः शेराँ शवंद । शिगालाँ हिजवे नयस्ताँ शवंद ॥

सिंहगण आपस ही में [ लड भिड़ कर ] धायल तथा श्रांत हो जायें जिसमें कि गीदड जंगल के सिंह बन वैठे ।

२४ न ई राज चूँ दर सर आयद तुरा । फुस्तुश मगर वर गिरायद तुरा ॥

यह गुप्त भेद तेरे सिर में क्यों नहीं पैठता । प्रतीत होता है कि उसका जादू तुझे बहकाए रहता है ।

२५ वसे नेको बद दर जहाँ दीदई । गुलोखार अज वोस्ताँ चीदई ॥

तैने संसार में बहुत भला बुरा देखा है । उद्यान से तैने फूल और कँटे दोनों संचित किए हैं ।

२६ न वायद कि वामा नवर्द आवरी । सरे हिंदुओं जेरे गर्द आवरी ॥

यह नहीं चाहिए कि तू हम लोगों से युद्ध करे [ और ] हिंदुओं के सिरों को धूल में मिलावे ।

२७ वर्दी धुखतःकारी जवानी मकुन । जे सादी मगर यादगीर ई स खुन ॥

ऐसी परिपक कर्मण्यता [ प्राप्त होने ] पर भी जवानी ( यौवनोचित कार्य ) मत कर, प्रत्युत सादी के इस कथन को समरण कर—

२८ न हरजा मुरक्कव तवाँ ताखतन । कि जाहा सिपर वायद अंदाखतन ॥

सब स्थानों पर घोड़ा नहीं दौड़ाया जाता । कहीं कहीं ढाल भी फँककर भागना आचित होता है ।

२९ पलंगाँ बगोराँ पलंगी कुनंद । न वाजैगमाँ खानःजंगी कुनंद ॥

व्याघ्र मुगादि पर व्याघ्रता करते हैं । सिंहों के साथ गृहयुद्ध में नहीं प्रवृत्त होते ।

३० चु आवस्त दर तेगे बुर्जने तो । चु तावस्त दर अस्पे जौलाने तो ॥

यदि तेरी काटनेवाली तखार में पानी है; यदि तेरे कूदनेवाले घोड़े में दम है ॥

३१ व वायदू कि वर दुश्मने दीं जनी । बुनो बेखे इस्लाम रा वरकनी ॥

[ तो ] तुझको चाहिए कि धर्म के शत्रु पर आक्रमण करे [ एवं ] इस्लाम की जड़ मूल सोद डाले ।

३२ अगर दावरे मुलक दारा बुदे । बमा नीज लुत्फो मदारा बुदे ॥

अगर देश का राजा दारा शिकोह होता । तो हम लोगों के साथ भी कृपा तथा अनुग्रह के बर्ताव होते ।

३३ वले तू वजसवंत दाढ़ी फरेव । व दिल दर न कर्दी फराजो नशेव ॥

पर तूने जसवंतसिंह को धोखा दिया [ तथा ] हृदय में ऊँच नीच नहीं सोचा ।

३४ जेरुवाहवाजी न सेर आमदी । वजं गे हिजब्राँ दिलेर आमदी ॥

तू लोमड़ी का खेल खेलकर अभी अघाया नहीं है [ और ] सिंहों से युद्ध के निमित्त ढिठाई करके आया है ।

३५ अर्जीं तुर्कताजी चे आयाद तुरा । हंवायत सुरांवे नुमायद तुरा ॥

तुझको इस दौड़ धूप से क्या मिलता है, तेरी वृष्णा तुझे मृगवृष्णा दिखलाती है !

३६ वदाँ सिफलःमानी कि जेहद वरद । उरुसे वचंगाल खे श आवरद ॥

तू उस तुच्छ व्यक्ति के सटशा है जो कि बहुत श्रम करता है [ और ] किसी सुंदरी को अपने हाथ में लाता है ।

३७ वले वर न अज वागे हुस्नश खुरद । वरस्ते हरीफे वरा वसपुरद ॥

पर उसकी सौंदर्यवाटिका का फल स्वयं नहीं खाता [ प्रत्युत ] उसको अपने प्रतिदंदी के हाथ में सौंप देता है ।

३८ चि नाजी तु वर मेहे आँ नावकार । वदानी सरंजामे कारे जुझार ॥

तू उस नीच की कुपा कर क्या अभिमान करता है । तू जुझारसिंह को काम का परिणाम जानता है ।

३९. वदानी कि वर वच्छेछत्रसाल । चेसाँ ख्वास्त ओ ता रसानद जवाल ॥

तू जानता है कि कुमार छत्रसाल पर वह किस प्रकार से आंपत्ति पहुँचाना चाहता था ।

४० वदानी कि वर हिंदुआने दिगर । नयामद चे अज दस्ते आँ कीनःवर ॥

तू जानता है कि दूसरे हिंदुओं पर भी उस दुष्टके हाथ से क्या क्या विपत्तियाँ नहीं आई ।

४१ गिरफ्त कि पैवंद वस्ती वदो । तु नामूस रा दर शिकस्ती वदो ॥

मैंने मान लिया कि तैने उससे संबंध जोड़ लिया है और कुल की मयादा उसके सिर तोड़ी है ।

४२ वराँ देवदामे अर्जीं रिस्तः चीस्त । कि महकम तर अज बंदे शाल्वार नीस्त ॥

[ पर. ] उस राक्षस के निमित्त इस वंधन का जाल क्या वस्तु है क्योंकि यह वंधन तो इजारवंद से अधिक दृढ़ नहीं है ।

४३ पए कामे खुद ऊ न दारद हजर। जे खूने विरादर जे जाने पिदर ॥

वह ता अपने इष्ट साधन के निमित्त भाई के रक्त [ तथा ] वाप के प्राण से भी नहीं डरता ।

४४ जे पासे वफा गर बदानी सखुन । चि कर्दी वशाहेजहाँ याद कुन ॥

यदि तू राजभक्ति की दोहाई दे तो तू यह तो स्मरण कर कि तैने शाहजहाँ के साथ क्या बर्ताव किया ।

४५ अगर बहरःदारी जे फर्जानगी । जनी लाफे मर्दी ओ मर्दानगी ॥

यदि तुझको विधाता के यहाँ से बुद्धि का कुछ भाग मिला है [ और ] त पौरुष तथा पुरुषत्व की बड़ मारता है ।

४६ जे सोजे वतन तेग रा ताव् देह । जे अझके सितम दीदःगाँ आव देह ॥

तो तू अपनी जन्मभूमि के संताप से तलवार को तपावे [ तथा ] अत्याचार से दुखियों के आँसू से [ उसपर ] पानी दे ।

४७ न मारा वहम् वक्ते पैकार हस्त । कि वर हिंदुओँ कार हुश्वार हस्त ॥

यह अवसर हम लोगों के आपस में लड़ने का नहीं है क्योंकि हिंदुओं पर [ इस समय ] बड़ा कठिन कार्य पड़ा है ।

४८ जनो बज्जओ मुल्को इमलाके मा । बृतो माविदो आविदे पाके मा ॥

हमारे लड़के बाले, देश, धन, देव, देवालय तथा पवित्र देव पूजक—

४९ हमः रा तवाहीस्त अज कारे ऊ । वजाए रसीदस्त आ जारे ऊ ॥

इन सब पर उसके काम से आपत्ति पड़ रही है । [ तथा ] उसका दुःख सीमा तक पहुँच गया है ।

५० कि चंदे चु कारश वमानद चुनीं । निशाने न मानद जे मा वर जर्मी ॥

कि यदि कुछ दिन तक उसका काम ऐसाही चलता रहा [ तो ] हम लोगों का कोई चिह्न [ भी ] पृथ्वी पर न रह जायगा ।

५१ तअज्जुव कि इक दस्तए मुस्लिमाँ । वरी पहन मुल्कम् शवद् हुक्मराँ ॥

बड़े आश्र्य की बात है कि एक मुठी भर मुसलमान हमारे [ इतने ] बड़े इस देश पर प्रभुता जमावें ।

५२ न. ई चीरः दस्ती जे मर्दानगीस्त । वर्वाँ गर तुरा चश्मे फ जानगीस्त ॥

यह प्रवलता [ कुछ ] पुरुषार्थ के कारण नहीं है । यदि तुझको समझ की आँख है तो देख ।

५३ चसाँ ऊ वभा मोन्हवाजी कुनद । चसाँ वर रुद्धा रंगसाजी कुनद ॥

[ कि ] वृह हमारे साथ कैसी गोटियांचाली करता है और अपने मुँह पर कैसा कैसा रंग रँगता है ।

५४ कशद् पाय मारा व जंजीरेमा । वबुर्द् सरेमा व शमशीरे मा ॥

हमारे पावों को हमारी ही साँकलों मे जकड़ देता है [ तथा ] हमारे सिरों को हमारी ही तलवारों से काटता है ।

५५ मरा जहद् वायद् फरावाँ नमूद् । पए हिंदुओं हिंदो दीने हुनूद् ॥

हम लोगों को [ इस समय ] हिंदू, हिंदोस्तान तथा हिंदू धर्म [ की रक्षा ] के निमित्त बहुत अधिक यत्न करना चाहिए ।

५६ ववायद् कि कोशेमो राये जनेम् । पए मुल्के खुद दस्तो पाये जनेम् ॥

हमको चाहिए कि यत्न करें और कोई राय स्थिर करें [ तथा ] अपने देश के लिये खूब हाथ पाँव मारें ।

५७ व शमशीरो तदवीर आवे दहेम् । वतुकाँ व तुर्कीं जवावे दहेम् ॥

तलवार पर और तदवीर पर पानी दें [ अर्थात् उन्हें चमकावें और ] तुकाँ को जवाव तुर्कीं में ( जैसे का तैसा ) दें ।

५८ व जसवंत गर तू मुवाफिक शवी । व दिल दर्पण आँ मुनाफिक शवी ।

यदि तू जसवंतसिंह से मिल जाय और हृदय से उस कपट कलेवर के पैदे पड़ जाय ।

५९ व राना दमी हमदमे हमदमी । वे वायद कि कारे वर आयद हमी ॥

[ तथा ] राना से भी तू एकता का व्यवहार करले तो आशा है कि बड़ा काम निकल जाय ।

६० जे हर्सू वता जेदो जंग आवरेद । सरे माररा जेरे संग आवरेद ॥

चारों तरफ से धांवा करके तुम लोग युद्ध करो । उस साँप के सिर का पथर के नीचे दबा लो ( कुचल डालो ) ।

६१ कि चंदे व पेचद् वर अंजामे खेश । नेयारद् व मुल्के दकिन दाम खेश ॥

कि कुछ दिनों तक वह अपने ही परिणाम के सोच में पड़ा रहे [ आर ] दक्षिण प्रात की ओर अपना जाल न फैलावे ।

६२ मन हैं सू व मर्दाने नेजःगुजार। अजीं हर दो शाहों वर आरम इमार॥

[ और ] मैं इस ओर भाला चलने वाले वीरों के साथ इन दोनों वाद्यशाहों का भेजा निकाल लूँ ।

६३ व अफवाजे गुर्हिदा मानिंदे मेग। वेवारम अवर मुस्लिमों आवे तेग॥

मेघों की भाँति गरजने वाली सेना से मुसलमानों पर तलवार का पानी वरसाऊँ ।

६४ व शोयम् जे इसलाम नामो निशाँ। जे लौहे दकिन अजकराँ ताकराँ॥

दक्षिण देश के पटल पर से एक सिरे से दूसरे सिरे तक इस्लाम का नाम तथा चिह्न धो ढालूँ ।

६५ अजाँ पस् व मर्दाने पैमूदःकर। वजंगी सवाराने नेजःगुजार॥

इसके पश्चात् कार्यदक्ष शुरों तथा भाला चलानेवाले सवारों के साथ ।

६६ चु दरियाय पुर शोरिशो मौजजन। वर आयमव मैदाँ जे कोहे दकिन॥

लहरें लेती हुई तथा कोलाहल मचाती हुई नदी की भाँति दक्षिण के पहाड़ों से निकल कर मैदान में आऊँ ।

६७ शवम जूदतर हमरकावे शुमा। अजो वाज पुर्सम हिसावे शुमा॥

और अत्यंत शीघ्र तुम लोगों की सेवा में उपस्थित हूँ और फिर उससे तुम लोगों का हिसाव पुछूँ ।

६८ जे हर चार सू सख्त जंग आवरेम। वरो अर्सए जंग तंग आवरेम॥

[ फिर हम लोग ] चारों ओर से धोर शुद्ध उपस्थित करें और लडाई का मैदान उसके निमित्त संकीर्ण कर दें ।

६९ बदेहली रसानेम अफवाजरा। बदाँ खानए खस्तः अमवाजरा॥

हम लोग अपनी सेनाओं की तरंगों को, दिल्ली में, उस जर्जरीभूत धर में, पहुंचा दें ।

७० जे नामश् न औरंग मानद न जेव। न तेगे तअदी न दामे फरेव॥

उसके नाम में से न तो औरंग ( राजसिंहासन ) रह जाय और न जेव ( शोभा ) न, उसकी अत्याचार की तलवार [ रह जाय ] न कपट का जाल ।

७१ वरारेम जूए पुर अज खूने नाव। बख्हे बुजुर्ग रसानेम आव॥

हम लोग शुद्ध रक्त से भरा हुइ एक नदी वहा दें [ और उस से ] अपने पितरों की आत्माओं का तर्पण करें ।

७२ वनैरूप दादारे जाँ आफरीं । वसाजेम जायश वजेरे जमीं ॥

न्यायपरायण प्राणों के उत्पन्न करनेवाले ( ईश्वर ) की सहायता से हम लोग उसका स्थान पृथ्वी के नीचे ( कब्र में ) बना दें ।

७३ नई कार विसियार दुश्वार हस्त । दिलो दीदूओ दस्त दर्कार हस्त ॥

यह काम [ कुछ ] बहुत कठिन नहीं है । [ केवल यथोचित ] हृदय, आँख तथा हाथ की आवश्यकता है ।

७४ दो दिल यक शब्द वेशकुनद कोहरा । परागंदगी आख अंवोहरा ॥

दो हृदय ( यदि ) एक हो जायें तो पहाड़ को तोड़ सकते हैं [ तथा ] समूह के समूह को तितिर तितिर कर दे सकते हैं ।

७५ अर्जीं दर भरा गुफलनाही वसेस्त । कि दर नामः आवुर्दनश राय नेस्त ॥

इस विषय में मुझको तुझसे बहुत कुछ कहना [ सुनना ] है, जिसका पत्र में लाना ( लिखना ) [ युक्ति ] सम्मत नहीं है ।

७६ वरखाहम कि रानेम वाहम सखुन । ने यारेम वे सूद रंजो मेहन ॥

मैं चाहता हूँ कि हम लोग परस्पर वात चीत करलें जिसमें कि व्यर्थ दुःख तथा श्रम न झेलें ।

७७ चु ख्वाही वे आयम बङ्गीदारे तो । वगोश आवरम राजे गुफतारे तो ॥

यदि तू चाहे तो मे तुझसे साक्षात् करने आऊँ । [ और ] तेरी वातों का भेद अवणगोचर करूँ ।

७८ वरखलवत कुशायेम रूप सखुन । कशम शानः वर पेचे मूरुप सखुन ॥

हम लोग वात रूपी सुंदरी का मुख एकांत में खोलें [ और ] मैं उसके बालों के उलझन पर कंधी फेरूँ ।

७९ व दामाने तद्वीर दस्त आवरेम । फुसूने वराँ देव मस्त आवरेम ॥

यत्न के दामन पर हाथ धरें । [ और ] उस उन्मत्त राक्षस पर कोई मंत्र चलावें ।

८० तराजे म राहे सुए कामे ख्वेश । फराजेम दर दो जहाँ नामे ख्वेश ॥

अपने कार्य की [ सिद्धि ] की ओर का कोई रास्ता निकालें [ और ] दोनों लोंगों ( इहलोक तथा प्रलोक ) में अपना नाम ऊँचा करें ।

८१ वतेगो वअस्पो वसुल्को बदीं । कि हर्गिज गजंदत न आयद अर्जीं ॥

तलवार की शपथ, घोड़े की शपथ, देश की शपथ तथा धर्म की शपथ करता हूँ कि इससे तुझपर कदापि [ कोई ] आपत्ति नहीं आवेगी ।

८२ जे अंजामे अफजल मशौ बद्धुमाँ । कि ओरा न बुद्ध रास्ती दरमियाँ ॥  
अफजल खाँ से परिणाम से तू शंकित मत हो क्योंकि उसमें सचाई नहीं थी ।

८३ जे जंगी सवाराने परखाशजू । हजारो दो सद दर कर्मी दाइत ऊ ॥  
बारह सो बडे लडाके हवशी सवार वह मेरे लिये थात में लगाए हुए था ।

८४ अगर पेश दस्ती न कर्दम बरो । कि ई नामः अकन्तु नविझते बतो ॥  
यदि मैं उसपर पहिले ही हाथ न फेरता तो इस समय यह पत्र तुझको  
कौन लिखता ।

८५ मरा वातो चश्मे चुर्नीं कार नेस्त । तुरा खुद बमन नीज पैकार नेस्त ॥  
[ पर ] मुझको तुझसे ऐसे काम की आशा नहीं है [ क्योंकि ] तुझको भी  
ख्यं मुझसे कोई शब्दुता नहीं है ।

८६ जवाबत बयाबम् अगर वाशवाब । शब आयम् व पेशो तनहा शिताब ॥  
यदि मैं तेरा उत्तर यथेष्ट पाऊँ तो तेरे समक्ष रात्रि को अकेला आऊँ ।

८७ नुमायम् बतो नामःहाए निहाँ । कि बगिरक्षतम अज जेवे शायस्तःखाँ ॥  
मैं तुझको वे गुप्त पत्र दिखाऊं जोकि मैंने शाइस्तः खाँ के जेव से निकाल  
लिए थे ।

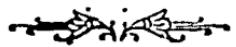
८८ जनम आवे अंदेशः बर दीदः अत । कुनम् दूर ख्वाबे पसंदीदः अत ॥  
तेरी आँखों पर मैं संशय का जल छिड़कूँ ( और ) तेरी सुखनिद्रा को  
दूर करूँ ।

८९ कुनम् रास्त ताबीर ख्वाबे तुरा । बजाँ पस बगीरम् जवाबे तुरा ॥  
तेरे स्वप्नका सच्चा सच्चा फलदेश करूँ ( और ) उसके पश्चात् तेरा  
जवाब लूँ ।

९० नयाबद चु ई नामः इमजाजे तो । मनो तेग बुर्जनो अफवाजे तो ॥  
यदि यह पत्र तेरे मन के अनुकूल न पडे । ( तो फिर ) मैं हूँ और काटने  
वाली तलवार तथा तेरी सेना ।

९१ चु खुर्शेद फंदी कशाद रुब शाम । हिलालम नेयाम अफनगद वस्स लाम  
कल जिस समय सूर्य अपना मुँह संध्या में छिपा लेगा । उस समय मेरा अर्धचंद्र  
( खड़ ) मियान को फेंक देगा ( मियान से निकल आवेगा ) । बस, भला हो ।

# शिवकालीन चरित्र-सूची



( इथामसुंदर य० मराठे. )

काल, स्थल व व्यक्ती हीं तीन इतिहासाचीं प्रधान अंगे आहेत. या तीन अंगांचे परिशीलन पेशवार्इ पुरते अलीकडे वरेच स्पष्ट झाले आहे. तोच प्रकार वास्तविक शिवकालासंवंधाने झाला पाहिजे. त्यासाठीं अमुद्रित कागद सोडून दिले तरी, मुद्रित कागदां पुरती परिपूर्ण सूची वरील तीन्ही वावतींची अवश्य व्हावयास पाहिजे. तसा उपक्रम या विशत-सांवत्सरिक-उत्सवाचे निमित्तानें निघणाऱ्या या ग्रंथांत करण्यांत आला आहे. कालासंवंधाने जेथे-शकावली, स्थलासंवंधाने मराठशाहींतील किले आणि व्यक्तिसंवंधाने पुढे यावयाचीं चरित्रे, अशा मासल्यांचे तीन्ही भाग परिपूर्णपणे लक्षांत घेतले, तरच शिवकालीन इतिहास लिहिण्याची शवयता प्राप्त होईल.

वरेचसे साधनग्रंथ वाचून शिवकालीन व्यक्तींची एक सूचि मीं वनविली. त्या सर्वांचीं चरित्रे मूळ आधारांसह याच पुस्तकांत वाचकांस देण्याचा माझा विचार होता. परंतु पुस्तक प्रसिद्धीस अवधि फार थोडा राहिल्यामुळे, हें काम संपूर्ण करितां आले नाहीं. अशा स्थितींत सुमारे पाऊऱशे चरित्रे तयार झालेलीं अभ्यासकांस थोडीं वहूत मार्गदर्शक होतील, अशा समजुतीने पुढे दिलीं आहेत. सामान्यतः ज्या व्यक्ती इतिहासांत प्रसिद्ध गणल्या जातात, त्या मुहामच या यादींतून गाळिल्या आहेत. म्हणून एका अर्थानें या टिप्पास “अप्रसिद्ध व्यक्तींचीं अप्रसिद्ध चरित्रे” असे नंव देतां येईल. याच धर्तीवर शिवकालीन व्यक्तींचीं संपूर्ण सूची त्यांच्या चरित्रां-सह पुढे मार्गे वाचकांस देण्याची मीं उमेद वाळगितों.

—००५०—

अबदुल करीम ऊ बुहलोल खान.—हा मूळचा अफगाणिस्थानचा पठाण. फिरत फिरत हिंदुस्थानांत आला. मोगल सरदार खान जहान याजकडे तो आश्रयार्थ गेला, तेव्हां त्यानें त्यास आपल्याजवळ ठेवून घेतले. खान जहानज्ञी दक्षिणच्या सुमेदारीवर शहाजादा पर्वीझचा मदतनीस या नात्यानें स. १६०९ त नेमणूक झाली. त्याच वेळी अबदुल करीम आपल्या धन्यावरोवर दक्षिणेत आला. खानजहानने पुढे वादशहा शहाजहाज विरुद्ध वंड केले. परंतु शहाजहानच्या सैन्यापुढे त्याचा टिकाव लागला नाहीं. तेव्हां तो विजापुरास आश्रयार्थ गेला. तेथें आश्रय न मिळाल्यामुळे

सान जहान इकडून तिकडे पळत सुटला, व अखेरीस उत्तरेत कलिंजर येथे तो स. १६२९ त मारला गेला. सान जहानची उरली सुरली संपत्ति अवदुल करीमला मिळाली; आणि तो तडक विजापुर दरवारीं गेला. पूर्वीं सानावरोवर तो तेथे एकदां गेला होताच. दरवारने त्याला वंकापूरच्या नवाब नेमून त्याची कर्नाटकांत रवानगी केली. विजापुरच्या इतिहासांत तान कांतिकारक प्रसंग आले. एक, स. १६३६ चा. यांत शाहजहान व विजापुरकर यांच्या प्रदेशाच्यां मर्यादा ठरल्या. दुसरा स. १६५६ चा. या साली १८ वर्षांचा अली आदिलशाहा गादीवर आला; आणि कानडा, धारवाड, कर्णूल आणि बल्लारी येथील संस्थानिकांनी याच वेळीं वंडाचा उठाव केला. पण वेळींच अवदुल महंमद हा कर्ता वजीर लाभल्यामुळे पुनःश्व स्थिरस्थावर झाले. तिसरा प्रसंग स. १६७२ चा. या वेळीं पठाण व दक्षिणी मुसलमान यांचा वेवनाव झाला, तरी आणखी पंथरा वर्धे आदिलशाहीचे आयुष्य शिळ्क होते. असो. वहुधा या तीनही प्रसंगी बहलोल सान हजर होता. तथापि पाहिल्या वेळीं अगदी नवशिका म्हणून व दुसर्या वेळीं असमर्थ म्हणून दोन्ही वेळीं बुहलोल स्वानास पुढे येण्यास वाव मिळाला नाही. मात्र शिवाजीच्या वाढत्या सतेस तोंड देण्यासाठी अली आदिलशाहाच्या कारकीर्दींत मिरज, पन्हाळा व कोकणच्या सुभेदारीवर त्याची नेमणूक झाली; आणि त्याच वेळीं दरवारीं याचा चंचुप्रवेश झाला. दरवारांत मुसलमानांची दुफळी झाली होती. एक पठाण पक्ष व दुसरा दक्षिणी मुसलमानांचा पक्ष. मुख्य वजीर अव्दुल महंमद खंवीर होता, तोपर्यंत या पक्षांनी आपली डोकी वर काढली नव्हती.

शिवाय, जयसिंगाची मोहीम है एक मोठंच गंडांतर आल्यामुळे कांहां काळ या पक्षभेदांस पंस फुटले नाहीत. स. १६७२ त अली आदिलशाहा मेला व चार वर्षांचा सिंकंद्र गादीवर आला. अवदुल महंमद या जुन्या व कर्त्या वजीराने पूर्वींप्रमाणे कारभार करण्याचे नाकारले. मात्र राज्याचे चार विभाग करून खवास सान, बुहलोलसान, मुजफरसान व सुद अवदुल महंमद यांनी एकेक विभाग सांभाळावा असें ठरविले. परंतु खवास स्वानाने सारी सत्ता आपणाकडे घेतली आणि सुद अवदुल महंमदासही धुव्यावर वसविले. पक्षभेदास तोंड फुटले. बुहलोल हा पठाण-पक्षाचा आणि खवाससान दक्षिणी पक्षाचा पुढारी होता. परंतु खवासस्वानाच्या हातीं अधिकार होता. सेरीज त्याने दक्षिणचा मोगल सुभेदार बहादुरसान याच्याशी सलोखा केला होता. स. १६७४ त शिवाजी कर्नाटकच्या स्वारीवर निवाला, तेव्हा दरवारच्या या उचापती टांकून बुहलोलस्वानास सैन्य घेऊन वौंहर पडावे लागले.

त्या अवकाशात शिवाजी मिरज प्रांत ओलांडून हुवळी लुटीत होता. शिवाजीचा सेनापति प्रतापराव बुहलोलखानास अडविण्यास मार्गे होताच. त्यानें बुहलोलखानास मिरज विजापुरच्या दरम्यान उंचराणी येथे गांठले. “लढाई सूर्योदयपासून अस्तमानापर्यंत जहाली. दोहिंकडील लधकर बहुत जाया—जखमी जहाले. नवाब ( बुहलोल खान ) याची शिकत होऊन तिकोट्यास राहिले, ” ( का. स. प. या. ४३८. ) पाण्यावांचून तर बुहलोलचा जीव टेकीस आला; म्हणून प्रतापरावार्णी सलोख्याचीं वोलणी बोलून, शिवाजीच्या प्रांतास हात लावणार नाहीं असें वचन देऊन, तिकोट्यास माधारी गेला. तेथें त्यास विजापुराहून ताज्या दमत्तें कांहीं सैन्य येऊन मिळाले. तो फिरून प्रतापरावावर चालून आला, फिरून दोधांची नेसरी येथे गांठ पडली. याच लढाईत प्रतापराव मारला गेला, ( ता. २४ फेब्रुवारी स. १६७४ ). या विजयानें धुंद होऊन बुहलोल विजापुरीं दाखल झाला. आपल्या पराक्रमी सेनेची चढलेली तलव तस्काळ भागविण्याची त्यानें खवासखानाजवळ मागणी केली. ही तलवेची भाषा ऐकतांच खवासनें बहादुरखानास मदतीस बोलाविले. बुहलोलही तितकाच धूर्त होता. पुढील अतिप्रसंग टाळण्यासाठी त्यानेंही चटकन आपली पगडी फिरविली व “ तलव चढली आहे खरी; पण ती सावकाशीनं भागविली तरी चालेल ! ” अशी नरमाईची भाषा सुक्त केली. खवास खान भावडा ! त्याला ही वतावणी खरी वाटली; आणि बुहलोलच्या वोलण्यावर विश्वास ठेवून तो स्वस्थ वसला. पण बुहलोल टपून वसला होता. वातमी रासून त्याने खवासखानास ता. ११ नोव्हे. स. १६७५ रोजी दाखल्या निशेत पकडून वंकापूर येथे कैदेत ठेविले. अशा रीतीनें बुहलोलचा म्हणजे पठाण पक्ष विजयी झाला सरा; पण मोगलांचे अरिष्ट टळले नव्हते, आणि शिवाजीची लढाई थांवली नव्हती. शिवाय, खवासखानानंतर सध्यद मकदम सर्जाखान हा दक्षिणी मुसलमानांचा पुढारी झाला. परंतु सेनापति व वर्जीर हे दोन्ही अधिकार बुहलोलखानाकडे होते. यानें भराभर नवीन पठाण अधिकारावर नेमिले, व खिजरखान पनी यास सळागार केले. हा पनी स. १६७६ त दक्षिणी मुसलमान पक्षाकडून मारला गेला. त्यामुळे चिडून जाऊन बुहलोलने खवासखानाचा वध केला.

खवासखानाची वाजू घेऊन सर्जाखान उघडपणेच युद्धास तयार झाला. मरहूम पनीचे दोन पुत्र व बुहलोल यांनी लढाई दिली. सर्जाखानाचा मोड होऊन तो बहादुरखानाकडे गेला. बहादुरखानानें जंगी फौज घेऊन सर्जाखानास पाठीशीं घातलें व बुहलोलखानास झुंजाची सलामी दिली. तथापि या युद्धाचें पर्यवसान आदिलशा-

ही पूर्णपणे मोगल सत्तेच्या अंकित होण्यांत झाले, आणि सीढी मसाऊद यास बादशाही मान्यतेने वजिरीचे अधिकार देण्यांत आले. मात्र बुहलोलखानाची महत्वाकांक्षा जागत्या जागीच राहिली. तह पक्का होऊन मसाऊद वजीरीच्या पदावर आरुढ होण्यापूर्वीच बुहलोलखान ता. २३ डिसेंबर १६७७ रोजी हिरापूर येथे मृत्यु पावला. ( जै. घ. इ.; का. सं. पया. ४३८; सरकार—औरंगजेब, ग्रंथांक ४. )

**अली कुली.**—शिवाजी आण्याहून पक्का गेल्याची बातमी बादशाहाने आपल्या राज्यांतील अधिकाऱ्यांस कळविली व तो सांपडेल तेथें त्याला पकडप्याचा हुक्म फर्माविला. एके दिवशी रात्री कांहीं वैरागी अली कुलीच्या अधिकाराखालील एका गांवी आले. तेथील फौजदार या नात्याने संशयावरून अलीने त्या वैराग्यांस पकडले. हे वैरागी म्हणजे शिवाजी व त्याचे लोक होते. अटकेत असतांना शिवाजीने अलीच्या समोर जाऊन, “मीच तो शिवाजी” असें बिनधोक्पणे सांगितले, आणि लोगेच आपल्या जवळचा एक मौल्यवान हिरा त्यास दिला. तेवढ्याने त्याचे समाधान झाले, आणि शिवाजी सुरक्षितपणे तेथून सुटून पुढे निघाला. अली कुलीच्या वरील गांवाचे नांव आढळत नाही. ( सरकारकृत शिवाजी ).

**आकण्णा व मादण्णा.**—कुत्वशाहींतील प्रख्यात ब्राम्हण मुस्तदी. हे दोघे सख्खे बंधु असून, यांची नांवे अकरस भानजी व माधो भानजी अर्शी होतीं. यांचे आडनांव पिंगळी. स. १६६६ त अबदुल कुत्वशाहाच्या कारकीदांत हे दोघे गरीब ब्राम्हण गोवळकोङ्डास आले, व सध्यद मुस्तफा नांवाच्या मोठ्या सरदाराकडे चाकरीस राहिले. आकण्णा धूर्त व पुरा व्यवहारी माणूस होता. मादण्णा विद्वान असून फारसी व हिंदुस्थानी या भाषा उत्कृष्ट जाणत होता. मुस्तफाच्या वजनामुळे या दोघा वंशांची दरबारींही वग होती. स. १६७२ त अबदुल कुत्वशाहा मेला आणि त्याचा जांवई अबुलहसन ५० तानशहा गाडीवर आला. तानशहा स्वभावतच छंदीफंदी आणि विलासी होता. आकण्णा-मादण्णांचे दरवारचे वाढते वजन पाहून तानशहाने मादण्णास आपली वजिरी दिली. स. १६७७ त शिवाजीची व तानशहाची भेट करवून दोघांचे हितसंबंध मादण्णानेचे दृढ करण्याचा प्रयत्न केला. शिवाजीविहळ त्यासं फार प्रेम वाटत असे. म्हणून त्याने शिवाजीस आपल्या घरी बोलावून मेजवानी दिली. “आणि आपले मातोश्रींचे हातीं पाक सिद्ध करून मादण्णापांत व आकण्णापांत जवळ वसून राजियास भोजन घातले.” ( सभा० ८८ ). तथापि दरवारीं ब्राम्हण कारभारी व शिवाजीशीं दोस्ती या दोने भयंकर गोष्टी तानशहाने केल्या व चालू ठेवल्या, म्हणून औरंगजेबाचा तिळपापड झाला. मरहूम सुल-

तानाच्या वायका सरुमा व जानी साहिवा या आकण्णा व मादण्णा यांच्या विरुद्ध होत्या. तथापि त्यांजविरुद्ध प्रत्यक्ष या वायांस कांहीच करतां येण्याजों नव्हते. औरंगजेवाचा वर्कलि मीर्झा महंमद हा गोवळकोङ्ड्यास होता. तो वेळी अवेळी तानशहास टाकून वोलण्यास चुकते नसे. खुद मादण्णा स्वतः कितीही हुपार असला तरी एकंद्र कुत्वशाहीच इतकी ढवधाईस आली होती की, ती फिरून जोमदार करण्यास मादण्णाच्या जोडीला एसादा तलवारव्हादरच पाहिजे होता. स. १६८३ त. औरंगजेव दक्षिण जिंकण्याकरितां आला. तेव्हां मादण्णास प्रधान-पदावरून दूर करण्यास तानशहास त्यानें फर्माविले. तानशहास ने हा वादशाही हुक्म कागदावरच ठेविला. असेरीस स. १६८६ त. खुद गोवळकोङ्ड्यावरत्व औरंग-जेवाचा मुलगा शहा आलम चालून आला. या स्वारीस सर्वस्वीं आकण्णा व मादण्णा हे कारणीभूत आहेत, अशा समजुतीने कोधाविष्ट झालेल्या कांहीं मुसल-मानांनी या वंधूस मारण्याचा कट केला. शेस मिनहाज नांवाचा कटवाल्यांचा पुढारी होता; आणि सरुमा व जानी साहिवा यांचीही त्यास अनुभवित होती. स. १६८६ मार्च माहिन्यांत एके दिवशी तानशहाशीं मादण्णापंत व आकण्णापंत सहवत करीत होते. तों रात्र शाली. सखवत संपवून घरीं येण्यास निधाले. मारेक-यांनीं पावत ठेविलीच होती. संधि साधून मारेक-न्यांचा म्होरऱ्या जमशीद याने दोघांवर भर-रत्यांत वार केले. इतर मारेक-न्यांनीही तलवारी चालविल्या. त्या वंधूंचा पुतृण्या स्तुमराव नांवाचा होता. त्याचा घरापर्यंत पाठलाग करून त्यासही त्यांनी ठार मारिले. शहरांतील वाहाणांच्या मोहल्यावरही असाच हल्ला करून कित्येक घरादारांची धुळवाण केली. आकण्णा व मादण्णा यांच्या वृत्यूने औरंगजेव प्रसन्न होईल आणि कुत्वशाही वांचेल, असें जंमशीदला वाटले असावे. पण औरंगजेव तर प्रसन्न झाला नाहीच आणि विचाऱ्या कुत्वशाहीचे माव त्याच सालीं निर्मूलन झाले. ( सरकार, औरंगजेव, ग्रंथांक-४. )

आदिलशाहींत मुरार जगदेव यानतराव, निजामशाहींत सावाजी अनंत ऊ चतुर सावाजी आणि कुत्वशाहींत आकणा-मादण्णा हे सतराच्या शतकांत दक्षिणेतील नामांकित मुत्सदी होऊन गेले. या तिघांचेही शेवटीं खूनच झाले, हा विशेष दुःखाची पण लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे ! तथापि त्या काळीं प्रसिद्ध पुरुपांचे खून होणे ही आश्वर्याची गोष्ट नव्हती. तें एक लौकिकांचे पर्यवसान होते.

आंगरे.—यांचे मुळ उपनाम संकपाळ. कुलाख्यानजीक आंगरवाडीचे राहणारे म्हणून आंगरे हें नांव पडले. तुकोजी आंगरे स. १६५८ त. शिवाजीकडे प्रथम वार-

गिरी करून होता. पुढे हळूहळू वाढत जाऊन सुवर्णदुर्गाच्या सुभ्यावर त्याची नेम-  
पूक झाली. त्यापूर्वी सुवर्णदुर्गाचा सभा अच्छोजी मोहिते याजकडे होता. एकदा  
सुवर्णदुर्गावर जंजिरेकरांनो चढाई केली आणि दुर्गातील रसद संपली, तेव्हा अच्छोजी  
हिंत सोडून किला शत्रूच्या हवाली करण्याचे वेतांत होता. अशा स्थिरीत तुकोजीने  
शत्रूवर निकरांचा हळा चढविला. त्या वेळी तुकोजीचा पुत्र कान्होजी हा शत्रूकडे  
पाढाव झाला. तथापि तुकोजीने धीर न सोडतां, हवशांची फौज उठवून लाविली.  
या त्याच्या मदुमीवरून तुकोजीस सुवर्णदुर्गाची सुभेदारी मिळाली. “ त्यांनी समु-  
द्रांत स्वारी शिकारी करून वेळौली यासी लढाया करून शिकस्त तरांडी मारून  
सरकार किफायत करीत गेले. ” कान्होजी हा राजारामावरोवर चंदीचंदावरीं गेला.  
होता, त्यासुच पुढे राजारामाने सुवर्णदुर्गाचे सुभ्यावर कायम केले. तेव्हांपासून पुढे  
आंगःयांस सवंधं कोकणच सुभा सांगितला. ( कै. या, २ ).

आपाजी नामदेव लांडे.—हे मूळचे सर्जापूर, कळंवे, किले वैराटगड ता.  
वंदन येथील राहणारे. आपाजीचा वाप नामांजी व त्याचे भाऊ बाळाजी व नरसोवा  
हे होनप देशपांकडे नोकरीस राहिले. नामांजी होनपांची गुमास्तेगिरी करीत होता. त्याचे  
पश्चात् आपाजी तें काम करू लागला. त्याने होनपांचे देशपांडेपण वळकावण्याचा दोनदां  
प्रयत्न केला, पण सफल झाला नाही. संभाजीच्या कारकीर्दीस मोगलाई अंमल झाला.  
किले कोळापण्यास वेळा पढला असतां आपाजीची आई गोदूवाई इनें कर्यात मावळचे  
देशपांडेपण आपणास यावे, असा अर्ज औरंगजेबास दाखल केला. पुढे त्यास खूऱ्या  
करून वतन मिळविण्यासाठी वाळाजी कृष्ण, आपाजीचा चुलता, वाटून मुसलमान  
झाला. तेव्हां त्यास स. १७०६ त कर्यात मावळचे देशपांडेपण मिळाले. मसलमान झाले  
म्हणून आडनांव लांडे देशपांडे असे पढले. यांस डोणजेकर देशपांडे असे म्हणतात.

इवाहीमसाना.—शिवाजीची नोकरी इमानाने करणारा मुसलमान सरदार. ता० १५  
एप्रिल स० १६७४ रोजीं शिवाजीने फोंडा किल्याचा वेळा दिला. मोर्चे लावून हल्ले  
चढवीत असतां आदिलशाहीचा सरदार बुहलोलखान किलेकन्यांच्या उपराळ्यास येत  
असल्याचे कळले. तेव्हां त्यास पिटाळून लावण्याचा शिवाजीने वेत केला. वेळ्याची  
ढिलाई पाहून किल्यांतील शिवंदीचे स्वार तटावर व बुरुजावर उभे राहिले. शिवा-  
जीने ही संधि साधली, व आधींच तयार भरून ठेविलेले सुरंग उढविले; त्यावरोवर  
आंतील शिवंदीची पळापळ झाली. या गंदीत इवाहीमसानाने निशाण हातांत वेऊन  
कटकटीची पर्वा न करितां किल्यावर रोविले. शिवाजीने त्याच्या शिताफीची तारीफ  
केली व इवाहीमसानास तेथील सुभेदारी सांगितली.

खेळोजी भोसले.—विठोजीचा मुलगा व शहारीचा चुलतभाऊ. हा निजामशाही दरबारांत मोठा मनसबदार होता. मलिकंबराच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा फत्तेखान याजकडे कांहीं दिवसांनीं वजिरीचा अधिकार आला. फत्तेखान जुलुमी आणि हेकड होता, त्यामुळे दरबारांत एकमुखी सत्ता राहिली नाहीं. शहाजहानच्या दक्षिण जिंक-णाऱ्या फौजा बऱ्हणपुरास तळ देऊन आसपास घिरव्या घालीत होत्या. निजाम-शाही दरबारांत यापुढे आपले ऊर्जित होणे नाहीं, असे पाहून खेळोजी आपल्या दोघां भावांसह—मालोजी व परसोजी यांसह—स. १६२९ त मोगलांस जाऊन मिळाला. तेथे त्यास ५ हजारांची मनसबदारी मिळाली. स. १६३३ त मोगलांनी दौलताबादला वेढा दिला असतां, खेळोजी मोगल फौजांतून फुटून विजापुरकरांस जाऊन मिळाला. निजामशाही व आदिलशाही यांच्या संयुक्त फौजा दौलताबादचे रक्षण करीत होत्या. अर्थात् खेळोजीस मोगल फौजांविरुद्ध लढावें लागले. पुढे खेळोजीची बायको एकदां गंगास्नानास गोदावरीतीरीं जात असतां मोगलांनीं तिला पकडिले, आणि खेळोजीस निरोप पाठविलां कीं, “तुझी बायको आमच्या ताव्यांत आहे. चार लाख रुपये संडणी भरावयाची असेल, तर तिची सुटका होईल.” खेळोजीने चार लाख रुपये भरून बायकोस परत आणिले. पण याच वेळीं आदिलशाहाचा व मोगलांचा तह झाल्यामुळे खेळोजीस त्याही नोकरीस मुकावें लागले. अशा रीतीने सर्वच बाज अंगावर आन्यामुळे तो परत आपल्या गांवीं गेला आणि वेरुळास त्याने पालेगारी आरंभिली. दक्षिणचा मोगल सुभेदार खुद औरंगजेबच या वेळीं अधिकारावर होता. त्याने मलिक हसन नामक सरदारास खेळोजीवर पाठविले. मलिकने खेळोजीस पकडिले, आणि त्याचा स. १६३९ च्या आकटोबरांत शिरच्छेद केला.

( सरकार, औरंगजेब,—ग्रंथांक १ ).

खंडोजी विन धर्मोजी खोपडे.—हे तर्फ उत्रोलीचे देशमुख. याचे आणि कारीचे जेवे देशमुख यांचे देशमुखीच्या वतनाबद्दल नेहेमीं तंटे चालू होते. जेध्यांनीं तपे शिरवळच्या देशमुखीच्या सनदा निजामशहाकड्हन आणिल्या; त्या वेळीं खोपड्यांनीं मेडखिंडींत खेळोजी जेध्याची वाट रोखून दगा केला. खेळोजी मयत झाला, परंतु त्या गडबडींत सनदा खोपड्यांच्या हातीं लागल्या नाहींत. याप्रमाणे कधीं जेध्यांनीं तर कधीं खोपड्यांनीं आपापलीं माणसे जमवून एकमेकांवर चालून जावे, दहपांच लोक प्राणास मुकावे आणि फिरून पांचदहा वर्षे दोघांनींही स्तव्य राहवें, असा या दोन घराण्यांचा क्रम कैक वर्षे चालू होता. प्रमुख सत्तेची दिलाई तर होतीच, पण खोन्यांच्या आणि त्यांमधील किल्चांच्या आश्रयाने अशा

कटकटी त्या कालीं वारंवार होत. एकदां जेध्यांनीही मौजे करनवडे येथे खोपड्यांचे वळ्हाड निघाले असतां त्यावर छापा घालून सारे लग्न उधळून दिले. परंतु पुढे या दोघांसही या कटकटीचा कंटाळा येऊन त्यांनी शिरवळच्या हवालदारकडे गाळ्हाणे केले. समस्त दिवाण व गोत यांनी निकाल दिला कीं, “पातशहांनीं जेधियास देशमुखी दिल्ही हे गोष्टी; परंतु खोपड्यांनीं जेध्यांचा मारा केला, व जेध्यांनीं खोपड्यांचे वळ्हाड मारिले, त्यामुळे खून दुतर्फा जाले आहेत. याकरितां देशमुखी दौ जागां वांटवी.” ( सं. १५-३०२ ) या निकालाप्रमाणे भोरतर्फेची जेध्यांस व उत्रोली-तर्फेची खोपड्यांस अशी देशमुखीची फारकत करून मिळाली. जेध्यांप्रमाणे खोप-डेही विजापुरकरांकडे चाकरीस राहिले. शिवाजीने सात्या मावळच्या देशमुखांस दूस्त केले, त्या वेळीं खंडोजीने शिवाजीची सत्ता कबूल केली. तरी विजापुरचे मन-सवदार या नात्याने तो आपणास विजापूरच्या नोकर म्हणवी. या ‘दोन डगरीं-वरील’ धोरणाची कसोटी अफजलखान प्रकरणीं लागली. शिवाजीच्या पारिपत्यां-साठीं अफजल विजापुरांहून निघाला, तेव्हां त्याने सात्या देशमुखांस व मनसब-दारांस आपापल्या जमेतीनिशीं येऊन मिळण्याचीं फर्माने काढिलीं. त्या फर्मानाप्रमाणे खंडोजी अफजलास जाऊन मिळाला. अफजलवधानंतर झालेल्या लढाईत खंडोजीं पाढाव सांपडला. कान्होजी जेध्याने त्यावळूल शिवाजीकडे रद्दबदली केली. शिवाजीने त्याचें वतन कायम ठेविले; पण वेळानीवळूल खंडोजीचा “उजवा हात व डावा पाय कापविला.....ज्या हाते तरवार धरिली तो हात कापिला.”

( जे. क., शि. च. प्र. पृ. ४५ )

**गाळी वेग.**—जयसिंगाच्या सैन्यांतील एक अधिकारी. आश्र्यास जातांना जयसिंगाच्या वरीने हा शिवाजीवरोबर होता.

**राजा गोपाळदास गौर.**—अशेरीचा किलेदार. याचा भाऊ विठ्ठलदास शहाजहानच्या दरबारी होता. स. १६२२ त शहाजहान बापाविरुद्ध बंड करून दक्षिणेत आला, आणि गोपाळदासास आपला सारा सरंजाम सुपुर्दे करून अशेरीच्या किल्यावर ठेवून ( स. १६२३ ) स्वतः पर्वीझवरोबर लढण्यास निघून गेला. पर्वीझ जहांगीरच्या हुक्मावरून शहाजहानचे बंड मोडण्यास निघाला होता. शहाजहान निस्टून गेला तेव्हां पर्वीझने अशेरीस वेढा दिला. गोपाळदासाने दोन जर्खंपर्यंत किल्डा भांडविला. या कामगिरीबळू शहाजहानने त्यास पांच हजारांची मनसब व ‘मानधाता’ असा किताब दिला. याचेच पुत्र बलिराम व मनोहरदास. ( मा. शिलालेख—डॉ. मोदी १९१५ ). अशेरी किल्डा माहीम तालुक्यांत आहे.

गोपाळभट विन श्रीधरभट महावळेश्वरकर.—हे “भले, थोर अनुष्टाते, सूर्यउपासनी, पद्महस्ती ” असून, शिवाजीची यांजवर वहूत श्रद्धा होती. स. १६५३ त जिजावाई व शिवाजी महावळेश्वरास देवदर्शनास गेले होते. यांजपासून शिवाजीने मंत्रोपदेश संपादित्याचा उल्लेख आहे. ( स. प. ११२ ). गोपाळभटांस राज्याभ्युदयार्थ सूर्यनुष्टान करण्यास सांगितले होते, आणि यावळल त्यास ता. २०-२-१६५३ रोजी सनद करून दिली. त्या अन्वयें दरसाल पाढ्याई होन १००, आठ खंडी धान्य, आरक्क वस्त्रे दोन, पीतांबर एक, शाल एक व आसन एक इतके देण्यांत येत असे. “ स्वामींनी आमचे अभ्युदयार्थ सूर्यप्रीत्यर्थ प्रतिवर्षीं अनुष्टान उत्तरोत्तर करावे व मंत्रउपदेशाही स्वामीचे वंशपरंपरेने आमचे वंशपरंपरेस करावा. ” ( कित्ता ). यावळन शिवाजी व जिजावाई या मातापुत्रांची या भटजीवर अत्यंत भक्ति होती असे दिसते.

गोमाजी नाईक पानसवळ.—लुखजी जाधवरावाच्या पदरचा मनुष्य. जिजावाई माहेराहून शहाजीकडे आली, त्यावेळी तिच्यावरोवर विश्वासाचा व खात्रीचा मनुष्य म्हणून जाधवरावाने यास पाठविले होते. याचा मुलगा खंडेराव नाईक राजारामाचे कारकीर्दींत महत्त्वास चढला. धनाजी जाधवापूर्वीं कांहीं काल सेनापतिपद यांजकडे असल्याचा शिक्का सांपडतो. गोमाजी स. १६४६ त पुण्याचा हवालदार होता. याचा उच्चार पानस-बळ असा आहे; ‘ स ’ वर अनुस्वार नाहीं.

जाफरखान.—शास्ताखानाचा मेहुणा व औरंगजेबाचा वजीर. याच्या तर्फे शिवाजीने आपल्या सुटकेचे बोलणे लाविले होते; पण त्याच्या हातून कांहीं होण्यासारखे नाहीं, हें पाहून शिवाजीने त्याचा नाद सोडला, व ‘ उन्ह्येदात्मनात्मानम् ’चा अवलंब करून युक्तीने सुटका करून घेतली.

जिवा महाला.—अफजलखानाचे भेटीचे वेळीं अत्यंत विश्वासू व जिवास जीव देणारे असे दोन इसम शिवाजीने बरोबर घेतले होते. पैकीं जिवा महाला हा एक होता. हा “ जिऊ महाला मरदाना होता. ” अफजलखानाचा भेटीचा नुसता डाव असून तो आपल्या जिवास अपाय करणार, ही शिवाजीची अटकळ होतीच. त्याप्रमाणे तेथें भेटीचा विपरीत प्रकार दिसतांच शिवाजीने प्रथम वाघनसे चालवन आणि अफजलखानाचा वार चुकवून “ उजवे हाताचा विचव्याचा मारा चालविला. ” ( स. भा. १८ ) “ ऐसे दोन वार करून, मुंडी आंसङ्ग, चौथरियाखाले उडी घालोन निघोन गेले. ” संभाजी कावजीने “ खानाचे डोन्चके कापिले. ” इतक्यांत “ सैद्धंदिंडा पटाईत धांवला. त्याने राजे जवळ केले; आणि लगोलग शिधा-

जीवर चार वार केले. ते चारही वार शिवाजीने 'कातर करून' चुकविले. पांचवा वार शिवाजीस मर्मभेदक होणार, इतक्यांत "जिऊ महाला यांने फिरंगेने खांधावरी सैदं वंडियासी वार केला. तो पट्टियाचा हात हत्यारा—समेत तोडिला." अशा रीतीने "होता जिवा म्हणून वांचला शिवा" अशी आपली कीर्ति जिऊने मागें ठेविली. जिऊ महाला कोंडवली या गांच्चा रहिवाशी. हाणांव महावलेश्वरन्या जुन्या व डोंगराळ वाटेवर वेलंगनजीक आहे. वाई महावलेश्वराकडे 'महाला' हा शब्द न्हावी या अर्थी वापरतात. जिऊ यांने मूळचें आडनांव सकपाळ. जात व धंदा न्हावी यामुळे सामान्यतः महाला हेंच त्याचें नांव तोंडीं व बखरींत कायम झाले. शिवाजीन्या कारकिर्दीपासून सकपाळांनी आपला धंदा सोडला, आणि अद्याप्रिही त्यांचे वंशज हा धंदा करीत नाहीत. जिऊस सीताराम या नांवाचा मुलगा होता. सन १७३२ सालचा सीताराम बिन जीवा महाला याचा एक कागद उपलब्ध आहे, त्यांत मल्हारजी सुभानजी व संताजी महाला अशी २ नांवें आढळतात. ( पं. सं. वृ. १८३९ पृ. १६—१९. )

**तापीद्वास तवाहीद्वास.**—फ्रेंच कप्तानाच्या हाताखालील दलाल, पेठ रायवागचा राहणारा. यानें फ्रेंचांच्या तर्फे शिवाजीकडे व्यापारास सवलती मागितल्या होत्या. त्यावरून शिवाजीने "सौदागरी करून सर्फराज होणे" म्हणून दाखोल वंद्रींही व्यापार करण्यास त्यास परवानगी दिली. सुरत व राजापुर येथे फ्रेंचांच्या वसारी होत्याच, ( खं C. C ).

**दाउदखान कुरेशी.**—जयसिंग-दिलेरखानाबरोबर दक्षिणेत आलेला मातवर मोगल सरदार. दिलेरखानाच्या खालोखाल नांव घेण्याजोगा हाच सरदार होता. याचे दोन पुत्र हमीद आणि लोदीखान बापाबरोबर मोहिमेत होते. जयसिंगाने दक्षिणेत येतांच दिलेरखानास पुरंदर-वेढ्याचें काम दिले. त्याच्या हाताखालीं दाउदखान केदार दरवाजासमोर मोर्चे देऊन बसला होता. अंतःस्थ रीत्या दिलेरखानाचा वरचटपणा दाउदखानास सहन होत नव्हता. म्हणून द्वाउदने आपल्या कामांत दिलाई करण्यास सुरुवात केली. जयसिंगाने लगोलग दाउदखानास तेथून काढून सिंहगड, राजगड, रोहिंडा वर्गे किंवा घेण्याच्या कामगिरीवर पाठविले. राजा रायसिंग, सर्जसिंह, कुत्खखान, अमरसिंग, अचलसिंग, शुभकर्ण हे सरदारही बरोबर दिले होते. दाउदखान तीन्ही किंवा सर करून आसपासचीं सेडीं उध्वस्त करीत ता. १९ मे स. १६६५ ला पुण्यास दाखल झाला. यानंतर पुरंदरचा तह होऊन उटाई संपली. पुढे स. १६७० त शिवाजीची मोहीम सुरु होतांच दाउदखान आपल्या ७००० हजार

सैन्यासह निघाला आणि ता. २८ मार्च स. १६७० रोजी अहंमदनगर येथें दाखल झाला. शिवाजीने हस्तगत केलेली पारनेर, जुन्हर हीं ठाणीं त्याने परत घेतली. औरंगजेबाने या चढाईवद्दल दाउदची तारीफ केली, ( सरकार-शिवाजी १९१ ), आणि त्यास बन्हाणपुरास सुभेदार नेमिले.

**दादंभट विन पिलंभट भट.**—शिवाजी वसनूरच्या स्वारीस जाताना मालवण येथें जंजिरा वांधयालायक कुरतें नावाचें वेट होतें. तेथें 'पंडितराव, उपाध्ये व ज्योतिपी यांनी मुहूर्त पाहून ता. २५ नोव्हें. स. १६६४ रोजी मुहूर्त करून चिरा भूमिमध्ये बसविला. नांव सिधुदुर्ग ठेविलें.' दादंभट व त्यांचे मामा जानभट अभ्यंकर यांस शिवाजीने तेथील उपाध्येपण दिले. पुढे संभाजीच्या कारकीर्दीत मोगलांच्या धामधूमीत कुडाळच्या सावंतानीं मोगलांची तावेदारी पत्करिली, महमद अब्बास व अबदुल राजखान यांची 'स्वारी येऊन कित्येक लुटी नागाव करून मनुष्ये धरून नेली.' त्या प्रसंगी दादंभट ठिकाव धरून राहिला; आणि जानभट परांगंदा झाला. दादंभटाने "कितीएक काल दुष्काळ काढिला. भाजीपाला खाऊन सोवत दिली. कित्येक महारांवाचे प्रसंग सोसिले." यावद्दल जंजियाचें उपाध्येपण पुत्रपौत्रादि वंशापरंपरेने दादंभटास मिळाले. दादंभट हा "एका पायाने क्षण" असा होता, त्याने "कोणाची प्रथम, कोणाची दुसरी व कोणाची तिसरी अशा तीन पिढ्यांपर्यंत उपाध्येपण केले. पुढे जानभटाचा वंशज कोणी कृष्णंभट वृत्तीचा अर्धा वांटा मागंलागला. तेव्हा सिंधुदुर्गाचा मुद्राधिकारी चांदोजी घाटगे याजकडे 'तटसरनोवत बारगीर व नायकवाढी' यांनी दादंभटातकै करीना लिहून दिला. त्याप्रमाणे दादंभटास सिंधुदुर्गाचे उपाध्येपण स्वतंत्र व मालवणचे दादंभट व कृष्णंभट यांत वांटून दिले. हा निवाडा ता० २ मे १७२१ रोजीं झाला, ( का.सं.प.या.४२१ ). समुद्रकाठी 'आधिकोत्तर स्थळ पाहिजे, ' असा शिवाजीच्या मनांत विचार होता. तों मालवणास असें स्थळ सांपडले. "चौम्यांशी बंदरी ऐसा जागा नाहीं" असें शिवाजीस वाटले. तेथील कोळी तानाजी, मानाजी, गंगाजी व सावजी यांस त्यां स्थळाचे "ठिकाण पाहून" आणण्यास सांगितले. "मार्ग कठीण सर्पाकार, तरांडी होडी मात्र चालते. सभोवते सारे सडक दुसरीं तरांडीं तीन कोशापर्यंत यावयास अगदीं गति नाहीं." अशा जाग्यावर "पांच संडी शिसे आणून जंजिरेचा पाया शोधून घातला." "हुन्हरवंत पाथरवट चुना मुस्तेद करावया कोळी आणि कामाठी व वाजे लोक-मिळोन तीन हजार" आणि "तेथील फिरंगी हुन्हरवंत काबील जंजियाचे काम-काजांत म्हणोन शंभर आणविले. इमारत पक्की तळ शोधून वांधावयासी शिसेबंद.

धों ड्यांत आरपार आहून घालून पवके काम पाणियांस जुम्मस न खाय ऐसे बांधिले.” बांधावयाची सारी युक्ति महाराजांनी सांगितली. या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी कुंभारजुव्याचा आरमारी ठाणेदार गोविंद विश्वनाथ प्रभु बंदरनिवीस व जहाजनिवीस ता। स्वारेपाटण याची नेमणूक झाली होती. या सिंधुदुर्गाबद्दल मराठ्यांस फार अभिमान वाटे. कारण “ चौव्यांशी बंदरांत हा जंजिरा मोठा; अठरा टोपीकरांचे उरावर शिवलंका आजिंक जागा निर्माण केला, ” ( चित्र. ). सिंधुदुर्गाचा ऊर्फ या शिवलंकेचा ‘ दर्याबुरुंज ’ शब्दवर मारा करण्यास वांकी जागा होती. अशा प्रकारचा हा “ सिंधुदुर्ग महाराजांचे हृदयकमलच ” आणि म्हणून “ कौस्तुभाहुनि आगळाचि गरिमा त्याचीच त्या योग्यता ” असे एका कवीनेही उद्भार काढले. या सिंधुदुर्गाचीं अत्यंत गौरवयुक्त वर्णन चित्रगुप्त आपल्या बसरीत मोळ्या उल्हासाने करतो. ( पहा पु. १३२-१३७ ). पुढे या दुर्गावर राजाराम महाराजुंनीं शिवाजीचे मंदिर बांधले. मंदिरांत शिवाजीची मूर्ति काळ्या पाषाणाची बसाविली आणि गाभायाच्या बाहेर मौनिस्वामी पाटगांवकर यांची प्रतिमा स्थापिली. हे मौनिस्वामी व बाबा याकूब यांनी गोव्यापासून दाभोळपर्यंत शिवाजीचा अंमल बसाविण्यास फार मदत केली. या दोघांचे शिवाजीवर फार प्रेम होते. शिवाजीने दिलेली इनामे अद्यापि यांच्या वंशजांकडे चालू आहेत. सिंधुदुर्गाच्या कोटाच्या पश्चिम बाजूस दगडावर शिवाजीचा पंजा कोरलेला आहे. तथून कांही याडांच्या अंतरावर शिवाजीच्या पाढुका आहेत. ( ए. स्फु. ले. भाग १. १. ) दांभटाचा करीणा वाचण्यालायक आहे.

**दामलवाड.**—हा शिवापा विद्नूरकर याचा सरदार, धारवाडच्या मजबूद ठाण्याचा अंमलदार होता. खावासखानाची आदिलशाहीशी बेदिली होऊन तो फौज-बंद निघून धारवाडास आश्रयार्थ आला; पण दामलवाडाने त्यास अंत घेतले नाहीं, ( अ. घ. इ. ). सन १६४६-४७ च्या विजापूरकांच्या स्वारीत हा शिवापा नाइकातरफै लडत होता. याने मुस्तफासानाचे “ लष्कर फोडून भग्न केले ” व आस-दखानास जखमी केले. परंतु सिद्धी रैहानच्या पिढाडीच्या हळ्यांत दामलवाड ठार झाला, ( रा. मा. चंपू ८४-८५ ).

**नरहरि रुद्र.**—शिवाजी दक्षिण-दिविजिय करीत वेलोर येथे आला. तेथील कोट अबदुल्ला खान याने भांडविला. रघुनाथपंत व आंनंदराव कर्णालीकर यांनी मोर्चे लाविले होते. मुसलमान तवारीसकार म्हणतात, खानाने काट १४ महिने लढविला व शेवटी ५०००० होन लांच घेऊन मराठ्यांस दिला, ( सरकार, शिवाजी ३४८ ). वेलोरजवळच दोन टेकड्या होत्या. तेथे किंवा बांधून साजिरा-गोजिरा

असें नाव ठेविलें व नरहरि रुद्रास हवालदार नेमिलें. हा पुढे राजारामाच्या कारकी-र्दीस महत्वास चृद्धून त्यास 'सेनाकर्ते' पद मिळालें. ( स. प. पृ. १८२ ).

नारायण त्रिमल हनुमंते. — हा शहाजीचा कारभारी. हा शहाजीवोवर कर्नाटकांत राहून त्याच्या जागिरीचा वंदेवस्त ठेवी. “ शक १५६१ त वंगल्हर कावीजू करण्याच्या इरायानें तेथील चारपांच लक्ष होनांचे उत्पन्न खूप होऊन आदिल-शहानें शहाजीस सैन्याच्या खर्चाकरितां लावून दिलें होतें; ” ( रा. मा. चं. ८३ ). स. १६४९ च्या पावसाळ्यांत शहाजी वंधमुक्त होऊन वंगल्हुरास गेला, तो वहुतेक अखेरपर्यंत तिकडेचे होता. नारो त्रिमलचे तीनही पुत्र रघुनाथ, जनार्दन. व त्रिविक, हे शिवाजीच्या कारभारांत पुढे प्रमुख होते.

पादरी गोशाल मार्टिस.—( Padre Goncalo Martins ). गोवेकर फिरंग्यांकहून शिवाजीकडे आलेला वकील. प्रथम गोवेकरांचा वकील रामोजी शेणवी स. १६६५ त तहाची वाटाघाट कर्त्तव वरोवर शिवाजीचा वकील ' सकोपंत ' यास घेऊन परत गेला. पुढे सकोपंत शिवाजीकडे परत येतांना पादरी गोशाल हा गोव्याचा वकील शिवाजीशीं तह पक्का करण्यासाठीं आला. वरोवर शिवाजीस ३०० असराफ्या किंमतीचा नजराणा त्यानें आणला होता. उभय पक्षीं तह होऊन हा वकील परत गेला. हा तह ता. ५ डिसेंबर स. १६६७ रोजीं झाला. वाढीचे सावंत शिवाजीच्या भयानें किरंग्यांच्या आश्रयास गेले होते. त्यांनी जुनें गोवे या शहराबाहेर जाऊं नये व शिवाजीशीं लढाई करूं नये, असा त्या तहाचा आशय होता.

( पृ. १२५ ).

पीतांवर शेणवी.—कुडाळच्या सावंतांचा कारभारी. सावंतांफै शिवाजीशीं तह करण्यास स. १६५९ त आला होता. ( का. सं. प. या. ४११ ). स. १६७० त शिवाजीने कोळवण कावीज केले, तेव्हां गोवेकर जो ' चौथ 'चा हक्क रामनगर-च्या राजास देत, तो आपणांसही यावा अशी त्याजकडे शिवाजीने मागणी केली; त्या कामीं पीतांवर शेणवी या गृहस्थाची नेमणूक त्यानें केली होती. परंतु ही कामगिरी पुरी होण्यापूर्वीचं स. १६७८ त पितांवर मरण पावला, ( पां. पिसुर्लेकर, शि. च. प्र. पृ. १८१ ). याचें आठनांव गुळगुळे चिटणीस असें होतें. कोटेकर पंडित गुळगुळे पुढे सिंदेशाहींत प्रसिद्धीस आले, ते याच घराण्यापैकीं असावे.

पिलाजी व तानाजी डिरके.—शृंगारपूरच्या सुव्यांचे कारभारी. ठिकठिकाणचे पाळेगर दस्त करतांना सुव्यांवरही शिवाजीने शस्त्र धारिले. तेव्हां पिलाजी शिवाजीकडे वकिलीस आला. परंतु उभयतांचे करारमदार बनले नाहीत. म्हणन

शिवाजीने सुवर्णस बुडविले, त्या वेळी ही शिरके मंडळी हवसाणांत पळून गेली, ( चि. ७१ ); परंतु शिवाजीने त्यांस अभ्यपत्र देऊन “ आपणापाशी ठेविले. ” शुंगारपूर शिवाजीने ता. २९ एप्रिल स. १६६१ रोजी घेतले. याच विलाजी शिरवयांची कन्या येसूवार्ड ही संभाजीची वायको.

फालुदखान ऊर्फ पोलादखान.—आया शहराबाहेर शिवाजीस रहावयाच्या हवेलीवर हा फौजबंद कोतवाल होता. याचा पाहरा जय्यद तोफखान्यासह तीन महिनेपर्यंत—शिवाजीवर होता. शिवाजी पळून जातांच त्याच्या राहिलेल्या परिवारां पैकी तिघांचे याने फार हाल केले.

बजाजी निंबाळकर.—बजाजी हा मुधोजीचा कनिष्ठ पुत्र म्हणजे जगपाळाचा नातू होय. धर्मातरप्रकरणीं याचे नांव मराठी इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. निंबाळकरांचे घराणे विजापूरदरबारीं सरदारी करून असे. त्याचा बजाजीच्या आजापणजांपासून भोसले घराण्यांशी निकट परिचय व शरीरसंबंध होता. विजापूरचा इंद्रांहिम आदिलशाहा याच्या मृत्यूनंतर महंमदशाहा गादीवर आला. त्या वेळी निंबाळकरांनी इतरांप्रमाणे दरबारचे सेवावृत्तीचे जूं बाजूस सारून मुलुखांत आवाडाव सुरु केली. परंतु विजापुरच्या लक्ष्यापुढे मुधोजी चामोहरम होऊन पाडाव झाला; आणि त्यास सातारच्या किंदुचांत कैदेंत रहावें लागले. त्योवेळी बजाजी हा बापांचेरवर सातारच्यास होता. बजाजीचे दुसरे दोघे भाऊ साबाजी व जगदेव हे बापावरील हा प्रसंग पाहून स्वतंत्रपणे विजापुरीं गेले. त्यांनी बांदर्शहाकडून दहिगांव व भाळवणीची जहागीर मिळविली; मात्र बादशाह च्या हुक्माप्रमाणे ते विजापुरिंच राहूं लागले. बजाजी बापाबरोवर दहा वष अटकत होता. शहाजी भोसले निजामशाहीनंतर विजापुरचा बलिष्ठ मनसबदार झाला होता, त्याच्याच साह्यानेह्या पितापुत्रांची अटकेतून सुटका झाली, आणि फलटणची जहागीर त्यांस पववत मिळाली, ( सन १६३९ ). देशी परत येऊन मुधोजीने प्रांताची लावणी संचणी केली; आणि आपली मुलगी सर्दीवार्ड हीस शिवाजीस अर्पण केले, हें लग्न ता. १६ मे स. १६४० रोजीं झाले, सर्दीवार्ड ही बजाजीची वर्हीण होय. ही ता. ५ सप्टेंबर १६५९ रोजीं मरण पावली. बजाजीचे दुसरे दोघे भाऊ स्वतंत्रपणे जहागीर मिळवून मनसबदार बनले होते. शिवाय मुधोजीने त्यांस जवाहीर, हक्ती, घोडे दिले आणि फलटण हें संस्थान एकच्या बजाजीच्या नांवानें करून त्याप्रमाणे बादशाही सनदाही आणविल्या, ( स. १६४१ ). तथापि पुढील २१३ वर्षांतच दरबारीं यांचे पटेना. खेरीज, “त्यास उमंयतां बापलेक पुंडावा करीत होते. नित्य उठून स्वाच्या शिकाच्या

कराव्या. फलटनवाले मार्ग सरळीत चालूं देईनात; ” म्हणून अंबरखान हा सैन्य मुधोजी—वर चालून आला. युद्ध होऊन त्यांत मुधोजी पटला आणि बजाजीचा पाढाव करून त्यास विजापुरी नेले. ( १६४४ ). बजाजी हा निरपराधी होता; तरी ‘ तू नाहीं तुझ्या वापाने ’ या न्यायाने त्यास मारण्याचा बादशाहाने हुक्म सोडिला. पण ‘ जिवावरचे शेंपटावर गेले ’ याप्रमाणे मुसलमानी धर्म स्वीकारण्याचे कबूल केल्यावर त्यास जीवदान मिळाले. ज्याची बहीण शहाजीसारख्या सरदाराच्या मुलास केली, तो सरदार बाटविल्याबद्दल बादशाहास मोठा आनंद झाला. “ मुलास मारावै ऐसे नाहीं. थोर मराठे आहेत. सुरतपारव, मर्दुमीस जादा आहेत. ” पुढे ‘ बेगमेच्या चित्तांतही गोष्ट आली आहे, ? ही मुलीची संमति, आणि “ पातशाहा आपणांस आपल्या कुटुंबांत मेलवितात, तर त्यांची लेक आपणांस याची, म्हणजे आम्ही कबूल करतो. ” असा उभयतांकहूनही सवालजबाब येतांच बादशाहाने बजाजीचे आपल्या मुलीशी लग्न केले. “ पुढे बेगमेची व त्यांची माया एक झाली. ” याच मायेच्या जोरावर बजाजीने फिरून फलटणची जहागीर मिळविली. कारण राजाळकर नांवाच्या पात—शाही सरदाराने बजाजी कैद होतांच फलटणची देशमुखी आपल्या नांवे करून घेतली होती. फार दिवस श्वशुरगृहीं राहिलेले हे ‘ घरजांवई ’ देशीं परत आले, ( १६५१ ). त्याच सुमारास जिजावाई आपल्या कुलस्वामीचे दर्शन घेण्यास शिखरशिंगणापूर येथें होती. तिने बजाजीस दर्शनास बोलाविले, आणि त्यास शुद्ध करून स्वधर्मीत घेतले. त्याची मुसलमान बायको विजापुरी मृत्यु पावली. परंतु कैद होऊन विजापुरास जाण्यापूर्वी त्याची धर्मपत्नी सावित्रीबाई म्हणून होती, तिच्यापासून त्यास अपत्य झाले होते. त्या पुत्रांचे नांव महादाजी. सावित्रीबाई ही बजाजी विजापुरी असतांच मरण पावली म्हणून त्याने फिरून दोन लग्ने केली. त्यांपासून त्यास गोरखोजी, वणगोजी व मुधोजी असे तीन मुलगे झाले. बजाजीने शिवाजीस गुप्तरूपे पुष्कळ साह्य केले. शिवाजीने आपली मुलगी सखबाई ही महादाजीस दिली. आणि अशा रीतीने बजाजीच्या धर्मांतराविषयी कांहीं लोकांच्या मनांत जी मळमळ होती, ती नष्ट झाली. बजाजीने आपणांस मिळावे, म्हणून औरंगजेबाने १६६९ त त्यास पत्र लिहिले पण तो त्यास सामील झाला नाहीं. फलटणास त्याच्या नांवाचा एक घूमट आहे. त्यास ‘ लांडे बजाजीचा घूमट ’ अस म्हणतात. ( ख. ८. ५३ ) बजाजी स. १७०५ पर्यंत जिवंत असल्याचे नमूद आंहे. ( ख. ८. ५३ ).

वहादुरखान—.“ वहादुरखान पेंडीचे गुरुं आहे. त्याचा गुमान काय आहे ? त्यास अंपले मुलकांत यावयास दोन वर्षे लागतील. ” असे राजे म्हणाले. ( सभा-

७६). सालेच्या प्रख्यात लद्वाईत महावतखान, द्वाउदखान व इकलासखान याचा पुरता सोड शाळा. ओरंगजेवास ही चातमी समजून तो म्हणतो, “ सुदानें मुसल-मानांची पातशाही दूर कस्तूर शिवाजीसच दिघली असें वाटते. ” ओरंगजेवाचा हा वेताग पाहून वहादुरखान म्हणाला, “ नाना हुन्नर कस्तूर त्यास जेर करतो. ” अशा तोऱ्याने ७० हजार स्वारांनिशी दक्षिणेत आला तो हा वहादुरखान होय. हा ओरंगजेवाचा दूधभाऊ असून, याचं मूळचं नांव मीर मलिक.हसन. आघाडीस दिलेखान ओरंगजेवाने पाठविला हिंताच; वहादुरखान त्यास येऊन मिळाला, आणि उभयतोनीं सालेरीस वेळा दिला, ( जून १६७१ जे. श. ). तेथून सरदार ओरंगाचादेश आले. शिवाजीने आपल्या प्रांतांचा वंदोवरत अधिकच जारीने केला. चादूशहाचा प्रथत्न शिवाजीने या नाही त्या उपायाने हाणून पाढला. वहादुरखानाने ही अपयशाची परंपरा ओळखून, व “ शिवाजीच्या फोजेच्या आणि वंदोवरस्ताच्या मानाने आपल्या फोजेचा टिकाव लागावयाचा नाही. ” ( म. रि. पृ. ३४६ ), असे पाहून तह करण्यास तयार शाळा. इतक्यांत शिवाजीने “ हरद सोधावे ” अशा आशयाची गुप्त पवें पाठविली, तेव्हां सलोखा शाळा. वहादुरखान १६७२ च्या पावसाळ्यांत दौऱ्याच्या पूर्वेस भीमाकांठी पेटगांव येथें द्यावणी देऊन राहिला; आणि तेथें त्यांने वहादुरगढ नावाचा किण्ठा वांधला. हेच टिकाण पुढे मोगल द्यावणीचे भुख्य स्थान झाले. पांढे पेटगांव हे पूर्वी परगण्याच ठाणे होते. तशांत तंथें किण्ठा होऊन वाढशाही फोजेचा तच्छी पुढे सुमारे ४० वर्षे असे. या गावांस २५ वेसी व ५२ वेठाहोत्या असे म्हणतात. ( इ. वृ. १८३७-२२४ ). वहादुरखानास स. १६७४ त ‘ खान जहान वहादुर कोकलताश जाफरजंग ’ असा वहुमानाचा किताब आणि ७००० घोडेस्वारांच पथक देण्यांत आले; आणि फिरून त्याची १६७६ त विजापुरकरांवर खानगी करण्यांत आली. त्याची आणि विजापुरकरांचा वृहलोलखान यांची लद्वाई ता० १ जून स. १६७६ रोजी हलगी येथे झाली. त्या वेळी इसलामखान रुमी हा मोगल सरदार पढला आणि वृहलोलखानाची फत्ते झाली. स. १६७७ पर्यंत तो दक्षिणेत होता. पण त्या सालच्या ऑगस्ट. सप्टेंबर-मध्ये ओरंगजेवाने त्यास परत बोलावून किरून इकडे दिलेखानाची नेमणूक केली. पण आदिलशाहीने शिवाजीची मदत घेऊन दिलेखानाला तोंड दिले. शिवाजीच्या मृत्युनंतर १६८० च्या जुळे-ऑगस्टमध्ये वहादुरखान किरून दक्षिणेत आला, आणि अहिवंतगडास वेळा देऊन वसला ( जे. श. ). वंहादुरखान ता. २४ नोव्हे. स. १६९७ रोजी वारला, ( इ. वृ. १८३७ ).

विदिरजी जाधव नाईक.—हा शिवाजीना 'पाळती जागूद' म्हणजे तेर उर्फ नजरवाज. यानेथ वातमी गस्तुन "सुखत मालिन्याने अगाजित द्रव्य सांप-डेव," अशी शिवाजीन सवार दिली. शिवाजी कल्याण प्रांती देता, तो सुखतव येगार, असे ऐकून तंथर्या द्यापायांनी आगाजच सुरक्षित ठिकाणी आपला माल टेवण्याची व्यवस्था केली. दूसर व्यापारी मालाचे गडु चोटीवर चटविण्याच्या खोद-लीन मध्य लाई. विदिरजीची वातमी ऐकून ता० २ आमदोवर त, १६७० गेजी शिवाजीने येऊन सुखत लुटली. लुटीची मालमना ५ कोट देनांची भर्ती व शिवाय चार हजार चारी पांड साविली. ( सभा० ६४ ).

वापूजी मुद्दल.—तर्फ खेडेवारेचा देशपांडे, पुणे प्रांताचा मुद्दलदार. याने कोंडाणा देण्याच्या कारी शिवाजीस चांगडी मदत केली. याचेच दोन पुढे वावाजी वापूजी व चिमणाजी वापूजी शास्तासानाच्या द्याप्त्याच्या प्रसंगी प्रसिद्धीस आले.

वावाजी वापूजी व चिमणाजी वापूजी.—वापूजी मुद्दल, खेडेवाराचे देशपांडे याचे हे दोन मुळगे. शास्तासान पुण्यांत शिवाजीच्या वाड्यांत लालमहालांत येऊन राहिला होता; त्याचा वंत शिवाजीला समृद्ध उत्तम्भन दाकण्याचा होता. त्यास पिटाळणे शिवाजीला जहर होते. शास्तासानाकडे फुले देण्यास नेज एक माळी जात आसे. त्यास मथून या वंशर्नी शिवाजीस थेट लालमहालांत प्रवेश कस्तूर देण्याची कामगिरी केली. शिवाजीचे लोक आलेले पाहून घांस पहारेकर्यांनी अडविले. "कटकांतील लोक, चौंकी पहाऱ्यासु गेण्ठां होतो;" अशी वतावणी या वंशर्नी केली, ( सगा. ३३ ). सासे दोनशे माणूस चिमणाजीच्या हवाळी कहन डुऱ्याचे वाड कठ्यारीने चिन्हन शिवाजी आंत गेला. रसवाराच्या कांही सोजांनी गडवड केला, तेहां चिमणाजीने चारपांच सोजांस कापून काढिले. शिवाजीने कांही लोक अविओहोव्हांत ठेविले होते. सानाची चोटे छाडून तो स्किंडकीव्हाटे पळाला, त्या वरोवर जिकडे तिकडे ओरडा झाला. पुढे शिवाजीने सुणेचा करणा वाजविला, तेहां सर्वांनी दंगल केली आणि कावजच्या घाटाने सारे निवून गेले. या कामगिरीनंतर या वंशस शिवाजीने पालव्या देऊन नांवाजिले. हा द्याप्त्याचा प्रसंग गविवार ता. ५ एप्रिल १६६३ रोजी घडला.

वावाजी नाईक पुंडे.—श्रीगोँद्याचे प्रसिद्ध शेपोवा नाइकाचा नातू. शेपोवा नाईक 'परम भले द्रव्यवान?' होते. मालोजी भोसल्यास देवीचा वृष्टांत होऊन भ्रमिगत द्रव्य सांपडले, तें त्याने शेपोवाच्या घरी ठेविले. शेपोवाने द्रव्य ठेऊन

घेतले. “तुम्हांस दौलत राज्य प्राप्त जालियावर तुमची पांतेदारी वतनी आम्हांस परंपरागत करून घावी,” (चिं० २०). पुढे हा वावाजी नाईक शिवाजितीर्फे विजापुरदरवारीं वर्कील होता. स. १६७२ त विजापुरकरांशीं झालेला तह मोडल्यामुळे वावाजी ना. परत आला. स. १६७५ त हा मरण पावला.

**वावाजी राम होनप.**—हा मोरो तानदेवाचा चुलता. यांचे देशकुळकर्ण ३६ गांवचे असल्यामुळे काम शिस्तवार उरकण्यासाठीं नामाजी कृष्ण यांस गुमास्ते नेमिले. नामाजींनंतर त्याचा मुलगा आपाजी नामदेव गुमास्तगिरी करू लागला. धन्याचे लक्ष कुळकर्णपणावर फारसे नाहीं असे पाहून आपाजी स्वतःसच देशपांडे म्हणून लागला. स. १५६० पासून पुणे परगणा मोगळ अमलाखाली होता. म्हणून या आपाजीवहूल तळाकार सिंहगडचा हवालदार उद्यमान राठोड याजकडे गेली. स. १६६८ त उक्यभानानें आपाजीस फारखती देवविली; परंतु आपाजी गयववया करू लागल्यावहून फिरून त्यास गुमास्तगिरी देवविली. तरी आपाजीनें फिरून खलेल करण्यास सुरुवात केली. स. १६७७ त दिलीरखान दक्षिणचा सुभेदार म्हणून नामजाद झाला, तेव्हां वावाजीराम त्यास वहाणपुरीं जाऊन मिळाला. दुसऱ्या वर्षीं संभाजीही पेडगांव येथे दिलीरखानाकडे दाखल झाला. तेव्हां स्वपक्ष सोडून शत्रूस जाऊन मिळण्याची ही साथ वंद करण्याकरितां शिवाजीनें पुरंदर मुक्कार्मी वावाजीरामास समक्ष वोलाविले, आणि स. १६७८ त त्यास देशपांडेपणाचे वतन परत देवविले:

**वाळकुण्ठ ब्रिमल हनुमंते.**—प्रसिद्ध नारायण ब्रिमलाचा भाऊ व रघुनाथ नारायण हणमंते याचा चुलता, शहाजीच्या पदरीं होता. स. १६३८ त दादाजी कोऱ्डदेवाकडे यास मुजुमदार म्हणून शहाजीनें रवाना केले. शहाजीवरोवर कर्नाटकांत जाण्यापूर्वीं हा जिजार्वाईजवळ परम विश्वासू व सात्रीचा इसम म्हणून शहाजीनिं ठेविला होता.

**भवानीवाई.**—ही संभाजीची मुलगी म्हणजे शिवाजीची नात होय. हिचा जन्म ता. २९ जानेवारी स. १६७९ रोजीं शृंगारपूर येथे झाला. ही आपली आई येसूवाई व वंशु शाहू यांजवरोवर औरंगजेवाच्या वंदीत होती. हिचे लग्न औरंगजेवाच्या छावणीत हरजी राजे महाडिक यांचे पुत्र शंकरजी राजे यांजवरोवर झाले. शंकरजी हा औरंगजेवाचे नोकरीत कर्नाटकांत असतांच शाहूचे सुटकेपूर्वीं दक्षिणेत आला. त्या वेळीं भवानीवाईही आली. राज्यावर वसतांच शाहूनें भवानीवाईस त्यांच्या

वाढिलार्जित तारळे महालाच्या देशमुखीच्या सनदा करून दिल्या. ( सन. १७०९ ). मोगलाईच्या धामधुमीत तारळे गांवची वाताहात झाली होती; म्हणून भवानी-बाईने ता. १ जुलै १७१० रोजीं तारळेकरांस कौलपत्र दिलें; आणि फिरून गांवची वसाहत करविली. हिजवर शाहूचे फार प्रेम होतें. हिला दुर्गाजी व अंवाजी नांवाच देन पुत्र होते. शंकराजी राजे नवकी कधीं वारला, तें समजत नाहीं; तथापि सन १७२६ पर्यंत भवानीबाईस सौभाग्यादिसंपन्न हा मायना पत्रांतून आढळतो. पति-बरोबर हिन्ने सहगमन केले. सन १७२८ त बहुधा शंकराजी राजे वारला असावा. ( इ. सं., ग्रा. म. स., )

मनोहरदास गौर.—अशेरीचा किलेदार राजा गोपाळदासाचा मुलगा व राजा विठ्ठलदासाचा पुतण्या. शहाजहान वादशाहाची या कुटुंबावर वहाल मर्जी होती; ( गोपाळदास पहा. ). स. १६५२ त मनोहरदासास अशेरीची किलेदारी मिळाली. पुढे औरंगजेबाने स० १६६५ त त्यास माहुली किल्याची ( जि० जाणे ) हवाल-दारी सांगितली. मनोहरदासाने माहुलीच्या तीनही किल्यांची तटबंदी केली. उत्तरभागी पलासगड, मध्यभागी माहुली व दक्षिणभागी भंडारगड मिळून माहुलीचा बळकट किल्ला बनतो. ( माहुली किल्यांतील शिलालेख—डॉ. मोदी १९१५. ) स. १६६५ च्या पुरंदरच्या तहान्वये शिवाजीने औरंगजेबास २७ किले दिले, त्यापैकी माहुली हा एक होता. स० १६७० च्या जानेवारीत औरंगजेब व शिवाजी यांचा तह मोडला आणि शिवाजीने आपले किले परत मिळविण्याची मोर्हीम सुरु केली. लगोलग फेवुवारीत त्याने माहुलीस रांगीचा अचानक छापा घातला. पण मनोहरदास फार दक्ष होता. त्याने त्या छाप्यास चांगलेंच तोंड दिलें; आणि तटाच्या शिंड्या कापून टाकल्या. प्रतिकार झाला असें पाहून माहुलीचा नाद तात्पुरता सोडून शिवाजी कल्याण—भिंवंडीकडे वळला. मनोहरदासास मोर्चे उठल्यानंतर कांहींसे निष्कंटक वाटले खरें; पण शिवाजी पुनः येणार व स्वतःस पातशहाकळून उपराळा व्हावयाचा नाहीं, हे ओळखून त्याने हवालदारी सोडून दिली. त्याच्या जागीं अला-वर्दीसावान किलेदार आला, ( सरकार, शिवाजी पृ० १९० ). शिवाजीने तत्काळ या संधीचा फायदा घेतला आणि सन १६७० च्या ता. १६ जून रोजीं माहुली किल्ला हस्तगत केला.

मल्हारभट्ट देउळगांवकर.—हा देउळगांवचा कुळकर्णी व ग्रामजोशी. हा पुढे शहाजीच्या पदरीं राहून त्याजबरोबर कर्नाटकात गेला. स. १६४८ त शहाजीस विजापुरी अटकेत ठेविलें, त्या वेळीं बरोबर आलेल्या लवाजम्यात मल्हारभट

होता. यानें शहाजी अटकेतून सुटेपर्यंत श्रीशंकरास अनुष्ठान केले. “ अनुष्ठानास हातांत जीभ धून निघ्रह करून वसला होता. ” ( म. द. रु. १ ) सुटकेनंतर भटजीची स्वामिनिटा पाहून शहाजीनें सिंगणापुर येथे राहवयास सांगून तेथील उत्तम वंशपरंपरा वक्षीस दिले; आणि विनोदान त्यास शंभुभट असें नंव ठेविले. त्याचा मुलगा मुद्दलभट. या धराण्याकडे छत्रपतीचे उपाध्येपण अखेरपर्यंत होते.

**महावतसान.**—चितोहचा राणा प्रताप याचा भाऊ संगराजित प्रथमपासूनच मोगलांस जाऊन मिळाला होता, त्याचा महावतसान हा मुलगा. याने जहांगीर, शहाजहान व औंरंगजेब यांतिघास्या कारकीर्दीत मोगल पातशाहीचीं अनेक कामे केली. सन १६११ पासून हा मुसलमान होऊन मोगल द्रवारी वावरत होता. स. १६३२ त यानें दोलताबाद किण्ठा घेतला. त्यानंतर स. १६७१ त तो फिरून दक्षिणेत आला. व अहिंवंत, मार्कंडा वर्गेर किण्ठे त्या वेळी घेतले. पुढच्याच वर्षी म्हणजे स० १६७२ तो अफगाणिरथानस्या कामगिरीवर गेला असतां परत हिंदुस्थानकडे येतांना वारंतच मरण पावला. दर्धि काल जगून व मुसलमान वनून आपले सारे आयुष्य मोगल पातशाहीस्याच सेवेत यांने संपविल ! !

**माणकोजी दहातोडे.**—स० १६३७ त शहाजी वंगल्हुरास राहून लागला, त्याच सालीं “ शहाजीने आपले तफे दादाजी कोंडदेव मलठणकर यास सुभा सांगोन पुण्यास ठाणे घातले, ” ( म. द. रु. ३ श ). तेथील वंदेवस्तासाठीं व व्यवरथेसाठीं शहाजीने शामराजपंत रोझेकर, माणकोजी दहातोडे व वाळाजी हरि यांस शिवाजीसमवेत स. १६४१ च्या हिवाळ्यांत वंगल्हुरुन पुण्यास रवाना केले. शिवाजीने मावळ्यांची जमवाजमव केली, तेव्हां माणकोजीसि स. १६४३ त पांगेची सरनोवती दिली; आणि लोहगड विसापुरावर पाठविले. तेथील ठाणेद्वार सीढी हिलाल हवशी सामोपचाराने किण्ठा देईना. तेव्हां त्यास माणकोजीने शहाजीकडे पाठवून दिले, व विसापुराचा ताचा घेतला. ( सीढी विलाल पहा ).

**मालोजी नाईक निंवाळकर.**—महाराष्ट्रांतील शिरके, मोहिते, माने वर्गेरे अत्यंत जुन्या मराठी धराण्यांप्रमाणेच निंवाळकरांचे धराणेही अभिजात आहे. यांचे मूळ नंव पवार. हे आपली पीठिका सूर्यवंशी परमार कुद्यापर्यंत लावतात. अलाउद्दिनाचे वेळेपासूनच यांस १२ हजार स्वारंची मनसवदारी मिळाली, असा कंफियतीत उल्लेख आहे. वेळोवेळी यांनी मुसलमानांची कामगिरी करून वहुमान वर्गेरे मिळविले. यांनी प्रथम निंवाळक येथे व पुढे फलटणास कायमुळे वास्तव्य केले.

मालोजी सन १५३० त जन्मला आणि सन १५६० त आपल्या वापाच्या मृत्यु-  
नंतर वयाच्या तिसाव्या वर्षी सरदारी करून लागला. आदिलशाहीच्या वरीने मालोजी  
राक्षसतागडीच्या ( तालिकोट ) लढाईत हजर राहून त्याने चांगली तरवार गाज-  
विली. तेव्हां दरवारांतून त्याची मानमान्यता विशेष झाली. मालोजीस वणगोजी  
ऊर्फ जगपाळराव व दीपावार्ड अशी दोन अपत्ये झाली. हीच दीपावार्ड मालोजी  
भोसल्यास दिली. मालोजी निंबाळकर सन १५७० त मरण पावला.

**मीर्झा राजा जयसिंह**—मोगल पातेशाहीचा अनुभवी, कसलेला आणि  
उत्कृष्ट सेनापति. याचा जन्म स. १६०५ त झाला. वयाच्या वाराव्या वर्षापासून  
त्याने मोगल सैन्यांत नोकरी केली. मोगल पातेशाहीचा सेनापति या नात्याने  
त्याची कामगिरी विविध स्वरूपाची आहे. मध्य आशियांतील बलवपासून तों तहद  
विजापुरपर्यंतचा आणि कंदाहारापासून तों पूर्वेस मोगिरिपर्यंतचा सारा प्रदेश त्याने  
पालथा घातला. ( सरकार, औरंगजेब ग्रंथांक ४-६० ). शास्त्रासान व जसवंत-  
सिंग यांस शिवाजीवर पाठवूनही कांहीं उपयोग झाला नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर  
मोगल फतशाहीचे वजन मराठ्यांच्या दृष्टीने थोंडे वहूत कमी झाले, हें ओळखून,  
औरंगजेबाने जयसिंहासारख्या कसलेल्या सेनापतीस उत्तम हत्यारे व मुवलक पैसा  
देऊन दक्षिणेत शिवाजीवर पाठविले. शिवाजीने जयसिंहाशीं सळा केला आणि तो  
वादशहाचे भेटीस आग्यास गेला असतां वंदिवास व तेथून पलायन हे प्रसंग त्यास  
घडून आले. शिवाजीच्या पलायनावहूल जयसिंहास वादशहाने ठपका दिला व त्याचा  
मुलगा रामसिंग याची मनसव जस केली. शेवटी जयसिंग दुःखाने चूर होऊन  
तो. २ जुलै १६६७ रोजीं बळाणपुर येथे मरण पावला.

**मुशो दुरो ऊ** मुशो दुरो ( Monsieur Duroc ).—सुरतेच्या फ्रेंच  
वस्त्रारीचा मुख्य एजंट. फ्रेंच लोक शिवाजीशीं स्नेहाने वागत असून त्यांजमध्ये  
सलोखा होता. स. १६७० च्या सुरतेच्या स्वारीच्या प्रसंगी शिवाजीने फ्रेंच  
वस्त्रारीस यत्किंचितही उपसर्ग दिला नाहीं. फ्रेंचांनीही शिवाजीच्या वहीरवुण-  
ग्यांशीं तक्रारीचा प्रसंग येऊ दिला नाहीं. फ्रेंचांच्या वस्त्रारी सुरत व राजापुर  
येथे होत्या. ( सं. ८-८ ).

**सुरार वाजी**—जन्म सन १६१६. वाजी सुरार देशपांडे महाठकर याचा  
मुलगा. हा. प्रथम जावळीच्या मोऱ्यांकडे स० १६३७ ते १६५६ पर्यंत होता.  
शिवाजीने त्याची कर्तवगारी जाणून त्यास पुरंदरची किण्ठेदारी दिली. स० १६६५

च्या एप्रिलांत दिलेरखान पुरंदरावर त्वेषानें चालून आला असता। मुरार वाजी शर्थीनें लढला. दिलेरखानानें त्याची मंदीनगिरी पाहून त्यास आपणांकडे बोलाविले. मुरार वाजी म्हणाला, “ मी शिवाजी राजाचा शिपाई, तुझा कौल घेतों कीं काय ? ” ( समा. पृ. २१ ). पुरंदरच्या लड्डाईत हा लढतां लढतां मरण पावला.

मोरो तानदेव होनप.—पुण्याचे देशपांडे. कर्यात मांवळांतील ३६ गांवांचे देशकुलकर्ण याजकडे होतें. मलिक अंवरच्या मुत्यूनंतर पुणे, सुपे, चाकण, जुन्नर, शिरवळ या परगण्यांवर मुसलमानी अधिकारी असंले, तरी मुत्यू निजामशाही सच्चा द्विली पडल्यामुळे, किंत्येक पुंड-पाळेगार आपापल्या अधिकारक्षेत्रांत बंडाळी करीत. मोरो तानदेवानें हाच मार्ग पत्कस्त्र पुण्याच्या आसपास हमासा आरंभिला, चाकणाचा कोट बळकाविला आणि स्वाराशिवंदी ठेविली. “ सोड आउत आणि हो मोरो-वाचा राडत, ” अशी त्या वेळी दृटावणीची एक म्हणच पडण्याएवढी त्यानें दंगल माजविली होती. स. १६३६ पूर्वी वरील मुलुख शहाजीराजे यांजकडे निजामशाही-तून जागीर होता, तोपर्यंत मोरो तानदेवास कांहीं गडवड करतां आली नाही. परंतु शहाजी आदिलशाहीकडे गेला, त्या वेळी मोरो तानदेवानें मवासगिरी म्हणजे वंडखोरी आरंभिली. स. १६३० त मुरार जगदेव आदिलशाहीतकैं अंमल वस-विण्यास आला. मोरो तानदेवाची धामधूम पाहून त्यानें या होनप देशपांड्याची पांडे मुळें सर्णन कांडण्यासाठीं पुण्यावर चाल केली; आणि देशपांड्याचा वाढाहुटा, कोट पाहून जमीनदोरत केला. सवंध गांवास आग लावून पुणे उद्भवत केलें; चाकणचाही कोट पाडिला. आणि रायाराव यास शिरवळ परगण्याचा अधिकारी नेमिले; सवंध प्रांतावर अमल चालवितां याचा म्हणन जेजुरीजवळ भुलेश्वरच्या डोंगरावर सुभानमंगळ नांवाचा किल्ला बांधिला. या गडवडीत मोरो तानदेव पळून रानांत दहून राहिला. त्यास मोर्या मेहनतीने पक्काठिले. “ नसीं सुया टोचून मार देऊन कैदेत होते. ” पुढे हा कैदेतून सुटला. कांहीं दिवस गडवड न करितां स्वस्थ होता. स. १६३८ त वरील प्रदेश पूर्णपणे शहाजीच्या ताव्यांत आला, आणि शहाजीने दादाजी कोंदेवास कारभारी केले. स. १६३९ च्या दुष्काळामुळे आर्धीच मुलुख वैराण झाला होता. त्यामुळे दादाजीस कधीं मिनतवारीनें तर कधीं धाकदपटशानें वसती करवावी लागे. कौल देऊनही न येणाऱ्यापैकीं मोरो तानदेव होता. म्हणून त्याजवर दादाजीने शस्त्र घरिले. तेव्हां तो भीतीने रंगभट मल्येकर याच्या घरीं लपून वसला. रंगभटाची आई कुलाई इनें सहा महिनेपर्यंत. त्याच्या गुप्तपणाची खवर लागू दिली नाही. तिचा

नातू अनाजी रंगनाथ हा शिवाजीन्या पदरीं राहिला होता. त्याने मोरो तानदेवास शिवाजीन्या पायांवर घातले. शिवाजीने त्यास क्षमा करून देशपांडेपण परत दिले.

**म्हालदारखान.**—त्रिंवकचा निजामशाही किल्लेदार; मोगलांस जाऊन मिळाला होता. त्या वेळी शास्त्री निजामशाहीतीके मोगलांविस्तृद्ध रुद्रत होता. अर्थात् शाहजीची वायकामुळे पकडून मोगलांन्या तावयांत दिल्यास स्वतःची बढती होईल, या आशेने शहाजीन्या व जिजावाईन्या हालचालीची वातमी राखून, म्हालदारखान जुन्नरी दासल झाला. तो आल्याची वातमी जिजावाईस आगाऊच समजली होती. म्हणने तिने शिवाजीस गुप्त व सुरक्षित स्थळी रवाना केले व स्वतःने काय होईलु ते होवो, अशा निश्चयाने ती जुन्नरासच राहिली. वापाचा—लुखजी जाधवाचा—खून झालेला, नवरा—शहाजी—जवळ नाही, आणि संरक्षणापुरता फौजफांटा हाताशी नाही, अशा स्थितीत म्हालदारखान शिवाजीसह जिजावाईस केढे करण्यास दंत म्हणने पुढे उभा राहिला. जिजावाईने “शिवाजी नाहीसा झाला, मी काय करूँ ?” असा म्हालदारखानासच जाव विचारिला. शिवाजी नव्हता तरी जिजावाईसच केढे करून त्याने कोंडाण्यावर ठेविले. स. १६३३. व १६३४ पर्यंतची दोन तीन वर्षे शिवाजी गुप्त स्थळी होता. जिजावाईन्या चुलत्याने अखेरीस दीड लास खंडणी भरून जिजावाईस सोडवून गांडापूर येयें आणन ठेविले.

( डफ, विजापुरकागद, व किकेड १ ).

**म्हाळोजी घोरपडे.**—दक्षिणेत स्थाइक होऊन राहिलेल्या शिरके, मोहिते, माने वर्गे जुन्या मराठ्यांपैकीच घोरपड्यांचे घराणे आहे. जांवांवीं, भालवणी, न्हावी वर्गे गांवांची पाटिलकी या घराण्याकडे होती. शिवाय निजामशाही सैन्यांत वारागिरीही करून होते. संभाजी वंडसोरी करून स. १६७८ त पेढगांव येयें किलीरखानास जाऊन मिळाला. त्यास पकडून आणून पन्हाळ्यावर वंदोवस्ताने ठेविले; आणि म्हाळोजीस किल्लाची सरनोवती दिली. पुढे संभाजीन्या कारकीदैंत याजकडेस पन्हाळ्याचीच सरनोवती कायम झाली. ता. २८-१२-८८ रोजी संगमेश्वरी संभाजीची धरपकड व चकमक झाली, त्यांत म्हाळोजी ठार झाला. यास पुत्र तीन संताजी, वाहिरजी व मालोजी. हे तिघेही पुढे राजारामाच्या कारकीदैंत महत्वास चढले.

**येसाजी मल्हार.**—ता. २७-१०-१६७७त मोगलाशीं झालेल्या तहान्वयें औरंगजेवाने खानदेश—वन्हाड हे प्रांत शिवाजीस दिले. तेर्थाल वंदोवस्तासाठी प्रतापराव गुजर सरनोवत व त्याचा कारभारी येसाजी मल्हार हे शिवाजीने पाठविले.

**रामसिंग.**—जयसिंगाचा मुलगा. दिल्हीसच होता; दक्षिणेत अला नव्हता. औरंगजेवाच्या दरवारी २५०० चा मनसवदार होता. यासच जयसिंग 'शिवाजीच्या केसास धका न लागू देण्याची' खवरदारी घेण्यास पर्वे करन्वेवर लिही. शिवाजी निसदून गेल्यानंतर औरंगजेवानें रामसिंगावर व्हीम घेऊन, त्याची मनसव जप केली. या प्रसंगानंतर ११ महिन्यांनी जयसिंग मेला. तेव्हां औरंगजेवानें जप्ती उठवून रामसिंगास चार हजारी नेमिले. तदनंतर त्याची आसामच्या स्वारीवर नेमणकू झाली आणि तेथेच तो हालअपेष्टेत मेला. ( सरकार, शिवाजी ).

**रामोजी शेणवी कोठोरी.**—हा गोवेप्रांतांतील डिचोलीचा राहणारा. गोवेकर फिरंग्यांकदून हा वजनदार गृहस्थ मौल्यवान नजराणा घेऊन शिवाजीकडे वेंगुर्ल्यासि आला होता. पण तत्पूर्व शिवाजीचा मुक्काम तेथून हलल्यामुळे त्याची गांठ पडली नाही. विद्युत्कर शिवापा नाइकाकडेही हा फिरंग्यांतर्फे वकील म्हणून गेला गेला होता. शिवाजी आगच्याहून सुदून आल्यानंतर रामोजी रायगढावर शिवाजीस भेटला. त्या प्रसंगी फिरंगी व शिवाजी यांमध्ये तहाची वाटाघाट झाली व रामोजी परत गेला. ( पिंगुळकरकृत सावंतवाडीचा इ. )

**रायवागीण.**—दक्षिण वळ्हाडांत यवतमाळ जिल्हांत पेनगंगेच्या कांठीं माहूर म्हणून एक प्राचीन स्थळ सुप्रसिद्ध आहे. तेथे एक देशस्थ ब्राह्मण घराणे उदयास आले. त्याचे नांव उदाराम.\* उदारामाची सून म्हणजे जगजीवनरावाची वायको, ही इतिहासांत रायवागीण म्हणून प्रसिद्ध आहे. स. १६५८ त पातिनिधनानंतर अल्पवयी मुलगा वावूराव याच्या नावें ही सरदारीचा व सरंजामाचा कारभार पहात असे. याच वेळी रजपूत मवाशांनी बंड केले; तेव्हां या वाईने गोषाचा बुरसा फेकून व स्वतः घोड्यावर स्वार होऊन, मवाशांस जेरदस्त केले. या शौर्यवद्दल औरंगजेवानें तिला 'पांडिता' व 'रायवागन' असे किताव दिले. इतिहासांत हिचे सरे नांव लुप्त असून रायवागीण अथवा क्वचित् राजव्याघ्री याच नांवानें ती प्रासिद्ध आहे. स. १६७० त शिवाजीने सुरतेवर दुसऱ्यानें स्वारी केली; त्या वेळी दाऊद-खान, महाबतखान, एकलासखान वर्गे मोगल सरदार वळ्हाणपुराकदून शिवाजीवर चालून आले. त्यांची कुमक करण्यास औरंगजेवानें रायवागीणीस फर्माविले. त्याप्रमाणे ती पांच हजार सैन्यासह निघाली. शिवाजीने रायवागीणीची व 'मुख्य सैन्याची गांठ पद्धूं न देतां तिच्या सैन्यास उमरसिंडींत अडवून लढाई दिली. रायवागीण

\* या घराण्याची हकीकत उदाराम या नांवाखालीं स्वतंत्र दिली आहे. ( वळ्हाड इ० )

मोळ्या हिंमतीने लढली; पण खुद ती व तिचं सामान शिवाजीच्या हातीं सांपटले. शिवाजीने तिच्या शौर्याची तारीफ करून व तिला वहुमानाचीं वस्त्रे देऊन सोडिले. शिवाजीच्या या औंद्रार्यामुळे तिने मोळ्या अभिमानाने रवतःस “मी तुमची धर्म-कन्या म्हणवीती” असे म्हटले.

**राजा रायसिंग सिसोदिया.**—ओरंगजेवाच्या दूरवारांतील पंचहजारी महाराणा भीमसिंगाचा मुलगा. यासच उद्देशन शिवाजीने, “याच्या लक्ष्याच्या पाटी माझ्या लोकांनी पाहिल्या असतील! याचे खाले आपण उम्हे राहीवै म्हणजे काय?” ( सभा. व. पृष्ठ ४७ ) असे ओरंगजेवाच्या दूरवारांत रामसिंगास म्हटले. वसरीत जसवंतसिंगाचा उल्लेख आहे. पण तो पंचहजारी नसून सप्तहजारी होता. म्हणजे शिवाजीपासून तो वयाच वरच्या रांगेत असला पाहिजे. (सरकार, शिवाजी १५९.)

**लखम सावंत.**—कुडाळ प्रांताचा शुर सरदेसाई व. आदिलशाहीचा कोंकण-प्रांताचा अधिकारी. पूर्वीं विजयनगरच्या अमलासारालीं हा मुलूख मोठत असून पुढे आदिलशाहीकडे आला. खेमसावंत नंवाच्या पुस्पाने विजापुरकरांकडून कांहीं प्रांतांची देशमुखी मिळविली, व स. १६१२-१३ च्या सुमारास कुडाळ हें आपले संस्थान केले. या खेमसावंताचा पुतण्या लखम सावंत. याने शिवाजीची वाढती शक्ति पाहून त्यास मिळण्याचे ठरविले व आपला वकील पीतांवर शेणंवा यास शिवाजीकडे पाठविले. उभयतांत पांच कलमांचा तह झाला. त्यामध्ये प्रांतांचा निम्मा ऐवंज शिवाजीस यावा व तीन हजार फौज ठेवून शिवाजीस गरज पडेल तेव्हां मदत्त करावी असे ठरले. हा करार ता. ५-३-१६५९ रोजीं झाला, ( का. सं. प. या. ४११ ). परंतु सावंतांकडून हा करार पाळला गेला नाहीं, म्हणून शिवाजीने त्यांजवर स. १६६२ त स्वारी केली. तत्पूर्वीं लखम सावंताने “फौज घोडा-राउत हळामं मेळवून आपण राजियावरी चालेन जातो आणि कोंकण सोडवितों,” ( सभा. पृ. ६८ ) असा निरोप विजापुरकरांकडे पाठविला. त्या अन्वये खवाससान व वाजी घोरपडे हे त्याच्या मदतीस आले. परंतु ते येण्या-पूर्वीच. शिवाजीने सावंतास पिटून लाविले. तेव्हां तो फिरंग्यांच्या आश्रयास गेला. स. १६६७ तं फिरंग्यांनी शिवाजीशीं स्वतंत्र तह केला. त्यामुळे लखम सावंतास वाहेर पटणे भांग पडले. त्याने “आपण सावंत म्हणजे भोसले यांचा गोत्रज. आपले तुम्हीं चालविणे उचित आहे,” अशी दयेची याचना शिवाजीकडे केली. त्यावरून शिवाजीनिं कुडाळची देशमुखी त्याजकडे कायम केली. शिवाय, दरसाल सहा हजार होने

चावे. “वाढा-हुडा बुरुजांचा वांधूं नये. कुडाळीं रहावे. जमाव करूं नये.” अशाही अटी घातल्या. सावंतांनी यानंतर शिवाजीशीं दगलबाजी केली नाहीं. लखमसावंताची कारकीर्द स. १६५१-७५ पर्यंत झाली. शिवाजीने बाजी घोरपडे यास मारल्याचें वर्तमान बोंपास ज्या पत्रानें कळविले, त्यांत सावंत, पोर्तुगीझ, सवासस्वान वर्गेंचा उल्लेख आहे. हें पत्र पिंगलकरकृत सावंतवाडीचे इतिहासांत छापले आहे.

**लाय पाटील.**—दर्याकिनान्यावरील सोनकोळी जातीपैकीं हें सरपाटिलांचें घराणे कोळवाड कसवा चाल ता अष्टागर येथें नांदत होतें. किंतु पद्मदुर्ग येथें सुभानजी खराडे हा सरनोवत आणि सुभानजी मोहिते हा हवालदार होता. त्यांज-कडे लाय पाटिलाची चौकशी होऊन वरील अधिकाऱ्यांनी त्यास “आदर करून सेवेशी ठेविले.” शिवाजीने वरधाटी प्रांत कावीज करण्याचा व्याप चालू ठेवला, तसाच कोंकणावर कायमचा दाव ठेवणे, त्यास अवश्यक वाढूं लागले, आणि कोंकणप्रांत म्हणजे दर्याकिनारा ताव्यांत असल्यासेरीज सीदी, पोर्तुगीज व इंग्रज यांजवर दाव ठेवून राज्य राखणे मुळिलीचे आहे, असे शिवाजीस समजून चुकले. रायगडच्या आसमंतांतील टाप व कुलाबा जिल्हा यांत पुष्कळ डोंगरी किंतु आहेत. परंतु राजपुरीच्या खाडींत जंजिरा हा अवघड आणि मजवूद दुर्ग सीदी याच्या ताव्यांत असल्यासुले समुद्राच्या वाजून शिवाजीसं तो सारखा त्रास देई. म्हणून शिवाजीने पद्मदुर्ग, सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग हे पाणकिंते वांधले, आणि स्वतःच्चे चांगले आरमार तयार केले. कोळी आणि खलाशी यांस नोकरींत सामील करून धेतले. अशा वेळीं लाय पाटील हा शिवाजीच्या आरमारस्वात्यांत नोकरीस राहिला. स. १६६१-६२ त शाम-राजपंत पेशवे व रोहिड्याचा पूर्वींचा किंतुदार वाजी घोल्य यांस जंजिरेकर सीदीवर फौजेसह रवाना केले होते. पण शामराजपंत स्वतः कैद होऊन, ही मोहीम फुकट गेली. नंतर सुहूं मोरोपंत पेशव्यास ही कामगिरी सांगण्यांत आली. त्या वेळीं लाय पाटिलास त्याने “तुम्ही चाकर छत्रपतीचे. सरकारची चाकरी निकडीची पडली तरी कराल कीं. नाहीं?” असे विचारले. लाय पाटिलाने “आज्ञा प्रमाण” म्हणतांच मोरोपंताने “जंजिरेयासी सिड्या लावून मात्र द्याव्या. आम्ही हजार वाराशें धारकरी तयार केले आहेत.” किंतुचावरील पहारा चुकवून किंतुच्यास शिड्या लावण्याची अवघड कामगिरी पाटिलाने केली; पण “धारकरी यांची वाट पाहतां धारकरी दिसत नाहीं,” असा हुक्म व अमलवजावणीं यांचा घोटाळा होऊन पाटिलाने शर्थीनें केलेली ही कामगिरी वायां गेली. दुसरे दिवशीं पाटिलाने मोरोपंतास साफ सांगितले कीं, “आम्ही सिड्या लावून धारकरी यांची वाट पहात राहिलो, उजडाव्यासी आले, प्रभ्रत जाली. तेव्हां निघालों.”

पाटिलानें ही कामगिरी रात्रीं गुपचूपपणे केली होती. तरी मोरोपंतानें सगळा दांप आपल्याकडे प्रांजलपणे घेऊन शिवाजीजवळ पाटिलाची शिफारस केली. शिवाजीने मोरोपंतास “ कोतार्द केलीत, कार्य राहून गेले; ” असा वोल लाविला. पणदुर्गाचे हवालदार, सरनोवत, सवनीस व लाय पाटील यांस पालखीचा मान देऊ केला. पाटिलानें पालखीचा मान मोठा, म्हणून नम्रपृष्ठे “ सेवकास पावली ” एवढेंचे म्हटले. पालखी नाकारिली, तेव्हां शिवाजीने “ पालखी ” नांवाचे गलवत वांधून तें पाटिलास देण्याचे फर्माविले, आणि छत्री व निशाण वक्षीस दिले. शिवाजीने अधिक चौकशी केली की, “ पाटिलकी कोणी दिली ? ” लाय पाटील म्हणाला, “ पाटिलकी पाळ्याहीं दिली. ” त्यावर, शिवाजीने त्यांस पाटिलकीपेक्षा अधिक माजाची सरपाटील ही पदवी दिली. शिवायत्यास समस्त अष्टागरांत पुकळ हक व सवलती दिल्या. ( भा. इ. मं. वै. व. ११२ पृ. १२८-१९ ).

वणंगोजी ऊर्फ जगपाळराव निंवाळकर.—मालोजी भोसले, निंवाळकरांच्या आश्रयानें प्यायाचे फजा झाले. निंवाळकरांनी यांस प्रथम सालीना १२०० होनांची तैनात करून दिली. हा मालोजी निंवाळकराचा मुलगा. याचीच वहीण दीपाळी. दीपाळीचा व मालोजीचा शरीरसंवंध वहुधा: मालोजी निंवाळकरांच्या हयातीत सन १५६३ ते झाला असावा. त्यांनुन हा संवंध झाल्यापासून भोसल्यांस ऊर्जितावस्था प्राप्त करून घेण्यास साधने मिळत गेली. त्यांत प्रामुख्यानें वणंगोजी ऊर्फ जगपाळराव याचा जास्त उपयोग झाला. वणंगोजीच्या कोळ्हापूरच्या स्वारींत मालोजी हजर असून त्यांने चांगला पराक्रम केला. जिजाईच्या लगावावत जाधवांनी भोसल्यांस चिडविल्यामुळे वणंगोजीने भोसल्यांचा चांगलाच पाठपुरावा केला. वणंगोजी भातवडीच्या युद्धांत हजर असून त्यांने विशेष पराक्रम केला. त्यांत आदिलशाहीचा यथापि पाडाव झाला, तरी वणंगोजीस २५ लक्ष रुपये इनाम मिळाल्याचा कैफियतीत उल्लेख आहे. वणंगोजी सन १६३० त मृत्यु पावला.

वाघोजी तुपे.—कान्होजी जेध्याच्या पदरीं ‘ वारा मुळवे ’ म्हणून जिवास जीव देणारे साहाय्यक होते. त्यांपैकीं वाघोजी तुपे हा एक होय. कान्होजीचे भाऊ बंदांनी बळकाविलेले देशमुखर्चीचे वतन परत मिळविण्यांत वाघोजीचा वडील भाऊ मारला गेला. कासारखिंडीच्या झुंजांत यानेही कामगिरी केली होती. अफजलखान प्रकरणीं वाघोजीची उत्तम कामगिरी पाहून कान्होजी जेध्याकळ्हन शिवाजीने यास आपल्या पदरीं घेतले. वाघोजीस हशमांचा म्हणजे पायदळावरांके हजारी नेमून:

त्याची रवानंगी कोंकणात केली. तेथें मोगल सरदार नामदारखान आपलीं ठाणीं घालीत होता. त्यास पेणजवळच्या मिरे ढोंगरावर गांठून शिवाजीने वाघोजीसह निकटीचे बुंज दिले. या चकमकीत वाघोजी जखमी झाला.

**विक्रमशहा.**—जव्हारचा संस्थानिक. सालेरेच्या युद्धांत इकलासखानाचा पाढाव केल्यानंतर मोरोपंत पेशवा कोळवणांत वळला. त्याने जव्हारचे ठाणे घेतले आणि १७ लाखांची लूट मिळविली. अशा रीतीने विक्रमशहा नामोहरम होऊन स० १६७२ च्या जूनमध्ये मोगल अंमलाखालील नाशिक जिल्ह्यांत पद्धून गेला. यापुढे तो भिट्ठ, कोळी वंगेरे लोकांचे जमाव करून ठाणे जिल्ह्याच्या उत्तर भागांत धामधूम करीत होता. स० १६७८ त मोरोपंत पेशंव्याने नाशिकवर स्वारी केली. तेव्हा विक्रमशहा मोगलांस मिळून मोरोपंताच्या विरुद्ध लळू लागला असतां, युद्धांत तो मराठ्यांकडे पाढाव सांपडला. तेव्हां त्याचा वय करण्यांत आला. सुरत वंद्रापासून जव्हार १०० मैल अंतरावर दक्षिणेस असून, जव्हार संस्थानचा प्रदेश नाशिक व ठाणे जिल्हा आणि पश्चिम घांटांची रांग यांस जोडणारा आहे.

**विजय राघव.**—तंजावरचा संस्थानिक. याने व त्रिचनापट्टीकराचे वहूत दिवसांपासून भांटण चालू होते. त्रिचनापट्टीकर जवरदस्त राजे होते. “विजय-राघव यांची हरेक विशीं वांक यश विजापुरकरांनी राखावी” (शि. दि. पृ. ६४). असे असतां, त्रिचनापट्टीकरांनी शहाजीस आपल्या शळांत गुंतवून राज्यही देण्याचे कवळ केले. शहाजी विजापुरी नोकर; तथापि वचन मोडतां न ये, म्हणून त्रिचना-पट्टीकरांचा उपराळा करून शहाजीने विजयराघवाशीं युद्ध केले. युद्धांत विजय-राघव पडला. तेव्हां शहाजीने त्रिचनापट्टीकरांकडून कांहींही न मागतां तंजावरचे राज्य व “चंजाऊ ठाणे शहर सुन्दरं हस्तगत केले. जागा चांगली पाहून अंतःकरणांत आपले राहण्यायोग्य आहे, असे सर्वानुमते ठरवून” तेथें तुकावाईस ठेविले. म्हणजे तंजावरचे राज्य शहाजीस मिळण्यापूर्वी तें या विजयराघवाकडे होते.

**विठोजी भोसले.**—मालोजीचा कनिष्ठ वंधु. शहाजीचा चुलता. याचा जन्म वेलळ येथे. स० १५५२ त झाला. विठोजी व मालोजी पुढे देऊळगांव येथे राहू लागले. येथे असतांना यांचे वडोळ वावाजी मृत्यु पावले. कांहीं काळ हे दोघे वंधु आपले पाटिलकीचे वतन सांभाळून होते. पुढे ते मातोश्रीचा निरोप घेऊन फलटणच्या निंवाळकरांकडे रोजगारास गेले. दोघेही तरुण, मर्द पाहून निंवाळकरांनी त्यांस प्रथम वारगिरी सांगितली. निंवाळकर कोल्हापूर प्रांतीं मुलुस्खगिरीस गेले असतां वरोवर या वंधुद्यासही घेऊन गेले होते. या कोल्हापूरच्या स्वारींत या दोघां वंधूनीं

उत्कृष्ट कामगिरी केली; आणि केवळ वारगिराचे छोटे सरदार वनले. इतकेंच नव्हे, यण निंबाळकरांनी मालोजीस आपला जांवई केलै व १५०० स्वारांची मनसव दिली. विठोजीस आठ पुत्र. यांचा वंशविस्तार गंगातीरीं वावी, मुंगी, वनसेंद्री, मुंजेरी, कोराळे, भांबुरी व कळस या गांवीं आहे. ( म. द. रु. १ )

**विठ्ठल भालेराव.**—भूपाळगडाचा सवनीस. ता. १३ डिसें. स. १६७८ रोजी संभाजी परळीहून पळून गेला व पेढगांव येथे दिलेरखानास जाऊन मिळाला. खानाने त्यास सप्तहजारी केलै. त्यो वळावर प्रथम तो भूपाळगडीं आला व गड स्वाधीन करण्यास त्याने फर्माविले. किंतु दार फिरंगोजी नरसाळा व सवनीस विठ्ठल भालेराव यांनी गड दिला. शिवाजी कडकं शिक्षा करणार याची कुणकुण लागतांच दोघेही पळन गेले. पण पुढे दोघेही सांपडले. विठ्ठल भालेरावास फार मारझोड केली आणि स्वराज्याच्या हहीचाहे घालवून दिले.

**वेदाजी भास्कर.**—हा अरणीचा महालकरी. हा महाल उत्तर अर्काटांत आहे. वेदाजीच्या देसरेखीखाली अरणी व वैणीदुर्ग हे दोन कोट असत. या महालाची पहिली सनद वेदाजी भास्कराने. विजापूर द्रवाराकडून मिळविली; आणि पुढे कर्नाटकची जाहगीर शहाजीकडे येतांच तो शहाजीसच मुख्य समजून त्यांस खंड-कमाविशी देऊ लागला. शिंवाजीच्या कर्नाटकच्या स्वारीत तो शिवाजीस विनशंत खंडणी देण्यास कबूल झाला. वेदाजीने ४३ वर्षे महालाचा कारभार पाहिला. त्यास श्री-निवासराव, सुभाराव, कोनेरराव वगैरे आठ पुत्र होते, ( चि. २८९ ). परंतु कोनेर रावानेंच पुढे आपल्या वापाचा कारभार चालविला. या घराण्याची सत्ता १९९ वर्षेपर्यंत होती. असेरचा पुरुष त्रिमलराव यास कंपनी सरकाराने ता. १० मे १७९६ पासून पेन्शन सुरु केले. ( Concise History of North Arcot ).

**शरीफजी**—शहाजीचा कनिष्ठ वंशु, शिवाजीचा चुलता. याचा जन्म स. १५९५ त घुसुणेश्वर येथें झाला, व लग्न स. १६०६ त दौलतावाद येथे झाले. शहाजीप्रमाणेच हा सुद्धां प्रथम निजामशाहींत नोकर होता. पण पुढे हा मोगलांस मिळाला ( म. द. रु. १ ). याच्या ताढ्यांत चाकण चौत्र्यांशी हा परगणा होता. पात-शाही उमरावांत याची गणना होत असे. याच्या वंशाचे वास्तव्य दौलतावाद येथे असे. याचा मुलगा त्रिवंकजी राजे. त्रिवंकजीचा मुलगा बावाजी. त्रिवंकजीचा उल्लेख शहाजीने अलीं आदिलशहास लिहिलेल्या पत्रांत आहे.

**शामराव नीलकंठ पारसनीस रोझेकर.**—दौलतावादजवळच्या रोझे गांवचा. वेरुळकर भोसल्यांच्या पारचियांतला कुळकर्णी. याच्याकडे प्रथम सवनिशी होती. नंतर

प० १६४६ त शिवाजीने यात्रा प्रेषता करें. याचा शिक्षा “ मात्रेव गतिसंत वस्त्रात ” असा होता. प० १६४७ त शिवाजीने यात्रा शीढीयता पाठ्यन चंगिय दार्शन घट्याची कामगिरी कोनिकी, सी शामगवालात आई नाही. मराण यात्रा प्रेषते पद्धत्यात शिवाजीने काढन दाविते.

**शिवाया नार्दक विद्युत्कर.**—ए विजयनगरात्या गजा रायव उत्तर श्रीगंगाधरी नायव गजा मार्गिर असून, विद्युत्कर वेंगाळ प्रीत याच्या तात्यांत होता. मराण य शिवाया भेदाती विजयनगराती भागीरथी भुजगांव भुमाकुक पालीत. मराण शिवायातीकी शारीरी, शुभावातीन, असुद्यतान आणि शीढी गिराने ते गत्यवर आहून आहे. तेही येथे देवदी मंडी कडूरे लोडन गवडवा एवजवा आहा, आणि यामे दूसाळ लंगाची दृश्यामी आहून करें. ( अ० १६४७; ग. ग. अ०, ए. ८४-८५ ). शिवाया ती मार्गिर असून ती मंडा वकारूच होता. याच्या दृश्यानी गोविन्द विजयाचा गमेली शिवायी शोटामी ता याच्या वर्णार्थात आहा होता. ( गमेली पता. ) शिवाया विजेता १६४८ त मराण पाठ्यता. याच्यामागुन त्याचा मुद्रावा गद्याचा वर्दूह राज्यात आहा. मर्गिर १६४९ त विजयपुरातीची दृश्यी लोडन भद्रातीने शिवाया त्या लोट्यांतर्दी के दो. त्यासेहर लवदूतच भद्राया मराण पाठ्यता. पूर्व त्याचा तीव्र गंगा धोकावर आहा, ( विजेता प० ४०, ४४, १७८ व अ. ग. इ. ). शिवाजीनी विद्युत्कराची व्यापी वार्ता १६४८-४९ त ताती आमर्दी. त्यारेही शिवाया नार्दक दृश्या आहा. आसा त्याचा दृश्याचा उंचाई आहे. पण शिवाया १६४८-४९ त तात्यात नाहता. ‘ शिवायाच्या मायन गोंगा दृश्य आहा; आणि त्याचा गून तात्यातेका त्याचा असवारी मुळगा गोविन्दाचा वस्त्रात, न्यारी आहे वैकल्पिकी गोविन्दाचाचा पाहू लागारी होती. वैकल्पिका गोविन्दाचा तिमाचा नायव नांवाचा तारीखिका होता, आणि तीन एव्हं संतायति लोडन गवडव्हकर आहा.’ तीव्र दृश्यात प्रीत, त्याचार वेतात. ( पता शिवाजी प० २७१ ). फैतु भद्राया व गोंगा धोकावर यांची जातिती पूर्व गोविन्दाच्या दृश्यातून शिवाजीनी असून ती अभिक विजयाचीय दिसते. असो. गोंगा धोकातीने शिवाजीस धरण येऊन दृश्यात तीन लक्ष रुपेणी वेण्याचें कवळ केले. शिवाय, त्यांने “मलागजांग नजराणा पोशाक, जवालीर, लास राय नस्त नजर” पाठाविले. त्याच्या दृश्यामी उमाजीपेत नांवाचा शिवाजीचा वकील होता. ( पता, चिटणीस-प० १४६; ग. ग. व. पू. ३४ ).

**दामलवाट.**—ए शिवाया विद्युत्कर यांचा सरदार, धारवाटच्या मजवूद उग्याचा अंगलवार होता. देवाससानाची आदिलशाहीशी वेक्किली होऊन द्वो फोजवंद-

निवृत धारवाडास आश्रयार्थ आला; पण दामलवाडानें त्यांस आंत घेतले नाहीं, (अ. घ. इ.). सन १६४६-४७ च्या विजापुरकरांन्या स्वार्तीत दामलवाड शिवापा नाडकातफे लट्ट द्योता. याने मुतकाखानानांचं “ लाकर फोडून भग्न केलं, ” व आसदखानास जखामी केले. परंतु सिद्धी रेहानन्या विश्वारीन्या सहुगांत दामलवाड ठार झाला. ( चंप. पृ. ८४-८५ ).

शेरखान लोटी.—विजापुरकरांचा गुणमळी प्रांताचा मुभेदार. वेलोर, तिरुपति वर्गार प्रांत याच्या ताच्यात होते. सन १६७७ त शिवाजीनं कर्नाटक, नंदेश्वर या प्रांतीं स्वारी केली, तेव्हां त्या सालच्या जून-जुलै महिन्यांत तिरुपतीजवळ शेरखानाचा पराभव झाला. ( जे. श. ) “ पांच हजार वोटे व वारा हनी पाडाव केले. द्रव्य जवाहीर अपार हस्तगत झाले. ” ( सभा. ८९ ). ( विष्णुन्या ऐवर्जीं ‘ विमली ’ असा सुभासद व चिटणीस यांचा पाठ. ) शेरखान सासा जिवंत धरिला.

सावाजी अनंत ऊ० चतुर सावाजी.—निजामशाहीतील प्रसिद्ध वाक्षण मुख्सही. याची विद्वता व दुद्धिमत्ता अलोट असल्यामुळे यास ‘ चतुर सावाजी ’ असें टोपण नांव पटले होतें. निजामशाहीतील दरवारी काम हा पहात असे आणि लकडी कामें चंगीशखानाकडे होतीं. चंगीशखानान्या मृत्युनंतर यानेंच मलिकंवरास हाताशी धस्त त्याचे मार्फत निजामशाहीन्या कारभार चालविला. तो त्याने पुकळ वर्षे केला. “ अकवराचा जसा तोडरमट्ट, तसा निजामशाहीतील हा प्रलयात श्रीकरणाधिप होता. मलिकंवरी जमीन-मोजणी म्हणतात, ती ल्या चतुरसावाजीनेंच केली. ” ( रा. मा. चं. पृ. ६७ ). शेवटीं याचा सन झाला. याच्याविष्यां कागदोपत्रां विशेष माहिती नाहीं.

सिद्धेश्वर विन मेघनाथभट ब्रह्मे.—या सिद्धेश्वरभटावर गोपाळभट महावलेश्वरकंराप्रमाणे शिवाजीची निष्ठा होती. गोपाळभटाकडून शिवाजीने मंत्रोपदेश घेतला होता. “ स्वार्मीन्या अनुष्टानवळे आपण राज्यास अधिकारी जालों व सकळ मनोरथ चिंतिले पावलों, ” ( स. प. पृ. ११३ ) असें श्रद्धापूर्वक मानून या भटजीस १०० होनांचे वर्षासन करून दिले. ‘ संकटकाळीं सहकारी ’ मानण्यांतका शिवाजीचा त्याजवर विश्वास होता.

सीदी जोहार ऊ० सलावतखान.—मलीक अबदुल नांवाचा सरदार आदिलशाही अमलांतील कर्णूल प्रांताचा अधिकारी होता. सीदी जोहार हा त्याचा विकत घेतलेला गुलाम. लहानपणापासून याची हुशारी पाहून मलीक अबदुलने यास थोडी-फार स्वतंत्रता देऊन स्वारीशिकारीन्या वेळीं स्वतःवरोवर वागविले. जोहारने त्या

थोड्याशा शिक्षणाचा चांगला उपयोग करून घेतला. पुढे मलीक अबदुल मरण पावला. त्याचा मुलगा मलीक रहयान यास सरदारीचीं वस्त्रे मिळावयाचीं, पण जोहारने संधि योग्य आहे असें पाहून रहयान यास कैद केले; आणि स्वतःच कर्णल प्रांतांचा सरदार बनला. सीढी मसउद नामक दुसरा एक मलीकचा गुलाम होता. तो कदाचित् या उसन्या सरदारीवहूल बोभाटा करील, व कदाचित् मलीक रहयान यास कैदेतून सोडविष्याचा प्रयत्न करील, या भीतीने मसउदास जोहारने आपला जांवई करून घेतले. हें कृत्य नीटसे पचले असें पाहून, खुद आदिलशाहीच्या विरुद्धही त्याने वंडखोरी आरंभिली. शिवाजीची वाढती धामधूम वंद करण्याच्या कार्मी आदिलशाही दरवार गुतले होते. मध्यंतरीं अफजलखानाचे प्रकरण होऊन दक्षिणेकडे लक्ष देण्यास दरवारास सवड नव्हती. अफजल मारला गेला आणि रुस्तमजमान व फाजलखान धास्त खाऊन माधरे फिरले. त्या वेळीं खुद सुलतान अली आदिलशाहाच स्वरीवर निघाला. त्याच सुमारास मोगलांचा शास्ताखान दक्षिणाचा सुभेदार म्हणून मुअज्जमच्या जारी आला. शिवाजीला रसातळास पोचविष्याचे काम औरंगजेबाने त्याजकडे दिले होते. अफजलप्रकरण म्हणजे आदिलशाहीची नामुष्की होती. म्हणून आदिलशाहाने शास्ताखानार्शी सख्य करून शिवाजीस पळवून लावण्याचे काम उभय सैन्यांनी करावे, असें ठरविले. जोहार कर्णलच्या आसपासचा मुळूख लुटीत होता. त्याने खुद आदिलशाहा वाहेर निघाल्याचे ऐकून माफी मागण्यासाठीं एक दिलगीरपत्र पाठविल. अलीने या मनुष्याचा शिवाजीच्या कार्मी तात्पुरता उपयोग करून घेण्यासाठीं त्याचा गुन्हा माफ केला, आणि 'सलावतखान' असा किंताव देऊन त्यास शिवाजीवर रवाना केले. शिवाजीने नुक्ताच पन्हाळा घेतला होता. त्यासच प्रथम जोहारने वेढा दिला. गडावरील शिंवंदी हत्यारवंद नव्हती, म्हणून शिवाजीने जोहारार्शी सल्लियाचे बोलणे लाविले. जोहारने आपल्या मोर्च्यात रात्रीं शिवाजीची भेट घेतली. "दोषेही परस्परांस मोर्च्या उमेदीने व स्नेहाने भेटले, त्यांत सलावतखानाने शिवाजीची अतिशय वरदास्त ठेविली." ( अ. घ. इ०, पृ. २०२ ). मात्र त्यावरोवरच वेढ्याची वतावणीही चालू ठेविली. तथापि ही गुस्मेटीची वातमी अलीस समजतांच तो स्वतः मोर्च्या सैन्यासह निघाला व चढ्या घोड्यानिशीं त्याने पन्हाळा सर केला. ( ता. २५ आगस्ट १६६० ). परंतु शिवाजी तेथून निसटून गेला. त्याच्या पाठलागास फाजलखान व सलावतखानाचा मुलगा सीढी अबदुल अजीज हे रवाना झाले. याच वेळीं सुप्रसिद्ध पावन खिंदीचे युद्ध होऊन वाजीप्रभु ठार झाला. सलावतखान यानंतर विजापुरास तोंड न दाखवितां कृष्णातीरीं चिमुलग्यास जाऊन राहिला. तेथे

अलीने त्यास चार हिताच्या गोष्टी सांगितल्या, पण सलावतखान दुसरी आदिलशाही स्थांपून स्वतःच सुलतान होण्याच्या मर्ख कल्पनेने ” बहकलेला शिपाई होता. शिवाय अपाय न होतां नुसत्या उपदेशावर भागलेले पाहून सलावतखान तेथून निसटला. अलीने तोरगलच्या किल्ल्यास वेढा दिला होता. तेथील किल्लेदारास रसद पैंचविंश्याचें जातां जातां काम करून तो कर्णूलास दाखल झाला. वारेंत मुद्रगलच्या किल्लेदारास अली आपल्यावर चालून आत्यास किल्ला भांडविण्याची ताकीद करण्यास तो विसरला नाहीं. पण अलीच्या सैन्यास मुद्रगलच्या किल्लेदाराने प्रतिकार केला नाहीं. सलावतखान आपल्या जुजबी सैन्यासह आदिलशाही सरदारांस तोंड देण्यास उभा राहिला. परंतु युद्धांत त्याचा निभाव लांगेना. म्हणून तो तेथून रायचुरास पळून गेला; आणि तेथेच तो कांहीं दिवसांनंतर भरण पावला. त्याचा मुलगा सीढी अबदुल अजीज व जांवई मसाउदखान यांस आदिलशाहीने दरबारांत सरदार्या देऊन कायम केले. ( अ. घ. इतिहास. प्रो. सरकार; शिवाजी. )

सीढी बिलोल हबशी.—निजामशाही दरबाराते अविसिनिअन म्हणजे हबशी लोकांचा भरणा पुष्कळ होता. पुढे या हवशांचा व मुसलमान पठाणांचा वेटीव्यवहार होऊन दोहोंची सरमिसळ झाली. सीढी हा शहाजीच्या पद्रचा नोकर. त्याची हुपरी पाहून शहाजीने त्यास बारगिरी प्रथम सांगितली. शक १५२० द्या श्रावणांत म्हणजे स. १६२८ त शहाजीस पुणे व पाटस हे प्रांत निजामशाहीकडून ‘अर्जानी झाले’; त्या वेळीं बिलोलास लोहगडची हवालदारी सांगितली. पुढे स. १६३७ त आदिलशाहीकडून पुणे, इंदापूर, जुन्नर, पाटस वगैरे परगणे शहाजीस मिळाले, त्या वेळीं या परगण्यांवर शहाजीने आपले लोक नेमिले. सीढी बिलोल लोहगडावर राहन नाणे, पवन व अंद्र या मावळांवर देसरेख ठेवी. शिवाजीने सैन्य ठेवून किल्ले घेण्याचा उपक्रम केला. त्याप्रमाणे लोहगड घेण्यासाठी माणकोजी दहातोडे यास रवाना केले त्या वेळीं सीढी बिलोल म्हणाला “ महाराज पुंडपणा करून, मरणाची निशाणी करितात. वैकैदी वागतात. ” ( शि. दि. १२३ ). प्रतिकार धन्याच्या ( शहाजीच्या ) मुलाशीं कसा करावा ! असे म्हणून सीढीने शिवाजीचा नोकर होण्याचे नाकारिले. “ पारिपत्य कंरावें तरी वंडिलांचे वेळचे माणूस. यातव विशोभा अगर दुर्भाषण न करितां माणकोजीने शहाजीकडे पाठविला; ( शि. दि. ) आणि किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. ”

सूर्यराव काकडे.—शिवाजीचा बाळमित्र आणि शूर योद्धा, मराठ्यांच्या उज्ज्वल कुळांत गुंजण मावळांतील वांगणीच्या काकडेरावांची गणना होते. याच

काकडंरावांपैकीं सूर्यराव. होता. या काकडचांचा व कारीच्या जेध्यांचा शरीरसंबंध झालेला होता. रोहिंडा किंवा घेतांना सूर्यरावानें चांगला पराक्रम केला. याची कामगिरी जावळीच्या मोरे प्रकरणांतही दिसून आली. शिवाजीनें मोऱ्यांशीं प्रथम सामाचे वोलणे लावले. हेतु असा कीं, विशेष कळटकट न होता स्वतःचे प्रभुत्व सोडून शिवाजीशीं सत्यत्वानें वागण्यास तयार असल्यास त्यांशीं सलोखा करावा. पण मोऱ्यानें शिवाजीचे म्हणणे मानिले नाहीं. तेव्हां सूर्यराव काकडे याच्या हातास्थालीं “दोन हजार हासम जावलीवर रवाना केले.” निसणिच्या घाटानें जाऊन सूर्यरावानें जावळीवर छापा घातला. ( ऐ. स्फ. ले. १-८ ) मोऱ्यांनीं एक महिनांभर दाद, दिली नाहीं. परंतु सूर्यरावानें वेढा चालू ठेवला आणि महिन्यानंतर स. १६५६ च्या डिसेंबरात जावळी सर केली. पण यापुढे आपला निभाव लागणे कठीण असे पाहून मोरे तेथून पचाला व रायगडचा आसरा धरून राहिला. स. १६७२ च्या जानेवारीत दिलेऱखान व एखलासखान यांच्यावरोधर सालहेरची प्रसिद्ध लढाई झाली. त्यां प्रसंगीं सूर्यराव रणांगणांठार झाला. “सूर्यराव म्हणजे सामान्य योद्धा नव्हे. भारतीं जैसा कर्ण योद्धा, त्याच प्रतिमेचा असा शर पडला.” ( सभा, ७५ )

**संभाजी कावजी.**—हा प्रथम शिवाजीचा भालदार होता. अफजलखानाचे भेटीसमर्यां विश्वासू व मर्दांने म्हणून दोघे इसम त्यांने वरोवर घेतले होते. एक जिवा महाला व दुसरा संभाजी कावजी. शिवाजीस खानानें काखेत दावून धारिले, आणि वार केला तेव्हां शिवाजीनें वाघनसें चालविलीं. ही गडवड ऐकून सैद्वंदा हा खानाचा रक्षक पुढे धांवला. त्याचा समाचार जिवा महात्यानें घेतला व पालखीचे भोईं गडवड करणार इतक्यांत संभाजीने “भोयांच्या पायांच्या पद्धत्याने ढोणा सिरा तोडून पालखी भुईस पाढली,” ( म. द. रु. १. पृ. ३० ) आणि खानाचं शिर कापून शिवाजीस दिले. इतर सैन्याची व्यवस्था पूर्वी ठरली होती, त्याप्रमाणे सर्वांनी सांगितल्याप्रमाणे केली. शिवाजीसह संभाजी कावजी व जिवा महाला प्रतापगाडावर जळदीनें दाखल झाले. शिंवाजीनें या कामगिरीवडूल त्याची सर्फाजी केली; आणि संभाजीस चाकण येयें पायथा म्हणजे समरत पागेवरचा अधिकारी नेमिले. पुढे कांहीं काळ त्यांजवर शिवाजीची गैरमर्जी झाली होती. शास्तास्थानानें चांकणास वेढा घातला त्या वेळी हा खानास जाऊन मिळाला. त्याची अच्चाट शक्ती पाहून खान, खूब झाला. “बळकट, घोडें उचलावें ऐसे बळ, मर्द होते.” ( चि. २११ ) पुढे शाहीस्तेखानानें चाकण सर केला आणि संभाजी कावजीस तेथील हवालदार

नेमिलें. स० १६६९ अखेर शिवाजीनें मोगलावरील मोहिम फिरून हातांत वेतली; तेव्हां चाकणचा कोट सर केला; आणि संभाजीस पागे सुद्धां लुटन ठार मारिले.

संभाजी.—शिवाजीचा ज्येष्ठ वंधु. याचा जन्म वेस्तळ येथें सन १६२३ त झाला. ( म. द. रु. १ ). याच्या बारशाच्या दिवशी खुद्द मूर्तिजा निजामशहा नामकरणविधीसि हजर होता. ( रा. मा. चं. ). हा आपल्या बापावरोबर सन १६३६ त पुणे प्रांत सोळून कर्नाटकांत गेला, तो अखेर पर्यंत बहुधा तिकडेच होता. शिवनेरी गडचा गडकरी श्रीनिवासराव ( विश्वासराव बृ. शि. ले. ) याची मुलगी नयंती ही संभाजीस दिली होती. खेरीज गौरीबाई व पर्वतीबाई अशा आणखी दोन स्त्रिया त्यास होत्या. संभाजीला उमाजीराजे नांवाचा एक मुलगा असून ( जन्म ता. २५ नोव्हेंबर १६५४ ) उमाजीच्या बायकोचे नांव सखूबाई असे होते. संभाजीस मलकोजी नांवाचा दुसरा एक पुत्र असल्याचा उल्लेख आढळतो. संभाजीस आणखी एक मुलगा सुरतसिंग नांवाचा होता, तो बापामागून कोलार येथें राहूलागला. संभाजीची ज्येष्ठ पत्नी जयंतीबाई हिनें ता. ५० जून १६६६ रोजी भाऊजी-पंत या ब्राह्मणास भूदान केल्याचा उल्लेख सांपडतो. ( वि. जा. वि. एप्रिल-मे १९२३ ) आणखी एक दान केल्याचा उल्लेख आहे. संभाजी नोव्हें. १६६३ त मरण पावला. शहाजीस मिळालेल्या जहागिरीपैकीं बंगळूर व कोलार यावर संभाजीचा अंमल १६४७ पासून होता. त्याचे वास्तव्य बहुतेक कोलार येथें असे. सन १६५५ त आदिलशाही अंमलाखालील कनकगिरीच्यां संस्थानांत बंडाळी झाली, तेव्हां संभाजी बंडखोरांवर चालून गेला. याच युद्धांत तो तोफेचा गोळा लागून ठार झाला असे वसरीत नमूद आहे. कंदाचित् विजापुराहून त्याच कामगिरीवर रवाना झालेल्या अफजलखानानें कृष्णकारस्थान करून त्यास ठार मारले असा वसरकरारांना झोक दिसितो. पुढे १६५९ त अफजलखानास मारून शिवाजीने आपल्या भावाबद्दल पुरता सूड उगविला. किंवद्दुना, असा सूड घेण्यास जिजाबाईने मुद्दाम शिवाजीस सांगितले. तथापि कर्नाटकांत सौपडलेल्या शासनपत्रकांवरून तो १६६३ त मेला असल्याचे दिसते. कोलार प्रांत चिक रायल तिमा गौडा याजपासून जिंकून तेथें शहाजीने संभाजीस अधिकारी नेमिले. याची स्त्री मकाऊ आईसाहेब कसबे जिंती-नजीक पळसदेव ( भीमातीरीं ) येथें पाटिलकीच्या वतनावर शहाजीने पांचविली. पोटीं संताति नाहीं. ( म. द. रु. १ )

शिवकालांतील एकंद्रर सुमारे १५० व्यक्तींची याढी निरनिराळे ग्रंथ वाचून मी वनविली आहे. पैकी प्रत्यक्ष लिहून तयार झालेली सुमारे ७५ नविंवर वर दिली असून वाकीच्यांची नांवनिशी नुसती अकारविल्हेने खाली दिली आहे. त्यावरून या उद्योगानें स्वरूप वानकांच्या लक्षांत येईल.

अंधरखान—चंद्रीना किल्डेरार

अहीरराव नोरपडे

अण्णाजी दक्तो सुरनीस

अनाजी रंगनाथ मळेकर

अनुपखान

अप्पाखान

अफजलखान

आनंदराव कणीलीकर

आनंदराव ( मकाजी )

आवाजी सोनदेव

आवजी गोविंद

उद्देभान राटोडे

औरंगजेन

काकाजीपंत

काजी भुलाणा

कानो मोरदेव गुपचूप

कान्होजी नाईक जेघे

कान्होजी भांडवलकर

काशीराम अत्रे

कृष्ण जोशी

कृष्णाजी भास्कर

केशरसिंग

केशव भास्कर

केशवभट महावळेश्वरकर

केसोपंत

कोन्हेरपंत महादेव

कोन्हेर रुद्र

कोंडाजी फर्जद

खंडोजी जगताप

खान खानान

गणेश शेट

गंगाजी मंगाजी

गंगाधरपंत

गागाभट्ट

गोविंद विश्वनाथ

गोदजी जगताप

चंगीझखान

चंद्रराव मोरे

जमानखान

जलेल नासिस्दीन

जायणा लिंगारस

जिनावाई

झुंझारराव घाटगे

तानसावंत

तानाजी मालुसरे

तिमाजी केशव

तुकोजी चोर

तुळसाजी देशपांडे

त्रिंवकनी इंगळे	निळो निळकंठराव
त्रिंवकनी वाजी प्रभु	निळोवा नाईक
त्रिंवक भास्कर	निळो मोरेश्वर
त्रिंवक सोनदेव	निळो सोनदेव
दत्ताजी केशव पिसाळ	नूरबेग
दत्ताजी त्रिंवक वाकनीस	नेताजी पालकर
दर्यासारंग	पंताजी गोपीनाथ कुळकर्णी
दूलपतराव पोतनीस	पिराजी नाईक
दलेलखान	पिलाजी गोळे
दादाजी रघुनाथ	पिलाजी सणस
दादाजी कृष्ण लोहोकरे	प्रतापजी राजे
दावलजी घाटगे	प्रतापराव गुजर
दियानतराव कासी	फत्तेखान
धनाजी जाधव	फाजल महंमद
धर्माजी नागनाथ	वाहिरजी भिजदास
धर्माजी पंडित	वाहिरजी राजे मोहिते
नरसो मलनाथ	वाजी श्वेरपडे
नरहर वल्लाळ	वाजी घोलप
नरहर रघुनाथ	वाजी दक्क्वी
नागोजी नाईक	वाजी पासलकर
नागोजी राजे	वाजी प्रभु
नागोजी ससारे	वाजी शामराज
नामाजी लांडे	वावाजी ढमडेरे
नारो निळकंठ	वावाजीराव
नारो भिकाजी	वावलीखान
निराजीपंत	वारकोजी भोसले
निळोजी काटकर	वाळाजी आवनी

शालाजी हरी  
 कृष्णजी नाईक बांडल  
 भद्रापा नाईक  
 भानजी तुकदेव  
 भावसिंग जमादार  
 भिवजी राजे  
 भिवराव  
 मदारी मेहतर  
 मयाजी राजे  
 मलबाई देसाईण  
 मलिक अंवर  
 मल्हार कोन्हेर  
 मल्हार नारायण सवनीस  
 महकूमसिंग  
 माहादजी शामराज सुरनीस  
 महावतखान  
 माणको हरी  
 मानाजी मेरे  
 मानाजी विचारे  
 माल सावंत  
 महादाजी नीलकंठ सरनाईक  
 मीर जुमला  
 मुरार अनंत  
 मुरार जगदेव  
 मुरार दादाजी  
 मुला महंमद  
 मुस्ताफाखान  
 मौरो नागनाथ

मेरोपंत पेशवे  
 मंवाजी राजे भोसले  
 यशवंतराव शहाजी कढम  
 याकुतखान  
 युसफखान मायणा  
 येसाजी कंक  
 येसाजी काळे  
 येसाजी गोपीनाथ लोहोकरे  
 येसाजी बलाळ  
 येसाजी निकम  
 रखमाजी शिवदेव  
 रखमाजी दादाजी  
 रंगभट मलेकर  
 रंगो नारायण  
 रघुनाथ पंडित  
 रघुनाथपंत हणमंते  
 रघुनाथ बलाळ कोरडे  
 रणदुल्लाखान  
 रणमस्तखान  
 राघोजी मित्रा  
 राघो बलाळ अचे  
 राजा रायल  
 राजा रूपनाईक  
 राजा वीरभद्र  
 रामचंद्रपंत  
 रामजी पाटील  
 राम दळवी  
 रामाजी नळगे

रामाजी पांगारे	शिवाजी शंकर
रायाराव	शेकुनी गायकवाह
रावनीपंत	शेषोवा नाईक पुणे
रुद्राजी सखाजी	श्रीनिवासराव
रुद्राजी साळवी	सखोपंत
रस्तुम जमान	सरनाखान
रूपाजी भोसले	सरजाराव वाटो
रोहिलाखान	साचाजी नारायण
लक्ष्मकरस्तान	साचाजी मुरार
लाला कायत	सावनी देशमुख
लांचाजी भोसले	सावित्रीवाई
लम्बुनी जायव	भिंदकर देशपांडे
वालोजी	सिंधोजी पालकर
वासुदेव वाळकृष्ण	सीढ़ी अंबर
विठ्ठल दत्तो सुभेद्र	सीढ़ी शामल
विठ्ठल पंडित तुमे	सुभानजी खराडे
विटोजी सिल्विमकर	सुभानजी नाईक
विश्वासराव नानाजी प्रभु	सुभानजी मोहिरे
विसाजी वल्लाळ	सुभानसिंग
व्यंकाजी खांडिकर	सुवं
व्यंकोजी भोसले	सेढवंडा
शहानहान	सोन महाला
शामजी नाईक	सोनाजी नाईक
शामजी हरी	सोनाजी विश्वनाथ
शामराज पद्मनाभी	सोमनाथभट कात्रे
शास्त्राखान	संतोजी राजे
शिदोजी निंबाळकर	हंवीरराव मोहिते
शिवाजी नाईक	हिरोजी फरजंद
शिवाजीपंत	हुसेनखान

# Shivaji Souvenir.

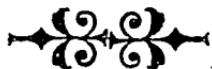
## GUJARATI SECTION.

---

### अनुक्रमणिका

---

१ भारतीय इतिहासनां केटलांक लक्षणो.	....	....	१
२ हिंदुपतनो तारणहार.	....	....	२६





# ભારતીય ઈતિહાસનાં કેટલાંક લક્ષણો

લેખકઃ—કુવિ નહાનાલાલ દલપતરામ

ગાવ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની, અહે ભારતદુલ્ય !

વિદ્યાર્થી મિત્રો !

ભારતીય ઈતિહાસ એટલે માનવકથાની એક અન્યાની.

આજના ભાપણના વિપ્યને અડકતાં અંગુલીઓ હી જાય છે, બુદ્ધિ થંભી જાય છે, આંખડલી અનિનિપ રહે છે. મહાસાગર ઉપર મીટ માંડી રહી મોનં-ઓના ગૂડ સન્દેશ ક્રો પીધાં કરે-પીધાં જ કરે, એહું કંઈક થાય છે.

સાગર પાતાં યાક્તો નથી; પોધાનો ધરવ પીનારને થતો નથી; એવો ભારતીય ઈતિહાસ છે.

કવ સ્રૂયપ્રમબ્રો વંશઃ ? કવ ચાલપવિપયામતિઃ ?

તિતીર્ષિદુસ્તરં મોહાઙુપેનાસ્મિ સાગરમ્ ॥

કખ્છાં સુર્યનન્ભયો વંશઃ ? કખ્છાં અદ્ય મતિ વસ્તુની ?

મોહ છે હોડલે મહારે તરવા દુરતર સાગર.

રધ્યુવ શની ઈતિહાસકથા આરંભતાં કાલિહાસને એ ભાવ જગ્યા હતા; આપની સન્મુખ આજે ઉભતાં મહેને યે એ ભાવ જગે છે. કખ્છાં ભારતીય ઈતિહાસનો મહાસાગર ? કખ્છાં મહાઙું શાનધૂષિતું હોડકું ? ને કખ્છાં આજની પ્રશ્નાં ધરીની અવધિમાં એ મહાવાર્તાના અર્થવિસ્તારનો દિશાનિર્દેશ ?

આમને ઓળંગવાના પંખીની પાંખના જળે કુદ્દાટ !

ક્ષમા કરશો—આપની આશાને પરિતર્પી ન શકું તો મહેને ક્ષમા કરશો.

ભારતીય ઈતિહાસના રેખાચિત્રની જાંખી યે કરાવી શકું ત્હો યે મહેને તો સંતોષ થશો.

સક્રિય લાંખી છે, ધીરજ ને ભાવથી આદરિયે.

એક તો; ભારતીય ધૂતિહાસની કવિતા એટલી અદભુત છે, એનું Romance એટખું પ્રતાપી છે કે prosaic જીવ પણ કવિતાની પવનપાવડીએ ઉદ્ઘોષ થાય. મહારા પતંગ બને તેઠલે પૃથ્વી સંગાયે સન્ધારેલો રાખીશ.

થીનું; ધૂતિહાસ સર્વસ્વતું કેન્દ્ર એટલે મતુષ્ય જાતિની કથ્યાણુસિદ્ધિ. ભારતીય ધૂતિહાસમાં એ એટલી અધી છે કે સન્તોને દ્વિલસુદેશ પણ મોહાશ્રી પામે છે. સંસારશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે યુદ્ધિતું ખંગર બનશે એટખું મોહાશ્રીનાં પૂરપ્રવાહમાં તણાવા નહિ દઈ.

ચાલો ત્રણારે: પ્રથમ તો ધૂતિહાસ એટલે જ શું ?

ધૂતિહાસ એટલે મતુષ્યજાતિની મહાવાર્તાઃ વિધાતાની અદર્શ અંગુલીએ આલેખેલા અનુભવમન્ત્રોઃ પૃથ્વીપાટે પડેલા કાલના અભ્યર ચાંકડા. ધૂતિહાસ એટલે અલ્લાંડના મહાસાગર ઉપર અખંડ ઉછળતી તરંગાવલિના અક્ષર લેખ.

ધૂતિહાસ એટલે મહાસત્યોની કવિતા, ને મહાકવિતાનાં સત્ય.

ધૂતિહાસ એટલે કલ્પનાપર અદભુતતાઃ પરમ કલાવિધાયક અલ્લાંડનાથનું રચેલું મહાકાળ્ય: રામાયણ, મહાભારત, ધલિયડ, શાહનામું તો એના એકેકે અદ્યાય.

ધૂતિહાસ એટલે સત્તની લીલા.

અને ભારતીય ધૂતિહાસ એટલે જગત્ ધૂતિહાસના મહાવર્તુલનું મધ્યબિન્દુ. સિકન્દરથી માંડીને ક્રાલંબસ, વાસ્કે ડી ગામા, નેપોલિયન અને ક્યસર થીજા રિલેબ સૂર્ધીના જગત્ સંશોધકો ને જગત્ સામાજ્યવાદી સ્વમહિષાઓનું સ્વમર્સવર્ગ.

મજબુમાં કૃષ્ણજીને શાધતાં સંખી સાંપડે એમ ભારત શાધવા નીકળેલા યુરોપને અમેરિકા ખંડ સાંપડ્યો.

લક્ષ્મીસમૃદ્ધ યુરોપની આજની લક્ષ્મી કેટલીક અમેરિકાએ આપી, કેટલીક ભારતે આપી, બાકીની કીમ્યરલી જેવી હીરાખાળાએ આપી.

આંધ્રાને મહોર એસે, કેરી આવે, વેહાય, ને પાંદડાં યે ખરી પડે; થીજે વણે બીજી વસન્ત આવે, મહોર એસે, કેરી થાય, વેહાય; એ વેહાવું ને એ પાંગરલું, એ લુંટાવું ને એ ઉભરાવું, એ ફરમાશ ને એ પુનરૂજ્જીવનઃ—વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય । વિ.૦ શ્લોકભાજ્યા યુગયુગનાં નવસૂજનઃ તે ભારતીય ધૂતિહાસકથા.

યૂરોપીયન ઈતિહાસવેતાઓ ભાએ છે કે મધ્ય ઓશિયા એટલે the Cradle of Mankind—મનુષ્યજલતિનું પારણું. ટ્રાફેસસ એટલે આર્થિકજના પંચ મહાનદ લ્યાંધી વિવિધ દિશાઓમાં વલા તે આર્થેનું વતન. આર્થિકજનનું—આર્થિકસંસ્કૃતિનું ઓળામાં એલું અશુદ્ધ સ્વરૂપ તે આજની ભારતીય આર્થિકજન અને ભારતીય આર્થિકસંસ્કૃતિ.

ટ્રાફેસસના આર્થિકવના પણાયાં આજે પૃથ્વી ઉપર કંઈએ શોધતાં જરૂર તો તે ભારતવર્ષમાં.

જગતૈતિહાસગાં સેમેનિક વંશ છે, મોગલ વંશ છે, રાતા ઈન્દ્રિયનોનો વંશ છે. છતાં મનુષ્યજલતનો ઈતિહાસ એટલે આર્થિકવના ઈતિહાસનું ઉજ્વળમાં ઉત્ત્વળ પરે.

ભારતીય ઈતિહાસ એટલે સંસારદાસ્ક્રિપ્ટના અન્યાં અખતરાઓનું સંગ્રહસ્થાન.

દ્રોપદીતા પાંચ પતિ, શીકુષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓ, રામનું એક પત્નીત્વ, રીતાછતનું એક પત્નીત્વ, સુભદ્રાદરાણુનો રાક્ષસવિવાદ, સીતા દ્રોપદી સંયુક્તાના રવર્યવરે; પિતૃઆજાધારી રામ, પિતૃરવતન્ત્ર પ્રથદાદ, સરસ્વતીનાં અનાર્થ્ય; તારા, મંદ્રાદીના વિધવા વિવાહ; ભાગરાંધી પૃથ્વીના એકચુક ચકુરતર્ણાંઓ, રાજબીજન્ય પ્રનાશાસનનાં રાજવિધાન; સત્યવાદી દ્વિરિક્ષન્દ્ર, રાજઘેલઘેલાડી આણાક્રમ; રાજબીજુલમાં મેળે સમોવણ હેવોને પ્રિય અણાક્રેવ, શાહુનશાહ અષ્ટઅરશાદ; સુંદરીઝુલમાં સૌન્દર્યમણિ સરિખ્ડી શકુન્તલા, સંયુક્તા, નૂરજહાંન, સુમતાજ મદાલ; અદલ્યાણાઈ, લક્ષ્મીણાઈ ને ચાંદણીભી સમી સમરસ્ઝુદ્ધાગિણી રાજરાણીઓ; કુન્તા ને છળુંઘાઈ સમી રાજમાતાઓ; કવિતા, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સંગીત, નાટક—સૌન્દર્યનો સર્વાંગે પિલાવ; દાક્તાનું મલમલ—સાતસાત પડ છતાંએ મહીયી શરીર જંખાય, અમદાવાદનો કિન્ભાઅ—જેની સેનામેહિની આજે યે નથી ઉત્તરી; મેખદાત ને શાકુન્તલ; રામાયણ ને મહાભારત; દેલવાડાનાં મંદિરોની આરસકોતરી કવિતા, તાજમહાલનું આરસાલેખયું દાંપત્યકાબ્ય, ગોકુલવૃન્દાવનની ગોપકવિતા; યુદ્ધ સમા ધર્મસંર્થાપક, કપિલ, કણ્ણાદ, પતંજલિ સમા દ્વિલસુદે, વારણાવટમાંના દ્વિલસુરીના અખાડાઓ ને ધર્મવિપ્લવો; અલાવર્તાનું આલાયુદ્ધ; ચિતોડતું ક્ષત્રિયત્વ-ક્ષત્રિયોનાં ડેસર્વિયાં, ક્ષત્રાણીઓના જૌહર; મિ. યોધદીને ચ્યતુર્થાંશ સમૃદ્ધિ સુખુક્લાંડે ઈંદ્ધાંડે સેંપી, ઈંલાંડે મહામંત્રી સ્થાપ્યા. ભામાશાહે પ્રતાપને સર્વસ્વ સમપૂર્ણ હતું. એ ભામાશાહ, ટોડરમલ, જગડ્યાદ, વરતુપાળ, તેજપાળ સમાઓનું વૈશ્વત્વ; સંયારીઓ, રાજ્યત્યાગી રાજસંન્યાસીઓ; મનુરમૃતિ ને આધુને અષ્ટખરી સમા Codes, રાજતરંગિણી

અંકખ્યરનામા, ખાયરશાહનું આત્મવૃત્તા-ત-સમા ધતિહાસો; કાદંખરી સમી જરૂર-માંતરની મહાવાર્તા; સાગરખોળે ઉછળતા પારસીઓનો ગુંજરાતખોળે સમાસ: પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ખ્રીસ્તીઓની ૧ લા-૨ જ સૈકામાંજ મહખારકઠી વસાહતો.

જગત્ ધતિહાસની અન્યાન્યાંથી વીણું વીણુને જ્ઞાને પરમેશ્વરે ભારતીય ધતિહાસ રચ્યો ન હોય !

ભારતીય ધતિહાસ એટલે જગત્ ધતિહાસની ચાવી.

જગત્ ધતિહાસના કેટલાક ભ્રમ છે, તેમ ભારતીય ધતિહાસના પણ કેટલાક ભ્રમ ધતિહાસના ખાલ અભ્યાસીઓમાં ધર કરી રહ્યા છે.

રોમે ચ્રીસને જીત્યું; ધતિહાસપર્યેષ્ટકો ભાખે છે કે ના, ચ્રીસે રોમને જીત્યું- ચ્રીસ સંસ્કૃતિએ રોમન સંસ્કૃતિને જીતી. કારણું કે સરવાળે તો ધતિહાસ એટલે સંસ્કૃતિએની હારળત.

Britons never shall be slaves. ભવિષ્યવાણુ તરીકે તો આપણે સૌં Chorus પૂર્ણિયે કે પૃથ્વીની ક્રોધિએ પ્રજન ગુલામગિરિમાં ન હજે. એ કુનિત ચરણને ધર્તિહાસના સત્ય તરીકે સ્વીકારતાં પહેલાં રોમના જનર વર્ચેનો પોપ ગ્રેગરીનો પ્રસંગ ધતિહાસપરેથી ધોનો પડે. ઈ. સ. ૧૦૧૪ ની આસપાસ- સોરણીસોમનાથના પ્રસંગ પહેલાં એકાદ દાયક્ષ બિંદુનમાં કાંધદો વડાયો કે ખાલ- ક્રાને ગુલામ તરીકે વેચવાં નહિ. White Slaves' Traffic ની ચર્ચા આજ વીસમી સહીમાં યે આથમી નથી. ને તહેના નિર્ધારના કાયદા હુલુ ધ્યાય છે.

ભારતીય ધતિહાસના યે એવા કેટલાક ભ્રમ છે.

પહેલો ભ્રમ: ભારત એટલે ઉત્તર હિન્દ: વિન્દ્યાયળ, હિમાલય, હિન્દુકુશ, કારકોરમ, હાલા ને સુલેમાન પર્યન્તની પર્વતાંધી કિલેબંધી.

ત્રૈતામાં રામચંદ્ર, ને તહેમની યે પૂર્વે અગ્રસ્ત્ય સુનિ દક્ષિણાની વિન્દ્યા પૂર્વધારને પદ્ધિમધારની પર્વતાંધી ને સાગરબાંધી કિલેબંધીમાં આર્યત્વ લઘુને પ્રવેશ્યા તથારથી દક્ષિણ પણ આર્યદેશ થયો. છતાં મનુમહારાજની આર્યદેશની વ્યાખ્યા ધતિહાસ ભૂસી શક્યો નથી. શાલીવાહન, પુલકેશિન, ચારે આચાર્યો. સાયણુચાર્ય, વિજયનગર, વિનલપુર, ચાંદધીણી, શિવાળી, પેશાદીની મહાવાર્તા ભારતીય ધતિહાસમાંથી અળગી રૂપ્યાય એમ છે જ નહિ. ગોળકોંડાની ખાણોના જેવા એ યે આપણું ધતિહાસના હીરા છે.

ભીજે ભ્રમ: ભારત એટલે કુસંપત્તુ વતનઃ ભારતનાં રાજકુદુંધો. એટલે ક્રોર- વપાંડવ ને પૃથ્વીશાયનયચન્દ, ભારતની ભિત્ર ભિત્ર ક્રોમો એટલે પરસ્પરનાં ખૂન.

ખરં. કિયા દેશમાં એમ નથી બન્ધું ? રશિયા જર્મની ઇંગ્લાંડ વચ્ચેનું ચેલ્ફું યુરોપી યુદ્ધ એટલે મામામાસીફેર્નિં ભાંડુડાં વચ્ચેનું જ યુદ્ધ કે નહિ ? વીસમી સહીમાં યૂરોપ ભારતનાં આરમી સહીનાં ને ઈ. સ. પૂ. ડર મી સહીનાં નાટક નથી ભજવતું હીઠું ? અકબ્રશાહ જથ્ફારે જૈન પારસી ઝીસ્તી ધર્માચારેની ન્હોતરતા હતા ત્થારે મેરી ને ધૂલિજખેથ નિજ ઝીસ્તી બન્ધુઓને જ પન્જવતાં હતાં. કંઈર ને નાનક હિન્દુદ્રિલામના સમન્વય કાને મથતા હતા ત્થારે યૂરોપયોળે વિશ્વહ એલાતો હતો. ૧૬૪૮ માં વેસ્ટફ્લિયાના તહનામા પહેલાં સારા યૂરોપમાં ધર્મવિશ્વહની લોહીની છોળો ને અરિના લડકા હામહામ ન્હોતા શું ઉછળતા ?

ભારતીય ધર્તિહાસનો ત્રીને ભ્રમ એ છે કે ધર્સલામ એટલે અન્ધકારયુગ. પંદ્ર વર્ષની અંદર એ એ વાર સમરકન્દ છતનાર બાખર, અદાર વર્ષે પાણીપત જેલનાર હુમાયુન, તેર વર્ષે હેમૂને જતો કરી ગાઝી ન થનાર અકબર, છ વર્ષે હળદીધાટમાં ઉત્તરનાર સલીમશાહ, પચ્ચીસ વર્ષમાં રાણો અમર અને મલીક અંખરને છતનાર શાહજહાંન, બાવીસ વર્ષે બદક્ષાનમાં ચાકતે સંત્રામે સેનાની-ઓની તરવાર મ્યાન કરાવી નિમાજ્જનો આજાંકાર કરતા શાહજાદા ઓરંગજેબ; આગ્રા, હિથ્થી, ઇતેહપુર સીકીના મહાલયો; તાનસેન સુરદાસ જેવા સંગીતાચાર્યો; દૈહરમહલ જેવા મન્ત્રીશર; નાનક કંઈર સુખારક અકબર સમા ધર્મસમન્વય-કારકો; કેશવદાસ, વિહારીદાસ, ગંગ, તુલસીદાસ સમા કવિઓ; અને ધર્સલામના દુઃમન પ્રતાપ, હુર્ગાદાસ, શિવાળ, ગુરુ ગોવિંદ: જે યુગમાં થયા એ યુગને અંધકારયુગ ભાખનારને ધર્તિહાસની આંખ છે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન શું ન થાય ?

ધર્સલામ અંધકારયુગ ન હતો; સર્વ સંસ્કૃતિઓની પેઠે ધર્સલામ પણ જ્યોતિર્યુગ હતો.

ભારતીય ધર્તિહાસનો ચોયો ભ્રમ એ છે કે ત્યારે સ્વીઓની અધમ દશા હતી. લીલાવતી, સરસ્વતી ગાળી, સીતા, દમ તી-ની પૌરાણિક કથાઓ ન ગણ્યા-વતાંયે યશોધરા, સંયુક્તા, કર્માદ્વિદી, ગુજરાધી, અહુદ્યાધી, લક્ષ્મીધાધી, ગુલખદન બાનુ બેગમ, સુહ્ખતાન સહીમા બેગમ, તુરજહાંન, સુમતાજ બેગમ, રોશનાચારા, જહાનાચારા, એયુનિસા બેગમ, ચાંદ્યીભી-જે દેશમાં થયાં એ દેશમાં સ્વીઓની અધમ દશા ભાખનાર ધર્તિહાસ ભાયે છે કે ધર્યા ? એમજ પૂછાય. એમનાં જેડલાં જગત્ધર્તિહાસમાંથી શાધી શાધીને દાખવને એટલે એજાભીશું.

શું ધર્સલામ યુગમાં કે શું હિન્દુ યુગમાં સુન્દરીનું સ્થાન ચન્દ્રકલા સમું ઉત્તન જ હતું.

ભારતીય ધર્તિહાસનો પાંચમો ભ્રમ એ કે ભારત એવો દેશ છે કે જેના ઉપર પરદેશી હુમલાઓ થયાં જ કર્યા છે !

ખરં. જગત્ખોળે કિયો મહાદેશ છે કે જેના ઉપર પરદેશીઓ એ હુમલાનથી કીધા ? જેને પરદેશીઓએ નથી જત્યો ? એ દેશનું નામ કહો. નયાં પરદેશીઓએ નથી રાજ્ય કીધું, એ કિયો દેશ ? શ્રીસ, રોમ, ફ્રાંસ, જર્મની, રાશિયા ?

ધૂંખાંડને રોમે જાત્યું, એંગલ્સે જાત્યું, સેક્ષને જાત્યું, તેનમાર્કે જાત્યું, નોર્સમેને જાત્યું, નોર્માન્ડીના ડયુકે જાત્યું. ને એ સૌએ રાજ્યે કીધાં એ સૌ હુમલાઓ ને સવારીઓ શું ન હતાં ?

ભારતમાં એ સા બન્યું છે-પાંચે વાનાંઓ. માત્ર ભારતમાં કે પ્રધાનતઃ ભારતમાં એમ બન્યું છે એ ભ્રમ ઉતારને.

જગત્ધૂતિહાસના એવા અનેક ભ્રમ આજ પ્રવર્તે છે. જગત્ ધતિહાસના અભ્યાસીઓ ભાએ છે કે એ ધતિહાસ નથી, ધતિહાસના ભ્રમ છે.

સદ્ગુરુનધૂંદ્યુઓ ! દ્રોચિવિલબનો ત્રિમન્ત્રી પોકાર હતો, ત્રિરંગી જયદ્વિજ હતો, ભારતીય ધતિહાસનો યે ત્રિવર્ણી કાલપટ છે; હિન્દુ યુગ, ધર્મિય યુગ, યૂરોપીય યુગ.

ઈ. સ. ૧૧૬૮ ની સાલમાં સ્થાણેશ્વરના રંધુસંગ્રહમાં પૃથ્વીરાય ચોહાણું પડ્યો, ત્યાં સૂધીનો હિન્દુયુગ.

ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં ઔરંગાખામાં ઔરંગશાહ દ્વારાયે રહેની સાથે ધર્મિયનું ચક્રવર્તીત્વ દ્વકાયું.

ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં ત્રિચિનોપથ્લીના ધેરાથી કે. ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં લ્લાસીના આંધ્રાવાડિયાંએમાં તોપખાનાં ગાન્યાં ત્રણારથી શ્રીએને હિન્દને ધર્મિયાં કનેથી જીતવા માંડયું. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં ધર્મિય ધર્મિયા કંપનીનું રાજ્યાંત્ર ચેટથિયાના રાજ્યનીશિરે ધરાયું ત્યારારથી ભારતમાં શ્રીએનનું ચક્રવર્તીત્વ.

ભારતીય ધતિહાસના બિનબિન યુગના એ સીમાસ્તંબો ભારતીય ધતિહાસની કાલગંગાના એ ધાર, તીર્થના ધારે ધારે કુણ્ણી મારીએ છીએ એમ ચલેા આપણે યે આજ એ ત્રણેય યુગધારે રહેન્દરહેજ કુણ્ણી મારી લધાએ.

સહામે પૂરે તરનારા તારાઓની પેઠે ગંગામુખથી મૂળ ભણી વિચરિયે ત્યારારે પહેલાં આવશે કલકત્તા.

અને કુલકત્તા એટલે યૂરોપીય યુગ.

એ ભણ્ણતાં એક ચેતવણી દઉં છું. યૂરોપીએને તેમ જ હિન્દીએને; Political આંખે વાંચશો તો ધતિહાસ અહેંદો ઉકલશે.

We are too near & in the period; absence of proper perspective is natural. એમાં કોમીભાવ, રાજકીય પક્ષાપક્ષી પેસે તો ધૃતિહાસવેતા ક્રીમેન, ગીયન, મેલીસન. જેવા સ્પષ્ટ દાટાને બદલે ફૂડ, મેફાલે, હન્ટર, કે કીન ઠીલર જેવા એકાંખાળા નીવડે.

એ ખરં છે કે આ યુગમાં ફ્રલાઈવ, હેસ્ટિંગ્સ, ડેલહોસી, કર્નાન, અયર, એડવાયર થયા છે; તેમ જ એ પણ ખરં છે કે આ જ યુગમાં સર વિલિયમ જેન્સ, ટોડ, ફોન્સ્, રીપન, હુમ, મેક્સિમુલર, એડવિન આર્નોફિલ, મોન્ટેન્યુ યે થયા છે. કૌરવપાંડવ ઉભયને અવલોકને, ધૃતિહાસદ્ધા એટલે બેઅંખાળા નર.

ચૂરોપી યુગને પણ ભવિષ્ય અજલ્ય કહેશે.

આત્મારામ ભૂખણુંની પેઢી આદ્રિકા ઠેપાર કરવા ગઈ, ને આપો આદ્રિકા ખરં લુતી ધેર કીધો; એમ ક્રેદિંગ કહે તો કે તો તેને પરીઓની વાર્તા-માંની એક કહો ! આ પણ એક પરીની વાર્તા જેવું છે.

મહુમમદ વોરી છ વાર હાર્યો; સાતમી વારે સ્થાણુશ્વરમાં ભરતખરંડને છત્યો. બાખરે ૧૫૨૬ માં પાણીપતના એક સંગ્રહમાં ને ૧૫૨૭ માં કહાનવાના ધીન સંગ્રહમાં ભરતખરંડ છત્યો. હુમાયુને ૧૫૩૮ ને ૧૫૪૦ ના બક્ષર ને કનોનના એ યુધ્યોમાં ભારત પ્રાણું. બહેરામખાને ૧૫૫૬ ના એક પાણીપત-વિજયમાં હિન્દ સર કીધું. ૧૭૬૧ ના પાણીપતના એક પરાજયથી પેશાઈનાં પૂર પાછાં વળ્યાં.

ભારત એમ છતાતું ને એમ ખોવાતું.

૧૭૪૮ થી ગણુતાં ૧૧ દાયકા ને ૧૭૫૭ થી ગણુતાં પૂરો એક સૈક્રે છીટને ભારત છતાતાં લીધો. ૧૮૫૮ માં ચક્રવર્તીની સાંદ્રયું, ને ૧૮૭૭ માં ચક્રવર્તીની ઉચ્ચાયું. સૈકાભરની એ અખરંડ જયપ્રવૃત્તિ.

મદ્રાસ, કલકતા, મુંબઈ, એમ ત્રણ સ્થળેથી દ્વારા રચના આદરી, ને સૈકા-ભર અખરંડ ભરતી ઉછાળી.

ધર્મસામે સિદ્ધ કીધું કે હિન્દુકુશ, કારકારામ, હાલા, સુલેમાનની દુર્ગ-દ્વિલાલો અસેધ નથી. યુરોપે સિદ્ધ કીધું કે સાગરની ખાદ્યાં કે પૂર્વધાર ને પાશ્ચિમધાર પણ અજ્ઞેય નથી.

નળવતાં આવડે તો આત્મા એક જ અજ્ઞેય છે.

આ યુગમાં ભારતનાં કમાડ ઉથળ્યાં. ભારત પૃથ્વીની પ્રજાઓમાં લહયું. જલધિ ને પર્વતાવલીની કુદરતી કિલ્લેખંધીમાં ધેરાયેલું ભારત જગતથી અગણું.

પડી યથું હતું. આ યુગમાં પૃથ્વી જલ્દ ને વાયુમાર્ગે ભારત મહાપ્રણાંએ સાથે જોડાઈ પૃથ્વીકુલમાં ભાગ્યું, ભારતના જગત્સંબંધ અંધાયા.

ભારતમાં ચક્કવર્તીએ આવતા અને જતા. ભરતહેવ, અર્શાકહેવ, અકષ્યરચાહ, ઔરંગશાહ ચક્કવર્તી થયા હો એ આ યુગમાં નાડીએ જેવા સલેપાટ્થી ને તારથી ભારતના અવયવોનું સંગૃહન થયું છે એવું પૂર્વે થયું ન હતું.

આ યુગ એટલે દૈવાસુર પ્રકૃતિ સમી Modernism નો જન્મથોડા.

આ પડધાનો યુગ છે. ચુરોપમાં પોલાય એના ચ્યંહી પડધા પડે એ દણે જેતાં ગાંધીજીની સ્વરાજ્યાધોપણા યુરોપનો જ પડ્યો છે.

અંધુગમાં Militant Hinduism નો જન્મ થયો. ભારતમાં એ ટંકાર કીધો હિન્દુ ૧૮૭૭ માં ઓંકારનો જુંડો દિલ્હી દરખાર વચ્ચે ફરકાવી મહુષિ દ્યાનન્દે; ને પશ્ચિમ જોલાર્ધમાં કીધો હિન્દુ ૧૮૮૮ માં વિશ્વની ધર્મ મહાસભા વચ્ચે હિન્દુત્વનો સન્દેશ ઉચ્ચારી સ્વામી વિવેકાનન્દ; હિન્દના જગત્સંદેશાનાં મૂળ એમજું સળવન કીધાં. બોદ્ધોએ અર્શાકહેવના સમયમાં ધર્મમહાસભા ભરી બિખ્યુએને જગત્યાત્રાએ પાઠ્યા હતા. એ હનુર વણે ફરીથી ભારતમાં આત્મિક જગત્યચક્કવર્તીની ભાવનાનો પુનર્જન્મ થયો.

ચાલતો યુગ એટલે નણું દૈત્યની વાર્તા; વાતપ્રવાહ, જલપ્રવાહ, ને વરાળિયો. વરાળિયાની બહેન વીજળાને એ કુદુંબમેળામાં ઉમેરીશું તો ધતિહાસ સાક્ષી પૂરશે.

આજની સંરક્ષિત એટલે એ ચાર દૈત્યાની માયાવી લીલા. આગગાડી, તાર, આગણોટ, વિમાન, મનવાર, જલાંતસંચારિણી મનવાર; વોટ, મેર્કેની, ફેન્કલીન, એડિસન, ફેર્ડ.

દ્વાપતરામના અમર શાખામાં કહીએ તો આજનો સુધારો એટલે હુનરખાનની રહાદાઈ.

જગત્સાહિત્ય, જગત્સમાચાર રોજ રોજ ધરનાં બારણ્યામાં આવી પડે છે.

આ યુગમાં જગત્નાનું થયું, હિન્દ વિશાળ થયું. હિમાલય ને હિન્દી મહાસાગર ઓળંગી ભારતીય દાણ પાછી વિશવિશાળ થઈ.

પણ બદલામાં મહેંમાણ્યાં મૂલ હિન્દે દેવાં પડ્યાં છે. આજે એ હિન્દી ઇનો ભાવ અમેરિકા કહે તે, મોતીનો ભાવ પેરિસ ભાએ તે.

ધર્મિલામધુગમાં બહુધા લક્ષ્મી હિન્દમાં રહેતી. આજે બહુધા લક્ષ્મી ભારતનો કંડો છોડી જાય છે.

૧૭૪૮ માં ત્રિચિનોપદ્ધીના વેરા વખતે ઓસામણુ ભારતીય વિરોચ્ચે પી આત ચિંદિશ સૈનિકોને આપ્યા હતા. આનેથે તે આપણું તો ઓસામણુનું રહે છે.

અસ્તુ. દ્વાધિઅવસ્થામાં ભગનાં પાણી યે ખલગ્રદ છે.

આજનો યુગ એટલે સુવર્ણયુગ. સોનાની શાધમાં યુરોપ અમેરિકા ગયો, ને પછી પૃથ્વીમાં પરવર્યો ન્યાં ન્યાં જડયું ત્યાંથી અમેરિકા, આફ્રિકા, એશિયા, આસ્ટ્રેલિયામાંથી, સોનું ને જવાહીર સંધરી સંધરી યુરોપમાં સંચયાં. મૂલ્યવાનનાં એટએટલાં મૂલ કેટકેટલાંકાએ એવાં પ્રીષ્યાં છે ?

૨૦ માં સૈકાની યુરોપની લક્ષ્યી ને પંદરમાં સૈકાની યુરોપની લક્ષ્યી એની આદભાકી તે છેક્ષા પાંચ સદીનો યુરોપી સંસ્કૃતિનો જગતહૃતિહાસ.

સંસ્કૃત સાહિત્યને સછ્યવન કરી આંગણું આંગણું વેચનાર અને હિન્દુયુગ ને ધર્મસામયુગના ધતિહાસના સરોવર આ યુગનું જરૂર આપણે ધતિહાસના અન્યાસીએ આજ સ્વીકારતું જ ધટે.

હિન્દ આવવા નીકળેલો યુરોપ જગત્યાત્રાએ ક્રેમ સંચર્યો એ કથા કાલંબસના છવનવૃત્તમાં ને Seely's Expansion of England માં વિસ્તારથી આવેણેલી છે.

રાતો સમુદ્ર ને ધરણની અભાતની માર્ગ ભૂમધ્ય સમુદ્ર વાટે હિન્દનો યુરોપ સાચે ઠેવાર હતો. અગાદ, ડમારકસ, અલેપ્પો, એલેકાન્દ્રૂ, વેનિસ, છનિવાના શહેરો હિન્દના માલ ઉપર કમીશન રહ્યાવતા, ને તેથી પશ્ચિમ યુરોપને એ માલ મોંધી પહૃતો.

ભારતનો સિધો માર્ગ પશ્ચિમ યુરોપને લાદે તો એ નગરોનું કમીશન ન ચઢે. સસ્તાધિથાય, લાલ પોતાને રહે.

પૃથ્વી ગોળ છે. પશ્ચિમમાં પ્રયાણ આદરશું તો પૂર્વમાં હોચીશું. સાગર ઉપર ઝંપલાવ્યું. પશ્ચિમ યુરોપની દરિયાઈ પ્રણાયોની રૂપર્થા જામી.

પહેલા હિરંગીયા ( પોર્ટયુગીઝ સ્પેનિયાઈઝ ) રહ્યા. પછી વલંદા, પછી ઝ્રેચ, છેણલે ૧૬૦૧ માં ધર્ષિ ધનિયા કંપની.

હિન્દની અદળક દોલતનાં આકર્ષણું પશ્ચિમ યુરોપ જગી ઉક્યો. હિન્દ આવતાં મારગમાં યુરોપને અમેરિકા અંડ ટેશે રહ્યો.

યૂરોપીય પ્રણાયોની એ રૂપર્થા હજ યે પૂરી નથી થઈ, જે કે સહાંજ પડી છે. કારણું કે જીતવાની પૃથ્વી ખૂબી ગઈ.

એ પ્રણારપદ્ધામાંથી યુરોપમાં જ નવતવા પ્રણરોગ જન્યા. Colonization, Industrialism, Capitalism, Imperialism વિ. અને એ પ્રણ-

રેઝોની યૂરોપીય ઔપધીઓ પણ યૂરોપમાં જ જન્મી: The French Revolution, Socialism, Communism, અને આ વીસમી સદીમાં the League of Nations અને Bolshevikism.

એમ ચાર મહાદેવોએ અન્યથ દુનિયા બનાવી ને બનતાવી.

એટલાન્ટિક મહાસાગરમાં તેમ હિન્દી મહાસાગરમાં આહિમાં યૂરોપીઓ! દરિયાના બહારવટિયા હતાં.

એમના Pass-port-પરવાના શિવાય બાદશાહની એગ્ઝિટીવી એશ્રી મહા શરીરીની હજ વિનાઅપમાન થધ ન શકતી.

શાહનશાહ અકખરશાહનાં રાજમાતાને ને સુલ્લાનાને હજ કરવા જતાં પહેલાં પરવાને મેળવવો પડ્યો હતો; પરવાનો આવતાં એક વર્ષ લાગ્યું; એક વર્ષ હજ એ શહેનશાહ બાન્દુઓને મૂલતવી રાખવી પડી હતી.

શાહનશાહોના મહેલમાં યે એ ચાંચિયાઓની એટએટલી શેહ પડતી.

યૂરોપીઓ ઠેપારની છૂટ માગતા, સાથે કિટલેબંધી માગતા. ભૂળ રક્ષણ કાજેની ટ્રેડીઓ પછીથી રાજગાદીઓ થધ પડી.

અર્વાચીન યૂરોપમાં નવવિચારેની જ મલ્લૂભિ ક્રાન્સ. હિન્દુ સર કરવાનું સ્વભનું એ પહેલું રેન્યને-હુલેને આંદ્યું.

એહું ત્રણ સાધનો હિન્દ લુતવાનાં કલ્પયાઃ-તોપ, વ્યૂહરચના, Subsidiary System.

કન્નિલ મેલિસન કહે છે કે સેન્ટ યોભીનાં ન્હાનકડા યુંધે નિર્ણય ઉત્ત્યારો કું યૂરોપી શસ્ત્રો ને યૂરોપી સૈન્યવ્યૂહ હિન્દને હરાવશે.

હુલેની Political sagacity એ નિરખી લીધું કે Subsidiary System થી હિંદ વશ થશે, ને વશ રહેશે.

કલાધવે, વેલેસ્વીઓ, ગોડે, હેવલોઝ હુલેનું અતુકરણું કર્યું છે.

૧૮૫૭ નો બળવો એટલે કંપની સરકારની ભૂલેનો ભણ્ડા; Remote and immediate. ભારતીય એકતાનો એ પોકાર ન હતો. રેન્ય વિભાગની પેઠે એને ભાવનાની પીડણી ન હતી. વીરત્વ હતું. ભારતવર્ષને પાયામાંથી ધણુધણાંદ્યું. દક્ષિણાં હુંગરા સળગે એમ ભારતનાં નગરો સગળો ઉઠ્યાં. પણ દ્વાગટ. સંસ્કૃતિનાં પૂર સંસ્કૃતિને છતે છે. બળવો એ સંસ્કૃતિ ન હતી.

આ યુગનાં એ વાનાં આજ ખાસ દ્યાન એંચે છે.

એક, શાનગંગા ધરધરને પગથિયે પગથિયે આવી છે. શાળાઓ પાછાશાળાઓ શારદાપીઠો પુલારા જેવી પ્રફુલ્લી છે.

ખીજું, ઈસ્લામ ચોરામાં જ રહેતો; ચૂરોપની ભરતી ઓરડામાં, પરસાનમાં રસોડામાં ચોકમાં દેવપૂજનમાં યે છલકતી આવે છે.

આપણે ગળાને પાણી પીનારા, બધું યે ગળા ગળાને પીશું તે જે આવે તે છીએ જ છે. ગરણું ગણ્યા વિના પીએ રહેને વાળા થાય.

કલકતા બહુ જેયું; આગળ ચાલિયે. આધે જતાં આવશે દિલ્હી ને આચા; અનેદૂઅચા એટલે ઈસ્લામ યુગ.

આગાને રાતો અક્ષરશાહી કિલ્લો ને શાહજહાનનું સમાધિમન્દિર. પેંલી પા પાંચેક માધ્યિ ઉપર અક્ષરશાહનું સમાધિમન્દિર ને વીસેક માધ્યિ છેટે દિષ્ટિમર્યાદાને કાંઠે ઇતેહપુર સીકીનાં ખડેર.

આચા એટલે ઈસ્લામ, સુગલાઈ, અક્ષરશાહ, ખરેખર ! ભારતાય ઈસ્લામ એટલે સુગલાઈ અને અક્ષરશાહ.

ઈસ્લામ સંસ્કૃતિ હતી, કુરાન માત્ર ન હતું, સમરોર માત્ર ન હતી; ઈસ્લામ સર્વદૈશીય સંસ્કૃતિ હતી.

ને ઉદ્ઘારતા ને ગોત્રસમાસ-હિન્દુયુગના મહામન્ત્રો, સર્વ મહારાજનીતિંજોના મહામન્ત્રો પાણ્યા રહ્યારે તો ભારતામાં ઈસ્લામ અન્ય પ્રફુલ્લયો એવો પ્રફુલ્લયો કે જગતનો કો રાજવંશ હુને એવો પ્રફુલ્લશે. જગતની આદશાહવલીઓમાં અક્ષરશાહ અનેડ છે.

ઈસ્લામમાં દાવાનળનો પ્રતાપ હતો, દાવાનળ પેઠે દુનિયામાં પ્રસર્યો. ધતિહાસનું કોઈ અધિપૂર એટલું વેગવન્તુ નથી પથરાયું.

ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશન ૧૭૮૮ માં પેરિસમાં જન્મી. જર્મની અને રશિયામાં એની સિદ્ધ છેક ૧૭૧૮ માં તેર દ્વારા થઈ ચુરોપમાં ધૂમી વળતાં એ દાવાનળને સવા સેકો લાગ્યો.

થીએને હિન્દ જીતાં દસ-અગિયાર દાયકા એલ્યા.

ઈસ્લામનો જન્મ થયો ઈ. સ. ૬૨૨ માં. ઈ. સ. ૭૧૧ માં પૂર્વ દિશામાં. ઈસ્લામે સમરકન્દ જીત્યું, પશ્ચિમ દિશામાં જુથાએટર ઓળણી ઈસ્લામ સ્પેર્ન નમાં ઉત્થેર્યો. ઈ. સ. ૭૧૨ માં દક્ષિણ દિશામાં સિન્ધુતીરે સિન્ધમાં ઈસ્લામે દર્શન દીધાં.

નવ દાયકામાં પૂર્વી પશ્ચિમ ને દક્ષિણામાં એટએટલું ધૂમ્ભો એ એક ધર્સલામ. નવ દાયકામાં આદ્રિકા, યુરોપ, એશિયાના કિનારા ધર્સલામે સળગાવી મૂક્યા.

એલેક્ટેન્ટિયાની પુરુષકશાળાની કથા એ ધર્સલામની Epitome. પોતાથી અન્યથાને જાખરાં માનવાં, ને જાખરાને બાળવાં; એ ભરમનું ખાતર કરી મહી ધર્સલામને વાવવો.

ધર્સલામના મહાવિન્દેતાઓ પણ દાવાનળ જેવા; મહુમુદ ગજનવી ને થોરી; ઝંધીસખાન, હલાકુખાન, તૈમૂરલંગ, ખાખરશાહ; નાદીરશાહ ને અહુમદશાહ અખદલી; ધણુખરા થોડાપૂર જેવા, આવતા ને ઓસરી જતા.

મધ્ય એશિયાના એ મહાવંટોળ; એમાંનો એક્ટેક એલેક્ટાંડરને નેપોલિયન હતો.

રોમનો દ્વાર તોડનાર ગોથ ને વેન્ડિસ, એલેરિકના એ પિત્રાઈ વંશને.

ચીનને ક્રોટ ચણુવો પછ્યો; ભારતનો હિન્દુકુરશનો ક્રોટ અભેદ ન નીવાયો. ઘૈયરધાર ને બોલનધારના ગિરિધાર-ચાન્ડે યે રાજમાર્ગ નથી તે-ધર્સલામના રાજમાર્ગ થયા.

ધર્સલામના અર્થાસ કાજે વાંચો અમીરઅલી, લેનપૂર, હોઅને.

ધર્સલામયુગ ભણુતાં હિન્દુને તો ખારણામાં એ જ પ્રશ્ન થશે કે ૧૧૬૭ માં હિન્દુત્વ કેમ હાર્યું ?

રાજસંન્યાસી ચિતોપતિ સમરસિંહનું કાગરકંડે બલિદાન હોમાયું તહેયે હિન્દુપત કેમ હાર્યું ?

ધર્સલામી ધતિહાસનવેશાને ન માનિયે, ધ્રીજ ધતિહાસનવેશાને ન માનિયે. ચંદ બરદાઈના પૃથ્વીરાજરાસાને તો માનીશું ને ?

પિથલના સો સામંતો હતા. છેલ્દો સ્થાનેશ્વરનો રણુસંગ્રહ પિથલ ધરાયેલા એ સામંતો લેધને લ્હડ્યો ને હાર્યો. ને એ એમાંથી એકને તો લોહ હાર્યે ધરવાની બાધા હતી !

સોને બદ્લે એ દ્વદ્દો તો આન્જે યે જતો ખરા ? સોના એ જ ? એમ કેમ ?

ગ્રોયનો મહાવિનાશ તે હિન્દુપતનો વિનાશ. સોનાની લંકાનો મહાવિનાશ એ જ હિન્દુપતનો મહાવિનાશ.

૭-૭ વાર પિથલે હેલનનાં હરણુ કીધાં; પરણેલી નહિ, કેટલીક વાગ્દાન હીધેલી હેલનોનાં.

રાજકુંવરીઓનાં હરણુ એ પિથલના વિનાશનું કારણ. રાસો ભાએ છે અંદ્રાવતીની રાજકન્યા, મહોભાની રાજકન્યા, કનોજની રાજકન્યા.

રાસો પિથલનાં પરાક્રમ ગાય છે. પિથલ સદ્ધ એ છતો, ને એમ છતી છતીને હાર્યો.

એકએક છતમાં એનાં પંદરપંદર પીછાં ખરતાં ગયાં. સંયુક્તાહરણના મહાવિનયને અંતે નણુ સામંતો રહ્યા. મોર પીછે રણિયામણો ને રાજીની શુરે શોધામણો. પિથલમયુરને નણુ જ પીછાં !

પૃથ્વીરાજરાસો કહે છે રાજકુંવરીઓનાં હરણુ એ હિંદુપતની હાર.

હેઠ્યીંસના સંચામમાં હેરોટ ટોસ્ટીગને છતીને હાર્યો હતો. પૃથ્વીરાજ ૭-૮ વાર છતીને હાર્યો. હિંદુપત છતનાં રમણાનો વર્ણે સુઠું. હિંદુચક્વતીંત્વ અરેખર ! સંયુક્તાની ચિત્તામાં જ ભરતીલૂંત થયું.

અને બીજે સદ્ધન પ્રશ્ન એ થાય છે કે તહારે ધર્સામકેમ પછ્યો ? એના ઉત્તરમાં પુરતક્રા લખાયાં છે. હું તો એક શાખામાં કહેવાય તેથું સમાવીશ; Lack of political wisdom.

છેલ્લા જગત્કુંચામમાં કયસર કેમ હાર્યો ? Lack of statesmanship; મુખમરીન પોલીઝીથી દુનિયાને હૃષમન કીધ્યો.

ઓરંગશાહે કાયુલવિનેતા નેધાળુનાથ જસવન્તસિંહને ઉપકારને બદલે અપકાર કરી હુર્ગાસને હૃષમન કીધ્યો; દક્ષિણાવિનેતા અંધરનરેશ જ્યસિંહનો વચનભંગ કરી શિવાળુને કદ્રો રિપુ કીધ્યો; ગુરુઓને છંછેડી શીઘ્રાને શત્રુ કીધ્યા; જલિયા વેરો સળવન કરી હિન્દના ભાણુ રાણુ રાજસિંહને વેરી કીધ્યો.

ઓરંગશાહની Lack of Political Sagacity; એણે ચારે દિશાઓં સણગાડી મૂકી, ને મંહી ધરલામ હોમાયો.

કૃટલીક વેળા ભારતીય ધર્સામના અભ્યાસીને થાય છે કે શાહજાદા ઓરંગ-જાને ને બદલે શાહજાહોદ દારા શિક્રાહ તખ્તે આવ્યો હોત તો ?

દારાએ ઉપનિપદનાં ભાપાંતર કીધાં હતાં. બીજે અકુલરશાહ નીવડવાની દારાની આગાડી હતી. મુગલાઈ બીજા સૈકાંચો સૂધી કદાચ નીભત.

પણ વિધાત્રીના અંકડા પડી ચૂક્યા હતા, ધર્સામી ચક્વતીંત્વ ઓરંગ-શાહની કષ્યરમાં દ્રશ્યાયું.

પણ ઓરંગશાહના અવગુણુ ગાનાર ! ઓરંગશાહની ગુણુવિભૂતિએને યે સંભારને.

આરંગશાહ દિલ્હીને તખ્તે ધરસામનો રાજ્યસંન્યાસી હતો. એને રાજ્યનું રાજ્યારમાં સંગીત નાચ નહોતાં જોઈતાં. એણે પોતાની કબર કાને મુકુખરાનો મહેલ નથી બન્ધાયે. એ દિલ્હીનો બાદશાહ પોતાની આછિવિકા પોતે ઉપાર્ન કરતો. ચાલતે રણુસંથામે સેનાની સમશેર મ્યાન કરાવી રણુલેન વર્ચ્યે ચારી ચે મહાસેનાને એણે નિમાજ પદ્ધાવી હતી.

આરંગશાહ એટલે મહારાજનીતિના મન્ત્રશન્ય બાદશાહ; આરંગશાહ એટલે ધરસામનો આજ્ઞાધારી ઇકીર શાહાનશાહ, ધરસામ સ્થાપતાં એણે બાદશાહત ખોએ.

એ ખરં છે કે ધરસામ એટલે મહુમમદ ગજનવી, નગરકોટ ને શોરઠી ચોમનાથ. ધરસામ એટલે તૈમુર ને નાદીરશાહની કલેઆમ. ધરસામ એટલે ચિતોડની ભરમ.

એ ખરં છે કે ધરસામ એટલે મહુમમદ તખસખ, અહલાઉદીન ખીલજ, ગ્રેમભૂર્ખ સંરક્ષારસોદાગિણી રજિયાખેગમ.

એ ખરં છે કે ધરસામ એટલે પદ્માણીની આત્મહત્યા. અને એવું એવું કેટલુંક; ને કેટલા ચે સંદાર.

પણ એ તો કાગડાની પેઠે એક આંખે ધરસામને જેથો. હિન્દુઓ નર છે, તે નરની પેઠે એ આંખે ધરસામને નિહાળશે.

લારતીય ધરસામની High water-mark એટલે સુગલાઈ. ને સુગલાઈ વિશે હિન્દુ કવીશ્વર જગતાથ પંડિત ભાઈ ગયા છે કે દિલ્હીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા.

ઇંગ્રીઝ દરગુસન સુગદો માટે લખે છે કે They planned like giants and they executed like jewelers. રાક્ષસેની પેઠે મહાયોજનાએ ચોનતા, તે જડિયાની પેઠે નંગોથી જડતા.

અક્ષયરશાહ માટે કર્નલ મેલિસન કહે છે કે જગતના એ સમ્રાટશિખરો, દુમશામનો સ્વામી માર્કસ ઓરેલિયસ ને દિલ્હીપતિ અક્ષયરશાહ.

એએક વર્ષ ઉપર Nineteenth Century and After માં એક પરદેશી પાશાનો લેખ હતો. જગતભરના અમરનામ ધારીઓની નામાવલીના યશદરાજારમાં અક્ષયરશાહને સિંહાસને સ્થાપ્યા હતા.

ધરસામ એટને દીલ્હી, આગ્રા, ઇલેહપુર સીક્રી; બિનાપુર, ગોર, કાખનૌ, અહુમદાબાદની સ્થાપત્યકલા.

ધરસામ એટલે સુગલાઈ; અને સુગલાઈ એટલે છ મહાન બાદશાહોની પરંપરા. જગતની બાદશાહુનામામાં છ રાજવીઓની અખંડ એવી પરંપરા શાંખી વળને ને જરૂર તો જણાવને.

સુગલાઈ એટલે ટોડરમહેલ ને આપુને અકબરી.

સુગલાઈ એટલે તાનુસેન, એજૂ ઘણાવરો.

સુગલાઈ એટલે દ્રેશી ને અધ્યુલ દ્રુજલ, બહેરામખાનને ખાનખાનાન.

સુગલાઈ એટલે શુલાખ ને શુલાખનું અતર.

સુગલાઈ એટલે તુરજહાન, સુમતાજ મહેલ, લાલાઝની પ્રેમકથાઓની અદ્ભુત કવિતા.

સુગલાઈ એટલે શાલામાર ને નિશાત ને અછાલ, હરિપર્વત, પરી મહેલ, ચંમેશાહીના માણણુંદારા.

ધરસામ એટલે ઓલિયા કવિઓ, કલાકારો, ધતિહાસકારો, દિલસુદેશ, સુનદરીઓ, તાજમહેલ, ધાયાદતખાનું.

તાજની દાનપત્રકવિતા ને ધાયાદતખાનાની ધર્મજિદારતા જગતની ખીજ તો રાજમહેલમાં દેખો રહારે દાખવને.

એ ધાયાદતખાનામાં ઉદારમતવાદી શેખ સુખારકના પુત્રો, ધરસામચાચહી બિદોની, જેન હીરવિનય સૂરી, પારસી અંદ્રવ્યુ મહેરણ રાણું, ખીરતી દ્વાધર એદ્વેવિયા, હિન્દુ યોગીઓ મળતા ને તારામંજુમાં ચન્દ્રમા સમોવડો વચ્ચે અકબરશાહ વિરાજતો; ને સૌ પરસ્પરને પિણાનવા મયતા.

જગતની રાજમહેલોમાં કદુંનો રાજમહેલમાં ધાયાદતખાનું હતું કે છે ?

ભારતીય ધરસામનું શિખર સુગલાઈ, ને સુગલાઈનું શિખર અકબર, ને અકબરનું શિખર ધાયાદતખાનું. અકબરશાહનો ધતિહાસ તો આપ સહુ ભણ્યા છો; છતાં યોડીક તારીખો ગણ્યાવવાની પુત્રકિતા કર્દ છુ; ક્ષમા કરશો.

૧૫૪૨ માં હિન્દુ રાજ્યમાં, હિન્દુ મહેલમાં, અકબરશાહનો જન્મ, રણને કાઢો.

૧૫૪૬ માં યોદમે વર્ષે હેમુના વધનો નિષેધ કરી ગાંધી ન થયો.

૧૫૬૦ માં અદારમે વર્ષે સેનાધિપ મન્ત્રીથી સરતંત થયા.

૧૫૬૨ માં વીશને વર્ષે સંગ્રામમાં શુલામો પકડવાનો નિષેધ કીધો.

૧૫૬૩ માં એકવીસમે વર્ષે જજિયા માટે કર્યો.

૧૫૬૪ માં બાવીસમે વર્ષે હિન્દુ લીર્ણાના મૂડકા વેરા સકલ ભારતવર્ષમાં માટે કીધા. આને યે દારિકામાં હિન્દુ રાજ ગાયકવાડ સરકાર જોમતીરનાનનું મૂડકું ઉધરાવે છે; ને નૈતોનો સંગ્રામ તો સર્વવિલિત છે.

૧૫૬૮ માં છ૦વીસમે વર્ષે ચિતોડ ગ્રામું, ને હક્કીરવેશે ચિતોડથી પાયે ચાલી અજમેરની જિયારતે સંચયાં:

દિવાની જીવાનીનાં વાવાઝેડાંયોના ચુગમાં, રાજમદ, ધનમદ, ધૌવનમદ, અધિકારમદ, મદસર્વસ્વનાં મોનાંયો ઉછળતા હોય ત્યારે એટાએટલાં ધર્મના રાજનીતિના સહિપણુતાના ઉદારતાના આંકડા આદેખ્યા હોય એવા નૃપતી ધતિહાસઘાળે ક્રાણુ ક્રાણુ છે ?

પરચીસ વર્ષની અંદર તો એ બાદશાહ નેવુ વર્ષના શેખ સલીમની ગુફાએ જઈને પાયે પછ્યો, ને ત્યાં ગુફાવાસી થયો. બાદશાહને પગલે ગુફા ફરતા રાજમહેલે મહોરી નીકળ્યા.

ખસ. ધર્સલામ બહુ નિરખ્યો, ને મુગલાધિનો મહારો મોહે આપને બહુ દાખ્યો; બ્રિટિશના મુગલાધિના મોહુથી ચે અધિકડો.

ધર્સલામ સામે ચિતોડ પૂર્ણ લાહોર ઉક્યાં, પણ ન ગ્રામાં; કારણુ કે તે Centres of Civilizations ન હતાં. ધર્સલામને હરાવવાને ધર્સલામથી વીર્યવંત સંરક્ષતી પ્રગટ્યાં જોઈતી હતી.

ને શિવાળ મહારાજ એટલે હિંદુપતની પુનઃર્થાપનાની હાકલ; પણ પેશવાઈએટલે તો મહારાષ્ટ્રીય સર્વોપરિતા.

એ ખર્દ કે ક્ષત્રિયોએ ૧૧૮૮ માં દિલ્હી ઘાંઠ તે આદિષાએ ૧૭૫૭ માં દિલ્હી પાછી લીધી. પેશવાઈએટલે આલાણુ રાજવંશનાં પરાક્રમ અને ભૂલો.

અને ૧૭૦૭ થી તે ૧૮૫૮ સુધીનો દ્વાર સૈક્રો એટલે એકચુકુશ્યન્ય ભારત.

ધર્સલામ એટલે Vitality ચેતન. અગ્રનાં ચેતન, દાવાનળનાં ચેતન, ઉહાપણનાં ચેતન નહીં.

પણ કેટલીક વેળા જગતના ઉકરણ સળગાવવા એમાં એ પરમ ઉહાપણ સમાય છે ને ?

અને હવે છેલ્દે જેઠાં હિંહુયુગ.

અગ્રવનતા ને ધર્મન્દ્રગ્રસ્થના પાયા ઉચ્ચેળા જેશો તો ધર્સલામની મહેલાતો નીચે હિંત્વ લખેલું ઉકલશો.

ને ગંગામાં ચે આગળ જશું તો આવશે હરદાર ને ઋષિક્ષણ; એટલે આપણી પરિભાષામાં હિંહુયુગ

હિન્દુયુગના ત્રૈણ પ્રધાન વિભાગ:-Historic, Pre-historic, and Mythological અન્તિહાસિક, પ્રાચીન, ને પૌરાણિક.

ધ. સ. ૧૧૮૩ માં હિન્દુયુગની પૂર્વાહૃતી; એમાં શાંકા નથી.

હિન્દુયુગની Earliest ascertained date સિદ્ધાર્થ કુમારની જ-મતિથિ ધ. સ. પૂ. ૫૬૭; ગોમાં એ શાંકા નથી.

૧૭૬૦ વર્ષોનો એ અન્તિહાસિક યુગ.

પાંડવ-કુરવથી ગણિતે તો પાંડવકુરવ હતા શ્રીકૃષ્ણના સમકાળીન, શ્રીકૃષ્ણ થયા ધ. સ. પૂ. ૩૨૦૦ વર્ષું ઉપર.

એટલે થયો આંશરે ૨૬૦૦ વર્ષોનો એ પ્રાચીન યુગ.

અને એ તો હતો દ્વાપરનો અંત.

મેલ્ખમુલર કહે છે કે મનુષ્યજીતનો જીવનમાં જીવનો અંથ ઋગવેદ.

દિલ્લી મહારાજ કહે છે કે ઋગવેદની ઋગ્વાચો રચાયે એણામાં એણા દુસબાર હજાર વર્ષું થયાં.

દ્વાપર, તેતા, અને સત્યુગનાં વર્ષો ઉમેદિયે તો તો ધતિહાસના આંકડાથી પૌરાણિક હિન્દુયુગની અવધી ન મળાય.

ધ. સ. પૂ. ૩૨૦૦ સુધી પૌરાણિક યુગ

ધ. સ. ૫૬૭ સુધી પ્રાચીન યુગ

ધ. સ. ૧૧૮૩ સુધી અન્તિહાસિક યુગ

એમ એક સમસ્ત હિન્દુ યુગ.

વેદકાળથી ગણો, મહાભારતથી ગણો, ખુદ જ-મથી ગણો; જગતનું કોઈ પણ રાન્ય કે Race કે સંસ્કૃતિના રાન્યુગ કરતાં લાંબામાં લાંબો હિન્દુયુગ નથી ?

પણ લાંબામાં લાંબો તો તાડે હોય, ને હોળામાં હોળો તો વહેલો ચે હોય, એમને નહિ મહોર કે નહિ ફળ.

ધતિહાસ સવસ્વતું કેન્દ્ર માનવકલ્યાણ. હિન્દુયુગે સાધ્યું છે એટલું માનવ-કલ્યાણ હજુ ધતિહાસના તો કોઈ યુગે સાધ્યું જાહ્યું નથી. તાડથી ચે ઉચ્ચેરો ને કણીરવડથી ચે હોળેરો હિન્દુયુગ તો ફંધોડૂધો આંખલો છે.

ભારતે માનવકલ્યાણ સાધ્યું છે માટે જ-ભારત આજ સજીવન છે.

The Hindu Epoch is the most brilliant epoch of human history.

રામાયણ ને મહાભારત સમાં Epics—મહાકાંઠો;

શાકુન્તલ ને ઉત્તરશામ સમાં નાટકો;

મેધ ને માધ સમાં કાંઠો.

કાદમભરી સમું Romance;

પટ્ટશાસ્કો, ભાષ્યકાર આચાર્યો, ક્રિલસુશીની Schools; ,

વ્યાકરણાચાર્ય પાણિની, પિંગળાચાર્ય પિંગળ ઋપિ, યોગાચાર્ય પતંજલિ, અર્થશાસ્કાચાર્ય કૌઠિલ્ય સુનિઃ .

અલંકારશાસ્ક, નાટ્યશાસ્ક, ન્યાયશાસ્ક;

મતુરમૃતિ, પારાશરી રમૃતિ વિ. રમૃતિઓઃ;

વેદ પ્રાજ્ઞાણ ઉપનિષદ ગીતા સમા ધર્મશાસ્કો;

ભર્તૃહરિ ગોપીચન્દ સમા રાજ્યસંયાસીઓઃ;

શ્રીકૃષ્ણ, સિદ્ધાર્થબુદ્ધ, મહાવીર સમા ધર્મસંસ્થાપકોઃ;

ચાણુકય સમા બિરમાઈ;

અશોકહેવ વિદ્ધમહેવ શાલિવાહન સમા ચક્રવર્તીઓઃ;

ભાસ્કરાચાર્ય ને લીલાવતી; ગણિત, અક્ષરગણિત, ભૂમિતિ;

તાકશીલા ને નાલન્દની શારદાપીઠો, શ્રીમતુ શંકરાચાર્યના શારદાપીઠો સમા ચાર મક્કે;

એ તો થયાં ગણ્યાય એટલાં સાગરનાં મોનાં; એવાં એવાં કંઈકનો સરવાળો એટલે હિન્દ્યુગનો મહાસાગર.

ખગોળ; ભૂગોળ, આયુર્વેદ;

સંગીત, ચિત્ર, સ્થાપત્ય;

કૃષ્ણ, નૌકા, વિમાન,

ગન્ધ, લેપ, આલૂપણ, વસ્ત્રાલંકાર, મૃગયા, યુદ્ધસામયી, શાસ્કો, વ્યુહ-રચના, ચતુરંગસૈના;

પોરસ શીક્ષણી વાર્યો; પણ શીક્ષણે પાછા ન વાયા? જ્યોતિષહેવ ધર્મશામયી હાર્યો, પૂર ખાળી ન શક્યો, ચિતાએ રહ્યો, અચ્ચિતનાન કીધું.

કાશી કુરુક્ષેત્ર હરિતનાપુર ઉજનયિની; એકએક શાખદ ઉચ્ચરતાં ધતિહાસના અંથે આગળ જણે ખડા થાય છે.

અચ્છોધ્યા, ગોકુળ, મથુરાં, દ્વારિકા, પ્રયાગ, કપિલવદ્વારુ, ગયા, જગતાથ, રામસેતુ; એકએક નગરનું નામ ઉચ્ચરતાં શાસ્ક જણે આંખે તરફદે છે.

વર્ણોશ્રમની સંસારોધવસ્થા.

અહિયર્થ, સંન્યસ્ત, ગૃહસ્થાશ્રમ, એકપત્નિત્રત, એકપત્નિત્રત, ચિતાએ રહ્યુદ્ધનું સતીત્વ, વીરાનાં કેસરિયાં, વીર રમણીએનાં જૈહર; are ideals yet unsurpassed in all History.

હિન્દુયુગનો પઢાયો જીલે એવો ખીજે યુગ જગત જેણે તથારે ખરું. વિરોધ ભણુવું હોય. તે વાંચો લેને. The Hindu Superiority નામના પુસ્તકમાંથી.

હિન્દુયુગની આદિની ભૂલ હતી દસ્યુભાવનાઃ.

પણ પઢીની ઉદારતાએ ખંગ વાજ્યો. મહાવિશાળ ભાવ સૈકાયો સુધી નાગ્યો; Assimilation=ગોત્રસમાસઃ થીક, સીથિયન, હુણ, ગુર્જર વિ. અહારની તેમજ ભૂમિયા પ્રનામોનો ગોત્રસમાસ.

વળો પાછો ધરસ્થામયુગમાં મ્યેચ્છ ભાવ.

અને હવે વળો પાછાં હિન્દુત્વનાં બારણાં ઉધયાં છે આજઃ શુદ્ધિ અને સંગ્રહન.

હિન્દુ ધરસ્થામનો સમન્વય ઉચ્ચ્યરનાર કંખીર, નાનક, અકખરશાહની જેડ જગતના સંપ્રદાયપ્રવર્ત્તકામાં જઈતે શોધજે. જડશે?

અયોધ્યા, ગોકુળ કપિલવસ્તુ, પાટલીપુત્ર, ઉમરણેઠ: ધરિહાસની અખંડ દીવાદાંડીએ છે. ત્યાંથી મહાન્યોતિચ્છા જન્મ્યા, જેમણે જગતને અજવાહયું, ને આજે યે અજવાળે છે.

અને ભારતનું નારીકુલ? માતાએં ને પંતીએં, પ્રિયતમાએં ને ડ્રપસુદ્રીએં, રણ્યંદીએં ને રાજીદીવીએં, વિદ્વાદીએં ને સંન્યાસિનીએં, સતીએં ને જૈહરના જ્વાલામુખી જગાઉનારીએં: ભારતનું સર્વોત્તમાં છે તે પૃથ્વીખંડે શાદ્યું નહિ જડે: ભારતની કીર્તિકલગ્ની સભી રમણીભણીએં ધરતીએણે શાધી નહિ જડે.

ભારતનું સાહિત્ય એટલે સંરક્ષિત હિન્દી અને પ્રાન્તીય ભાષાએનું સાહિત્ય. હિન્દુ ધરસ્થામના યોગે ડિઝને જરૂર આપ્યો.

ભારતનું વૈશ્યત્વ એટલે ભામાશાહ ને ટોડરમહલઃ દાકાની મલંમલ, અમદાવાદનો કિનખાઅ, અર્ધદ્વાચળનાં દહેરાંએઃ ગાંધીજ.

ભારતના ક્ષત્રિયત્વના છે એ પ્રકાર: ભારતનું જગતમાન્યું ક્ષત્રિયત્વ એટલે શિશોદિયા શીખ ને પુરખા, ક્રુસરિયાં ને જૈહર ભારતનું આદાણુવણ્ણું ક્ષત્રિયત્વ એટલે લીણમિતામહ શ્રી કૃષ્ણ સિદ્ધાર્થકુમાર મહાવીર ભર્તુંહરિ ગોપીચન્દ.

ભારતનું આદાણુત્વ એટલે આદાણુ ઉપનિષદ ભારત રામાણુ શુતિસમૃતિ ભવભૂતિ ભાધ બાળ ચાણ્ણાકૃય ને ચાણ્ણાકૃયવંશી પેશ્યાએં નાનાદૃઢણુવીસ ને છેલ્લા તિલક મહારાજ.

હિન્દુયુગનો ભર્યાહું શ્રી વિકુમાદિત્ય.

હિન્દુયુગનો અપરાહું શ્રી હર્ષદૈવ.

હિન્દુયુગનો સન્ધ્યાકાળ પૃથ્વીરાજ યોદ્ધાણુ.

ચન્દ્રગુપ્ત ને અશોકના સમયે સહુવારના દશેક વાગ્યા હશે.

બૌધ્ધ મહાવીર પાણીનિ પતંજલિના સમયે સહુવારના આઠેક વાગ્યા હશે.

ઉપનિષદ યત્યસૂત્રો ધર્મસૂત્રો એ પ્રભાત ઉગતોનો તઢે.

ધ્યાલણું ને વેદ એ હિન્દુયુગનું ધ્યાલસુહૂતો.

અને આજે તો ભારતમાં ખાડે છે. હીરા હીરા કૂદી ગયા, ને કણુંએ. વેરાયેલી પડી રહી.

મુગલાધિનો મણિ કૂદ્યો ને તેની કણું તે નિઝામ સરકાર.

પેશવાનો મણિ કૂદ્યો ને તેની કણુંએ તે સિંધિયા સરકાર, હોથકસ સરકાર, ગાયકવાડ સરકાર.

શીંઘાનો મણિ કૂદ્યો ને તેની કણુંએ કાશ્મીર પતિયાલા નભા કપંથલા. નવલરામભાઈ કહે છે:

પતિહાસની આરસી સાહી મહેં જેયું માંહી.

સ્થિરરસ્થાપન ન દીકું કાંઈ, કુરતી છે છાઈ.

બૌધ્ધ ધર્મનો ભારતમાંથી લોાપ એ એક અજ્યા Historical phenomenon નથી ? બૌધ્યાના ક્ષણિક ક્ષણિક નો બીજે પુરાવો કંધાં શોધીશું ?

કૂદી કુરતી વાદળાઓની વચ્ચે છેષલા સાત સાત સેકાથી અર્લંગ ને અહોલ એક ઉભો છે રાજ્યસ્થાન. એ હિન્દુવો મૂરજ એકલંગનો ઉપાસક મહારાણા, એ મહિલામિનો નાથ જેધાણુનાથ, એ જ આમેરપતિ.

એવો દીર્ઘયુણી આત્મલક્ષનીસમૃદ્ધ, જગતકલ્યાણુક; હિન્દુયુગ સમોવદ બીજે યુગ માનવધતિહાસ કરીથી જેણે ત્યારે કહીશું. ત્યાં સુધી તો એ ઉભો છે હિમાલય સમો કૌતુકાનું ધામ ને આશ્રમનો મહાલય.

જે યુરોપીએ અમેરિકા એળંગી પેસિફિક મહાસાગર પ્રથમ નિરખ્યો. તેને એવાં આશ્રમ ઉંયાં હતાં.

એક પદ્મામં જગત આખાની સંસ્કૃતિ ને બીજી પદ્મામં હિન્દુયુગની સંસ્કૃતિ મુકી તોળા જેણે: એકવાર તો તહમને ય તે બહુ ઓછા એ ઉત્તરતો તો નહિ લાગે.

અને હવે ?

અને હવે તમે જેવો ઉત્તર આપશો તે, કાળચેકે ક્રાયડો નાંખ્યો છે, ભવિષ્ય-વેતા એ ઉક્લે. ધર્તિહાસનવેશ ઓછો જ ભવિષ્યવેતા છે ?

પણ એ તો ખર્ચ ને કે After all History is the interplay of the Civilizations—ધર્તિહાસ એટલે સંસ્કૃતિઓની હારજીત ને સંસ્કૃતિ-ઓના સમન્વય.

ને ધર્તિહાસ સર્વસ્વત્તું લક્ષ્યકેન્દ્ર એટલે મતુષ્યજલતિનું કલ્યાણુશિખર. સંસ્કૃતિઓના એ સમન્વય ને એ માનવકલ્યાણ સાધશે તે મહાપ્રજ્ઞ ભવિષ્યને અજવાળશે.

હુનિયાનું ભવિષ્ય એટલે પૃથ્વીવાસિની મહાપ્રજ્ઞઓના સમન્વય, જગત-ધારિણી સંસ્કૃતિઓના સમન્વય.

To-day India is the battle-ground of Civilizations.

ધર્તિહાસ ઉત્ત્યરે છે કે એ સંસ્કૃતિઓ કે એ મહાપ્રજ્ઞઓ કાલગંગાને ધાર્ટે મળે તો, રોમન્સને ષીરિન્સની પેટે, કંતો છૂટા પડે કે, નોર્મન્સને ષીરિન્સની પેટે, કંતો સમન્વય સાધે.

ભારતમાં શું થશે ?

આજે ભારતમાં, જગતપ્રજ્ઞાનો-જગતસંસ્કૃતિઓનો સમન્વય ધાર્થ રહ્યો છે.

એ વિષયમાં આજ હું નહિ ઉત્તર.

The coming world race & the coming world civilization shall be the harmonization of worldraces & word-civilization.

And at this moment both are being forged in India by the great Vulcan, the World-vિધાતા.

મહારી એ માન્યતાનાં કારણોમાં આજ નહિ ઉત્તર. ખીંનું ભાષણું કરવા નહિ માંડું. છૂંધુંછવાસું મહારા વેખોમાં-થયોમાં વેરાયલું છે; તહાં જેશે.

Unfortunately for India Gandhi Tagore Bose Shraddhanand Iqbal could not harmonize-could not work together for the uplift of India, & through India of humanity.

અને ઉપરાન્ત: The European Civilization has seen its meridian.

What was the last European War ? was it the evening bell of the present Leviathan, or the birth pangs of a new ideal ?

મુતિહાસના પ્રશ્નના એ ઉત્તર ઉપર આજની યુરોપીયન સંસ્કૃતિનું ભાવિ લટકે છે.

Europe is outstropped by America in riches, in Ford, in Edison, in the Panama Canal: આપણે સાત માણની હવેલી આલીશાન માનતા, અમેરિકામાં ૧૧૦ માણની હવેલી બંધાય છે.

Yet America does not show a new civilization; fulfilling defects of Modernism, subjective & objective.

Unfortunately for the world, Lenin Mussolini Gandhi Zaglul Kamal Pasha Sun Yat Sen Lloyd George the Kaisar Wilson Clementean: cannot cowork, cannot cooperate.

Non-cooperation is not an Indian disease only; it seems to be today a world disease.

And thus humanity suffers.

I do not undervalue the western civilization, old or new. But like everything else in the world it has its limits: & unless New Light is born, it has reached its limits.

યૂરોપે ખેટો એરિસ્ટોટલ કેન્ટ આપ્યા. હોમર કાન્ટે ગોધયે શેક્સપિયર આપ્યા. સિકંદર હેનીએલ નેપોલિયન આપ્યા. સેન્ટ એગસ્ટાઇન્ટ સેન્ટ ફ્રાંસિસ સેન્ટ એવિયર્સ થોમસં એ ક્રમિસ આપ્યા. વોટ માર્કોની જેલીલિયો આપ્યા.

અમેરિકા તો હજુ બાળક છે, એ તો કુછણથી ન આપે ? પણ યૂરોપે હજુ જગતને ઉપનિષદ નથી આપ્યાં, ગીતાજી નથી આપ્યાં, સ્મૃતિ નથી આપી, શ્રુતિ નથી આપી, ધર્મશાસ્ત્ર નથી આપ્યું, પયગમ્બર નથી આપ્યોં, ધર્મ નથી આપ્યો.

મનુષ્યાત્માની એ ભૂખ ને તુલા યૂરોપે હજુ પરિત્યાં નથી.

દેહ સુખની ભૂખતૃપા ધીપવવા એશિયા આદ્રિકા યૂરોપ, અમેરિકા કનેથી ઉછીનું લે છે: આત્માનાં ભૂખતૃપા ધીપવવા યૂરોપ અમેરિકાને હજુ તો એશિયા કનેથી ઉછીનું લેવાનું છે.

Today the World, probably, awaits the birth of the Christ to Be. હિન્દુઓનો કદ્દી અવતાર, ધર્સિલામનો મહાદી, યાહુદીઓનું Promised Land નું દર્શન.

એ અવતાર કથારે થશે ? કાલિદાસનો ઉત્તરઃ તહમારા ભાગ્યને પૂછો. અદ્ધવાહિનો તો ભાગે છે કે અવતાર થઈ ચૂક્યો છે.

અને હવે આજનો મહારા ઉપસંહાર. હું વિનિવું છું કે.હિન્દુઓ ધર્મિયામાંઓ. ખીસ્તિયો. માનવજલાં કાન માંડીને તે સાંભળો.

ભારતીય ધતિહાસના અભ્યાસીને હું પૂછું કે ભારતીય ધતિહાસનો અધોરમાં અધોર શખા કિયો ?

હિન્દુઓ કહેશે સંયુક્તાની ચિતાનો ભડભડાટઃ ના. મેવાડીઓ કહેશે, ૧૫૬૮ માં ચિતોહદની ભયંકર ગર્વનાઃ ના. શ્રદ્ધામીઓ કહેશે ઔરંગશાહની કુયરના મૂક મન્ત્રાચ્ચયારઃ ના. મહારાચ્છ્રીઓ કહેશે ૧૮૦૦ માં નાના હૃદણુવીસનો મૃત્યુંકારઃ ના. દ્વિચિને કહેશે ૧૮૫૮ નો દિલ્હીની ધાર ઉપરનો ધણુધણુાટઃ ના.

એ સહુ અધોર હતાં: અધોરમાં અધોર ન હતાં.

ભારતીય ધતિહાસનો અધોરમાં અધોર શખા તે કુરક્ષેત્રનો શખાચ્ચયાર.

કુરક્ષેત્ર સમું રણમયદાન જગતભરમાં બીજું નથી. કુરક્ષેત્ર એટલે ૧/૫ મતુષ્યનાતિનું પાંચ પાંચ વેળાનું મસાણું.

૩૩ કરોડ જનતાનું પાંચ પાંચ વાર ભાંગ્યાયાન અન્ય કો રણમયદાને પૂંચ્યીપગથારમાં તો કીનું નથી.

મેરેથોન, આરખેલા, ટ્રોય, પ્લાસી, સારાટોગા, વોટરલૂ, સુશીમા વર્ક્સનઃ કુરક્ષેત્રની સંમોવડ માનવજલતિની કથ્યાણુતુલાનું નિયામિક કોઈ નથી.

કુરક્ષેત્રનાં પદ્ધલાંભાં ભૂગોલના ભાર જેખાયા છે.

એ કુરક્ષેત્રનો ધતિહાસસનદેશ શો છે ?

કહે છે કે આજે યે અન્ધારી રાત્રીએ કુરક્ષેત્ર મહાપોકાર પોકારે છે. એ શો છે કુરક્ષેત્રનો મહાપોકાર ?

એ બીપણ મંહાંવનિ-માનવજલતે ઉદ્ઘોધતો કુરક્ષેત્રનો મહાશખા શો છે ?

ગીતાજીનો પ્રથમ શ્લોક ઉચ્ચારે છે કે ધર્મક્ષેત્રો કુરક્ષેત્રો ભારતીય હિન્દુજલનાને પૂછું છું: કુરક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર છે કે નથી ? કુરક્ષેત્રના કરમંડળમાં ધર્મતુલાની ન્યાયદાંડી હતી કે નહિ ?

ધાલિયહના યુદ્ધની પેઠે પાંડવકૌરવનું યુદ્ધ Prehistoric હતું. આપણે ધતિહાસનો મન્ત્રાચ્ચયાર શોધિયે છીએ.

ચોપણી બાળની પેઠે ધતિહાસના પદ ઉપર ચાર કુરક્ષેત્ર ખેલાયાં: ધી. સ. ૧૧૯૩ માં, ૧૫૨૫ માં, ૧૫૫૬ માં, ૧૭૬૧ માં.

એ ચાર મહાસંખ્યામાં એ ખેલાયા હિન્હને ઈસ્લામ વર્ચ્યે, ૧૧૭૩ નો ને ૧૭૬૧ નો, ને એ ખેલાયા ઈસ્લામ ને ઈસ્લામ વર્ચ્યે, ઈ. સ. ૧૫૨૬ નો ને ૧૫૫૬ નો.

હિન્હનો ! ને ઈસ્લામીઓ ! સાંભળ છે કુરક્ષેત્રની ધર્મધોષણા ?

કુરક્ષેત્રની ન્યાયતુલા ઉચ્ચારે છે કે થું હિન્હ હો, કે થું ઈસ્લામી, ભારતનું ધર્મપણું હળવું છે.

કુરક્ષેત્ર ભાએ છે કે આવતી ભરતી ધર્મવન્તી વીર્યવન્તી જ્યવન્તી છે; કુરક્ષેત્ર ખોલે છે કે થું હિન્હ હો, કે ઈસ્લામી હો, ભારતનો સંરક્ષક ચારે ય વાર હાર્યો છે.

ભૂમંડલ ભરી ટંકાર કરતું કુરક્ષેત્ર ઉચ્ચારે છે—ઈ. સ. ૧૧૭૩ થી ૧૭૬૧ સૂધીમાં કુરક્ષેત્ર ચાર ચાર વાર અધોર ધોષણા કોધી છે કે ભારતનો હુમલોક્તા જ્યાં છે, ભારતનો સંરક્ષક હાર્યો છે.

શ્રીએ વર્ણે ઈંગ્રેને ભારતને છુતી રહ્યા, એ સૈકાભરમાં ઈંગ્રેને ધર્મક્ષેત્ર કુરક્ષેત્રના ધર્માસન સન્મુખ ઉલા નથી.

ભારતીય ઈસ્લામ એ—એ વાર ઉલોઃ એ—એ વાર હાર્યો, ભારતીય હિન્હત્વ એ—એ વાર ઉલું, એ—એ વાર હાર્યું.

ભારતની હિન્હજનતા ! ભારતની ઈસ્લામી જનતા ! સાંભળને ધતિહાસનાં એ ઉચ્ચારણું મહાપ્રભાઓના જ્યાજના ધર્મતુલાના ન્યાયનિર્ણય.

હિન્હજનતા ! વ્યાસજી, કૃષ્ણજી, ગીતાજી સાચ્યા હતાં કે ખોટાં ? કુરક્ષેત્રનું ધર્માસન છે કે નહિ ? કુરક્ષેત્રના ધર્માસને એ—એ વાર ધર્મન્યાય હિન્હત્વની વિરદ્ધ ઉચ્ચાર્યો છે. ધતિહાસનું એ મહાસત્ય તહમને મૂંજવતું નથી ? તહમારા આત્માઓને ભરી દઈ જાણ ઝૂણાડી દેતું નથી ?

૧૧૭૩ માં, ૧૫૨૬ માં, ૧૫૫૬ માં, ૧૭૬૧માં ચાર ચાર અવસરે પરા-જ્યની શાખદોષણા એ ભારતીય ધતિહાસનો અધોરમાં અધોર શાખા.

હિન્હનો ! ઈસ્લામીઓ ! પૃથ્વીની ૧/૫ જનતા ! વિચારશો કે ચાર ચાર મહાપ્રભાઓએ, ધતિહાસના સૂન્નતસંહારના પ્રલયઅવસરોએ, ઉત્ત-ઉત્ત કરોડ માનવજનતના ભાગ્યનિર્માણની સંલેગતિથિએઓ છ-છ સહીઓ સૂધી એ ઉત્ત કરોડ જનતાની વિરદ્ધ કુરક્ષેત્ર ધર્મનિર્ણય ક્રમ ઉચ્ચાર્યો છે ?

જાણ મહાતિથિએઓ જ અગ્રાસ સૂર્યઅહણ !

ભારતીય ધતિહાસનો છ-છ સહીનો જાણો એ સારોધ્યાર !

હિન્હ અને ઈસ્લામી ! કુરક્ષેત્રના ધર્માસનો ધર્મન્યાય સાંભળ ને શાણો થા.

કુર્ક્ષેત્રની ઉદ્ઘોષણા એ મહાકાળની ઉદ્ઘોષણા. ભારતના ભૂતકાળના એ ભાગ્યોચ્ચાર.

લીધેણું છે, અધોર છે, આત્મનું જગાડનાર છે. હિન્દી જનતા ! ત્હારા આત્માને જગાડ ને આત્મવાન થા.

મૂળાક્ષરના ભૂળતત્ત્વો કે વ્યાકરણુના નિયમનસંયમન એ સૌ મહાગ્રણના પ્રાકૃતિક ભૂળતત્ત્વો ને આત્મસંયમનનાં ચિહ્નનો છે. ભારતવર્ષમાં બાવન વર્ણનાં મૂળાક્ષર છે, સંસ્કૃત સમાં ભાષાનાં નિયમનસંયમન છે. એ સંયમશાળાઓએ મેધદૂત ને શાકુન્તલ ને કાદંખરી જગતને આપ્યા.

હોમર, માર્કસ ઓરેલિયસ, શેક્સ્પિયર, કેન્ટ, ફાલ્સ્ટ એટ જ દેશમાં ક્રાન્યા હોય તો ભરતખંડમાં છે.

આટેસ સમી હિમાલયતા, સહરા સમી રણઉષ્ણુતા, ચારસો—ચારસો દ્વિચ-વર્પંતી વર્ષા, ક્રાન્સેના દાક્ષમાંડવા સમી વસન્તવાડીએ, છ ચે મંતુઓનો ચુણુ-મહિમા ને પ્રકૃતિલક્ષ્મી ક્રા એક જ દેશમાં હોય તો કવિ—કુલશુર કાલિદાસની કલ્પનાભૂમિ અલકાવતીમાં કે દેવતાઓની રમણુલોમકા ભારતવર્ષમાં.

ભારત સમે ધૂતિહાસ કે ભારત સમી ભૂગોલ પૃથ્વી માટે ક્રોધિ બીજે દેશ દાખવતો હોય તો આપણે સૌએ જરૂર એ દેશનાં દર્શને જવું જોઈએ.

ભરતખંડ ! સૂજનની સફળતા ત્હારી હજ સધાઈ રહી નથી. માનવ-જાતના કણ્યાણુ કાળે અમ્મર રહ્યો છે ને અમ્મર રહેણે !



# હિન્દુપતનો તારણુહાર.

લેખક:—હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

એક ગુજરાતી તરીકે એ મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવરાજ મહારાજની નિશતા-પિદ્દની જ્યન્તીમાં ભાગ લેતાં આજ હું ગૌરવ માનું હું.

હિન્દુપતની પુન: સ્થાપનાના વીરને મહારી વન્દના છે, સારા ગુજરાતની વન્દના છે. ગુજરાતના—મહાશુંજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે આજ આ સમારંભ વર્ચયે ઉભી વન્દન વન્દું હું એ ભારતવીરને.

શુંજરાતીઓને કાને તો આજ સાત્ત્વિક અભિમાનતું પવ્ય છે.

આપ પૂછશો કે આજ મહારાષ્ટ્રનો ઉત્સવ છે, એમાં શુંજરાતીઓને શું? શુંજરાતને શું?

ધતિહાસ અનોખી જ વાત ઉચ્ચયરે છે.

ચિતોડના રાજપુત સજનસિહની અગિયારમી પેઢીએ શિવરાજ મહારાજ થયા એ જે ઔતિહાસિક સત્ય હોય:

શિવરાજ મહારાજ શિશોદિયા કુલના—ખાયા રાવળના વંશના હતા એ એ જે ધતિહાસ હોય:

.. તો—તો

ચિતોડને યે એ ખાયા રાવળ હુદુર—ગુજરાતે દીધા, ચિતોડને પણ ધેલોઢી—શિશોદિયા વંશ ગુજરાતે દીધો: એ ધતિહાસ છે.

શિવરાજ મહારાજના વહિલોનું વતન ચિતોડ હોય, તો ચિતોડના મહા-રાણુઓના વહિલોનું વતન ગુજરાત હતું એમ ધતિહાસ ઉચ્ચયરે છે.

એટલે: ધતિહાસ કહે છે કે શિવરાજ મહારાજના પૂર્વનેનું મૂળ વતન હડુર તે વલલભીપુર—ગુજરાત હતું.

કાશીપ્રયાગના ગંગાતીર્થમાં નહાયો છો એ મહારાષ્ટ્રહરદ્વાર તે ઝષિકેશ-ચ્યાગળનાં ગંગાતીર્થ એ ચિતોડ: તથાં ગંગાળુએ ગિરિમાળ છોડી, તથાં ગંગાળ ધરતીના સપાટ પ્રદેશમાં ઉત્ત્યો.

ગંગાધીએ, બદરીકેદારમાં ગંગાળનાં મૂળ એ હડુર—વલલભીપુર, એ ગુજરાત તથાં શિવરાજ મહારાજની કુલગંગાના મૂળ વતનનાં તીર્થી.

શિવરાજ મહારાજની કુલગંગાનાં મૂળ વતનનાં તીર્થક્ષેત્ર એમ અમારા ગુજરાત દેશમાં.

મહારાષ્ટ્રીએ ! ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે, ગુજરાતી તરીકે હું આજના ઉત્સવમાં સાચ્ચે જ ગૌરવ લઈ છું.

ખીનું : શિવરાજ મહારાજને ક્રાણુ ક્રાણુ ધર્યા ?

આપ તો જાણો જ છો એ કાલિદાસ કહે છે,

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ.

જગત માત્રના પિતરૌ, પાર્વતી ને શંકર ભગવાન સમાં, સૌ-સાનાં માતાપિતા તે તેમને હોય સૌના જીવનની પ્રથમ વન્દના.

શુદ્ધિ ભગવતી ઉચ્ચરે છે કે સાતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ.

શિવરાજ મહારાજનાં યે પ્રથમં ગુણેણો એમનાં માતાપિતા, શાહુ ને જીજાખાઈ.

સિહાદ્રિની શિલા સમા શાહુ હતા વજના વીર મહારાષ્ટ્રના આહણી વંશના ધર્મસામી નરેશોના હતા તો સરદાર, પણ ગૌરવવન્તા, સ્વમાનવન્તા, ટેકીલા રજ્મૂત સમા કરડા, એ સમરેણિયા હતા.

દૈવગિરિતા જાદ્વ વંશની, તે એમ શ્રી કૃષ્ણાયન્દના યદુકુળની જીજાખાઈ હતાં દેલડી.

એ માતાપિતાએ શિવરાજને સરન્યા.

પિતાએ પુત્રરૂપે પુનર્જ-મ લીધો, માતાએ હૈયાનાં હીરમાઈ ઉછેર્યો, ને ભરયૌવનમાં યે બાલવત્ શિખામણો દીધી.

પુત્રનો રાન્યાભિષેક નિરખી, જીવની પરમ કૃતકૃત્યતા પામી, યત્કિચિતે જીવનધર્મ અવશેષ નથી રહ્યો માની, જીવનયજીની જણુ પૂર્ણાહૃતીની આરતી ઉતારી, જગતભરમાં ઉંડો ગળવી, જીજાખાઈ મોક્ષમાર્ગે સંચર્યો.

એ માતાએ તો જીવનમાં છંદગીનો મોક્ષ સાધ્યો. એ માતાએ તો મનના પરમ મનોરથ ધરતીએણે પૂરા કીધા.

શિવરાજ મહારાજના ત્રીજ ગુહ એમના ધર્મપિતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

જંદગીનો પાયો ધર્મ છે, રાન્યનો પાયો ધર્મ છે, સારુસારા સંસારને પાયો ધર્મ છે: એ સનાતન આર્થભાવના.

शिवराज महाराजमां ए आर्यत्व सीचनार ने अहोरावनार श्री समर्थ रामदास स्वामी.

यान्ट उहे कहे छे तेम शिवराज महाराज जन्मे हुता सिंहाद्रीना वाध-स्थूलद्रष्टा यान्ट उहे जेयु नथी ते एज के एवं वाधना आर्य वीर सरन्या हुता श्री समर्थ रामदास स्वामी.

शिवराज महाराज हुता गांडीवधन्वा अर्जुनः एमने निष्काम धर्म संह-भोधे। श्री समर्थ रामदास स्वामी. शिवराज महाराजना ज्वनमां गीताण्णना युग्युग्युना जगत्संहेश उतार्या श्री समर्थ रामदास स्वामी.

शिवराजना रणुध्वन उपर लगवे झुडे। आरोधे। श्री समर्थ रामदास स्वामी.

यान्ट उहे नथी पूरा एोण ख्या रामदास स्वामीने के रामदास स्वामीना निष्काम संहभोधने। रामदास स्वामीने, एमनी लगवी चींडीने यान्ट उहे पूरां पारख्यां पिण्यां छेत तो लख्युं छे ते कहाच न लखत के 'शिवराज एटले सिंहाद्रिनो वाध,' 'शिवराज एटले सिंहाद्रिनो लुंदारो.'

सिंहाद्रिमां तो सिंह पाकता, अने शिवराज एटले सिंहाद्रिनो गांडीवधन्वा ते श्री समर्थ रामदास स्वामी एटले ए अर्जुनता श्री कृष्णदेव.

शिवराजना संग्रामेने यज्ञस्वरूप कीधा, शिवराजना रणुध्वन ने धर्मध्वन झेदे। श्री समर्थ रामदास स्वामी.

श्री रामदास स्वामी शिवराजना धर्मपिता ने त्रीज धडनार.

ने शिवराजने चोथां धडनार तुण्णलपुरनां त्रिलुवनेश्वरी महाशक्ति जगद्या तुण्णलभवानी.

एमणे शिवराजने समशेर दीधी,

दंडकारंहुयमां प्रवेशतां रामयन्दश्चने अगस्त्य काषिए अलाच दीधुं हुतुं.

शिवराज महाराजने एम तुण्णलभवानीए दीधी समशेर. शिवराज महाराजनी स्वराज्यसिद्धिनी ए महाशक्ति. हिन्दुपतनी पुनःस्थापनानी ए महाटेवी-श्री शिवराज महाराजनी समशेर भवानी.

ए यार शिवराज महाराजनां सर्वनहारांगो.

शिवराज महाराजना ज्वनमांथी महारी आंध आगण तो आज ए प्रसंग तरवरी रहे छे.

ક્રાઇની આંખે તોરણું લીધો એ. તરવરતો હશે; ક્રાઇની આંખે સિંહગઢ: છત્યો એ તરવરતો હશે; ગઢ આલા, પણ સિંહ ગેલા; ક્રાઇની આંખે આચારો: દરખાર તો ક્રાઇની આંખે રાયગઢનો રાજ્યાભિષેક તરવરતો હશે.

મહારી એ આંખે સમક્ષ એ ગ્રસંગો આજ તરવરે છે.

એક તો શ્રી રામદાસ સ્વામીને રાજ્યસમર્પણું.

ધૂતિહાસને ચોપડે કંઈ કંઈ દાન નેંધાયાં છે: પણ આ સમર્પણની જોક જડની દુર્લભ છે.

એ તો હતાં છુવનસિદ્ધિનાં પરમ સમર્પણું. છંદગીભરનાં સાધનસિદ્ધિનાં એ હતાં મહાદાન.

એ અવસરે તો શિવરાજ મહારાજ છુવનનાં પરાક્રમ, છુવનના મહાશ્રમ, છુવનના સકલ રણસંચામ, છુવનની સર્વે યે મહાશક્તિઓ, છુવનસર્વસ્વ ગુરુ-દેવને સમર્પણ હતા.

સારો મહારાષ્ટ્ર, સારી સ્વરાજ્યભાવના, સારી એ હિન્હપતની પુનઃસ્થાપના ગુરુદેવને અંજલીમાં અર્પણ હતા.

ગ્રસંગ સુવિદ્ધિ છે: નહિ વર્ણનું ને પુનર્ઝક્રિતદ્વારા ૦હોરં એનો મહિમાં રહેભને ને અન્તરમાં ઉતારો.

એ આર્થજનતા ! શિવરાજ મહારાજ શ્રી સમર્થ સ્વામીને શું સમર્પણ હતા ? સકલ છુવનધન, પરમ આત્મલંડાર ગુરુચરણુારવિનદે રહ્યારે તે દ્રલવતા હતા.

એ છુવનસર્વસ્વનાં મહાદાન આંખે આજ તરવરે છે.

ને ખીને ગ્રસંગ: એ આળંદીની પર્ણું કુદી, એ તુકારામની સુદાંમાળના જેવી કુંપડી. સુદાંમાળને ત્યાં જણે કૃષ્ણદેવ પધાર્યા હોય ને !

પૂનાને શાંતગારવાની ભાવના શિવરાજને જન્મી. ‘પૂનાને સંરક્ષિતિનું તીર્થ કરેં; પૂના મહારં થાય મહાશક્તિઓનું ધામ; મહારાષ્ટ્રની રાજ્યધાની બને મહારાષ્ટ્રના પરમ આત્મલંડારની અલકાપુરીઃ’ શિવરાજ મહારાજને એ સંરક્ષારભાવના જન્મી.

અષ્ટ પ્રધાનમંડળીને પાઠવી આળંદી. એ કવિવરને, એ ભક્તારાજને જરૂર વિનવે મહારા પુણ્યપત્રનમાં આવીને વસવા.

અષ્ટ પ્રધાનમંડળી આળંદી સંચરી. પ્રણિપતો કરી રાજ્યસન્દેશ લાખ્યો. કે ‘મહારાજ લિનવે છે, પુણ્યપત્રન પધારો.’

એ સુદ્ધામાંએ કણું કે 'દ્વારિકાના વૈભવધામમાં-દ્વારિકાની રાજમંત્રણુંઓ-  
માં અમારાં કામ નદિ. મહારાજને આ એં અમંગ આપને ને કહેને કે છુયના-  
જતન કરે છે એવાં ધર્મનાં જતન કરે ?

એથી શું મહારાજને માંનું લાગ્યું કે એ સુદ્ધામાંએ કૃપણુંદેવનાં-રાજ-  
આમંત્રણનાં અપમાન કીધાં ?

નહી જ. શિવરાજ મહારાજ દેવમારીના ધરેલા મહાપુરુષ હતા. કવિ-  
જતના સુદ્ધામાંનિદિશે પોતે -હેતરે સંચર્યાઃ 'ભક્તરાજ ! પદ્ધારો ભદ્રારે  
પુણ્યપત્રને. કવિવર ! આવો ને શોભાવો ભદ્રારી રાજસમૃદ્ધિને.'

ભક્તરાજે રાજમહારાજને યે નકાર્યા, કવિવરે રાજવૈભવની યે ના પાડી.  
'રાજ ! માણુ તહારા રાજવૈભવને ને એલ તહારાં સંસારકુરક્ષેત્ર. જળવને છુયથી  
યે અદ્ધરો એક તહારા સ્વર્ધર્મને.'

ધતિહાસકારોએ નથી ભાખી એને કવિઓની તુમાખી. કાળના અંત્યારી  
એઓએ નથી હુચ્ચયું એને રાજમહારાજનું અપમાન.

ધતિહાસવેતાઓએ કહી છે એને અડપિજનોની અનાતન પ્રણાલિકા કણું  
મુનિ ભરતને હુસ્તિનાપુરે ન્હેતા ગયા; સાંદીપનિ મુનિ શ્રીકૃપણુંની દ્વારિકામાં  
-ન્હેતા સંચર્યા, રામદાસજીએ મહાયોદ્ધરની વનણુદ્ધારો ને વાધના પડોશ ન્હેતા  
છાંલ્યા, કે પ્રતાપગઢની દુર્ગદ્વિલોમાં જઈને ન્હેતા વિસાખ્યા. તુકારામજીએ  
પણ આળંદી છોડી પુણ્યપત્રન રાજ-ન્હેતરે યે ન વસાંયું.

આજે યે શિવરાજ મહારાજને પગલે પગલે પુણ્યપતનથી આળંદી.  
પાલખી પરવરે છે એ ભક્તજતની વન્દનાએ, એ કવિવરના અભિર્દનાયે.

ને શ્રોતાન્નં હો ! ત્રણ ત્રણ સંદીગોથી-આજ ત્રીજુ સહી પૂરી થાય છે,  
ચોથી સહીઠું પ્રભાત ઉગે છે-ભારતવર્પ ક્રાને પૂજે છે ? એ દેહધારી શિવરાજની  
દ્યક્તિને ? કે સંચામજયિતી એ શિવરાજની સમશેરને ?

ના, ના : એ દેહધારીને એ ભારતજનતા પૂજતી નથી આજ; એ સંચામ  
શોહવતી વિજયવરશાલિની સમશેરને યે આરાધતી નથી આજ.

ભારતજનતા આજ એ વીર હેયામાંની ભાવનાને સહસ્રધા વન્દન વન્દે છે.

સંજૂનો ! શિવરાજને ઓળાએ છે ! શિવરાજ મહારાજ એટલે ક્રાણું ?

શિવરાજ મહારાજ એટલે The Greatest Hindu since Prithviraj  
Chavhan. છેલ્લી સાત સાત સદીઓમાંનો હિંદુપતનો રાજસુગાર.  
હિંદુત્વનું રાજતિલક.

૧૧૮૩ માં પૃથ્વીરાય ચોઢાણ પડ્યો; દિલ્હી પડી; સાથે હિન્દુપત પડી. હિન્દુ પાદશાહુત આથગી.

શિવરાજ મહારાજને હિન્દુ પાદશાહુતની પુનઃસ્થાપનાનું સ્વર્પનું સાંપર્યં; દિલ્હી છતું; ભારતના એ સનાતન સિંહાસને હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપના કરું. '

હેયાની યરીજાળ સગી એ મહાભાવના શિવરાજ મહારાજ ન સાધી શક્યા. એમના પૌત્રના મન્ત્રી કુલદીપદે, એક દ્શાણુભરતા લીંબુઓણ રાજપદની ગેઠ, ધરીક દિલ્હી છતી; ધરીક એ પાંથજૂતા કિલ્લાઓને કંગરે ભગવે જુંડો ક્રદ્ધાયો; ધરીક ભારતવર્ષને સનાતન સિંહાસને હિન્દુપતની પુનઃ સ્થાપના કીધી; ધરીક શિવરાજ મહારાજનું સ્વર્પનું સાંપર્યં પાડયું.

વિધિના આંદ અવળા હશે. એ બધું સ્વર્ખનવત દ્શાણુછળી નીવાયું.

ભારતનું હિન્દુત્વ એના હેયામાંના અણુતર્યા હુતાશને આજ પૂર્ણ છે: શિવરાજ મહારાજની મહાભાવનાને પૂર્ણ છે.

એના રોમરોમ ઉચ્ચયરતા હિન્દુપતની પુનઃ સ્થાપના: એના છિદ્રછિદ્રમાંથી નિર્જરિતો હિન્દુપતની પુનઃ સ્થાપનાનો મહામન્ત્ર.

ભારતનું હિન્દુત્વ આજ પૂર્ણ છે છેદ્ધી સાતસાત સદ્ગીઓના એ હિન્દુકુલતિલકને.

મેવાડનો રાણું પ્રતાપ, પંજાબકેસરી રાજ રણનિતસિંહ, વેદટંકારકારી અકસર્યાબિરદ્યશસ્વી મહર્પી સ્વામી દ્યાનનદ સરસ્વતી: એ ત્રણ એવીજ. મહાભાવનાના વારસો, એવી જ મહાપ્રેરણાના પ્રેરિતો.

પણ શિવરાજ મહારાજ હિન્દુપતની એ મહાનિપુણિના એ સુગટમણિ.

રાણું પ્રતાપની Negative ભાવના હતી, 'ન નમું.' રાણું પ્રતાપની પ્રતિજ્ઞા હતીં 'મેવાડ સુગલોને નહિ જાય.' મહારાણું પ્રતાપને Positive-constructive મહાભાવના નં હતી કે 'દિલ્હીને છતું, દિલ્હીને તખ્તે હિન્દુપતને સ્થાપું, ભારતવર્ષમાં હિન્દુપતની પુનઃ સ્થાપના કરું.'

પંજાબ કેસરી રણશુદ્ધ, શીખોનો સિંહ, ગુરુઓનો વીર એતો પંજાબ કેસરી જ રહ્યો, ભારતકેસરી ન થયો. એને એ ભાવ નહોતા જાણ્યા કે પંજાબ-કેસરી ખીલી ભારતકેસરી થાઓ.

તે સ્વામી દ્યાનનદ સરસ્વતી? સ્વામીછુને તો સ્વર્પનાં પદ્યાં હતાં આર્થિ-સંસ્કૃતિને પુનર્જન્મ-મે અવતારવાનાં ભારતનું સનાતનત્વ, ભારતની સર્વાચ્છેષ સંસ્કૃતિરિતા, ભારતની વેદાચ્ચાચીન સંસ્કૃતિ, ભારતનું કાળજૂતું આર્થિત્વ આંગણે આંગણે રોળવાતાં એ સંન્યાસીને પદ્યાંતાં સ્વર્પનાં.

જર્ણતમાં આર્થિત અમર છે; ને સાચ્ચાં પહોંચે અધ્યાત્મખાં સ્વામીનાં એને સ્વમાં-કથારેક ને પ્રથ્મિભરમાં.

પણ આજ તો સ્વામી દ્યાનન્દ સરસ્વતી એટલે શિવરાજ વિહોણું શ્રી શમદાસ સ્વામી. ૧૮ મી સદીમાં મહુર્પિં દ્યાનન્દને શિવરાજ મહારાજ ન સાંપદ્યા. પોતે શ્રી સમર્થના સમોવિદ્યા ખરા: એમને ન લાદ્યા શિવરાજ મહારાજ.

ધતિદાસની સારવણી સારવતાં એ એમ શિવરાજ મહારાજ એટલે છેલ્દી સાત સાત સદીઓના હિન્દુત્વના મન્દિરના ધર્મધ્વન.

જરૂરતા આજ એમના હિન્દુત્વને પૂજે છે, એમની એ મહાભાવનાને પૂજે છે.

શિવરાજ મહારાજનો સારો યે છુનસમારંભ હતે હિન્દુત્વનોં મહાયજ્ઞને એ મહાયજ્ઞની વેદીના હુતાશની કાળાકરણી હજુવાઓ ઉચ્ચ્યરતી ને રથતી ને કુકુકુતી. હતી એક ૯ મહામન્ત્ર: હિન્દુપતની પુનઃ સ્થાપના, હિન્દુપતની પુનઃ સ્થાપના.

આજ એ યજ્ઞભર્તને ભારતનું હિન્દુત્વ લખાટે આંદે છે, ભાગ્યહેશે રહડાવે છે, આત્મવન્દના વન્દને છે.

એ હૈથાના હુતાશને અભિવન્દવા આ સમારંભે આજ એકદો મહ્યો છે.

આપ સૌની સંગાયે મહારી યે શિરસાવન્દના છે, આતમ હાળીને અભિવન્દના છે એ ભારતવીરના હૈથા હુતાશને; એ ધર્મધ્વલુંતી મહાભાવનાને, સતરમા સેકાના એ હિન્દુપતના ગાંડીવધન્યાને.



